
wellcome
collection

[illegible]/9k

॥ श्रीः ॥

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यासहितः

(निदानकल्पस्थानात्मकः द्वितीयो भागः)

गोश्रीमहाराजराजधानीभिषक्पदमाधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोध्य

प्रकाशितः ॥

१०९१
1916

PRINTED AT K. K. PRESS OF THE MANGALODAYAM COMPANY, LTD.,

TRICHUR.

WELLCOME
LIBRARY
INSTITUTE

निदानस्थानम् ।

—:o:—

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तमुक्तं, आतुरवृत्तं तु बह्वभिधेयत्वात् सूत्रितम् । तस्य चातुरवृत्तस्य स्वस्थवृत्तस्य च शरीरपरायत्तत्वात् द्वितीयस्थाने जन्मनः प्रभृति शरीरं निर्णीतम् । सम्प्रति तु व्याधिनिर्णयस्यावसरः । तेषां च व्याधीनां निर्णयेऽयं क्रमः प्रथमं तेषां कारणं प्रदर्शयितव्यम् । तदनु लक्षणानि एतावता चाधिगतस्वरूपाणां यथास्वं प्रतीकारः । अतो निदानलक्षणपरिज्ञानार्थं तृतीयस्थानस्यारम्भः । चिकित्सितं तु बहुवक्तव्यत्वाच्चतुर्थे वक्ष्यते । निदानप्रधानत्वात् स्थानस्य निदानव्यपदेशः । निदानं च द्विविधम् । किञ्चित् सकलरोगानुयातम् । किञ्चिद्विशिष्टरोगाश्रयम् । तत्तु प्रत्यध्यायं निर्देक्ष्यते । सकलरोगव्यापकनिदानपरिज्ञानार्थं प्रथमोऽध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । रोगा ज्वरादयोऽनुक्ताः । निदानं कारणम् । तच्च द्विविधम् । किञ्चित् * पुराकल्पे असतां रोगाणां स्वरूपप्रतिलम्भहेतुः । किञ्चित् दृष्टादृष्टाशुभकर्मकृतां शरीरे तत्संभवनिमित्तम् ॥

इह कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वन्द्वा जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबलेन

* पुराकल्पे कृतयुगे ॥

पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरसवीर्यादिसमुदितानि सस्यान्योषधयश्चासन् । ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चोपयुञ्जानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सुरसदृशतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्त्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो नीरुजश्च बभूवुः ॥

इहेत्यादि । इह मनुष्यलोके कृतयुगे विगता रागद्वेषादयो द्वन्द्वाः क्लेशा येषां ते तथोक्ताः । जितानि लोभश्रमादीनि यैः । निष्परिग्रहाः स्वच्छन्दचारिणः । तथाविधाः पुरुषा बभूवुः । तेषामिति । प्रथमयुगे तेषां पुरुषाणां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाद्धेतोरचिन्त्यान्यतर्क्याण्यतिशायितानि रसादीनि येषां सस्यादीनाम् । ते पुरुषास्तानि सस्यादीन्योषधीश्चोपयुञ्जानास्तदा सत्यादिगुणयोगाच्च सुरसमानतेजसो रूपादिसंपन्ना नीरुजो दीर्घायुषश्च बभूवुः । प्रसादो निर्मलत्वम् । उपचयो महत्त्वम् । संहननं काठिन्यम् । साराणि त्वग्रक्तादीन्युक्तानि ॥

* पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणां संभवहेतुः सामान्यविशेषभेदेन । तयोः पूर्वं सामान्येनोच्यते ॥

भ्रश्यति तु कृतयुगे युगस्वभावात् क्रमेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरेषु च धर्मातिक्रमात् पुरुषेष्ववश्यंभाविनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन्निति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥

ततः कृतयुगे भ्रश्यति पुरुषेषु ज्वरादयः प्रादुरभूवन् । कथमित्याह । पृथिव्यादिषु युगस्वभावात् भ्रश्यमानसर्वगुणेषु शरीरेषु च भ्रश्यमानसर्वगुणेषु । किंभूता ज्वरादय आह । धर्मातिक्रमान्निरपेक्षाभी रूक्षाभिश्च निःस्नेहाभिर्देवताभिरुपेक्षिता अविहितप्रतिक्रिया अवश्यं भाविन इति सामान्येन रोगाणामुत्पत्तिः ॥

ज्वरस्त्वित्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

ज्वरस्तु स्थाणुशापात् प्राचेतसत्वमुपागतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्तद्विनाशार्थं पूर्वजन्मावमानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परिरक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो व्रतान्ते रोषाग्निः किङ्कररूपेण किल पिण्डितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोक्षिबाहुपादः पिङ्गललोचनो दंष्ट्री शङ्कुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमाङ्गान्निश्चचार । स देवीविनिर्मितया सह भद्रकाळ्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृतैर्विविधविकृताकृतिभिरनन्तैर्भयानकवाक्यक्रियावपुभिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगान्तकरकाळाम्भोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन रोदसी ज्वालागर्भेण परीतः कलकलारावेण महाभूतसंप्लु-

* पुराकल्पे द्वितीययुगे । तथा चरकपाठः"द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् । दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः । तपोविघ्नं समीकर्तुमित्यादि ॥

वकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वंसनं च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवम् । शिवीभूतोऽसि देव देव, देवैः * पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राभिष्टूयमानः । संप्रत्यहं किं करवाणीति । तं शूली क्रोधमादिदेश । यस्मात् त्रिदशैरप्यजय्य ! मत्क्रोध! व्रतविघ्नं चिकीर्षु दैत्यसैन्यं दक्षो दक्षहव्यं च त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु । त्वं हि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मनो विस्मारयितापचारान्तरेषु चोष्मायमाणत्वात् संतापात्मा द्वयेष्वपि ध्रुवो ज्वरो भवेति । सोऽयमेवमुमापतिनानुगृहीतो नानानामभिः सर्वतोऽनुभुवि विचरति । तद्यथा । पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुकुरेष्विन्द्रमदो जलजेषु ज्योतिरोषधीषु चूर्णको धान्येष्वप्सु नीलिका भूमावूषरो मनुष्येषु ज्वर इति ॥

इतिहासेन सुबोधम् । शङ्क्वाकारौ कर्णौ यस्य स शङ्कुकर्णः । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तरालम् । संप्लवः उपप्लवः । शूली भगवान् महेश्वरः । अ ।चारान्तरेष्वपथ्यविशेषेषु । द्वयेष्वपीत्युक्तेषु जन्ममरणेष्वपचारान्तरेषु । ध्रुवोऽवश्यंभावी ॥

तत्सहजाश्चारोचकाङ्गमर्दशिरोव्यथाभ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः । तत्संतापाच्च रक्तपित्तम् । तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूतानां परितो विद्रवतां लङ्घनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिवृद्धिजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शःशोफातीसारादयो भयोत्रासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहादयो रोहिण्यतिप्रसङ्गाच्छेषदुहितृसंभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधान्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि हि न विना ज्वरेणानुबध्नातीति सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यो वा ॥

तेन च ज्वरेण सह तदा जाता अरोचकादयः । शेषोऽतिस्पष्टतया न व्याख्यायते । ज्वरेण विना नानुबध्नाति अनुबध्नतोऽवश्यंभावी ज्वर इत्यर्थः ॥

ज्वरस्तमो विकार आतङ्कः पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो यक्ष्मा रोग इत्यनर्थान्तरम् । तत्र रुजतीति रोगः । तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिभिः ॥

सर्वेषां रोगाणां ज्वरादीनि नामानि ।

* "अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् । तमृग्भिरस्तुवन्यावच्छिवे भावे शिवः स्थित" इति चरकपाठः । (२) अनपराधिनि मनुष्यलोके कथं बाधनमिति चेदुच्यते । भगवता योगबलेन दृष्ट्वा प्राणिनो ले ।भजनाधर्मेण परिगृहीतांस्तेषां ज्वरोत्पत्तिं भाविनीं दृष्ट्वा ज्वरं नियुक्तवानिति । अपचारान्तराणि तन्निदानानीति जर्जटः ॥

रोगशब्दः प्रसिद्धत्वान्निरुच्यते * पर्यायाणामर्थावबोधनाय । तस्य रोगस्योपलब्धिर्जिज्ञासितुर्बुद्धावुपारोहो निश्चयश्च निदानादिभिः पञ्चभिर्हेतुभूतैः ॥

तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः । तस्य पुनरहिताहारविहारसेवा । निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥

निदानं कारणम् । ज्वरादीनां वातादयो वातादीनां प्रतिषिद्धानुष्ठानम् । तदुभयमपि रोगविशेषावच्छेदे हेतुः । न हि यत्र स्तम्भपारुष्यादि दृश्यते यत्र वा लघुरूक्षादिगुणयुक्ताहारसेवातिव्यायामादिकं वा चिरकालातीतज्वरादिकं वा संजातं तत्र कदाचिदपि कफकारणतां रोगस्य वक्तुं पार्यते । प्रतिरोगमपि च विशिष्टं कारणमाम्नातम् । यथा अर्शसामतिव्यवाययानसंक्षोभकठिनोत्कुटिकासनादि । प्रमेहे च नवधान्यादि । तेन यथोक्तेन रोगस्येदन्ता परिच्छिद्यते । हेत्वादीन्यस्य पर्यायाः ॥

निदानं चैकमप्यनेकस्य रोगस्य कारणं संभाव्यते यतस्तत एव निश्चयेन पूर्वरूपादीन्यपेक्ष्यन्ते ॥

पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो विज्ञायते न तु दोषविशेषः । तदुध्युत्पत्स्यमानस्य व्याधेरल्पत्वादव्यक्तं रूपम् ॥

पूर्वरूपं दोषविशेषानपेक्षं व्याधिविशेषस्य भविष्यतो गमकम् । वयमेवं बुध्यामहे । विशिष्टस्य स्वरूपमात्रेण रोगस्य सकलरोगविशेषेषु यदनुगच्छति तद्दोषविशेषस्यागमकम् । स्वल्पत्वादव्यक्तं च स्वरूपमुच्यते न तु दोषविशेषेण । तस्मिन् काले सर्वथा रोगस्यानधिष्ठानात केवलं न तत्तस्य तथा गमकम् । तथा हि वातजेऽपि ज्वरे आलस्यादयो भवन्त्येव । भवति च तदेव दोषविशेषानधिष्ठाने । अन्यथा किं तस्यामवस्थायां यो दोषो नाभूत् रोगे भवति स व्यक्तावस्थायां कुत आगमिष्यति । शास्त्रकृतश्चैतदेवाभिमतम् । येन हृदये पठति । "तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते" । एवं च स्थिते सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहा इति यदा हृदयग्रन्थे व्याख्यायते तत्रैव चोदयिष्यामः ॥

स्पष्टं पुना रूपम् । तस्य शब्दान्तराणि लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनमिति ॥

यत् स्पष्टं व्याधेर्दोषविशेषाधिष्ठितस्य गमकं तद्रूपम् । तच निदानेन किञ्चिदधिगते रोगे पूर्वरूपेण दोषविशेषं विना विशेषे ज्ञाते दोषविशेषाधिगमायावश्यमुपयुज्यते । रोग-

* तुल्यार्थाभिधायिनां शब्दानामभिधानं पर्यायः । एते पर्यायाः सर्वेषां व्याधीनां सामान्या इति जर्जटः । सन्तापहेतुत्वाज्ज्वरः मोहनात्मकत्वात्तम इति च ॥

विशेषनिश्चयाय च । तस्य रूपस्य शब्दान्तराणि पर्यायाणि लिङ्गादीनि ॥

एषां च किञ्चिन्निदानसंयोगसंस्कारवशादाश्रितैर्विरुद्धैर्विरुद्धकार्यकरैश्च गुणैरनेककार्यहेतुतासम्भावनयानेकत्र तथा पाठाच्च विशेषानधिगतिं सम्भावयतोपशयोऽपि विशेषगमकत्वहेतुतायां निक्षिप्तस्तस्मादुपशयप्रदर्शनार्थमाह ॥

उपशयो हेतुव्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबन्धः । स हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः । तद्विपरीतोऽनुपशयः । एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ॥

उपशय आहारविहारैः सुखानुबन्धः । किंभूतैर्हेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थ - कारिभिश्च । एषां च लक्षणानि सूत्रस्थाने प्रदर्शितानि । तस्यैव चोपशयस्य व्याधिसात्म्यमिति संज्ञा । उपशयप्रसङ्गादनुपशयोऽपि लक्ष्यते । उपशयलक्षणाद्विपरीतलक्षणोऽनुपशयः । अनुपशयेन च व्याधेः स्वरूपविशेषः परिच्छिद्यते । अनेन चोपशयाख्येन सुखानुबन्धेन देशकालावपि व्याख्यातौ । तेनैतदुक्तं भवति । यस्य व्याधिविशेषस्य यो देशः कालो वा सुखानुबन्धहेतुः स तस्य सात्म्यमिति ज्ञेयः । तेन चानूपादिभेदभिन्नेन शीतादिविशेषविशिष्टेन च साधारणदोषविशेषनिमित्ततया व्याधिविशेषनिमित्ततया च रोगस्य स्वरूपविशेषः परिच्छिद्यते । सर्वश्चायमुपशयो भिषक्परीक्षाकालात् पूर्वमयत्नेनैव संपन्नो वैद्यपरीक्षायां विकारविशेषाधिगतेः कारणसामग्रीमनुप्रविशति । अथवा गूढलिङ्ग आबाधे आशङ्कितामयपरिहारेण यत्नेनाप्युपशयानुपशयहेत्वाहारादिकं प्रयुक्तं तत्तु कर्मनिष्णातस्य भिषजोऽवधारणेयत्तामावोढुमलम् । एवमेतन्निदानादिचतुष्टयं रोगविशेषपरिच्छेदाय पर्याप्तम् ॥

अथ कदाचिन्निदानादीनि साधारणत्वाद्व्यामोहादन्यतोऽपि वा निमित्तादातङ्कस्य स्वरूपमसमर्थानि प्रदर्शयितुं ततः संप्राप्त्या व्याधिविशेषं भिषगवगच्छेत् ॥

संप्राप्तिः पुनरेवंदुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिस्तत्पर्याया जातिरागतिर्निर्वृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥

अथ का पुनरियं संप्राप्तिर्नाम भवतीति । याहि जनानां पद्धतिरिव गदानां निदानादिभिरधिगतानामपि सर्वेण प्रकारेण स्वरूपनिश्शेषनिराकाङ्क्षतामावहति । इयमुच्यते एवंदुष्टो दोष इत्यादिना । एवमित्यनेन प्रकारेण । प्रकारश्चाहितविशेषसेवनाद्बहुरूपः । तथा च तदेवैकं द्रव्यं तमेव चैकं स्वकार्यभूतमन्यतमं दोषं प्रकृत्यादीनां नानाविधविशेषापेक्षया कदाचिल्लाघवेन कोपयति । कदाचिद्रौक्ष्येण । कदाचित् काठिन्येन । कदाचिद्जीर्णेन । कदाचिद्दोषान्तरप्रकोपेन । कदाचिच्छैत्येन । कदाचिदन्येन वा यथासंभवं गुणविशेषेणेति । तथा किञ्चिद्द्रव्यमूर्ध्वभागिकं भवति तदन्यथा दोषं कोपयति । किञ्चिदधोभागिकं तदन्यथा अन्यदुभयभागिकं

तद्रूपान्तरेण । एतस्माच्च कार्यविशेषादेवंदुष्टो दोष इति ज्ञायते। न हि मरिचस्य रौक्ष्येण यो दुष्टो वायुर्यश्च तस्यैव लाघवेन तावेकरूपौ भवितुमर्हतः । रौक्ष्येण हि कुपितो रौक्ष्यमेवात्मगुणमुपबृंहयंस्तदनुगुणान्येव कार्याणि काठिन्योपशोषणादीनि कुरुते । लाघवेन च कुपितः पवनो रूपमनुवर्धयन् लाघवादीन्येव प्रदर्शयति । एवं सर्वमप्यूह्यम् । संमोहभयाद्विस्तरेण न प्रतन्यते । तथा च इदमेव तावद् दृश्यताम । इह हि प्रभञ्जनप्रकोपकारणं तिक्तकटुककषायरूक्षलघुशीतविष्टम्भिविरूढकतृणधान्यादि बहुविधं निर्दिष्टम । यत्र यस्तिक्तरसेन द्रव्येण कोपः स एव किं कटुकेनान्येन वा विरूढकादिना भवति । द्रव्याणामनेककारणारब्धत्वात् । तथा योऽपि पटोलात् कोपः स एव न त्रायन्तीवाळकादिप्रत्ययतामुपयाति । न चैवमेकं द्रव्यमेकस्यैव दोषस्यायतनं भवति । यतस्तद्द्रव्यमनुचितेन मात्रादिविशेषेण प्रयुक्तं सद्यथोक्तेन गुणेन किञ्चित् कोपयति । तथा गुणान्तरेण । सदृशेन । विलक्षणेन वा । प्रभावादिभिर्वा । तमेव दोषान्तरमेव वा प्रकोपयितुं किं बन्धुवर्गेण कारितशपथम । तेनैकस्मिन्नपि दोषे कुपिते व्याधिकारिणि चान्यो दोषो हेत्वाद्यपेक्षं कदाचिन्मात्रया तस्य व्याधेः समुत्थानतामप्राप्तोऽपि विकारविशेषमापन्नो भवत्येव । तथा च तन्त्रेषु दृश्यते । ज्वरचिकित्सिते तावत् । "कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते । सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा । दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् । लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् । देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते । रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत् तेजसा रूक्षितस्य च । वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः । यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागति"रित्यादि । इदमेव तावद्विचार्यतां किं त्रिदोषजमेव ज्वरमाधिकृत्यैतदुच्यते। आहोस्वित्सामान्येन । यदि त्रिदोषजाधिकारेणेत्युच्यते तन्न । आप्रकरणमविशेषपाठाद्यथोक्तासम्भवाच्च । अथवा सामान्येन तत्रैकदोषाभिमतरोगपक्षे कथं यथोक्तसंभवः । यतो ज्वरकारणे कफे वमनादिभिः क्षीणे तत्कार्ये च ज्वरोऽपि कथं न क्षीयते । अनपचितोऽपि वा किमिति स्वकारणदोषविपरीतदोषान्तरकारणतामेकदैवासादयति । उक्तं चैतत् । "प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योन्यमन्यमुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपये"दिति । तस्मान्नापि क्रियापादहानौ व्यामूढकाचिकित्सकविषये चैतदुच्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् । एवमेकदोषजेष्वपि रोगेषु दोषान्तरं सम्प्राप्त्यभिमुखं भवत्येव । यत् कालादिकं सहायमासाद्य नानाविधविकारकरणाय विजृम्भत इति । न चानेकमपि द्रव्यमेकेनैव रूपेणैकस्य दोषस्य कारणं भवति । तस्मादनेन प्रकारेण दुष्टो दोष इति ज्ञायते । कथमनेन दुष्टेनापि सता व्याधिरारभ्यत इति विकल्प्यते । तस्माद् दुष्टो दोषो दोषकारणविशेषवशादन्यथा चान्यथा च विकारहेतुतामनुगृह्णाति । तथा स एव दोषः सक-

लं शरीरमनुसरन् विशिष्टमेव रोगमभिनिर्वर्तयति । एकत्रावस्थितोऽपि विशिष्टदोषान्तरेण विहतप्रसरोऽन्यं दोषान्तरमनुगतोऽन्यमित्येवमादिनैकोऽपि दोषो नानाविधविकारकरः संपद्यते येन स एव वायुः कदाचित् ज्वरमभिनिर्वर्तयति । कदाचित् कुष्ठादिकमिति । एषा संप्राप्ती रोगविशेषाधिगमे हेतुः । यस्माद्यदैवं ज्ञायते यथानेन निदानविशेषेण यो दोषः कुपितः स च कारणवशादस्मिन् देहे स्वत एवंव्यापारोऽनेनानुगतश्च वर्तते एवंविधश्चास्य रोगविशेषस्य संप्राप्तिविशेषः प्रदर्शितस्तदावश्यमेवाधिगम्यते अयं रोग उत्पन्न इति । एतानि निदानादीनि पञ्च परस्परसमन्वितानि व्याधिविशेषाधिगमने निराकाङ्क्षतामनुबध्नन्ति । तत्पर्याया इति तस्याः संप्राप्तेः पर्याया जात्यादयः ॥

सा संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषैर्भिद्यते । तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं पञ्च कासा इति । विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना । प्राधान्यं व्याधीनामनुबन्ध्यनुबन्धकभेदात्तरतमयोगाद्वा दोषाणाम् । बलाबलविशेषो हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवविभावनया । कालविशेषः पुनर्दोषाणामृत्वहोरात्र्याहारसमयनियतः प्रकोप इति । एतावतैव समासतः कथितो निदानार्थः । विस्तरेण तु यथास्वं प्रतिरोगमुपदेक्ष्यते ॥

सा च संप्राप्तिः पञ्चभिः संख्यादिविशेषैर्भिद्यते । तत्र संख्या यथेत्याह । अष्टौ ज्वरा इत्यत्रैव वक्ष्यते । एषैव संख्या । संप्राप्तिर्यत्तदेकोऽपि रोगोऽनेकधा भवतीति । एवं विकल्पादीनामपि वाच्यम् । मिश्रीभूतानां दोषाणामंशांशिका या कल्पना स विकल्पः । प्राधान्यं सूत्रस्थानोदितानुबन्ध्यानुबन्धकभेदाद्विविधं भवति । तत्रानुबन्ध्यः प्रधानमनुबन्धकोऽप्रधानम् । अथवा तरतमयोगात् प्राधान्यं भवति । य एवान्यापेक्षयाधिकः स एकस्तस्य प्रधानमित्यर्थः । दोषाणां बलाबलविज्ञानं हेत्वादीनां कार्त्स्न्यावयवविशेषेण । यदा कृत्स्ना हेत्वादयो दोषे दृष्टास्तदा बलवत्त्वं तस्याध्यवस्येत् । यदा त्ववयवेन तदा अबलवत्वमित्यर्थः । आदिग्रहणेन पूर्वरूपादीनां ग्रहणम् । कालविशेषो वातादीनामृत्वादिपारतन्त्र्येण यथोक्तेन प्रकोपः । इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण समासतः संक्षेपेण निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूप उक्तः । विस्तरतस्त्वसाधारण्येन प्रतिरोगं पृथगध्यायेषूच्यते ॥

अथेत्यादिना सर्वरोगनिदानभूतानां वातादीनां प्रकोपकारणमुच्यते ॥

अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टम्भिविरूढकतृणधान्यकलायचणककरीरतुम्बकालिङ्गचिर्भिटबिसशालूकजाम्बवतिन्दुकहीनशुष्कप्रमिततृषिताशनक्षुधिताम्बुपानासृक्क्षयविरेचनादिकर्मातियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्धनिग्रहातिखरचापकर्षणात्युच्चविषमलङ्घनाध्वाध्ययनधावनसलिलतरणाभिघा -

तदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहका - ष्ठोत्क्षेपविक्षेपभ्रमणचालनगाढोच्छादनपरा - घातनादिसाहसभयशोकोत्कण्ठादिभिरतिसे - वितैर्ग्रीष्मवर्षापराह्णापररात्राहारपरिणामा - न्तेषु च वायुः प्रकोपमापद्यते ॥

तिक्तादिभिरतिसेवितैर्वायुः प्रकोपमापद्यत इति सम्बन्धः । तथा ग्रीष्मान्तादिषु च वायुः प्रकोपमापद्यते । अशनशब्दस्य हीनादिभिः संबन्धः । विरेचनादीनां कर्मणामतियोगेन यथोक्तलक्षणेन । विरेचनं वमनविरकौ । आदिग्रहणेन निरूहनस्य गण्डूषादीनां ग्रहणम् । प्रवातः प्रकृष्टः पवनः । बलवता सह युद्धेन निग्रहस्तथोक्तः । कठिनचापकर्षणादियुक्तयो यत्र आदिग्रहणादन्येषां तथाविधानां साहसानां ग्रहणम् । दम्यानां अदान्तानां गवादीनां निग्रहः । अश्मादीनामुत्क्षेपादिना संबन्धः ॥

कट्वम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशाण्डाकीमद्यमूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैल - कुलत्थमाषनिष्पावतिलान्नकद्वरकुठेरकादि - वर्गाम्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिला - ङ्कलिकामरिचातपाग्निरजोधूमक्रोधेर्ष्याजीर्ण - मैथुनोपगमनादिभिर्वर्षाशरन्मध्यान्दिनार्धरा - त्राहारविदाहकालेषु च पित्तम् ॥

कट्वम्लादिभिः पित्तं शरदादिकालेषु च प्रकोपमापद्यते । आममपक्वमाम्रातकम् । अजीर्णे मैथुनोपगमनं तथोक्तम् । आदिग्रहणेनान्येषामपि पित्तहेतूनां ग्रहणम् ॥

मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छिलाभिष्यन्दिनवान्नपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कु - ल्यामक्षीरकीलाटमोरटकूचीकातक्रपिण्डकपि - ण्यूषेक्षुरसफाणितगुडानूपपिशितमोचखर्जूर - भव्यनालिकेरनिशाम्बुपानात्यम्बुपानातिसं - तर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्वप्नकायवा - ङ्मनोव्यापारानारम्भानुपधानशयनावश्याय - हर्षच्छर्दिविघातविरेचनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसन्तपूर्वाह्णप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्लेष्मा।

मधुराम्लादिभिरतिसेवितैर्भुक्तमात्रादिषु च कालेषु कफः प्रकोपमापद्यते । मोचादीनां पर्यायाण्युक्तानि । काले पूर्वोक्ते अतिस्वप्नः । कायादिव्यापाराणामनारम्भः । अवश्यायो रात्रौ नभस्तः पतितसूक्ष्मजलरसः । छर्दिविघातश्छर्दिवेगनिग्रहः । भुक्तमात्रदिवाशब्दयोः स्वप्नशब्देन संबन्धः ॥

द्वयसंसर्गात् संसर्गः । सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाध्यशनसमशनविषमाशनवि - रुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नाम्बुमद्यमन्दकद - धियावकयवसुरापिण्याकामसूलकसर्षपशु - ष्कशाकवल्लूरकृशपिशितलकुचामफलमृत्ति - काभ्यवहारान्नपरिवर्ततुर्व्यापदसात्म्यौषधि - गन्धाघ्राणविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्त - वदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपुरोवातपर्वतोपश्ले - षरसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगे - भ्यः पापानां च कर्मणामभ्यासात् पूर्वकृतानां च परिणामात् स्त्रीणां विषमप्रसवात् प्रसूतानां च मिथ्योपचारात् सन्निपातः ॥

यस्योभयकोपलक्षणस्य च संसर्गान्मिश्रीभावाद्यथास्वं संसर्गः कुप्यति । एवं सर्वेषां सर्वदोषप्रकोपहेतूनां मिश्रीभावादध्यशनादिभिश्च सन्निपातः प्रकुप्यतीति संबन्धः । अध्यशनादीनां लक्षणान्युक्तानि । संकीर्णाशनं नानाजातीयभोजनम् । व्यापन्नशब्देन विकृतपर्यायेणाम्बुमद्ययोः संबन्धः । मन्दकमजातं दधि । यवसुरा सुराविशेषः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अन्नपरिवर्तो देशादिहेतुकोऽन्नविनिमयः । ऋतुव्यापत् काले हीनयोगमिथ्यायोगातियोगाः । विषपिटका विषहेतुकास्तथोक्ताः । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः । अनार्तवदुर्दिनमत्र यद्वर्षाहेमन्ते तदार्तवम् । अन्यथा दुर्दिनमनार्तवम् । ग्रहैः सूर्यादिभिर्जन्मराशेः पीडनम् । अथवा ग्रहाणां देवदानवादिभेदानामष्टादशानां संबन्धः शरीरे । रसायनादीनां मिथ्यायोगेन संबन्धः । पूर्वजन्मकृतानां च पापानां कर्मणां परिणामादिति ॥

इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्त इति । भवन्ति चात्र ॥

इति सामान्येन सर्वेषु रोगेषु ये कारणभूता दोषास्तेषां प्रकोपहेतुरुक्तः । एभिर्हि कारणैर्नानाविधविशेषविशिष्टैरनन्तरप्रदर्शितसंप्राप्तिप्रकारविशेषसहस्रैः प्रकुपितास्त्रयोऽपि वातादयो दोषाः संख्यातीतान् विकारानभिनिर्वर्तयन्ति । भवन्ति चात्रेति श्लोकसमुदायैरुपपादयतीति ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥

अनेन प्रकारेण प्रतिरोगं क्रुद्धा दोषा आशु देहे विकुर्वते । किं कृत्वा आह । रोगाधिष्ठानगामिनीः रसायनीः प्रपद्य । रसायन्यो रसवाहिन्यो धमन्यः सिराः । रोगस्याधिष्ठानं स्थानं यतो रोगः प्रभवति तत्र या रसायन्यो गच्छन्ति ताः प्रपद्य तमेव रोगं कुर्वते यथा बस्तिगामिनीः कृच्छ्रमेहौ । एवं सर्वत्र सर्वरोगसाधारणवस्तुकथनमिति ॥

प्रसङ्गेनेदमुच्यते अस्मिन् नक्षत्रे चन्द्रमसा युक्ते यः कश्चिद्व्याधिरुत्पन्नः स एवं भवतीति ॥

आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु तु ॥
त्रिः सप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे पण्णवरात्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युराद्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशाद्वा त्र्यहात् सप्ताहतोऽथवा ।
पुष्येऽश्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु तु ॥
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो नचेत्
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोश्च दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽह्न्येकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चितागमे स्वातौ दशाहादथ वा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥

नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिर्मैत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम्॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथ वा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।
आज्येष्ठाहाद्धनिष्ठासु द्वादशाद्वारुणेषु तु ॥
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु च ॥
चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ।

इति सर्वरोगनिदानं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

आधानं नक्षत्रं येन व्याधितो गर्भे संभूतः । जन्मनक्षत्रं येन प्रजातः । निधनं जन्मतः सप्तमम् । प्रत्यरं पञ्चमम् । विपत्करं तृतीयम् । सुबोधमन्यत् । श्रवणं कथं नोद्दिष्टमिति न विद्मः । दारुवाहिस्तु पठति । कृत्तिका श्रवणो हस्तः पुष्यश्च दशरात्रिका इति । मृगो यावत्तावन्निवर्तेत इत्यनुवर्तते । पुष्ये दिवसात् सप्तविंशादूर्ध्वं त्र्यहात् सप्ताहतोऽथवा । श्लेषास्वाश्लेषासु चिरेणापि मरणम् । मघासु तु यदि द्वादशाहान्न मृत्युः ततोऽवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति । पूर्वयोः फाल्गुन्योरन्ययोरुत्तरयोश्चाष्टमे दिने मृत्युः । हस्तेन जातो ज्वरो नवमेऽह्न्येकविंशे वा सौम्यत्वमृच्छति । चित्रायां जातः सप्तमे वाष्टमे वा शान्तिमृच्छति । स्वातौ जातो ज्वरश्चिरेणागमे सप्तविंशतिदिने शान्तिमृच्छति । अथवा दशाहादथवा त्रिभिः पक्षैः । विशाखासु जाते ज्वरे द्वाविंशेऽह्नि मृत्युं निर्दिशेत् । मैत्रोऽनूराधा । तस्यां यदि नवमेऽप्यशान्तिः ततो मृत्युः अश्विन्यादिविशेषेण यदुक्तं तत् ज्वर एव विज्ञेयम् । इत्याह गौतम इत्यनेन एतद् दर्शयति । यथा गौतमस्तावदेवं वेत्ति वयं पुनरवश्यं वस्तुनो निश्चयं नाधिगच्छाम इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सर्वरोगाणां सामान्येन निदानमुक्त्वा ज्वरादिविशेषेणोच्यते । तत्रापि ज्वरस्य प्राधान्यात् पूर्वमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

यद्यपि प्राग्रूपसंप्राप्त्यादिकमुच्यते तथापि निदानेन प्राधान्याद्व्यपदेशः ।

अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते मनुष्याणां पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपातितैरागन्तुना च ॥

एवं ज्वरस्याष्टौ कारणानि । आगन्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथाप्यन्यतन्त्रप्रसिद्धसंख्यानुरोधेनोक्तमविशेषेण । तत्र प्रथममेव तावद्दोषजा निश्चीयन्ते पश्चादागन्तु कारणम् ॥

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमूष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पित्तं तु द्रवत्वात्तप्तमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्तारं स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पन्तः तत्संपर्काल्लब्धबलेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयन्तोऽन्तस्स्रोतोमुखापिधानात् स्तम्भमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरन्तः सर्वेन्द्रियाणि चोपतापयन्तो ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥

तत्र यथोक्तैरित्यादेर्दोषा ज्वरमभिनिर्वर्तयन्तीति संबन्धः । यथोक्तैः प्रकोपननिदानैस्तिक्तकट्वादिभिः । ऊष्मणा आमाशयस्थेनाग्न्यभिधानेन । पित्तस्यायं विशेषः । यदुष्णमपि द्रवत्वादनलस्य जाठरस्योपहननं जलमिवोष्णम् । शेषं सर्वदोषसाधारणम् । * दोषाणां स ऊष्मा येन पच्यते । तथा च दोषधातुषु स्वल्पा अनलभागाः प्रदर्शिताः । अत्र च प्रतिरोगमध्यायेषु यत्पृथङ्निदानकीर्तनं तद्व्याधेः स्वरूपाधिगमनाय चिकित्साकाले हेतुविपरीतौषधपरिज्ञानार्थं च संप्राप्तेरपि कीर्तनं व्याधिपरिज्ञानाय चिकित्साकालेऽपि तथाविधसंप्राप्त्यन्यथाकरणेन तत्संप्राप्तिकस्य रोगस्य विनाशो भवतीति प्रतिबोधनाय च । तथा च विपुलमतिर्वैद्योऽपचारस्वरूपाविशेषात् तत्कार्यविशेषाद्दोषकार्यविशेषेभ्यश्च दोषाणां संप्राप्तौ ज्ञातायां गूढलिङ्गस्यापि व्याधेः स्वरूपमधिगच्छत्येव । तथा प्रतिरोगप्रदर्शितायाः संप्राप्तेः स्वाध्यायोक्ताच्चिकित्सितात् प्रकारान्तरेणापि यतो विनाशः कर्तुं पार्यते ततोऽवश्यमेव रोगोपशमः । सर्वस्यामपि चिकित्सायां संप्राप्तिविनाशनमेव प्रधानं प्रयोजनम् । तथा चोक्तं ज्वरचिकित्सिते आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनमिति ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि ‡ मुखवैरस्यमन्नानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं निद्राधिक्यमरतिरसूया हितोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्येष्वम्ललवणकटुकाभिनन्दनमविपाकोऽङ्गमर्दश्चक्षुषोराकुलत्वं साश्रुता जृम्भा विनामः क्लमो रोमहर्षः शब्दानलाम्बुशीतवातच्छायातपेष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च । तदनन्तरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति । भवति चात्र ॥

मुखवैरस्यादीनि ज्वरस्य पूर्वरूपाण्यु-

---

* ननु पित्तस्योष्मा विद्यते वातश्लेष्मणोः कुत ऊष्मा । न । शक्त्यास्येनोक्तत्वात् । अथ वा तयोरप्यूष्मा विद्यते भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसा इति वचनात् इति जर्जटः ॥

‡ मुखवैरस्यमन्नानभिलाषलक्षणमभिधीयत इति जर्जटः ॥

क्तानि । अविशिष्टदोषैर्यद्यपि ज्वरयति तथापि भविष्यत्प्रतीतिर्दोषानुरोधेनैवास्फुटत्वमल्पत्वं च विज्ञेयम् । तथा हि गुरुगात्रत्वं भविष्यति कफज्वरे । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । एतान्यपि व्याधिविशेषपरिज्ञानायोपयुज्यन्ते चिकित्सायै च । तथा च दृष्टमात्र एव पूर्वरूपे तेन निदानविशेषेण च रोगस्य स्वरूपं परिच्छिन्नं भवति तदा तस्मिन् काल उपक्रान्तो रोगः क्षिप्रतरमेव प्रशममापद्यते । कदाचिद्दृष्टे पूर्वरूपे विशिष्टदोषता रोगस्यानधिगता भवति । तत्र सकलरोगसाधारणरोगविशेषमात्राश्रयणेनैव चिकित्सा प्रयुक्ता किं सुखाय न संपद्यते । एतदेव हृदि कृत्वा भट्टारहरिश्चन्द्रेण वाशब्दस्य निर्दिष्टस्याप्राधान्यं प्रदर्शयितुं * लघ्वशनमपतर्पणं वेत्यत्र ज्वरपूर्वरूपेषु लघ्वशनस्य प्राधान्यं लङ्घनस्याप्राधान्यं व्याख्यातम् । तच्च भिषक्शास्त्रनिष्णाता नाङ्गीकुर्वन्ति । यतो न पूर्वरूपदर्शनमात्रेणैव भिषक् चिकित्सायां प्रवर्तते । अपि तु निदानादि किञ्चिज्ज्ञात्वैव । ततश्च येन स्निग्धगुर्वादिकं कफकारणमुपयुक्तं तस्यापतर्पणं त्यक्त्वा लघ्वशनं प्रधानं न भवतीति । भट्टारकेण तु पूर्वरूपेषु सकलदोषसाधारणत्वाल्लघ्वशनस्य प्राधान्यमुक्तम् । अल्पप्राणता चेष्टास्ववशक्तत्वम् । अरतिर्न कचिदवस्थितिः । असूया परस्य दोषाविष्करणम् । हितोपदेशादिषु प्रद्वेषः । अन्नाद्यनभिनन्दनं अविपाकोऽन्नादीनाम् । आकुलत्वं साश्रुता च चक्षुषोरेव । जृम्भा सम्मुखविकासो गात्रविनामः । शब्दादिष्वकारणेनैवेच्छा तथैव पुनर्द्वेषः । तदनन्तरं प्राग्रूपाणामनन्तरं क्रमेण ज्वरस्य व्यक्तीभावो भवति । भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः ॥

आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणाम् ।
वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ॥
पादयोः सुप्तता स्तम्भः पिण्डिकोद्वेष्टनं क्रमः ।
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ।
भिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ॥
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ।
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ।
निस्तोदश्शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ।
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ।
कण्ठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ।
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥

आगमापगमेत्याद्यनिलज्वरस्य रूपं भवतीति संबन्धः । वेदनानामूष्मणां च वातवशात् कदाचिदागमो भवति कदाचिदपगमः । अनित्यसद्भावो वा । कदाचित् क्षोभो भवति । कदाचिन्मृदुत्वम् । अथवा वेदनादीनां

* लघ्वशनमित्यादि ज्वरनिदाने चरकग्रन्थपाठः ॥

देहदेशविशेषतः कालविशेषतश्च वैषम्यमनेकरूपत्वं भवति । तत्र तत्र च वाय्वाश्रयेऽङ्गे तास्ता वायुकारणा वेदनाश्चलाः स्युः सुबोधम् । प्राजनं प्रतोदः मूर्ध्नि शिरसि अधिकं वेदना । आस्यविरसत्वं विशेषानाख्येयदुष्टरसत्वम् । मला मूत्रशकृत्स्वेदादयः । त्वगादीनां रूक्षारुणता । कासच्छर्दिषोः शुष्कत्वं कफादीनामप्रवृत्तिः । वातज्वरेऽवश्यं क्षवथोर्ग्रहः । सर्वस्य च रूपकीर्तनं व्याधिस्वरूपविशेषपरिज्ञानाय पृथक् चिकित्सितप्रतिविधानाय च ॥

युगपद्व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्त्रता ।
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्छामदोऽरतिः

विट्स्रंसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ।
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ॥

स्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ।

युगपज्ज्वरव्याप्त्यादि पित्तजे भवतीति संबन्धः । रक्तानां कोठानां सोत्सेधानां मण्डलानामुद्गमः ॥

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥

हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ॥
अङ्गेषु शीतपिटकास्तन्द्रोदर्दः कफोद्भवे ।

सातिशया अरुचिजाड्यादयो रोगाः कफज्वरे भवन्तीति । अल्पवेगता ज्वरस्य । हृल्लासो हृदयोत्क्लेशयुक्तः प्रसेकः छर्दनं यथासंभवं कफादीनाम् ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥

सर्वेषां वातपित्तकफज्वराणां यथास्वं काले ग्रीष्मापराह्णवर्षाशरन्मध्यन्दिनशिशिरवसन्तादिके प्रवृत्तिरथवा वृद्धिर्भवति । इदमपि रूपं यथा निदानत्वेनोक्तानां वातज्वरे तिक्तादीनां पित्तज्वरे कट्वादीनां कफज्वरे मधुरादीनां चानुपशयोऽसुखावहत्वं यथास्वविपरीतानां चोपशयत्वं सुखानुबन्धित्वमिति ॥

पृथग्दोषाणां ज्वराणां लिङ्गमुक्त्वा मिश्रदोषजानामुच्यते ॥

यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ।

यथास्वं लिङ्गसंसर्गे सति तावत् ज्वरस्तत्संसर्गजो विज्ञेयः । तेन वातपित्तज्वरलिङ्गमिश्रीभावे वातपित्तज्वरो विज्ञेयः । वातकफज्वरलिङ्गसंसर्गे वातकफज्वरश्च । एवं पित्तकफेऽपीति यथास्वशब्दार्थः । अपि चेति समुच्चये ॥

शिरोऽर्तिमूर्छावमिदाहमोह-
कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा-
जृम्भातिवाक्त्वं च चलात् सपित्तात् ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था
तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रा लिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥

शिरोर्त्यादीनि वातपित्तज्वरलक्षणानि । तापहान्यादीनि वातश्लेष्मज्वरलक्षणानि । शीताद्यव्यवस्थादीनि पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणानि । पित्तश्लेष्मप्रवृत्तिश्छर्दा ॥

सर्वज इत्यादिना सन्निपातज्वरो निर्णीयते ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा मुहुः स्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥
सास्रुती कलुषे रक्ते भुग्नेलुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिता ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोळनं शिरसोऽतितृट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मार्गं प्रवर्तते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यःसोऽन्यथाकृच्छ्रोभवेद्वैकल्यदोऽपि वा

सर्वैर्लक्षणैः पृथक् संसर्गोक्तैः । अत्र च सन्निपातेऽयं विशेषः मुहुर्दाहो मुहुः शीतम् । सुबोधम् । विकृतगीतादीहाप्रवर्तनम् । अक्षीणि सास्रुतीत्यादिलक्षणे । भुग्ने कनीनिकापाङ्गयोरतीक्ष्णे । पिण्डिकादीनां रुक् । परिदग्धेव परिदग्धा जिह्वा खरस्पर्शा च । गुर्वङ्गता स्रस्तसन्धिता च भवति । शिरसो लोळनं चलनम् । कोठा निर्मुखाः पिटकाप्रायाः । मलानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः । अथवा संप्राप्त्यादिविशेषवशेन स्तोकस्तोकं प्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिः । तस्य संनिपातस्याभिन्यासहृतौजसौ पर्यायौ । स च संनिपातज्वरो दोषे विबद्धेऽस्थिरेऽग्नौ च नष्टे सति सर्वैर्लक्षणैः संपूर्णो भवति तदासाध्यः । अन्यथा दोषे चले बलवति चाग्नावसंपूर्णलक्षणश्च भवति तदा कृच्छ्रसाध्यः । वैकल्यदो वा भवति ॥

अन्यच्च सन्निपातविशेषोत्थो ज्वरो यत्र यदा दोषैरेवंसन्निविष्टैर्भवति तदैवंस्वरूपो भवति । कीदृगित्युच्यते ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक्स्थितम्
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

दोषत्रयेऽपि कुपिते यत्र पित्तं पृथग्वर्तते पृथग्वातकफौ । तत्र यदा पित्तं त्वचि वर्तते कोष्ठे वातकफौ तदा ज्वरवेगकाले पूर्वं दाहं विदधाति पश्चाच्छीतम् । यदा पुनस्त्वचि वातकफौ वर्तेते कोष्ठे पित्तं तदा पूर्वं

शीतं विधत्तः पश्चाद्दाहम् । तयोः शीतपूर्वदाहपूर्वयोर्दाहादिर्दुस्तरः ॥

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽम्लको मूर्छा मदस्तृष्णा च जायते
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीववमिक्लमाः ।

शीतादौ पुनः कोष्ठस्थेनोदीर्णेन पित्तेन कफे स्राविते शोषिते च सति शीते शान्ते पित्ताधिक्यादम्लकादिकं जायते । मूर्छा मोहः । दाहादौ पुनः कोष्ठे वातकफोदीर्णतया वेगं कृत्वा दाहे शान्ते कफकार्याणि तन्द्रादीनि भवन्तीति दोषैः सप्तविधो ज्वर उक्तः ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।
चतुर्धात्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥

आगन्तुस्त्वष्टमश्चतुर्धा अभिघातादितः । तत्र क्षतादिभिर्यः सोऽभिघातजः । तस्मिन् हि क्षते पवनः स्वभावात् प्रायो रक्तं प्रदूषयन् सव्यथादिकं ज्वरं कुरुते । प्रायोग्रहणं कचिद्व्यभिचारप्रदर्शनार्थम् ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥
ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ।
विषान्मूर्छातिसारास्यश्यावताादाहहृद्ग्रहाः ॥
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे
कामान्मोहोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः क्रोधे तु पित्तस्य—

यो हि ग्रहावेशादिजो ज्वरः सोऽभिषङ्गाद्विज्ञेयः । ग्रहा देवादयो वक्ष्यमाणाः । सुबोधम । ग्रहादौ त्रये ग्रहौषधिविषलक्षणे सन्निपातस्य कोपो भवति । भयादौ त्रये भीशोककामाख्ये मरुतो वायोः कोपो भवति । क्रोधे कोपे पित्तस्य कोपः ॥

—यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥

शापेनाभिचारेण च यौ ज्वरौ तौ सन्निपातेन घोरौ भवतः । तौ चातिशयेनासह्यौ मतावागमकर्तॄणाम् । शापमपराधाद्गुर्वादयो विदधति ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः—

अभिचारे त्वाभिचारिकैर्मन्त्रैरमुं दहेति हूयमानस्य प्रथममेव चेतस्तप्यते । ततो देहः । ततो विस्फोटादिग्रस्तस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्धते । इति दोषागन्तुभेदादष्टधा ज्वरो दृष्ट आयुर्वेदविद्भिः ॥

—समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसःसौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः
प्राकृतो वैकृतःसाध्योऽसाध्यःसामो निरामकः

एवमपि भवन् संक्षेपेण द्विविधः । शारीरो मानस इति द्विविधः । सौम्य-

स्तीक्ष्ण इत्येवमपि द्विविधः । अन्तराश्रयो बहिराश्रय इत्येवमपि । तथा प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामक इति ॥

एषां शारीरादीनां पूर्वं शरीर इत्यादिना लक्षणमुच्यते ॥

पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे—

श्लेष्मसंयुक्ते पवने पवनस्य योगवाहित्वात् ज्वरे शीतं भवत्यर्थात् स एव सौम्यः । एवं पित्तयुते पवने दाहः स ज्वरस्तीक्ष्णः । मिश्रे श्लेष्मसंयुते पित्तसंयुते च पवने मिश्रं शीतं दाहं च । मिश्रे तूत्कर्षेण व्यपदेशात् सौम्यतीक्ष्णद्वयाद्व्यतिरेकः ॥

—अन्तः संश्रये पुनः ।
ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधता ।

अन्तस्संश्रये ज्वरे अन्तःकोष्ठेऽधिकं विकाराः स्युः सत्यपि सर्वाङ्गोपतापे । बहिर्वेगे तु बहिरेव तापो नान्तर्विकाराः । तत्र च सुसाधता । अर्थाल्लभ्यतेऽन्तर्वेगे दुस्साधतेति । अपि चेति समुच्चये ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यःसदुस्साध्यःप्रायश्चप्राकृतोऽनिलात् ।
एकमार्गक्रियारम्भव्यतिवृत्तेर्महात्ययात् ।

यथाक्रमेण वर्षासु यो वातजो ज्वरः स प्राकृत उच्यते । तथा शरदि पित्तजो ज्वरः वसन्ते कफजश्च । अत उक्तादन्यो वैकृतः स दुस्साध्यो भवति । प्रायोग्रहणमसाकल्यार्थम् । कथं वायुना यः प्राकृतः स एव दुस्साध्य इत्याह । एकमार्ग इत्यादि । एकमार्गो यः क्रियाया आरम्भः तस्य व्यतिवृत्तेर्विपर्यासात् तथा महात्ययादपि । वैकृतानां यदेव दुस्साध्यकारणत्वं तदेवास्य प्राकृतस्यापि सतः । ज्वरे तावत् पूर्वं लङ्घनमुच्यते तन्नैकविधम् । तद्वायावपथ्यमत एव रोगस्यान्यः क्रियामार्गोऽन्यश्च दोषस्य । तथा वायुना प्रकुपितेन यदा निष्पद्यते ततो महात्ययाद्धेतो र्वायुना प्राकृतोऽपि ज्वरः प्रायो दुस्साध्यः ॥

यश्च प्राकृतो वातादिभिरुक्तः सः प्राधान्यापेक्षया यस्माद्दोषान्तरमपि तत्रानुबलं भवत्यस्य प्रदर्शनार्थमुच्यते ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥

वर्षास्वित्यादि । वर्षासु यदा मारुतो दुष्टो ज्वरं कुर्यात्तदा पित्तश्लेष्मभ्यामन्वितो ज्वरं कुर्यात् । नानन्वितः । तदा ज्वरो वातिकोऽप्यवश्यं पित्तश्लेष्माणौ संप्राप्त्यभिमुखौ भवतः । सहायबललाभात्तु ज्वरमनुबध्नीतः । शरदि च पित्तं दुष्टं ज्वरं कुर्यात् तस्य च पित्तस्य ज्वरं कर्तुमभ्युद्यतस्य शरद्यनुबलः कफो भवत्यस्य चोभयस्य हेतुद्वयं तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च । वर्षासु मारुतो

दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरं कुर्यादित्यत्र हेतुः कालस्य तथाविधस्वभावत्वम् । पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफ इत्यत्र हेतुर्विसर्गादिति । तत्र वातिके वर्षासु पित्तश्लेष्मानुगतत्वादनशनात् भयं नास्ति । तथा शरदि पैत्तिके पित्तकफानुबन्धत्वादनशनात् भयं नास्ति तत्र लङ्घनं विधेयमेवेत्यर्थः । वसन्ते कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यात्तमपि कफमनु वातपित्तं भवेत् प्रकृत्या आदानाच्चेत्यपिशब्दाल्लभ्यते । तथा कफजेऽप्यतिलङ्घनाद्यत्नतो रक्षेदित्यर्थाल्लभ्यते ॥

साध्योऽसाध्य इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु यो ज्वरोऽनुपद्रवश्च स साध्यः । उपद्रवाः प्रलापभ्रमादयः । यस्त्वसाध्यः स प्राक् शारीरे विकृतव्याधिविज्ञानीये सर्वेण प्रकारेणोदाहृतो ज्वरो निहन्ति बलवानित्यादिना ॥

सामो निरामश्च इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥
ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमित्यादि सुबोधम् । पच्यमानता सामत्वादन्या । जीर्णता निरामत्वम् । सा च जीर्णता आमलक्षणात् ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादेर्विपरीताद्विज्ञेया । न केवलमत एव जीर्णता विज्ञेया यावत् सप्तरात्रं लङ्घनाच्च जीर्णता ज्वरस्य विज्ञेया । तेनैतदुक्तं भवति । सप्तमादह्नः पूर्वमामलिङ्गाभावेऽपि यथासंभवेन लङ्घनेन लङ्घितस्य जीर्णज्वरोक्तं न किञ्चिद्विधेयम् । तथा सप्ताहादूर्ध्वमप्यामलक्षणसद्भावे जीर्णज्वरोक्तं प्रतिषिध्यत इत्युभयमप्यामविपर्यासः सप्तरात्रं लङ्घनं च जीर्णतालक्षणमिति ॥

बहुभिर्भेदैर्ज्वरस्य द्वैविध्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पञ्चविधत्वमुच्यते ॥

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ।
प्रायः ससन्निपातेन भूयसा त्वपदिश्यते ॥
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।

ज्वर इत्यादि । एकोऽपि ज्वरो मलानां दुष्टानां वातादीनां बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च पञ्चधा भवति । मलशब्दो दोषवाची । तथा ज्वरकारणदोषकोपे यः कालो निमित्ततां याति तस्य बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च पञ्चधा भवतीति । तथा च प्रदर्शयिष्यते मलानां बलाबलम् । तुल्यदूष्यादिवर्धिताः सन्ततं कुर्युरित्यादि । तथा स प्रत्यनीको विषमं कुर्याद् वृद्धिक्षयान्वित इति । कालोऽपि यथोत्तरमित्याद्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स पञ्चविधः प्रायः सन्निपातेन भवति । अपदिश्यते तु भूयसा दोषेण । वातिकादिविशेषेण योऽयं वक्ष्यमाणलक्षणः सन्ततादिः सः प्रायेण सान्निपातिको भवतीति ।

प्रायोग्रहणं कचिद्व्यभिचारसूचनार्थम् । यथोक्तरूपेभ्यः सन्ततादिभ्योऽन्यस्मात् परिदृश्यमानादव्यतिरेकः । सन्तत इत्यादिना पञ्चानां नामान्युच्यन्ते ॥

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।
तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥
बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुस्सहम् ॥

धातुमूत्रेत्यादिना सन्ततस्योत्पत्तिरुच्यते । एवंभूता मला दुष्टा वातादयः सन्ततं ज्वरं दुस्सहं कुर्युरिति संबन्धः । धात्वादिवाहिस्रोतांसि व्यापिनस्तथा तुल्यैर्दूष्यादिभिर्वर्धिताः अत एव निष्प्रतिद्वन्द्वाः । यथा वाताधिका दोषाः दूष्येऽस्थि देशे जाङ्गलेऽवलस्य पुरुषस्य काले वर्षास्वग्नौ विषमे वातप्रकृतेर्वृद्धस्य हीनसत्त्वस्य रूक्षादिसात्म्यस्येत्येवमादि । प्रतिपक्षैरखण्डितशक्तित्वाद्बलिनः । सामत्वाद्गुरवः । स्तब्धा ऊर्ध्वमधश्चानिस्सरणात् । विशेषेण रसाश्रिता अतिशयेन रसाख्यं धातुमाश्रिताः । न रसवद्रक्तादीन् दूषयन्तीति विशेषग्रहणम् । सुदुस्सहं सुतरामसह्यमिति ।

मलाञ्ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयंस्ततः
सर्वाकारं रसादीनां शुध्याशुध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं —

तस्मिंश्च संतते ज्वरोष्मा दृष्टादृष्टकारणविशेषवैचित्र्यात् सर्वप्रकारेण रसादीनां शुध्या कदाचिन्मलं क्षपयेदशुध्या वा रसादीनां कदाचिद्धातून् क्षपयेदूष्मणः क्षपणधर्मत्वात् । ततो हेतोर्वातादिभिः क्रमाद्रसादीनां शुध्या मलान् क्षपयन् सप्तादिवासरान् मोक्षाय मर्यादामनुयाति । रसादीनां तु सर्वाकाराशुध्या धातून् क्षपयन् वधाय मर्यादामनुयाति । ज्वरोष्मा वाताधिकः सप्त वासरान् । पित्ताधिको दश । श्लेष्माधिको द्वादशेति क्रमार्थ इत्यग्निवेशस्य मतम् ॥

—हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

हारीतः पुनरेवमनुजानाति । चतुर्दश वासरान् वाताधिको मोक्षाय वधाय वा मर्यादामनुयाति ज्वरोष्मा । अष्टादश पित्ताधिकः । द्वाविंशतिः श्लेष्माधिक इति । यदा तु रसादीनां मध्ये केषांचिच्छुद्धिरशुद्धिश्च केषांचित्तदा संततो ज्वरो न मुञ्चति । नापि मारयति । केवलं दीर्घकालमनुवर्तते । सा च रसादीनां शुद्धिः सूत्रोक्तेन प्रकारेण ज्ञातव्या इति संबन्धः । इति संतत उक्तः ॥

कृशानामित्यादिना सततादिर्विषमज्वर उच्यते ॥

कृशानांव्याधिमुक्तानांमिथ्याहारादिसेविनाम्
अल्पोऽपिदोषोदूष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतोबलम् ॥

सप्रत्यनीको विषमं कुर्याद्वृद्धिक्षयान्वितः ।

ये कृशा व्याधिमुक्ताश्च मिथ्याहारविहारसेविनश्च तेषामल्पोऽपि दोषो दूष्यादीनामन्यतमतो बलं लब्ध्वा सप्रत्यनीकः सप्रतिपक्षः क्षयवृद्धिभाग्विषमं सततादिचतुष्टयरूपं ज्वरं कुरुते । अथवा कृशानामित्यादिना भवन्त्यहि न पञ्चम इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन सततादीनां चतुर्णां ज्वराणां साधारणं रूपं सन्तताच्च विशिष्टता प्रदर्श्यते । कृशानामिति स्वाभाविकं दौर्बल्यम् । व्याधिमुक्तानामित्यवस्थाविशेषकृतम् । मिथ्याहारादिसेविनामित्याहारकृतं गृहीतम् । वृद्धिक्षयान्वितत्वे सप्रत्यनीकत्वं हेतुः । सदृशदूष्यादिप्रसादात् कदाचिद्वृध्यान्वितः । प्रत्यनीकप्रसादाच्च कदाचित् क्षयान्वित इति । अनेन चैतदुक्तं भवति । बलवान् दोषो दूष्यादीनां सर्वेषां सदृशानां बलं लब्ध्वा निष्प्रतिपक्षः सन्नविच्छिन्नोष्माणं सन्तताख्यं ज्वरमेकरूपं कुरुते । तद्वैपरीत्ये विषमं ज्वरं सततादिकम् । तत्र यदा दूष्यादीनि प्रभूतानि सदृशानि प्राप्नोति न सर्वाणि तदा सततज्वरं करोति । यानि त्वसदृशानि तानि प्रतिपक्षाणि यदा तु तत ऊनानि सदृशानि प्राप्नोति तदा क्रमेणान्येद्युकादीन् ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येत्यादिना सततादीनां चतुर्णां विषमज्वराणां विच्छिन्नसंतापत्वे कारणमुच्यते ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति देहं च नाशेषं भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ।
क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरः॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् ।

इह हि धातुवाहीनि स्रोतांस्युक्तानि । तानि च प्रतानसदृशानि । क्रमेण मूले मूले स्थूलान्यग्रेऽग्रे सूक्ष्माणि । तत्र सूक्ष्मास्येषु सूक्ष्मतरास्येषु च तथा दूरेषु दूरतरेषु च रक्तादिस्रोतस्सु यद्यस्मादल्पो दोषः शनैर्याति चिरेण च स्थानं प्राप्नोति निश्शेषं च देहं न व्याप्नोति तेन कारणेन विषमो विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते । अनेनैतदुक्तम् । प्रभूतो दोषोऽतिस्थूलमुखेषु स्रोतस्सु यद्यस्माच्छीघ्रं महानिम्ननिकटदेशेषु च गच्छन् सन्ततज्वरमभिनिर्वर्तयति । अल्पस्तु दोषःसूक्ष्ममुखेषु महानिम्नाद्दूरेषु च रक्तादिमार्गेषु च गच्छन् शनैश्च गच्छन् सततं कुरुते । ततोऽप्यल्पः सुक्ष्मतरास्येषु दूरतरेषु च गच्छन् अन्येद्युमभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यल्पस्सूक्ष्मतमास्येषु दूरतमेषु च गच्छन्नतिमन्दगतिरतिचिरेण गच्छंस्तृतयिकमाभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यतिशयेन चतुर्थको वाच्यः । अत एव च व्याप्तेश्चिरेण दोषस्य वेगात् संतापस्य विच्छेदः । सन्ततादौ च प्रयुज्यमाने भेषजे भूयिष्ठमयमेव क्रमः । तेन सन्तते शीघ्रं भेषजेन दोषस्य प्राप्तेः शीघ्रं ज्वर उपशाम्यति । सततादौ तु क्रमेण दोषस्य दूरदूरतरस्रोतोनुगतत्वात् । तथैव भेषजेन चिरेण चिरतरेण चोपशमः । भूयिष्ठग्रहणं बाहुल्योपलक्षणार्थम । तेन किञ्चिद्भेषजं प्रथममेव रससोतांसि प्राप्य

सकलं शरीरं प्राप्नोति । किञ्चित्तु धातुक्रमेण दूरतराणि स्रोतांसि गत्वेति । तेन यतो हेतोर्विच्छिन्नसंतापस्तत एव विषमो नैकरूपः । अतश्च विषमो यतो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् । अनेनैतद्दर्शयति यथा सन्ततः स्वेन रूपेण दुस्साधः । तथा सन्तताद्विपरीतरूपोऽपि विषमोऽनेन रूपेण दुस्साध एव । तेन विषम इत्यस्याः संज्ञायाः प्रवृत्तिनिमित्तमनेकरूपता कृच्छ्रसाध्यता च । विषमः असमः आरम्भः प्रथमा प्रवृत्तिर्यस्य स विषमारम्भः । यथा चतुर्थके कफेन हेतुना पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेच्छिरसश्चानिलात्पूर्वं प्रभावं दर्शयेदिति विषमारम्भः । विषमा क्रिया यत्र दोषस्यौषधस्य वा । दोषस्य यथा ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्न इत्यादि । औषधस्य यथा चिकित्सित उक्तं मांसं मेध्यमन्नेन सह सेवित्वोल्लिखेदित्यत्र विषमत्वं सन्तर्पणमपतर्पणं च । विषमकालोऽनियतपूर्वाह्णाद्यागमकालः । तथा च यः सततादिरेकस्मिन्नहनि पूर्वाह्णे भूतः सोऽन्यस्मिन्नपराह्णेऽपि भवन् दृष्ट इत्येतत्त्रयं विषमसंज्ञाया हेतुः । अनुषङ्गवान्यः स्वल्पेनैव हेतुना निवृत्तः पुनरनुषज्यते एतदपि संज्ञाहेतुः ॥

दोषस्य मन्दगतित्वे च मन्दशक्तितायां च कारणमुक्त्वा सिद्धरूपेणोच्यते ॥

यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दशक्तिर्यथा यथा ।
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ।

यथोत्तरमित्यादि । यथोत्तरं धातुः स्रोतस्सु मन्दगतिः सन् दोषो मन्दशक्तिश्च यथा यथा चिरतरादिकेन कालेन सदृशान् रसादीन् प्राप्नोति तथा तथा क्रुद्धः सन् चिराच्चिरतराच्च ज्वरयति । तेनैतदुक्तं भवति । प्रथममेव रसवाहीनि स्रोतांसि स्थूलमुखानि प्राप्य वपुर्व्याप्तिमभिनिर्वर्त्य सकलदूष्यादिसादृश्यात् सन्ततमभिनिर्वर्तयन्ति । यदा तु दूरसूक्ष्मस्रोतोगमनापेक्षा दोषस्यासदृशदूष्यलब्धिरप्राप्तिश्च तदा विच्छिन्नसन्तापं सततम् । तथा च रक्ताश्रयो दोष इत्यादि वक्ष्यते ॥

अस्यैवार्थस्य स्फुटीकरणाय भूमौ स्थितमित्यादिना दृष्टान्त उच्यते ॥

भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥

स्वकारणसामग्रीसम्पन्नं शालिबीजमङ्कुराय यथावश्यं कालमपेक्षते तेन तथैव दोषबीजं रुजे कालमक्षेपते । भूम्या दोषाश्रयस्य सादृश्यं जलसेकेन सादृश्यं दूष्यस्य । तेनैतदुक्तम् । यावद्यावता कालेन सदृशदूष्यादिकं दोषो लभते तावत्तावता ज्वराख्यां रुजां जनयतीति ॥

वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये लीयतेऽबलम् ।
कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ।

वेगं कृत्वेत्यादिना रुक्प्रशमे पुनर्भावे च दृष्टान्त उच्यते । यथा विषं वेगं कृत्वा

अबलं सदाशये स्वे स्थाने लीयते पुनश्च सह-शकारणवशादाप्तबलं सद्वेगाय स्वे काले कुप्यति तद्वद्दोषविषमपि ॥

एवमित्यादिना सूक्ष्मेत्याद्युक्तां विषमज्वरसंप्राप्तिं निगमयति ॥

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ।
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ॥
क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति तः

क्षीणे दोष इत्यादिना उक्तविशिष्टामन्तरा निवृत्तिं निगमयति । वेगं कृत्वा दोषे क्षीणे ज्वरः सूक्ष्मः सन्रसादिषु लीयते । लीनताच्च कार्श्यादीनादधाति नैव स्वास्थ्यम् ॥

लीनप्रसङ्गेनागतमपक्ष्योच्यते ॥

अतिलीनोऽतिमन्दत्वात् भवत्यह्नि न पञ्चमे ।

अतिलीन इत्यादि । एवं कस्यचिदाशङ्का भवति यथा मज्जाश्रिते दोषे चतुर्थे दिवसे ज्वरो भवति एवं शुक्रस्थिते दोषे पञ्चमे प्राप्तेन कश्चित् पञ्चमे विषमज्वरो दृष्ट इति । तं प्रत्युच्यते । अतिलीनः सन्नतिमन्दगतिश्च संस्कारभ्रंशादपचयाच्च दोषो ज्वरं नाभिनिर्वर्तयति । अनेनैव षष्ठादिषु शङ्का निरस्ता । मज्जानं यावत्प्राप्तश्चतुर्थो यावद्दोषस्य शक्तिर्भवत्यत्र स्वभावो हेतुः । यत्तु शुक्रस्थे ज्वरे तमसो दर्शनादिलक्षणमुक्तं तच्छुक्रमेवाधिष्ठाय दोषस्य ज्वरकारणत्वम् । न तु धातुव्याप्ति क्रमेणेति ॥

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ।
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥
तस्मिन्मांसवहा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ।
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥
स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ।

अनन्तरं सततादीनां विशेष उच्यते । प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततज्वरं करोति । प्रायोग्रहणं रसाश्रितत्वप्रतिषेधनिवारणाय । रसाश्रितत्वस्य सकलज्वरसाधारणत्वात् । एवं सर्वेषु ज्वरेषु वाच्यम् । स च सततः अहोरात्रस्य मध्ये द्वौ वारौ स्यात् । अन्येद्युः पुनरहोरात्रस्य सकृदेकवारं वेगं करोति । तस्मिन्दोषा मांसवहा नाडीराश्रिताः । तृतीयके ज्वरे मेदोवहा नाडीराश्रिताः । पित्तानिलादधिकान्मूर्ध्नः ग्राही भवति । तत्र चागन्तुत्वात्तु दोषस्य वैषम्यम । कफपित्तात्त्वधिकात्त्रिकस्य ग्रीवासन्धेर्ग्राही भवति । अनिलकफात्तु स ज्वरः पृष्ठस्य ग्राही । स च तृतीयक एकाहान्तरः स्मृतः । सर्वस्य दोषस्यागन्तुत्वादल्पबलत्वम् ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥
द्विधाकफेनजङ्घाभ्यांप्रथमंशिरसोऽनिलात् ।
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन संभवात् ॥
तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः

चतुर्थको ज्वरो मले दोषे मेद आद्यन्यतमस्थे भवति । कदाचिन्मेदस्थे अथवा मज्जस्थे अथवा अस्थिस्थ इति । अपरे पुन-

राचार्या मज्जस्थ एव दोषे चतुर्थको द्विधा प्रभावं दर्शयेत् । कफेनाधिकेन पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेत् । अनिलात्तु पूर्वं शिरसः रोगस्वभावात् । पित्तस्यानुद्रेकः । गम्भीरधातुचारित्वादित्यादि सुबोधम् ॥

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिधा व्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ॥

चतुर्थकविपर्ययो नाम्ना ज्वरोऽस्थिमज्जास्थयोभयगते दोषे भवति । अस्य च दोषाश्रयानतिदूरे दिनसंख्यानतिक्रमाच्चोद्दश चतुर्थकान्तर्भावः । केवलमुभयाश्रयत्वं व्यहं ज्वरणं च विशेषः । स चतुर्थकविपर्ययस्त्रिधा भवति । वातेनाधिकेन पित्तेन श्लेष्मणा वा । न तु चतुर्थकवत् द्विधा । तत्र त्रिविधं प्राथम्यवैषम्याभावात् पूर्ववत् प्रभावमुखेन नोक्तम् । केवलं दोषलक्षणदर्शनेन बोद्धव्यम् । इत्युक्तास्सन्ततादयो ज्वराः ॥

एषां च सन्ततादीनामेकरूपता दृष्टा यत् सन्तताद्यन्यतमरूपो भूत्वान्यतमरूपो भवतीति पृष्ट इदमाह ॥

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ।
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥

बलाबलेनेत्यादि । दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना बलाबलेन मनसश्च बलाबलेन पूर्वजन्मकृतस्य च कर्मणो बलाबलेन तदा तदा ज्वरःस्यात् । एवमुक्तं भवति । दोषोऽबलस्सन्तताद्यन्यतमभूमिकास्थोऽन्नाद्यन्यतमस्मात् बलं लब्ध्वा पूर्वां पूर्वतरां वा भूमिकामासादयति । तथा बलवान्दोषोऽन्नाद्यन्यतमजन्मना अबलत्वेन पूर्वां पूर्वतरां वा भूमिकामपहायोत्तरामुत्तरतरां वा गृह्णाति । आदिग्रहणात् देशकालादीनां ग्रहणम् । मनश्च बलवद्दोषज्वरहानिकृदिति वक्ष्यते ॥

उत्क्लेश इत्यादिना रसाद्याश्रयविशेषेण ज्वरस्य लक्षणमुच्यते ॥

उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ।
अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन्रसगे ज्वरे ॥
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा रक्तोष्णपिटकोद्गमः ।
दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥
तृड्ग्लानिः सृष्टवर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ॥
स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगन्धस्यासहिष्णुता ।
प्रलापो ग्लानिररुचिरास्थिस्थे त्वस्थिभेदनम् ॥
दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधश्श्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ।
अन्तर्दाहो बहिश्शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥
तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ।
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ॥
उत्तरोत्तरदुस्साध्याः पञ्चात्रान्त्यौ तु वर्जयेत्
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥
मन्दज्वरः प्रलेपस्तु सशीतः स्यात्प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण सिध्यति
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः ।
हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति ॥
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ।
कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥
तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते रात्रिकोज्वरः

दिवाकरा पीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ॥
शरीरे नियतं वाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥
तदार्धं शीतलं देहे त्वर्धश्चोष्णं प्रजायते ।
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ।

रसगे ज्वरे सर्वस्मिन् वातादिसंभवे उत्क्लेशादीनि भवन्ति । रक्तनिष्ठीवनादीनि रक्तस्थे । मदो वक्ष्यमाणलक्षणः । मांसस्थे तृडादीनि । मेदस्थे स्वेदादीनि । स्वेदः शरीरोद्भवः । अस्थिस्थे अस्थिभेदादीनि । ऊर्ध्वमधश्च प्रवृत्तिर्दोषस्य कफादेः । मज्जगतेऽन्तर्दाहादीनि । शुक्रसंश्रये ज्वरे तमसो दर्शनादीनि जायन्ते । अत्र धात्वाश्रयेषु पूर्वादुत्तरोत्तरो दुस्साधः । रसाश्रितो दुस्साधः । ततोऽपि रक्तसमाश्रितः । ततो मांससमाश्रितः । ततो मेदः संश्रयः । ततोऽस्थिस्थ इत्यर्थः । अन्त्यौ मज्जशुक्रसंश्रयौ वर्जयेत् । चरकाचार्यस्तु मज्जगतस्य कृच्छ्रसाध्यत्व मृच्छति । प्रलिम्पन्नित्यादि सुबोधम् ॥

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ॥
वेपते प्रलपत्युष्णैश्शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ।
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ॥
सदोषशब्दश्च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ।

सर्वस्मिंश्च ज्वरे ज्वरकारणो दोषः ज्वरमोक्षकाले धातून् प्रक्षोभयन् विलीयते । ततो धातुप्रक्षोभादनन्तरमिदमिदं कुरुते । श्वसन्नित्यादि सुबोधम् ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

देहलघुत्वादीनि विगतज्वरस्य पुरुषस्य लक्षणानि । स्वेदः शरीरजः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतः क्षिप्रकारित्वाच्च ज्वरानन्तर्येण रक्तपित्तनिर्णयायाध्यायारम्भः । रक्तपित्तवच्च कासस्यापि यतः क्षिप्रकारित्वमतः सोऽप्यस्मिन्नेवाध्याये निर्णीयते ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणातिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥
पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥
प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

भृशोष्णतीक्ष्णादिभिः कोद्रवोद्दालकैश्च तद्युक्तैरतिसेवितैः पित्तं द्रवं कुपितं रक्तं च तनुं शरीरं व्याप्नुतः । किं कृत्वाह । रक्तपित्ते द्वे अपि मूर्छिते एकत्वं प्राप्ते । तुल्यरूपत्वं सवर्णतामागम्य तनुं व्याप्नुतः । रक्तपित्तसंज्ञायाः पित्तं रक्तस्येत्यादिना हेतुरुच्यते । तत्र पित्तं रक्तविकारत्वेन वा रक्तमिश्रीभावाद्वा दूषणाद्वा रक्तगन्धाद्यनुवृत्तेर्वा सर्वमत्र संभवतीत्यर्थः । तच्च रक्तपित्तमसृजः स्थानात् प्रभवति । प्लीहतो यकृतश्च प्रभवति । एतेषां तत्प्रभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः
छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासश्वासौ भ्रमः क्लमः॥
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥

शिरो गुरुत्वादीनि भविष्यद्रक्तपित्तलिङ्गानि । धूमको धूमस्योद्गिरणम् । अम्लकोऽम्लस्येव । तथा छर्दितस्य वान्तस्यातिबैभत्स्यं दर्शनादिभिरुद्वेगकर्तृत्वात् । आमगन्धः प्रसिद्धः । हरितः शाद्वलवर्णः ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥

तच्च रक्तपित्तं कारणविशेषाद्यदोर्ध्वं प्रवर्तते तदा यथाबलं नासादिभिः प्रवर्तते । यदा त्वधस्तात्तदा मेढ्रादिभिः । सर्वत्र च रोमकूपैरपि समस्तैः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ।
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ।
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः
किमुतिक्ताःकषायावायेनिसर्गात्कफापहाः ।

तयोश्चोर्ध्वाधोगयोरूर्ध्वं प्रवृत्तं साध्यम् । यस्मात्तदूर्ध्वगतं कफाद्धेतोर्भवति । रक्तपित्ते च रोगस्वभावविशेषाद्दोषस्य शोधनेन विपरीतनयनाय यदूर्ध्वगे विरेचनं तत्पित्तस्य तावद्वरौषधम् । यश्च तत्रानुबन्धी कफस्तस्यापि विरेकः शुद्धिकृत् । रक्तपित्ते च विशुद्धश्लेष्मणोऽस्य पुरुषस्य मधुराः कषायाः क्वाथादयः कफादविपरीता अपि रोगस्वभावाद्धिताः । किं पुनस्तिक्ताः कषाया: ये कफापहस्वभावाः । तच्चोर्ध्वगं बह्वौषधं विशिष्टानां कफघ्नानामपि पथ्यत्वादतस्तत् साध्यम् ॥

अधोयाप्यंचलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ।
अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेपि न तस्य तत् ।
कषायाश्चहितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥

यत्त्वतःप्रसृतं तद्याप्यम् । यस्मात्तदधोगतं चलाद्वायोर्भवति । तत्र च रोगस्वभावाद्दोषस्योऽर्ध्वनयनाय वमनं पथ्यम् । तत् पित्तस्याग्नौषधं दोषस्वभावात् । यश्च-

तत्रानुबन्धी वायुरुक्तस्तस्यापि वमनं शान्तये न भवति । किञ्च शोधनमप्यपथ्यम् । तस्य च मधुरा एव कषाया हिताः वातपित्तहितत्वात् । अन्येषामम्लादीनां शेषाणां च पित्ते वायौ चापथ्यत्वम् । तच्च स्वल्पौषधं वातपित्तहराणामेव पथ्यत्वात् । अतोऽधोगं रक्तपित्तं याप्यं भवतीति ॥

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥
न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमनम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥

यत्तूभयमार्गं युगपदूर्ध्वमधश्च प्रवृत्तं तत् कफमारुतसंसर्गात् भवति । तदसाध्यम् । यस्मात्तदशक्यप्रातिलोम्यम् । दोषस्य विपरीतनयनं तत्र न संभवतीत्यर्थः । वमनमूर्ध्वप्रवृत्तत्वादपथ्यम् । अधःप्रवृत्तत्वाच्च विरेचनम् । तथाविधश्चौषधं न विद्यते यत्तत्र सर्वथापथ्यम् । न हीत्यादिना अशक्यप्रातिलोम्यत्वे युक्तिरुच्यते । संसृष्टेष्वित्यादिना चौषधाभावे ॥

तत्र दोषानुगमनं सिरास्त्र इव लक्षयेत् ।
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतः—

तत्र च रक्तपित्ते दोषानुगमनं वाताद्यनुबन्धं सिरास्त्र इव लक्षयेद्वाताच्छ्यावारुणं रूक्षमित्यादिना लक्षणेन । तत्र चोपद्रवान्विकृतव्याधिविज्ञानीयाल्लक्षयेद्रक्तपित्तं भृशं रक्तमित्यादिना लक्षणेन । इत्युक्तं रक्तपित्तम् ॥

—तेषु चाधिकम् ॥
आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यते ।

तेषु च रक्तपित्तोपद्रवेषु मध्ये यतः कास आशुकारी अतस्तमेव प्रवक्ष्यते । तं प्रत्येव ग्रन्थो वक्ष्यत इत्यर्थः । आशुकारीत्यनेन स्वयं तन्त्रकृत् कासस्य निर्णयप्रसङ्गं दर्शयति । आशु स्वकर्म करोतीत्याशुकारी ॥

पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥

वातादिभेदेन तद्विद्भिः पञ्च कासाः स्मृताः । सर्वे च कासा उपेक्षिता अनुपक्रान्ताः क्षयाय मरणाय वा भवन्ति । उक्तेन वातादिक्रमेण यथोत्तरं बलिनः । वातकासात् बलवान् पित्तकासः । ततः कफकासः । यावदुरःक्षतकासाद्राजयक्ष्मकास इति । क्षयकासश्चात्र प्रधानत्वान्निर्णीयते न राजयक्ष्मा । वातेत्यादिना कासस्यादितो निदानमुक्तम् ॥

तेषां भविष्यतामित्यादिना पूर्वरूपमुच्यते ॥

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ।
शूकपूर्णाभकण्ठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥

स्पष्टम् ॥

कषायविज्जलेत्यादिना संप्राप्तिविशेषवशेन रूपविशेष उच्यते ॥

कषायविज्जलासात्म्यकटुवम्ललवणोषणैः ।

रूक्षशीतगुरुस्निग्धोत्क्लेदिपर्युषिताशनैः ॥
धारणोदीरणायासराज्यहःस्वप्नजागरैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥
क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदापानः प्रपद्यते ।
ऊर्ध्वं रसस्य सः स्थाने तिष्ठन्नुरसि पीड्यते ॥
उदानेन सजंस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्य च ।
वाहिनीर्गलमूर्धस्थास्ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ।
विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्योपमध्वनिः ॥
यस्मात्तस्मात्स वर्णौजोबलमांसक्षयावहः ।

सम्प्राप्तेः कारणपरायत्तत्वात् कषायादिकीर्तनम् । विज्जलः क्लिन्नपिच्छिलप्रायो गुणविशेषः । रक्तमांसादीनां यत् क्लेदमावहति तदुत् क्लेदि । धारणोदीरणे वातादिवेगानाम् । अन्यैश्चैवंप्रकारैः कैश्चित् धातुक्षयकारिभिः । कैश्चित् स्रोतसामावरणकारिभिर्वायुः क्रुद्धः सन् यदापानप्रतिहतत्वादिना रूपेण कासाख्यो भवति तदा वर्णादिक्षयावहो भवति । सर्वत्रैव वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन वा । एवं चापानो नाम वायुः कुपितः सजातीय एवापाने कारणविशेषवशाच्च प्रतिहतः सन् ऊर्ध्वमुपरि वर्तते । स चापान ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन् रसस्थाने उरसि स्थितिशीलः सन् तत्स्थानेनोदानाख्येन पीड्यते । पीडितश्च तत्र रसस्थाने उरसि कण्ठे च सजन् सक्तिमाप्नुवन् गलस्था मूर्धस्थाश्च वाहिनीः सिराः अनुप्रपूर्य अङ्गान्युत्क्षिपन्निवेत्यादि सुबोधम् ॥

हेतुभेदादित्यादिना वातैककारणस्यैकरूपस्यापि कासस्य रुक्शब्दानेकत्वे कारणमुच्यते ॥

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ।
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः

वायोः सरंहसः सवेगस्य हेतुभेदात् कारणनानात्वात् प्रतीघाते भेदः यद्यस्मात्ततः कासानां रुजाशब्दयोर्वैषम्यं ज्ञायते । तेनैतदुक्तं भवति । वायुः स्वभावेन सवेगः स च वेगो नानाविधकारणवशादूनाधिको भवति । यश्च तस्य प्रतिहन्ता स कारणविशेषवशान्नानाविधे देहस्थाने नानाविधं प्रतीघातं करोति । स एव च प्रतीघातो रुजाशब्दयोर्निमित्तमतो रुजाशब्दयोर्वैषम्यमिति ॥

कुपित इत्यादिना पञ्चानां कासानां वातादिक्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

कुपितो वातलैर्वायुः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककासं च महावेगरुजास्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षीकफंशुष्कंसच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतांत्रजेत्॥
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरोभ्रमः
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ॥
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ।
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनम् ॥

सर्वेषां कासानां एकासम्प्राप्तिः । कारणविशेषाद्दोषानुबन्धः । कुपित इत्यादि

वातकासलक्षणम् । पीताक्षिकफतादि पैत्तिके उरोऽल्परुगित्यादि कफजे ॥

क्षतकासलक्षणमुच्यते ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ।
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सास्रमूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥

युद्धाद्यैस्तैस्तैस्साहसैरयथाबलं बलाधिकायासमसेवितैर्वायुः कुपितस्तैरेव साहसैरुरस्यन्तःक्षते सति । किंभूतो वायुः । पित्तेनानुगतो बली च कासं कुरुत इति सम्बन्धः । तेन कासेन पुरुषः सशोणितत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेद्वमेत् । कुथितं क्लिन्नम । कण्ठेन रुजता उरसा च विभिन्नेनेव । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेनोरसा शूलिना च । किंभूतः ष्ठीवेदाह । पर्वभेदादिमान् । अस्य च कासिनोऽनन्तरं क्रमाद्वीर्यादयो हीयन्ते । एवं च क्षीणस्य सरक्तमूत्रत्वं पृष्ठकटीग्रहश्च स्यादिति क्षतकासलक्षणम् ॥

क्षयकासलक्षणमुच्यते ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ।
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्यक्षयरूपाणिसर्वाण्याविर्भवन्तिच ।

राजयक्ष्मवतः पुरुषस्य वायुः प्रधाना धातवो वातादयो यक्ष्मायतनैः वक्ष्यमाणैः राजयक्ष्महेतुभिः सर्वैः कुपिताः कासं कुर्वन्ति ततः पुरुषः पूतिपूयोपमत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेत् । पार्श्वे लुप्येते इवापनीयेते इवाकस्मात् झटिति । ततोऽनन्तरमस्य च कासिनः सर्वाणि राजयक्ष्मरूपाण्याविर्भवन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात्—

इत्येवंरूप एषः क्षयजः कासः क्षीणानामवश्यं देहनाशन एव । बलिनां पुनर्याप्यो वा देहनाशनो वा । तद्वत् क्षयजवत् क्षतजोऽपि कासो विज्ञेयः । क्षीणानां देहनाशनो बलिनां पुनर्याप्यो वा देहनाशनो वेति । इत्येवं क्षतक्षयकासौ न सिध्यतः सानाथ्यादभिनवौ सिध्येतामपि । न सिध्यतः । सानाथ्यात् चिकित्सासम्पत्तेः ॥

—साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥

तेषां च कासानां मध्ये पृथग्दोषैस्त्रयः कासा वातपित्तश्लेष्मप्रभवाः साध्याः । द्वयात् संसर्गाद्ये कासास्ते मिश्रा यथास्वं

मिश्रलक्षणा भवन्ति ते च याप्याः । सन्निपातकासोऽचिकित्स्यत्वान्नोपदिष्टः । सर्वे च कासाः पृथग्द्वयाच्च स्थविरस्य जरया हेतुभूतया याप्याः दोषौषधाक्षमत्वात् ॥

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥

इति निदाने तृतीयोऽध्यायः ॥

सर्वश्च सर्वदा कासस्त्वरया जेयः । यतस्तस्य कासस्योपेक्षया स कासो रोगबलादेव श्वासादीनां गदानां हेतुतां यातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

कासोपेक्षया श्वासस्य सम्भवात्तदेकरूपत्वाच्च हिध्मायास्तयोर्निर्णयायैकाध्यायारम्भः ॥

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि सर्वेष्वध्यायेषु पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

कासवृध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥
रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥

श्वासः कासस्य वृध्या भवेत् । अधिकीभूतः कास एव कारणं श्वासस्य । रोगस्य च रोगः कारणं भवतीत्युक्तं प्राक् । अथवा पूर्वैर्दोषकोपनैः कासस्य हेतुत्वेनोक्तैः श्वासो भवति । तानि च कषायविज्जलासात्म्यादीनि । अथवा पूर्वाणि दोषकोपनानि सर्वरोगनिदानपठितानि तिक्तकटुकादीनि । तैर्यथासम्भवमामादिभिरपि श्वासो भवत्यतिहिमाम्बवन्तैः इति श्वासस्य निदानानि । क्षुद्रादीनि तस्यैव रूपभेदेन पञ्चनामानि ॥

कफोपरुद्धेत्यादिना श्वासस्य सम्प्राप्तिरुच्यते ॥

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

स्वहेतुभिर्दुष्टः सन् पवनः कफेन च कारणविशेषादुपरुद्धगमनः समन्तादास्थितश्च प्राणादिवाहीनि स्रोतांसि दूषयन्नुरस्थ एवामाशयसमुद्भवरूपं श्वासं कुरुते । आमाशयप्रवृत्तिः श्वासस्य व्यापारः ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
आनाहः शंखभेदश्च—

सर्वस्य श्वासस्य हृत्पार्श्वशूलादि पूर्वरूपम् । प्राणस्य वायोर्विलोमता विपरीतगमनं कार्यात् ज्ञायते ॥

तत्रेत्यादिना क्षुद्रादिक्रमेण श्वासानां लक्षणमुच्यते ॥

—तत्रायासातिभोजनैः ॥
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयंसंशमनं मरुत् ।

आयासादिप्रेरितो मरुत् क्षुद्रं नाम्ना स्वयंसंशमनं श्वासं प्रेरयेत् । वेगं कृत्वा स्वयं शाम्यतीत्यर्थः ॥

प्रतिलोममित्यादिना तमकस्य लक्षणमुच्यते ॥

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
[च्छति ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्
ज्वरमूर्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

पवनः प्रतिलोमं विपरीतं कृत्वा सिरा गच्छंस्तेन गमनेन कफमुदीर्य शिरो ग्रीवां च परिगृह्य पार्श्वमुरश्च पीडयन् कासादिकं तीव्रवेगं प्राणोपतापिनं श्वासं च करोति । तस्य च तथाविधस्य श्वासस्य वेगेन पुरुषः प्रताम्येत् । निष्ठ्यूतान्ते च क्षणं सुखी भवति । शय्यायां स्थितश्च कृच्छ्रेण श्वसिति । भित्त्यादौ च निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति । सुबोधम । स च श्वासो मेघाम्ब्वादिभिः श्लेष्मलैश्चाहारैर्विवर्धते । एवंभूतः श्वासो याप्यो भवेत् । नाम्ना च तमकः । अथवा बलिनः पुरुषस्य नवः सन् साध्यो भवेत् । एवंरूप एव श्वासो ज्वरमूर्च्छायुतो भवति शीतैश्चाहारादिभिः शाम्येत् स तमकविशेषः प्रतमकसंज्ञितः ॥

छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः
सस्वेदमूर्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ॥
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ।
शुष्कास्यः प्रलपन्दीनो नष्टच्छायो विचेतन ः

छिन्नाच्छ्वासाद्विच्छिन्नं विरामैश्च श्वसिति । मर्मच्छेदरूपया रुजयार्दितः स्वेदादियुतश्च भवति ॥

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ।
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोऽतिरुक् ।

महदाख्येन तु श्वासेन महता नादेन श्वसिति । दीनः क्रथंश्च श्वसिति । क्रथनं नासाशब्दः । उद्धूयमान उत्प्लाव्यमानः तथा मत्तर्षभ इव संरब्धः । ज्ञानं चेतना । विज्ञानं विचारः ॥

ऊर्ध्वश्वास उच्यते ॥

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥

उर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥

ऊर्ध्वोच्छ्वासादूर्ध्वं दीर्घं श्वसिति । दीर्घं श्वासं मुञ्चतीत्यर्थः । न च श्वासमधः प्रत्याहरति । मुक्तं पुनर्नैव प्रवेशयतीत्यर्थः । श्लेष्मणा आवृतं मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथोक्तः । गन्धवहो वायुः । तेन क्रुद्धेनार्दितः । सुबोधम् ॥

साध्यासाध्यविभागं दर्शयति ॥

एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

एते सर्वे श्वासा अव्यक्ता अपरिपूर्णत्वादस्फुटा सन्तः सिध्येयुः । व्यक्ताः पुनः ध्रुवमवश्यं प्राणहराः । इत्युक्ताः श्वासाः ॥

अनन्तरं हिध्मा निर्णीयन्ते ॥

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ।
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमळा महतीति च ॥
गम्भीरा च—

श्वासेनैकं सदृशं हेत्वादि यस्याः सा तथोक्ता । संख्याप्रकृतिः संख्यास्वरूपम् । संश्रय आश्रय उद्भवस्थानम् । भक्तोद्भवादीनि पञ्च हिध्माविशेषनामानि ॥

—मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ।
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ॥
करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ।
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा

तत्र हिध्मासु मध्ये मरुद्वायुरन्नपानैस्त्वरया वैपरीत्येन च सेवितैः रूक्षादिभिः प्रपीडितः सन्मन्दशब्दां क्षवानुगां च हिध्मां करोति । सात्म्यान्नपानोपशयाच्च अन्नजा भक्तोद्भवोच्यते ॥

आयासात् पवनःक्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत्
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥
वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

क्षुद्रां हिध्मां पवनो वायुरायासाद्धेतोः क्षुद्रः स्वल्पः प्रवर्तयेत् । सा तु जत्रुमूलोद्भवाल्पवेगा मृदुश्च । आयासं कुर्वतो वृद्धिं याति । भुक्तमात्रे च मार्दवं यातीति क्षुद्रा ॥

चिरेण यमळैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते ।
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरोग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः ।
प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृम्भिणः ॥
यमळा वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।

यमळा नाम हिध्मा या चिरेण यमळैर्वेगैः द्वाभ्यां वेगाभ्यां भवति । परिणामोन्मुख आहारे प्रवर्तते परिणते च । शिरोग्रीवां कम्पयन्त्याध्मानादिमतः पुरुषस्य वृद्धिं यातीति यमळा । तस्यास्तु वेगिनी परिणामवती चेति नामद्वयम् ॥

महत्युच्यते ॥

ध्वस्तभ्रूशंखयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ।
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती
रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ।
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥

महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ।

ध्वस्तभ्रूशंखयुग्मत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य वाक्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तते । सा च महामूलत्वादिरूपा । विप्लुते अनिबद्धे इव चक्षुषी । मर्मघट्टनं हृदयादिरुक् । पृष्ठतोनमनं वक्षसो बहिर्निस्सरणम् । महामूला आमाशये प्रथमोत्पत्तिर्यस्याः । तत्र बहुव्यापारवती दृश्यत इत्यर्थः । इति महती ॥

गम्भीरा च पक्काशयादित्यादिनोच्यते ॥

पक्काशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥
तद्रूपा सा मुहुः कुर्यात् जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा ---

पूर्ववदिति महतीव ध्वस्तभ्रूयुग्मादिमत्तत्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती चेत्यर्थः । तद्रूपा महामूलत्वादिरूपा । गम्भीरायास्तु विशेषो जृम्भामङ्गप्रसारणं च मुहुर्वेगेषु कुर्यात् । गम्भीरेण चानुनादेन भवति इत्युक्ताः पञ्च हिध्माः ॥

---तासु साधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥

तासु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे भक्तोद्भवा क्षुद्रा च साध्ये । अन्त्ये द्वे महतीगम्भीराख्ये चोपेक्षणीये । या च वेगिनी न.म हिध्मा सा सम्पूर्णलक्षणयुक्ता सत्युपेक्षणीया । सर्वाश्च हिध्माः सञ्चितामत्वादियुक्तस्योत्पन्ना वर्ज्याः । यः पुनः पुरुषो व्याधिभिः क्षीणदेहः । अथवा आहारविच्छेदेन क्षतस्तस्य ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ

इति निदाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय भवन्ति । न केवलं हिध्माश्वासावेवेति । ते च रोगा एवंभूता अपि शीघ्रकारिणस्तथा न भवन्ति । यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रकारिणाविति । शीघ्रं स्वं कर्म मारणं कुरुत इति यथोक्तौ । यस्मात्तौ मृत्युकाले कृतालयावत्रश्यंभाविनौ । एतेनानयोः शीघ्रचिकित्सितत्वं दर्शितमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां निदाने चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

धातुक्षयहेतुत्वसामान्यान्महारोगत्वाद्विनाशावहत्वाच्च हिध्माश्वासानन्तरं राजयक्ष्मनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥

देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात्॥

राजयक्ष्मा राजवदनेकरोगेणानुगतो भवति । तस्मिन्नेव कृतसंश्रये बहूपद्रवजन्म भवतीत्यर्थः । तथा बहवो रोगाः पुरोगमनशीला यस्य । अनेनैतदुक्तम् । उत्पित्सो राजयक्ष्मिणः प्रथममेव पीनसश्वासादिबहुरोगजन्म भवतीति । एतेषां च रोगाणां स्वपरिवारसंयुतानामप्येतदङ्गत्वं विज्ञेयम् । राजयक्ष्मादयश्चत्वारः पर्यायाः । ते च नक्षत्राणामित्यादिना निरुच्यन्ते अर्थावबोधनाय । तेन राजयक्ष्मेति तत्पुरुषः कर्मधारयो वा । देहौषधक्षयफलहेतुत्वाद्धातुक्षयहेतुत्वाद्वा क्षयः । धातुशोषणाच्छोषः । तेषु रोगेषु मध्ये राजनाद्रोगराट् ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजः स्नेहसंक्षयः ।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥

तस्य राजयक्ष्मणः साहसादयश्चत्वारोऽतिसेविता हेतवः । साहसमविचार्यात्मशक्तिं सेवितमतिमात्रं युद्धादि । वेगानां वातादीनां धारणम् । शुक्रादिक्षयः स्वस्वहेतुभ्यः ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ।
मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेत् गदान् ॥

तैः साहसादिभिरनिल उदीर्णः पित्तं कफश्चोदीर्येत्येवमादेः यथास्वं गदान् पीनसादीन् जनयेदिति सम्बन्धः । तानीति शरीरसन्धीन् । सम्प्राप्तिवशात् स्रोतोमुखानि रुध्वातिविवृत्य वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च सर्पन् प्रसरन् ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥
हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादस्य शाफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम्।

भविष्यतस्तस्य राजयक्ष्मणः प्रतिश्यायादीनि पूर्वरूपाणि । स्थाल्यादौ शुचावप्यशुचिबुद्धिः । पाण्योरवेक्षा निर्हेतुका । तथा काये बैभत्स्यदर्शनम् । मूर्ध्नः शिरसो वस्त्रादिना प्रच्छादनम । स्वप्ने पतङ्गाद्यभिभवो भवेत् । केशादिराश्यधिरोहणम् ।

शून्यग्रामादिदर्शनं च । पतङ्गोऽग्निः ॥

पीनसश्वासकासांसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ।
ऊर्ध्वं विट्स्रंससंशोषावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुक्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ॥

तस्य च राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वं गते दोषे पीनसादयो भवन्ति । अधोगते पुरीषस्य स्रंसः शोषो वा । कोष्ठगे दोषे छर्दिर्भवति । तिर्यक्स्रोतस्सु स्थिते पार्श्वरुक् भवति । सन्धिगे ज्वरो भवति । तेनैतदुक्तम् । दोषकोपविशेषपरायत्ता शरीरे व्याप्तिः । यथाव्याप्ति च रोगसम्भवः । सकलव्याप्तौ त्वेकादशरोगसमूहः परिपूर्णो राजयक्ष्मा भवति । स्रोतसां रोधाद्विट्छोषः । तेषां विवृतत्वात् स्रंसः तेन संख्यायामनयोरन्यतरस्य ग्रहणम् । युगपदसम्भवात् । पीनसः श्वासः कासः अंसरुक् मूर्धरुक् स्वररुक् अरुचिः विशः स्रंसः शोषो वा छर्दिः पार्श्वरुक् ज्वर इत्येकादशरोगसमूहः क्षयः ॥

तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठोद्ध्वंसमुरोरुजम् ।
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः ॥

तेषां पीनसादीनां कण्ठोध्वंसादय उपद्रवाः । रोगस्य पश्चादुत्पन्नो दुःखानुबन्धी रोग उपद्रवः ॥

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ।
कण्ठोद्ध्वंसःस्वरभ्रंशःपित्तात्पादास्यपाणिषु
दाहोतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः।
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ।

तत्र वाताधिके राजयक्ष्मणि शिरःशूलादिकं लिङ्गम । पित्ताधिके पाददाहादिकम् । कफाधिके अरोचकादिकम ॥

राजयक्ष्मवतो धातुपुष्टिकरैर्मांसादिभिरभ्यवहृतैर्धातुक्षयो जायत इत्यत्र युक्तिमाह ॥

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ।
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन् मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥
रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।
अवष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥

दोषैरित्यादि । तस्य राजयक्ष्मवतो रोगस्वभावेन मन्दानलत्वेन हेतुना दोषैः सोपलेपैरपाकादविशदैस्तथा कफोल्बणैश्च स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु अत एव धातूष्मस्वल्पकेषु सत्सु रसाख्यो धातुः स्वस्थान एव विदह्यमानो नापि रक्तादिधातुषु वहन् तांस्तानुपद्रवान् स्वहेतुकान् कुर्यात् । असृक्च मांसादीनगच्छन्नूर्ध्वं शरीरस्य धावति । अस्य चान्नमन्नपक्त्रैव पच्यते । न तु रसादिक्रमेण त्वन्यपाचकैः । कोष्ठ एव पच्यते न धातुस्रोतस्सु । अत एव हेतोर्बाहुल्येन मलतामेव यातमन्नं धातुपुष्टये नालं न पर्याप्तं भवतीत्य-

र्थः । स्तोकेन सारेणाप्यायन्ते धातव इति प्रायोग्रहणम् । सुबोधम् ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥

एवंभूतं क्षीणमल्पेष्वपि लिङ्गेषु वर्जयेत् । किंभूतमाह । व्याधीनामौषधस्य च बलं यो न क्षमते । ततो व्याध्यौषधबलाक्षमत्वादन्यथा वैपरीत्ये व्याध्यौषधबलक्षमत्वे सर्वेष्वपि लिङ्गेषु सत्स्वक्षीणं साधयेदेव चिकित्सेदेव न तु वर्जयेत् । इति निर्दिष्टो राजयक्ष्मा ॥

अनन्तरं तदङ्गभूताः प्रधानत्वात् स्वरभेदादयो निर्णीयन्ते ॥

दोषैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।
पित्तात्तालुगळे दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥
लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात् कषेत् ॥
धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन क्षयान्मेदसा च षट् स्वरभेदाः । तत्रानिलात्स्वरभेदे क्षामस्वरत्वादिकं लिङ्गम् । पित्तात्तालुदाहादिकं उक्तावसूयनमपरिपूर्णवचनता । लिम्पन्निवेत्यादि कफस्वरभेदलक्षणम् । सन्निपातेन स्वरभेदे स्वरो विबद्धो भवति वातादिस्वरभेदलिङ्गं च भवति । क्षयात्तु स्वरभेदः स्वं स्थानं कण्ठादिकं कषेत् धूममिव कण्ठे करोति । मेदसा स्वरभेदः श्लेष्मस्वरभेदलिङ्गो यस्तु कृच्छ्रलक्ष्याक्षरः । एतेषु स्वरभेदेषु मध्ये सर्वैस्सन्निपातप्रभवो यश्चान्त्यो मेदसा एतौ स्वरभेदौ वर्जयेत् । शेषाः साध्या इत्यर्थः । उक्तः स्वरभेदः ॥

अरोचक उच्यते ॥

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥

दोषैर्वातादिभिर्जिह्वां हृदयं च संश्रितैः पृथक् त्रिभिररोचको भवेत् । तेषां कोपे कारणं सामान्यमुक्तम् । सम्प्राप्तिवशात्तु रोगविशेष इति सर्वत्र बोद्धव्यम् । त्रिभिर्दोषैः पृथक् त्रयोऽरोचकाः सन्निपातेन चतुर्थः । जिह्वाहृदयसंश्रितैरित्यर्थाल्लभ्यते । मनसः सन्तापेन नानाविधेन शोकक्रोधादिना कृतेन पञ्चम आगन्तुः । तत्रापि चागन्तूनामागन्तुकारणोपतापमनु तत्पीडयानुबन्धो भवत्येवेति पूर्वं व्याख्यातम् ॥

कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।
सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥

वाताद्युद्भवेष्वरोचकेषु लिङ्गं क्रमाद्यथासंख्येन मुखे कषायादीनामुपलम्भः । सन्निपातोत्थेऽरोचके मुखं विरसं दूरसं भवति । शोकक्रोधादिषु यथामलं य एव दोषोनुबन्धं गृह्णाति तल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । अथवा

भयशोकयोर्वातिकात् क्रोधे पित्तादिति यथामलम् । उक्तोऽरोचकः ॥

छर्दिरुच्यते ॥

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति ॥
तामुत्क्लेशास्य लावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

वातादिभिः सन्निपातेन द्विष्टार्थजा चेति पञ्च च्छर्दयः । सर्वासु च्छर्दिषूदानो नाम वायुर्दोषान् वातादीन्यूर्ध्वं मुखेन अस्यति क्षिपतीति साधारणा सम्प्राप्तिः । सर्वासु चोत्क्लेशादीनि पूर्वरूपाणि ॥

नाभिमित्यादिना वातादेर्लक्षणमुच्यते ॥

नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥
कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ।
पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥
सास्रगम्लं कटूष्णं च तृण्मूर्छादाहतापवान् ।
कफात् स्निग्धं घनं श्वेतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥
मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृल्लासकासवान् ॥

वायुर्नाभ्यादि रुजन्नाहारमुत्क्षिपेत् तदनन्तरं च विच्छिन्नत्वादियुक्तं वमेत् कासाद्यन्वितः पुरुष इति वातात् छर्दिलक्षणम् । पित्तात् छर्द्यां तृडादिमान् क्षारोदकनिभत्वादियुक्तं वमेदिति पित्तच्छर्दिः । कफाच्छर्द्यां मुखश्वयथ्वादियुक्तः पुरुषः स्निग्धत्वादियुक्तं वमेत् ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैररिष्टोक्ता याच तां त्यजेत्
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

या च्छर्दिः सर्वैर्मलैर्वातादिभिः सा सर्वलिङ्गा सर्वानन्तरोक्तवातादिलिङ्गसंयुक्ता । या च्छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिरित्यादिना रिष्टेषूक्ता ते द्वे अपि त्यजेत् । असर्वलिङ्गा तु सान्निपातिकी चिकित्स्यैव । या छर्दिः पूत्यादीनां दर्शनश्रवणचिन्तनादिभिश्चित्ते तप्ते हृदि च क्लिष्टे भवति एषा द्विष्टार्थजा इति पञ्च छर्दयः ॥

वातादीनेव विमृशेत् कृमितृष्णामदौहृदे
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ॥
कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च —

कृम्यादिषु याः छर्दयः ता नातः पृथग्भूतास्तासां वातादिहेतुत्वात् । अतस्तासु चतसृषु च्छर्दिषु वातादीनेव बुध्या लक्षणैर्विमृशेत् । दौहृदं प्रथमगर्भे मातुर्नानाविधाहारेच्छा तस्यालाभाद्या छर्दिः सेत्यर्थः । कृमिजायास्तु शूलादीनि लक्षणानि । विशेषात् कृमिहृद्रोगस्य लिङ्गैः श्यावनेत्रत्वादिभिः कृमिजां छर्दिं वदेदिति संबन्धः । इत्युक्ताश्छर्दयः ।

हृद्रोगा उच्यन्ते ॥

—स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ।
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ॥

वातादिभिः सन्निपातेन कृमिभिश्चेति पञ्च हृद्रोगाः स्मृता आचार्यैः । तेषां च हृरो-

गाणां गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः संभवः ॥

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ।
भिद्यतेशुष्यतिस्तब्धंहृदयंशून्यताद्रवः ॥

अकस्मादीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ।
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

पित्तात्तृष्णाभ्रमोमूर्छा स्वेदो दाहोऽम्लकःक्लमः
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारि कंसाश्मगर्भवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठिवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥

अल्पनिद्रान्तेन ग्रन्थेन वातहृद्रोगलक्षणम् । अत्यर्थशब्देनैतत्तं गमयति अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यते अतिशयेन तु वातज इति । अकस्मादहेतुकः । ज्वरान्तेन पित्तहृद्रोगलिङ्गम् । पतिताङ्गेषु । हृदयस्तम्भादिकं लिङ्गं श्लेष्मणा हृद्रोगे भवति । हृदयं भारि गुरुकंसगर्भवदश्मगर्भवच्च ॥

सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ।
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ॥
हृदयं प्रततश्चात्र क्रकचेनेव दार्यते ।
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ॥

यस्तु त्रिभिर्दोषैर्हृद्रोगः स सर्वलिङ्गो भवति । कृमिहृद्रोगे श्यावनेत्रत्वादि लिङ्गम् । अत्र कृमिहृद्रोगे कृम्युपघातवशात्सततं हृदयं क्रकचेनेव दार्यते । क्रकचः करपत्रम् । तं च कृमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरं शीघ्रकारिणं च शीघ्रं चिकित्सेत महामर्महृदयस्य कृमिभिर्भक्षणात् । इत्युक्ता हृद्रोगाः ॥

तृष्णा उच्यन्ते ॥

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णासन्निपातद्रसक्षयात्
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृट्दाहमोहकृत् ।

वातादिविशेषेण षट् तृष्णा भवन्ति । उपसर्गोऽन्यरोगाभिषङ्गः । सर्वासु तृष्णासु वातपित्ते प्रधानं कारणम् । तयोश्च वातपित्तयोः प्रकोपः सौम्यस्य रसाख्यधातोः कारणवशेन प्रशोषणात् । स च तत्प्रकोपः सर्वदेहभ्रमोत्कम्पादिकृत् ॥

जिह्वामूलगळक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ।
संशोष्य तृष्णाजायन्तेतासांसामान्यलक्षणम् ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।

सर्वाश्च तृष्णा जिह्वामूलादिकं संशोष्य जायन्ते । सर्वासां मुखशोषादितृड्ग्रहोक्तामयान्तं सामान्यलक्षणम् । तृड्ग्रहोक्ता आमयाः शोषादयो रोगानुत्पादनीयोक्ताः ॥

मारुतात् क्षामता दैन्यं शंखतोदः शिरोभ्रमः
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥
शीताम्बुपानाद्वृद्धिश्चपित्तान्मूर्छास्यतिक्तता ।
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥

क्षामतादिकं मारुतात्तृड्लक्षणम् । मूर्छादिकं पित्तात् ॥

तृष्णासु शोषे वातपित्तं कारणमुक्तं तत् कफे कदाचित्सौम्यत्वान्न संभवत्यतः कफजायाः संप्राप्तिरुच्यते ॥

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतस्सु सकफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ॥

कफः कुपितस्तोयवाहिषु स्रोतस्सु यदा मारुतं रुणद्धि तदा तेन मारुतेन स कफः शोष्यते पङ्कवत् । ततः कफे शुष्के अविपाकान्तं तृष्णाया लिङ्गं भवतीति कफतृष्णा । सन्निपातेन तृष्णा सर्वलक्षणा भवति ॥

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजाच या

या त्वामोद्भवा सा वातपित्तजैव (यतः आमेनावच्छन्नेऽन्नस्यापाकेन तर्पणाभावाद्वृद्धाभ्यां वातपित्ताभ्यां जन्यते । उष्णेनातपादिना क्लान्तस्य सतस्सहसा शीतोदकसेवनात् या तृड् दृष्टा सा पित्तजैव) बोद्धव्या । यान्तूष्मरूपं पित्तं वृद्धं शरीरे व्याप्य वर्तमानं बहिः शीताम्बुसेकात् प्रतिहतं कोष्ठे प्रविष्टं तृषं करोति सा । या पानस्य मद्यस्यातिपानेन भवति सा च पित्तजैव । तथा तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहेन या तृष्णा सा च पित्तजैव । न सर्पिः केवलं पित्ते पेयमिति स्मर्तव्यम् ॥

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता

इति निदाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्निग्धादिभोजनेन या तृष्णा सा कफोद्भवेति विज्ञेया । रसक्षयलक्षणेन क्षयात्मिका तृष्णा ज्ञेया । रसक्षयलक्षणं रसे रौक्ष्यमित्यादिकं सूत्रोक्तम् । एषा पञ्चमी तृट् । शोषादिदीर्घरोगोपसर्गाद्या तीव्रा तृट् सोपसर्गात्मिका षष्ठी । इत्युक्तास्तृष्णाः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वातकोपहेतुसामान्याद्धातुशोषणसामान्याच्च राजयक्ष्मानन्तरं मदात्ययादिनिर्णयाद्यध्यायारम्भः ॥

अथातो मदात्ययनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

मदेनात्ययो मदात्ययः मदहेतुको व्याधिरित्यर्थः । मदो नाम चित्तधातुविकारः । स च मदकार्यम् । मद्यं च यथा कार-

णतां तत्र प्रतिपद्यते तथा तीक्ष्ण इत्यादिना दर्शयति ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥

तीक्ष्णादिगुणदशकसंयुक्तं मद्यम् । तेनास्मान्मद्यात्तीक्ष्णादिगुणविपरीतमन्दादिगुणदशकसंयुक्तस्यौजसो विपर्यय एव । तीक्ष्णादयो गुणा विषेऽप्युक्ताः । तत्रस्थाश्च ते जीवितान्ताय जायन्ते । तत्र तेषामुत्कर्षवृत्तिर्हेतुः । अनेनैतत् कथयति । विषं मद्यं सममेवौजसो विपरीतमिति ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान्।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आद्ये मदे —

अत एव यतो मद्यं तीक्ष्णादिगुणमोजो मन्दादिगुणं अतो विपर्ययान्मद्यं सेवितं तीक्ष्णादिभिः सर्वैर्दशभिर्गुणैरोजसो मन्दादीन् दशापि गुणान् विक्षोभ्य चेतो विक्रियां नयति अयमाद्यो मदः ॥

— द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यवबुध्यते ॥

ततो मद्यस्यातिपानेन द्वितीयो मदो भवति । यस्मिन् प्रमादायतने प्रमादकारणभूते स्थितः पुरुषो दुर्विकल्पहतः सन् मूढस्तदेव सुखमित्यवबुध्यते ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्याळो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

ततोऽपि तृतीयो मदो भवति । यस्य द्वितीयेन तथाविधः सन्धिर्भवति यं सन्धिं प्राप्य रजस्तमोभ्यां युक्तः सन् पुरुषो निरङ्कुश इव व्याळो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः । निरङ्कुशः स्वतन्त्रवृत्तिः । व्याळो दुष्टगजः । अवद्यानां दोषाणां इयं भूमिः । यो मध्यमोत्तमयोः सन्धिः । देशिक उपदेष्टा ॥

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥

यदा तु तृतीयं मदं संपूर्णं प्राप्नोति तदा सः पापान्मरणादपि पापतरां दशामवस्थां गतो निश्चेष्टः सन् शववच्छेते । एतदेवानन्तरोक्तं मदत्रयलक्षणम् ॥

धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥

तत्र मद्यं बुधः शीलयितुं नार्हति यस्मिन्नासक्तो धर्माधर्मादिकं दृष्टादृष्टफलं न जानाति । तन्मद्यं कथं बुधः शीलयेत् । मद्ये नित्यं मोहादयः संश्रिताः तत्कारणत्वात् । अपतानको वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

अथवा किं मोहादिभिरुक्तैर्यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र यदसाधु तत् सर्वं स्थितमेव । तच्च मद्यं अयुक्त्या युक्तं सुतरामसाधु । तथा चान्नमयुक्तियुक्तं व्याधये भवति अथवा मरणाय भवति । एतन्न कदाचिदहृष्टक्षत्यै । मद्यं पुनरयुक्तियुक्तं त्रिवर्गादिनाशनेऽपि पर्याप्तं भवति । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः । धैर्यं मनसः स्थिरत्वम् । आदिग्रहणेनान्येषां श्लाघ्यानां गुणानां ग्रहणम ॥

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ।
स्निग्धाः सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥

तच्च मद्यं न सर्वत्र दोषावहत्वेन संभवति यतो बल्यादयो बहुनापि मद्येन नातिमाद्यन्ति । तदन्वयाः मद्यपकुलोत्पन्नाः ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विस्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाति च ॥

तत्स्वरूपविपर्यये चातिमाद्यन्ति । तथा विस्रब्धाः सुविश्वस्तास्तथा कुपिताश्च ये । अम्लरूक्षेण च मद्येन सर्व एवातिमाद्यन्तीति संबन्धः । तथा साजीर्णे पीतेनापि । बहुना च पीतेन ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारःस्युर्मदात्ययाः
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विड्भेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः
शिरःपार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिरं कासश्वासप्रजागराः ॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुस्वप्नदर्शनम् ॥

वातादिभिः सन्निपातेन च चत्वारो मदात्ययाः स्युः । सर्वेषामपि त्रिदोषजत्वे भूयसा व्यपदेशः । सर्वेषां मदात्ययानां प्रमोहादि साधारणं लिङ्गम् । सौम्याग्नेयो ज्वरो यो मिश्रलक्षण इत्युक्तः ॥

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥
पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम् --

एषु लिङ्गेषु सत्स्वपि वातिके जागरादिकं सातिशयं भवति । पित्ताद्दाहादिकम । श्लेष्मणा छर्द्यादिकम । सान्निपातिके मदात्यये सर्वलिङ्गत्वम् । इति मदात्ययः ॥

अनन्तरं मद्यकारणौ ध्वंसकविक्षयौ निर्णीयेते ॥

—मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥
सहसानुचितं चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ।
भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥
ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक्॥
हृत्कण्ठरोधः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः

यो नरो मद्यपः सन्मद्यं बहुकालं त्यक्त्वा सहसान्यदनुचितं मद्यं पिबेत् तस्य वाताद्वेतोर्ध्वंसकविक्षयौ नाम्ना कष्टौ व्याधी भवेताम् । दुर्बलस्य तु विशेषेण तौ स्याताम् । ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादि लक्षणम् । विक्षयेऽङ्गरुगादि ।

मद्यमुपसंहरति निवृत्त इत्यादिना ॥

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत्॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।

सुबोधम् ।

अनन्तरं मद्यवच्चित्तोपघातसामान्यादत्रैव मदादयो निर्णीयन्ते ॥

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥

रजोमोहाद्यभ्यासपरस्य पुरुषस्य दोषै रसादिवाहिषु स्रोतस्सु रुद्धेषु मदादयो व्याधिविशेषा उत्पद्यन्ते । ते च यथोत्तरं बलाधिकाः । मदान्मूर्छायस्ततः सन्यास इति ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
स्वल्पासंबद्धवाक्पाण्डुःकफाद्ध्यानपरोऽलसः
सर्वात्मा सन्निपातेन —

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन रक्तमद्यविषैश्चेति सप्त मदाः । सक्ताभाषत्वादियुक्तः पुरुषो वातोद्भवे मदे भवेत् । पित्तेन क्रोधनत्वादियुक्तः । कफात् ध्यानपरत्वादियुक्तः । सन्निपातेनानन्तरोक्तसर्वलिङ्गः ॥

— रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥
पित्तलिंगं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।
विषात्कम्पोऽतिनिद्राचसर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः
लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

रक्तात् मदे स्तब्धाङ्गदृष्टिता पित्तलिङ्गं च भवति । मद्येन मदे विकृतेहत्वादि लिङ्गम् । विषात् मदे कम्पोऽतिनिद्रा च भवति ॥ स एव सर्वमदेभ्योऽधिको दुस्साधतावहः । तेषु च शोणितादिमदेषु वातादीन् लक्षणोत्कर्षात् लक्षयेत् । अनेनैतदुक्तम् । रक्तमद्यविषमदाः यद्यपि त्रिदोषजास्तथाप्युत्कृष्टेन वातादीनामन्यतमस्याधिक्यं व्यवस्येत् । इत्युक्ता मदाः ॥

मूर्छाया उच्यन्ते ॥

अरुणं नीलकृष्णं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः॥
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये मारुतात्मके
पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥
भिन्नत्रिण्णीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासप्रसेकवान् ।
गुरुभिस्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥

मारुतात्मके मूर्छाये पुरुषोऽरुणं नीलं कृष्णं वा आकाशं पश्यंस्तमः प्रविशेत् शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडादिकं चात्र भवति । तमःप्रवेशः अचैतन्यम् । रक्तं पीतं वेत्यादि पित्तमूर्छायलक्षणम् । मेघेत्यादिकं कफमूर्छायलक्षणम् । त्रिभिर्दोषैर्मूर्छायः सर्वाकृतिः सर्वरूपो भवति महारम्भत्वेऽपर इवापस्मारः । अयं तु मूर्छायो बीभत्सचेष्टितैर्मूत्रपुरीषोत्सर्गादिभिर्विना निश्चेष्टं पुरुषमाशु पातयति ॥

अपस्माराद्विना मदमूर्छाययोः पुनरवबोधे दोषेष्वित्यादिना हेतुरुच्यते ॥

दोषेषु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ॥

देहिनां कृतवेगेषु सत्सु दोषेषु मदमूर्छायाः स्वयमेवौषधनिरपेक्षमेवोपशाम्यन्त्यावेगकालम् । सन्यासः पुनरौषधैर्विना न शाम्यति ॥

सन्यासः क उच्यत इत्याह ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥
कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥

वागित्यादि । अतिबलाः स्वकारणविशेषवशाद्वातादयो दुष्टाः वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्य गृहीत्वा परस्परं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रिताश्च सन्यासं कुर्वन्ति । प्राणायतनं हृदयादि । तेन च सन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमश्च भवति । तत्र यदि शीघ्रं चिकित्सा न प्रयुज्यते ततो म्रियेतैव ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
सन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥

तथा भिषक् सन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् अगाधे गम्भीरे ग्राहबहुले अतटे च सलिलौघे निमज्जन्तं नरं यथा बान्धवा निवर्तयन्ति ॥

मदमानेत्यादिना मदात्ययनिदानत्वान्मद्येनैवोपसंहरन्नाह ॥

मदमानरोषतोष-
प्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्ग ।
युक्तायुक्तं च समं
युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥

तोषो हर्षः । प्रभृतिशब्देन कामक्रोधादयः । युक्तायुक्तं च सममिति कृत्याकृत्यविवेको न भवति ॥

एवं विधिहीनस्य दोषमुक्त्वा बलकालेत्यादिना विधियुक्तस्य पुनर्गुणमाह ॥

बलकालदेशसात्म्य-
प्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं
यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥

इति निदाने षष्ठोऽध्यायः ।

बलादीनि पृथङ्निरूप्य बलाद्यनुरूपमेव यदि मद्यं पिबति ततोऽमृतमेव पिबति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्राणायतनाश्रयत्वसामान्यान्मदात्ययनिदानादनन्तरमर्शोनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातोऽर्शसां निदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहु रात्रेयादयो महर्षयः ॥

अरिवद्विशसन्तीत्यर्शांसि । तानि पुनर्बहुप्रकाराणि सुबहूपद्रवाणि च पायुमेढ्रादिसंश्रया मांसकीलाः । समासतस्तु द्विविधान्यर्शांसि सहजानि जन्मोत्तरकालजानिच । पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च । सर्वेषां पुनरधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च । स्थूलान्त्रप्रतिबद्धोऽर्धपञ्चाङ्गुलो हि गुदः । तस्मिन् पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिस्रः पेश्योऽध्यर्धाङ्गुलाः । ताः प्रवाहिणी विसर्जनी संवरणी च । रोमान्तादध्यर्धयवं गुदोष्ठमाहुः । प्रथमा तु गुदोष्ठादङ्गुलमात्रे ॥

अनेकप्रकाराः वाय्वादिषु मांसकीला अरिवच्छत्रुवद्विशसनादर्शांसीत्युच्यन्ते । सुबोधम् । पूर्वमित्यङ्गविभागे । बाह्याद्रोमान्तादध्यर्धयवमानो गुदोष्ठो भवति । विभागपरिज्ञानायैतत् प्रदर्शितम । गुदोष्ठादध्यर्धयवमानादनन्तरेऽङ्गुलमात्रे प्रथमा वली ॥

तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिरायतनम् । तस्या द्विविधो हेतुः मातापित्रोरपचारो दैवं च ॥ ताभ्यां सन्निपातप्रकोपः । तस्मात्तान्यसाध्यानि । एतेन कुलजाः सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥

पुरुषस्याधानकाले येन बीजांशेन वलय उत्पद्यन्ते तस्य दोषैरुपतप्तिः सहजानामर्शसां हेतुः । तस्या इत्युपतप्तेः । ताभ्यामिति मातापित्रपचारदैवाभ्याम् । तस्मादिति विशिष्टबीजोपतापात् । तानीति सहजानि । एतेनेत्यादिना बीजोपतापहेतुत्वेन सर्वेषां कुलजानां व्याधीनामसाध्यत्वं व्याख्यातम् ॥

विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपाण्डूपचितदारुणान्यन्तर्मुखानि बहूपद्रवोपद्रुतानि भवन्ति ॥

सामान्यार्शोलक्षणसंभवेऽपि सहजानां दुर्दर्शनत्वादिनातिशयः । दुर्दर्शनानि यन्त्रप्रवेशमार्जनादौ द्रष्टुं नार्हन्तीति ॥

अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन च । तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणि ॥

इतराणि जन्मन उत्तरकालभावीनि । पृथग्दोषादिभेदेन षड्विधानि षट्प्रकाराणि । संसर्गे एकजातित्वात् पूर्वाचार्यानुरोधेनैकत्वमुक्तम् । सर्वेषां चार्शसां वातश्लेष्मान्वयाच्छुष्कत्वं भवति रक्तपित्तान्वयाच्चार्द्रत्वम् ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः । स यदा मलोपचयमादधाति पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोष्ट्रादिप्रयाणादति-

व्यवायाद्बस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चैललोष्टतृणादिसंघर्षात् प्रततातिप्रवाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणधारणात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतेरेवंविधैश्चापरैः कुपितो वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगतमासाद्य गुदवलीष्वाधत्ते । ततस्तास्वभिष्यण्णास्वर्शांसि संभवन्ति ॥

प्रागुक्तः सर्वरोगनिदाने तिक्तकटुकेत्यादिना सामान्यदोषकोपहेतुः स यदा मलानां वातादीनामुपचयं वृद्धत्वमादधाति । पुनश्चोत्कटकासनादिनाऽपानो वायुः कुपितस्तमुपचितं मलं दोषं संहृत्य गुदवलीष्वाधत्ते । तदा तेन दोषेण तासु गुदवलीष्वभिष्यण्णासु शिथिलीकृतास्वर्शांसि संभवन्तीत्येवमर्शसां संप्राप्तिर्निदानं चोक्तम् ॥

तेषां पूर्वरूपाणि कृच्छ्रात् पक्तिरान्त्रकूजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धाविष्टम्भोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात् कृच्छ्रेण सशब्दस्य च वायोः प्रवृत्तिर्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तनं सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरविमलेन्द्रियत्वमालस्यं तन्द्रा कार्श्यं दौर्बल्यमाशङ्का ग्रहणीदोषशोफोदरपाण्डुरोगगुल्मेषु । जातेषु चैतानि लिङ्गानि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥

तेषां जन्मोत्तरकालभाविनामर्शसां कृच्छ्रात् पक्तिरित्यादीनि पूर्वरूपाणि । सुबोधम् । ग्रहणीदोषादिष्वाशङ्का स्तोकं स्तोकं तल्लक्षणयुक्तत्वात् । जातेषु त्वर्शस्सु एतानि कृच्छ्रात् पक्तिरित्याद्युक्तानि प्रव्यक्ततराणि भवन्तीत्युक्तानि लिङ्गानि ॥

तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वायुरपानो निवर्तमानः समानव्यानोदानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्नाति ॥

तैरर्शोभी रुद्धोऽपानो वायुः प्रतिनिवृत्तः समानादीन् क्रमेण कोपयन्ननलमुपमृद्नाति नाशयति ॥

अथ सर्व एवार्शसो भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविबद्धमुक्तामपक्वभिन्नशुष्कवर्चास्तथान्तरान्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतरक्तारुणतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकाप्रहर्षप्रमोहोऽल्पशुक्रप्रजोऽल्पशुक् सिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः कासश्वासपीनसतृष्णारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेपथुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशूली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी सज्वरः साङ्गमर्दः सर्वपर्वास्थिशूलोऽन्तरान्तरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठबस्तित्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥

सर्वोऽर्शसः सहजार्शोभिर्युक्त उत्तरकालभाविभिर्वाप्युपतप्तः अतिकृशादिरूपो भवति । अर्शांसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः । अर्शआदिभ्योऽच् प्रत्ययः । प्रचुराः प्रभूताः प्रबद्धा असम्यक्प्रवृत्ता वातादयो यस्य । अश्मरीशर्करयोर्विशेषो वक्ष्यते । विबद्धमुक्तादित्वेनानियतरूपं वर्चः पुरीषं यस्य

स तथोक्तः । समन्ताच्छेदनमिव परिकर्तिका । दुःखेन परिचारकैरुपचर्यत इति दुःखोपचारः । अन्तरान्तरेति कादाचित्कत्वलक्षणाय ॥

तत्र वातोल्बणानि शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीकर्कन्धुसिद्धार्थविम्बीखर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वादिष्वधिकवेदनानि सशूलोदावर्तकराणि गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव । कृष्णत्वङ्नखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ॥

तत्रेत्यादिना वातोल्बणानां विशेषलक्षणं मिथो विसदृशानि परस्परविलक्षणानि । गुल्मादीनि चास्य तन्निमित्तान्यर्शोनिमित्तान्येव भवन्ति । रोगश्च रोगस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम ॥

पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि रक्तपीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्रगन्धीनि तनूनि तनुरक्तस्राविणि दाहपाकवन्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वाजलौकावक्त्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपीतवर्चांसि हारिद्रत्वङ्नखादिकराणि च ॥

नीलाग्राणीत्यादि पित्तोल्बणानां विशेषलक्षणं सुबोधम् ॥

श्लेष्मोल्बणानि महामूलानि स्थिरस्निग्धपाण्डुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्तसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्थानप्रवाहिकावंक्षणानाहनाभिपरिकर्तिकाहृल्लासप्रसेककासश्वासपीनसारुचिच्छर्दिकृच्छ्रमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेपाग्निमार्दवक्लैब्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि सश्लेष्मवसाप्रकाशातिमलोपवेशीनि शुक्लत्वनखादिकराणि च । लक्षणसंकरात् संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥

महामूलानीत्यादि श्लेष्मोल्बणानां विशेषलक्षणम् । सुप्तसुप्तान्यलसानि । अतिमात्रोत्थानं विरेकः । प्रवाहिका निस्तानिका । हृदुत्क्लेशयुक्तः प्रसेको हृल्लासः । इन्द्रियाणामुपलेप इवोपलेपो विषयग्रहणाशक्तत्वम् । अग्निमार्दवग्रहणं कफजेष्वतिशयार्थम् ॥

रक्तोल्बणानि तु वटप्ररोहविद्रुमकाकनन्दिकाफलाभानि पित्तलक्षणानि च तथा गाढपुरीषप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजन्ति । तस्यातिप्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

रक्तोल्बणानां विशेषलक्षणं सुबोधम् । काकनन्दिका गुञ्जा । पित्तलक्षणानि पित्तोल्बणार्शोलक्षणानि रक्तक्षयोपद्रवाः शिरोऽभितापादयः । इति सङ्कुलार्थप्रकाशनाय वैचित्र्याय च तन्त्रकृता गद्यबन्धः कृतः ॥

अनन्तरमर्शसामुपद्रवस्योदावर्ताख्यस्य मुद्गेत्यादिना हेत्वादिकमुच्यते ॥

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः ।
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली

अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।
पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ॥
तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥
वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डे श्वयथुसंभवः ।
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुकासपीनसाः ॥
मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ।
ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥

मुद्गेत्यादि । आदिशब्देन मसूरादीनां ग्रहणम् । एतैरन्यैश्च रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुरपानाख्यः स्वे स्थाने नाभेरधः । तेनेति वातादिसङ्गेन । तत ऊर्ध्वं गतात् पवनात् छर्द्यादयो जायन्ते । अयमुदावर्तो दुर्नाम्नामर्शसामुपद्रवत्वेन जायते । स उदावर्तो वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्दुर्नामभिर्विनापि जायते ॥

अर्शसामसाध्यादीनां सहजानीत्यादिनासाध्यादिलक्षणमुच्यते ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ ।
स्थितानितान्यसाध्यानियाप्यन्तेग्निबलादिभिः
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणिच
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च
अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च

सहजानीत्यादि । सहजान्यर्शांसि शुक्रार्त्तवदोषान्वयानि वलीबीजोपतापजातानीत्यर्थः । तथा त्रिदोषजानि गर्भजानि जातजान्यपि । आभ्यन्तरे वलौ यानि स्थितानि एकदोषद्विदोषजानि तानि सर्वाण्यसाध्यानि । वलीशब्दः स्त्रीपुलिङ्गः द्वन्द्वजादीनि सर्वाणि च संवत्सरमचिकित्सितानि च कृच्छ्रसाध्यानि । बाह्यादीन्यभिनवोत्पन्नानि च सुखसाध्यानीत्युक्तानि गुदजान्यर्शांसि ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥
अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥

इति निदाने सप्तमोऽध्यायः ॥

मेढ्रादिष्वपि गुह्यरोगादौ वक्ष्यन्ते । तथा नासारोगे कर्णरोगे च । नाभिजानि त्वर्शांसि गण्डूपदमुखसदृशत्वादियुक्तानि । गुदात् बहिस्त्वचो व्यानो यदर्शः करोति तदाचार्याश्चर्मकीलं विदुः । वातेनेत्यादिना चर्मकीललक्षणम् । अर्शसामित्यादिनोपसंहरति । बद्धगुदोदरं वक्ष्यमाणं कुर्युरिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सन्नपावकाधोगदोषहेतुत्वसामान्यादर्शोनिदानानन्तरमतिसारग्रहणीनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः
अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥
कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥
व्यापय्यानुशकृत् कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय ---

वातादिभेदेन षड्विधोऽतीसारः । स त्वत्यम्बुपानेन सुतरां जायते । कृशेत्यादिना सर्वातीसाराणां दोषजानां निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते । कृशामिषादिभिरन्यैश्च वातप्रकोपकारणैरेवंप्रायैरनिलः कुपितः सन्निदमिदं कृत्वातीसाराय कल्पत इत्यर्थः ॥

---लक्षणं तस्य भाविनः ॥
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आध्मानमविपाकश्च, तत्र वातेन विज्जलम् ॥
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते ।
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥
पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ॥
सशूलः पायुसंतापपाकवान्, श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम्
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च, सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥

हृत्तोदादि सर्वातीसारपूर्वलिङ्गम् । सुबोधम् । विज्जलं क्लिन्नोदकप्रायम् । संप्राप्तिविशेषवशेनाच्छं वा ग्रथितं वा । विनिष्टनन् निस्तानिकां कुर्वन् । इति वातजे । पायुपाकान्तं पित्तातीसारलिङ्गम् । घनादिकं श्लेष्मातीसारलिङ्गम् । कफाधिकमिति स्वरूपेणातीसारे कफप्रवृत्तिः । सप्रवाहिकं सनिस्तानिकम् । उत्क्लेशो दोषाणाम् । कृतेऽप्यतीसारे गुरुत्वादकृतसंज्ञः ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥
वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।
अतीसारः समासेन द्वेधा सामो निरामकः ॥
सासृङ्निरस्रस्तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
शकृद्दुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः ॥
विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्कोऽपि मज्जति

भयशोकयोर्वायुः सपित्तः शकृतो द्र

त्वं करोति । तत्रेत्यादिना सामनिरामयोः प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणमुच्यते सामनिरामयोरसृङ्मेव लिङ्गम् । आद्ये सामे । आमस्य गुरुत्वाच्छकृदप्सु जले निमज्जति । तच्च दुर्गन्धं भवति । आटोपादियुक्तस्य पुरुषस्य । आटोप आनाहप्रायः । कफाद्धेतोर्योऽतीसारः स पक्वोऽपि निरामोऽप्यप्सु मज्जति । इत्युक्तोऽतीसारः ॥

अथ ग्रहणीदोष उच्यते ।

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः

अतीसारेषु वर्ज्यवर्जने सेव्यसेवने च यो नातियत्नवान् भवति तस्य नरस्य ग्रहणीगदः स्यात् । तथान्यस्याप्यनतिसारस्याप्यग्निनाशकरैः सेवितैर्ग्रहणीदोषः स्यादिति संबध्यते ॥

अतीसारग्रहणीदोषयोः सादृश्याल्लक्षणविशेष उच्यते ॥

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्ज्ञयाचोपचेशयेत् ॥

येन रोगविशेषेण जीर्णेऽन्ने पुरीषं सामं वा निरामं वा पुरुषोऽतिसार्यते सोऽतीसारः । स च स्वभावादेव सर्वमाशुकरोति । एवमतीसारः । ग्रहणीदोषे पुनरनियमेनातिसार्यते । जीर्णे चाजीर्णे च तत्र यदजीर्णेऽतिसार्यते तत् सामं सान्नं च भवति । यत्तु जीर्णेऽतिसार्यते तत् पक्वमथवा जीर्णे कदाचिन्नातिसार्यते । अकस्माच्च बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः पुनरयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् । अत्र संचिते दोषे शक्त्युपवेश्यते ॥

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ॥
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेलान्त्रकूजनम् ॥
सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥

पृथग्वातादिभिः सन्निपातेनेति चत्वारो ग्रहणीदोषाः । सर्वस्य ग्रहणीदोषस्याग्निसदनादि पूर्वरूपम । कार्श्यादि वातादिषु साधारणलिङ्गम ॥

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विषूचिका ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ।
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टलघुगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः ।

तालुशोषादिविशेषो वातात् । वातहृद्रोगादिशङ्कितस्तद्रूपत्वात् । पित्तान्नीलादिकं विशेषः । श्लेष्मणोऽन्नस्य दुःखपाकादि ॥

सिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥

इति निदाने अष्टमोऽध्यायः ॥

सिराविभागेऽध्याये विषमतीक्ष्णमन्दाख्या येऽग्नय उक्तास्तेऽपि ग्रहण्याश्रितत्वाद्ग्रहणीदोषा भवन्त्येव । वातव्याधीत्यादिना ग्रहणीदोषप्रसङ्गेनाष्टौ महारोगा उच्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधोगदोषहेतुत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रमेहनिर्णयायाध्यायारम्भः । तत्राप्यतिकष्टत्वान्मूत्रकृच्छ्र उच्यते ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विंशतिर्मूत्राघाता भवन्ति । तद्यथा । वातपित्तकफसन्निपातकृच्छ्राणि । वातपित्तश्लेष्मशुक्राश्मर्यः । वातबस्त्यष्ठीलाकुण्डलिकामूत्रातीतजठरोत्सङ्गग्रन्थिशुक्रविड्विघातोष्णवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥

विंशत्यां रोगेषु मूत्रमाहन्यते । अतस्ते मूत्राघाताः । ते च क्रमेणावोच्यन्ते । तत्र चत्वारि कृच्छ्राणि पृथग्दोषसन्निपातोद्भवानि । चतस्रोऽश्मर्यः । पृथग्दोषशुक्रजाः ॥

तत्र वातबस्त्यादयो नव वातोल्बणाः ।
ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ । अन्त्यः कफपित्तोल्बणः ॥

वातबस्त्यादयो विड्विघातान्ता नव वातोल्बणाः । ततोऽनन्तरं द्वावुष्णवातमूत्रक्षयौ वातपित्तोल्बणौ । अन्त्यो मूत्रावसादः कफपित्तोल्बणः । सर्वत्रोल्बणशब्दो दोषान्तरसद्भावप्रतिपत्त्यर्थः ॥

सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं वस्तिः । स मर्मस्वभिहितः प्राक् । स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहासु नाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिष्यन्देन मूत्रारुयेनाविरतं नवो घट इवाप्सु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽम्भसापूर्यते तैरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य वस्तिं यथास्वमाघातान् प्रमेहांश्च जनयन्ति ॥

सर्वेषामित्यादिना मूत्राघातानां प्रसङ्गेन प्रमेहाणां चाश्रयः संप्राप्तिश्चोच्यते । वस्तिर्मर्मसु मूत्राशयो धनुर्वक्र इत्यादिनाभि-

हितः प्राक् शारीरे । अधोमुखेऽपि नवघटे पार्श्वेभ्यो जलप्रवेशो दृष्टः । तैरेव स्रोतोभिर्मूत्रं प्रविशति वस्तौ ॥

तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्वस्तिमेढ्रवंक्षणेषु तीव्रशूलः कृच्छ्रान्मूत्रयति वातकृच्छ्रे। सदाहं सरुजं रक्तं पीतं कृष्णं वा पित्तकृच्छ्रे। वस्तिमेढ्रयोर्गौरवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफकृच्छ्रे। सर्वलक्षणसन्निपातेन सन्निपातकृच्छ्रे। स च कृच्छ्रतमः ॥

तत्राल्पश इत्यादि वातकृच्छ्रलक्षणम्। सदाहमित्यादि पित्ते । वस्तीत्यादि कफे । सर्वेत्यादि सान्निपाते । स च सन्निपातकृच्छ्रोऽन्यकृच्छ्रेभ्यः कृच्छ्रतमः ॥

यदा तु वायुर्वस्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा क्रमेण गोरिव पित्ताद्रोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि जलात् पङ्कस्तद्वदश्मर्यभिनिर्वर्तते । सर्वा च सा श्लेष्माश्रया । अथास्याः पूर्वरूपाणि ज्वरो वस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

यदा त्वित्यादिना सर्वाश्मरीषु संप्राप्तिरुच्यते । मणिकोलिञ्जराख्यो जलाधारः । सर्वा अश्मर्यश्च श्लेष्माणमाश्रित्य जायन्ते । सर्वस्या अश्मर्या ज्वरादीनि पूर्वरूपाणि ॥

सामान्यलिङ्गानि तु नाभिवस्तिसेवनीषु मेहतस्तया मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासङ्गस्तद्व्यपाये च गोमेदकप्रकाशमनाविलमासितं सुसुखं मूत्रं विसृजति । तत्संक्षोभणाच्च सरुधिरम् । धावनलङ्घनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति । यथैव च पक्वाशयात् स्रस्तेन शकृताधिष्ठिते वस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाश्मर्यापि ॥

सामान्यं च लक्षणं नाभिवेदनादीनि । मेहतो मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य । तद्व्यपायेऽश्मरीविगमे अनाविलम् । गोमेदकमङ्कोलकम् । तस्या इत्यश्मर्याः संक्षोभणात् क्षते सरुधिरं मूत्रं मेहति । अस्येत्यश्मरीमतः । शकृदुपघातान्मूत्राप्रवृत्तिर्दृष्टैव ॥

तत्र वायुना वस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनार्दितो दन्तान् खादति नाभिं प्रपीडयति मेढ्रं मृद्नाति । मुहुर्मुहुर्वेपथुमान् कृच्छ्रात्सवातं शकृद्विमुञ्चति । विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा विषमा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति । पित्तेन पच्यमान इव दह्यते वस्तिः । अश्मरी च रक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिसंस्थाना । श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यत इव गुरुः शीतश्च वस्तिरश्मरी च श्वेता महती कुक्कुटाण्डप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति । प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते । तेषामेव चाल्पवस्तित्वादल्पमांसोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥

तत्र वायुनेत्यादि वाताश्मरीलक्षणम् । पित्तेनेत्यादि पित्ताश्मर्याः श्लेष्मणेत्यादि श्लेष्माश्मर्या लक्षणम । सुबोधमन्यत् ॥

महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनविघाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगमनिलो विगृह्य वृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्योपशोषयति ततः शुष्कमश्मरी भवति । सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति । उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति । प्रपीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे विलीयत इति ॥

मैथुनविघातेनालब्धरत्यवसानस्य तत्क्रियानिवृत्त्या उपस्थितं स्रोतोमुखे । सेति या शुष्कं शुक्रमश्मरी ॥

अश्मर्येव तु वायुनाणुशो विभिन्ना शर्करेत्युच्यते । अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥

वायुना अणुशो भिन्ना अश्मर्येव शर्करेति संबन्धः । एवकारेण अश्मर्या अनन्यत्वं शर्करायाः प्रदर्शयति ॥

वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्वस्तिमुखमावृणोति । ततो मूत्रसङ्गं वेदनां कण्डूं च करोति। कदाचिच्च वस्तिं स्वस्थानात् प्रच्याव्य गर्भमिवोद्वृत्तं स्थूलं परिप्लुतं च कुरुते । तत्र शूलस्पन्दनदाहोद्वेष्टनानि बिन्दुशश्च मूत्रस्रवणम् । पीडिते च वस्तौ धारया प्रवृत्तिरयं द्विविधोऽपि वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वायुस्त्वित्यादिना वातवस्तिलक्षणम् । कदाचिदित्यादिना तस्यैव भेदोऽधिकवायुकोपात् । एवं द्विविधोऽप्ययं वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः । तयोरप्युत्तरः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वस्तिविण्मार्गान्तरे वायुर्घनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्ठीलाभं ग्रन्थिं करोति। तेनानिलविण्मूत्रसङ्गो भवत्याध्मानं च। सा वाताष्ठीला। विगुणो वायुर्वस्तौ कुण्डलीभूतस्तीव्रशूलस्तम्भगौरवान्वितो मूत्रमाविध्याल्पशो वा प्रवर्तयन् भ्रमति सा वातकुण्डलिका । मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्तते वाहमानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्तते तन्मूत्रातीतम् ॥

वस्तिविण्मार्ग इत्यादिनाष्ठीलालक्षणम् । अष्ठीला पाषाणमयी तीक्ष्णमाहननोपकरणं तदाकारो ग्रन्थिरष्ठीला । विगुणइत्यादि वातकुण्डलिकालक्षणम् । मूत्रमतिवेलमित्यादि मूत्रातीतलक्षणम् । वेलामतिक्रान्तमतिवेलम् । वाहमानस्य प्रयत्नं कुर्वतः ॥

मूत्ररोधादपानो वायुर्नाभेरधस्तात्तीव्ररुजमाध्मानं मलसङ्गं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत् तन्मूत्रजठरम् । मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाळे मणौ वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेढ्रस्य सरुजमरुजं वा शनैः स्रवेत् स मूत्रोत्सङ्गः । वस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रन्थिः ॥

मूत्ररोधादित्यादि मूत्रजठरलिङ्गम् । मारुतेनेत्यादि मूत्रोत्सङ्गलक्षणम् । नाळं बहिर्मेढ्रस्य वस्तेश्च मध्यम । मणिर्मेढ्राग्रम् । वस्तिद्वार इत्यादिना मूत्रग्रन्थिरुच्यते ॥

मूत्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाच्च्युतं शुक्रं मेहतो मूत्रस्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रम् । वायुना पीडितं शकृन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्गन्धि विट्संसृष्टं च कृच्छ्रान्मूत्रयति स विड्विघातः । अत्यध्वातपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धमनिलेरितं वस्तिमेढ्रगुददाहं कुर्वन्हरितहारिद्ररक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रात् प्रवर्तयेत् स तूष्णवातः । वातपित्तं वस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षपयति स मूत्रक्षयः । पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन वस्तौ संहन्यते ततो मूत्रं सदाहं सरक्तं पीतं श्वेतं सान्द्रं कृच्छ्रप्रवृत्ति शुष्कं च शङ्खरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति । स मूत्रावसादः ॥

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥

इति निदाने नवमोऽध्यायः ॥

मूत्रितस्येत्यादि मूत्रशुक्रलिङ्गम् । वायुनेत्यादिना विड्विघातः अत्यध्वेत्यादिनोष्णवातः । वातपित्तमित्यादिना मूत्रक्षयलक्षणम् । पित्तमित्यादिना मूत्रावसादः । एवमेषां निदानं संप्राप्तिर्लक्षणं चोक्तम् । इति विस्तरत इत्यादिनाध्यायमुपसंहरति । द्वितीयं च प्रस्तावयति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

उक्तमध्यायारम्भप्रयोजनम् ॥

अथातः प्रमेहनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विंशतिः प्रमेहा भवन्ति । तद्यथा । कफादुदकेक्षुसान्द्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश । पित्तात् क्षारकालनीलहारिद्रमाञ्जिष्ठशोणितमेहाः षट् । वाताद्वसामज्जहस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥

विंशतिः प्रमेहाः । सर्वेषां च प्रमेहाणां श्लेष्मा हेतुः । सर्वे च रोगस्वभावान्नवोत्पन्नाः श्लेष्मप्रमेहा भवन्ति । अतः कफादिक्रमेण निर्दिश्यन्ते । दशोदकमेहादयः कफात भवन्ति । षट् क्षारादयः पित्तात् । वसादयश्चत्वारो वातादिति ॥

तेषां यत्किञ्चिदाहारविहारजातं श्लेष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः । तत्र वातपित्तमेदःक्लेदमांसशुक्ररसैरन्वितो वस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति । तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं पित्तम् । तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥

तेषामित्यादिना प्रमेहाणां निदानमुच्यते । तत्रेत्यादिना संप्राप्तिः । स्वहेतुदूषितः श्लेष्मा प्राधान्येन यदा प्रमेहान् जन-

यति तदा वातादिभिरन्वितः सन् वस्तिमन्वेति । यदा पित्तं तदा तैः पूर्वोक्तैर्वातादिभी रसान्तैः कफशोणिताभ्यां चानुगतम् । यदा वायुः तदा तैः पूर्वोक्तैः कफशोणितपित्तान्तैर्वसादिभिश्चान्वितः ॥

त्रयाणामपि दोषाणां श्लेष्मा प्रमेहेषु प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानत्वान्मूत्रस्य । तद्वृद्धेर्मेद एव च तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्यन्तसभागत्वात् । तदनन्तरं देहक्लेदादयः । ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रबलीभवच्छोणितमपि दूषयति । तत्क्षयेऽपि वायुर्वसादीन् धातून् शरीरस्य परमसारभूतान् वस्तिमाकृष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥

सर्वमेहेषु च रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । पित्तजेऽपि प्रथममल्पं कुपितः श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत् । किञ्चित्कालं श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । तत्रापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद्वायुर्वसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान् करोति । एवं क्रमेण दोषाणां कारणत्वं प्रथममेव वातपित्तप्राधान्येनोत्पन्नेऽपि फलतः किञ्चित्कफान्वयत्वम् । सभागत्वं सदृशत्वम् ।

तस्मात् कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्ययाप्यासाध्याः । तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां गच्छेयुः ॥

तत्र कफजाः प्रमेहाः साध्याः तस्मादित्युक्ताद्रूपात् । पित्तप्रमेहे तु कफानन्तरजे प्रथममेव पित्तप्राधान्येनोत्पन्ने तथेत्यायुक्ताद्धेतोर्याप्यत्वम् । तत्रापि मेदसि नातिदुष्टे साध्यत्वमेव । वातप्रमेहाणां धातुक्षयं विनानुत्पत्तेरवश्यं सर्वप्रमेहाणामन्ते भावः । यथोक्ताच्च हेतोरसाध्यत्वम ॥

धातुसंपर्कात् पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति । दोषाणां दूष्याणां चोत्कृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णरसस्पर्शगन्धविशेषाद्वर्णानामिव शुक्लकृष्णादीनां शबळकल्माषादयः प्रमेहाणां प्रभेदा भवन्ति ॥

यतो धातुसंपर्कः सर्वेषु तत आविलमूत्रत्वादि साधारणं लिङ्गम् । दोषाणां च नानाविधात् संयोगान्नानाविधवर्णोत्पत्तिः ॥

तेषां पूर्वरूपाण्यतिवृद्धिर्नखादीनां जटिलीभावश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य तालुकण्ठशोषः। पिपासा मलाधिक्यं बहिःकाये कायच्छिद्रेषु च शीतेच्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चाङ्गेषु पाणिपाददाहोतिमाधुर्यात् पिपीलिकोपसर्पणं विस्रगन्धता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता च मूत्रे श्वासनिद्रातन्द्रालस्यप्रकर्षश्च ॥

नखवृद्ध्यादीनि सर्वप्रमेहाणां पूर्वरूपाणि । मलं प्रसिद्धं बहिः कायभवम् ॥

तत्र शीतं श्वेतमगन्धमच्छमुदकमिवोदकमेही मेहति । इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलाविलमिक्षुमेही । पर्युषितं सान्द्रीभवत् सान्द्रमेही । सुरातुल्यमुपरि प्रसन्नम-

धःसान्द्रं सुरामेही । हृष्टरोमा पिष्टमिव सान्द्रं सितं च पिष्टमेही । शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही । सरुजं ससिकतं सिकतामेही । प्रायो मधुरमतिशीतं शीतमेही । मन्दंमन्दं शनैःशनैः शनैर्मेही । पिच्छिलं तन्तुबद्धमिव लालामेही । वर्णगन्धरसस्पर्शैः स्रुतक्षारोपमं क्षारमेही। उष्णं मषीकाळं काळमेही। सफेनमच्छमम्लं चाषपत्रनीलं नीलमेही । कटुकं सदाहं हरिद्रायुक्तमिव हारिद्रमेही । विस्रं मञ्जिष्ठोदकवर्णमिव मञ्जिष्ठामेही । विस्रमुष्णं सलवणं शोणितसंकाशं शोणितमेही। वसामिश्रं वसां वा वसामेही ।मज्जमिश्रं मज्जानं वा मज्जमेही । सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमजस्रं मत्त इव हस्ती स्रवति हस्तिमेही ॥

तत्रेत्यादिना क्रमेण प्रमेहाणां लक्षणमुच्यते । यन्मेहति तत् पर्युषितं सत् परिवासात् सान्द्रं घनं भवति । स्रुतक्षारः क्षारजलम् । लसीका विलीनं मेदःप्रायम् ॥

ओजः स्निग्धमधुरं तद्रौक्ष्याद्वायु[illegible]षायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधु[illegible]मध्विव मेहति मधुमेही । स तु [illegible]श्चिदिष्यते । धातुक्षयेणानिलकोपाद्दो[illegible]णेन वा । तदावृतो हि वायुराहारप्रसादमादाय मुहुर्मुहुरनिमित्तं दोषलिङ्गानि वृद्धिक्षयौ चाविर्भावयन् कृच्छ्रसाध्यं मधुमेहं प्रवर्तयति। सर्व एव चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायान्ति । तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते । यतः सर्वेष्वपि प्राज्ञाध्विव मधुरं मेहति मधुररसश्चास्य देहो भवतीति ॥

ओज इत्यादिना मधुमेहलक्षणम् । ओजो नाम प्रधानधातुः पूर्वोक्तं प्रसृतमानं तत्स्निग्धं मधुरं च वातसंयोगात्तु कषायमधुरं किञ्चित् । पक्षान्तरबोधनाय कैश्चिदिति । तदावृतो दोषावृतः । कृच्छ्रसाध्यस्त्वावरणान्मधुमेहः । धातुक्षयजन्मा त्वसाध्यः ॥

तत्र प्रतिश्यायः शरीरशैथिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्रवा भवन्ति । वृषणावदरणं बस्तिमेदूतोदोऽम्लकः पिपासा ज्वरो दाहो मूर्च्छातीसारः पाण्डुरोगश्च पित्तजानाम् । हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रता कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोष कासः श्वासश्च वातजानाम् ॥

प्रतिश्यायादीनि श्लेष्मप्रमेहोपद्रवाः । वृषणावदरणादयः पित्तजे । हृद्रोगादयो वातजे । लौल्यं विषयगृद्धिः ॥

अथैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यण्णदेहस्य दोषैरनुगतधातोः प्रमेहाभिवृद्धौ मांसलेष्ववकाशेषु सन्धिमर्मसु च प्रदेशविशेषाश्र[illegible]त् प्राणापहारिण्यो भूयःकष्टतमोपद्रवा दश पिटका जायन्ते । सुतरां चाधःकाये । तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः। तद्यथा । शराविका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिकालजी विनता विद्रधिश्च ॥

अथेत्यादिनाप्रमेहाणामुपद्रवभूताः शराविकाद्या दश पिटका जायन्त इत्युच्यते । मांसलेष्ववकाशादिषु ऊर्वादिषु । प्रदेशविशेषा-

श्रयत्वात् सुकुमारप्रदेशाक्रान्तेः भूयांसः कष्टतमाः उपद्रवाः पश्चात्कालभाविनो रोगा यासु तास्तथोक्ताः । तदभिमुखा अधःकायाभिमुखाः

तत्र श्यावेत्यादिना तासां क्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योन्नतौष्ठा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका । महामूलावगाढार्तितोदा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठनिभा कच्छपिका । महाशयार्तितोदा स्तब्धा स्निग्धस्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालावृता जालिनी । महती पिटकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी । कठिना विदारीकन्दवद्वृत्ता विदारिका । शीघ्रपाका महावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पिटकाभिश्चिता सर्षपिका । मसूराकारप्रमाणा मसूरिका । त्वचमुत्थान एव दहन्ती स्फोटैरावृता विसर्पन्ती रक्ता कृष्णातितृण्मोह ज्वरकरी दाहभूयिष्ठातिकष्टा चालजी । महती नीलावगाढरुजाक्लेदा पृष्ठोदरान्यतराधिष्ठाना विनता विनता । विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥

शराविकासंज्ञा पिटका श्यावादिगुणयुक्ता भवति । शरावस्येव संस्थानमाकारः प्रमाणं मानं च यस्याः सैवम् । महामूलेत्यादि कच्छपिकाया लक्षणम् । सुबोधम् । अवगाढो घनः । विदारीकन्दं सृगालिकाकन्दम् । त्वचमुत्थान एवेत्यादिनालजीलक्षणम् । महतीत्यादिना विनतालक्षणम् । विद्रधिस्तु बहुवक्तव्यत्वात् पृथगेव वक्ष्यते ॥

तासामाद्याः पञ्चातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूलव्याध्येकरूपत्वात्तद्वृद्धिकारितया दुःसहाः । न त्वितराः पित्तोल्बणतयाल्पकफमेदोभावात् । प्रमेहवशाच्च पिटकासु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

तासां पिटकानामाद्याः पञ्च विदारिकान्ता अतिबलश्लेष्ममेदः प्रभवत्वादिहेतोर्दुःसहा भवन्ति इतराः सर्षपिकाद्याः पञ्च न तु दुःसहाः पित्तोल्बणत्वादिहेतोः । आसां च पिटकानां प्रमेहवशाद्दोषोद्रेको भवति । येनैव प्रमेहेण सह वर्तन्ते तद्दोषा एव भवन्तीत्यर्थः । भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः ॥

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

प्रमेहेणेत्यादि । एताः पूर्वोक्ताः पिटकाः दुष्टमेदसः पुरुषस्य प्रमेहेण विनापि जायन्ते ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥

तावदित्यादि । एताः शराविकाद्याः पिटकास्तावन्न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति । आसां पिटकानां स्वरूपानुरोधाद्व्रणवस्तूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जासिरास्नाय्वादीनि दोषाः संदूष्य उत्तानतो गम्भीरतो वा कर्तुं प्राप्तास्तदा यावत्कालेन वस्तुसंदूषणं न निर्वृत्तं तावन्न लक्ष्यन्ते यावता कालेन संदूषणं निर्वृत्तं तदा लक्ष्यन्ते । आसाञ्च वस्तुपरिग्रहरूपत्वात् पूर्वरूपासंभवः वस्तुपरिग्रहः काठिनाभोगग्रहणम् ।

आसां च प्रमेहलक्षणान्वयेन दोषान्वयोऽप्यूह्यः ॥

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्रागूपवर्जितम् ।
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तं विदुः ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्द्विविधो विचारः ।
संपूरणाच्छ्लेष्मसमुद्भवः स्यात्
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥

हारिद्रवर्णमित्यादिना संभवद्भ्रान्तिनिवृत्तिं करोति । सुबोधम् । सर्वमेहेषु च रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । तत्र यदान्यदोषापेक्षया स्वल्पः प्रकोपो भवति तदा प्रथमं भवन्नपि श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत् । यदा तु न स्वल्पः तदा प्रथमं संपूर्ण एव श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । तत्रापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद्वायुर्वसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान् करोतीति क्रमेणेत्युक्तम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

उक्तशेषत्वाद्विद्रधेरुत्सेधेन तत्समानत्वाच्च वृद्धिगुल्मयोस्तन्निदाननिर्णयायाध्यायारम्भः ।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥
दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥
वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः

भुक्तैरित्यादि । पर्युषितादिभिरभ्यासेन भुक्तैः जिह्मशय्यादिभिर्वा । तैस्तैश्च रक्तप्रदूषणहेतुभिर्यः शोफः स्यात् स विद्रधिरिति संबन्धः । किंभूतः शोफ आह दुष्टत्वगाद्याश्रयः । तथा स बहिर्वा भवत्यन्तर्वा वृत्तो वा आयतो वा ॥

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥
बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्घनः ॥
वल्मीकवत् समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।
नाभिबस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने वा—

स च विद्रधिर्वातादिभिः सन्निपातेन

रक्तेन क्षतेन चेति षड्विधः । तत्र तत्र नाभ्यादावङ्गे । गम्भीरोऽवगाढः । नाभ्याद्युभयस्यापि विद्रधेः स्थानम् ॥

—वातात्तत्रातितीव्ररुक् ।
श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्पन्दसर्पणशब्दवान् ।
रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।
सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥
चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपाततः ।
सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥

वातात्तत्रेत्यादि वातविद्रधिलक्षणम् । रक्तताम्रेत्यादि पित्तात् । पाण्डुकण्डूवित्यादि विदाहान्तं कफात् । विदाहः पाकाभिमुखत्वम् । सन्निपातजो विद्रधिर्लक्षणैः संकीर्णः । अस्माद्यथोक्तलक्षणाद्विद्रधेर्बाह्याभ्यन्तरलक्षणं सामर्थ्यात्संभवाद्विभजेत् विभङ्गं कुर्यात् । अनेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरविशेषाविवक्षया वातादिविद्रधेर्लक्षणमुक्तं तथापि यद्बाह्य उपपद्यते रक्तताम्रत्वादि तत्तत्रैव विज्ञेयम् । यत्त्वाभ्यन्तर एवोपपद्यते आनाहमोहारोचकादि तत्तत्रैव लिङ्गम् । यत्तु क्षिप्रोत्थानप्रपाकाद्युभयत्र संभवति तदुभयत्रापि लिङ्गमिति ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥
शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

कृष्णस्फोटावृतत्वादि रक्तविद्रधेर्लक्षणम् । स च बाह्योऽभ्यन्तरो वा स्त्रीणामेव भवति । न तु पुरुषाणां इति रक्तविद्रधिः । शस्त्रादिभिरित्यादि क्षतविद्रधेर्लक्षणम् । भूरयः भूयांस उपद्रवाः पश्चात्कालभाविनः कष्टा रोगा यस्मिन् स तथोक्तः ॥

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥
नाभ्यां हिध्मा भवेद्बस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च
श्वासोयकृति रोधस्तु प्लीह्न्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः
गळग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
प्रमोहस्तमकः कासो हृदयोद्घट्टनं व्यथा ॥
कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।
आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥

तेषु च विद्रधिष्वाश्रयविशेषवशादाश्रयिविशेषः । तस्मादुपद्रवविशेषभेदः । एतदेव नाभ्यां हिध्मेत्यादिना दर्शयति । हृद्व्यथान्तं हृदि । तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्वत्वं विदग्धत्वं च सूत्रोक्तैः शोफस्यामादिलिङ्गैरादिशेत् शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुगित्यादिना । विदग्धत्वं पाकाभिमुखत्वम् ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
गुदास्यान्नाभिजो विद्याद्दोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥
यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
पक्वो हृन्नाभिबस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥

पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः

नाभेरूर्ध्वं ये विद्रधयस्ते पक्वाः सन्तो मुखाद्दोषं स्रवन्ति । नाभेश्च येऽधरास्ते दोषं गुदात् स्रवन्ति । नाभिजो मध्यस्थत्वान्मुखाच्च गुदाच्च दोषं स्रवति । अस्मिन्विद्रधौ वातादिकं दोषमनुबद्धारं क्लेदात् कोथाद्वियाद्यथास्वं व्रणवत् । व्रणे यथा क्लेदस्रुतिविशेषेण वाताद्यन्वयोऽनुमीयते एवमत्रापि । व्रणे च वक्ष्यति । (प) मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतीत्यादि क्षीणस्योपद्रवान्वित इत्येवमन्ते ग्रन्थे विवर्ज्य इत्यनुवर्तते ॥

एवमेव स्तनसिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ।
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ।
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां तु न जायते

एवमेवेत्यादि स्त्रीणां स्तनविद्रधिलक्षणम् । स बाह्यविद्रधिलक्षणो भवति । कन्यकानां नैव जायते तासां नाड्यः सूक्ष्ममुखा भवन्ति । इत्युक्ता विद्रधयः । क्रुद्ध इत्यादिना वृद्धेर्लक्षणमुच्यते ॥

क्रुद्धोरुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतःप्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतोगुरुःस्निग्धःकण्डूमान्कठिनोल्परुक्
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च वलयः फलकोशयोः ।

स्वकारणात् क्रुद्धः सन् कारणान्तरेण रुद्धगतिः मुष्कौ वृषणौ फलकोशौ । वृद्धिर्नाम गदो वातादिभिरन्त्रान्तैः सप्तधा भवति । सुबोधम् । वातपूर्णदृतीत्यादि वातात् । दृतिर्भस्त्रा । अहेतुरुक् बाह्येन हेतुना विना अकस्माद्रुग्यत्र । पक्वोदुम्बरसंकाश इत्यादि पित्तात् । शीत इत्यादि कफात् । कृष्णेत्यादि रक्तात् । कफवदित्यादि मेदसः । मूत्रधारणशीलस्येत्यादि मूत्रवृद्धेर्लक्षणम् ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

आन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।
रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥

वातकोपिभिरित्याद्यान्त्रवृद्धेर्लक्षणम् । धारणेरणे वायोरेव । सुबोधमन्यत् । उपेक्षमाणस्याचिकित्स्यमानस्याध्मानादिमतीं मुष्कवृद्धिं कुर्यादिति संबन्धः । उक्ता वृद्धिः ॥

अनन्तरं शोफसामान्याद्गुल्म उच्यते ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥

गुल्मोऽष्टधेत्यादि संख्यारूपा संप्राप्तिः तदेवाष्टधात्वं दर्शयति । पृथग्दोषैरित्यादिना । स च वातादिभेदेन सप्तविधः । स्त्रीणामेवार्तवस्य रजसो दोषेणाष्टमः ॥

अथयोज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्याहारयत्याहाराभिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानन्तरं वा लङ्घनप्लवनव्यवाययानयानादीन् देहविक्षोभिणः सेवतेऽनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयत्युदीर्णान् वा वातादीन् निश्वासोच्छ्वासौ वा निगृह्णात्यस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने करोति तथा शोधित एववातिविदाहिनोऽभिष्यन्दिनो वा निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः कुपिता दोषाः पृथक् संसृष्टाः समस्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यावृत्योर्ध्वमधश्च मार्गमवश्यं शूलमुपजनयन्तो गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति । यतश्च तस्मिन् शूलविद्ध इव व्यथते तीव्रवेदनार्दितः कृच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥

अथेत्यादिना गुल्मानां विस्तरेण निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते । य एवं करोति तस्य वातप्रधाना दोषा गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति । स च गुल्मो नाम्ना शूलमित्युच्यते । कुत आह । यतश्चेत्यादि ॥

अथ कोऽसौ गुल्मः यमभिनिर्वर्तयन्ति दोषा इत्याह ॥

तत्रातिकर्शनात् कफपित्ताभ्यां वा मार्गनिरोधाल्लब्धाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात् कठिनीभूतः स्वाश्रये स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा पित्तश्लेष्माश्रये स्पर्शोपलभ्यः पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्रन्थिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां लभते । तस्य पञ्च स्थानानि वस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं च । अथास्य पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुता कुक्षिशूलमाध्मानमुद्गिरणं बहुशो विदग्धेऽन्ने छर्दिराटोपो मलस्य प्रादुर्भावोऽप्रवृत्तिश्च ।

तत्रातिकर्शनादित्यादि । द्वौ हि हेतू वातस्य कर्शनं मार्गरोधश्च । तस्य गुल्मस्य वस्त्यादीनि पञ्चाश्रयाः । सदनादीनि सामान्येन पूर्वरूपाणि । सौहित्यं तृप्तिः तदसहिष्णुत्वम् । उद्गिरणं छर्दनम् । मलस्य पुरीषस्य प्रादुर्भावो बहिरप्रवृत्तिश्च ॥

तत्र वातात् सूच्येव च शङ्कुनेव च व्यधो मन्याशिरः शङ्खशूलज्वराङ्गमर्दप्लीहाटोपान्त्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रताः वायुकालेषूपद्रववृद्धिर्विषमाग्निता कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखादित्वं गुल्म-

श्चास्य चलत्वाद्वायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रळयाल्पमहारुजः पिपीलिकापरिगत इव तोदस्फुरणवहुलो विस्तारयतीव स्वदेशेचर्म कदाचित् कदाचित्संकोचयतीव हर्षयति रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु सर्वस्मिन्नपि देहे प्रायो वस्त्याश्रयश्च भवति ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्मलक्षणम् । वायुकालेषु दिनान्तादिषु । वातिको गुल्मः प्रायो वस्त्याश्रयो भवति ॥

पित्ताद्दाहो धूमकोऽम्लकस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विड्भेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वगादित्वं गुल्मश्चास्य तप्तायःपिण्ड इव तमवकाशं दहति दूयते धूमायत ऊष्मायते शिथिल इव व्रण इवास्पर्शसहो निर्लोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥

दाहादि पित्तात् गुल्मे लिङ्गम् । धूमको धूमायनम् । धूमकाम्लकयोर्लक्षणमुक्तं दोषभेदीये । तथा त्वङ्नखादिषु हरितहारिद्रो वर्णः स्यात ॥

कफात् स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो हृल्लासः पीनसोनिद्राऽलस्यं नखादिशुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थिरगुरुकठिनोऽवगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पार्श्वाश्रयश्च । संसृष्टलिङ्गः संसर्गात् । स त्रिविधः । सर्वलिङ्गनिचये निचयगुल्मः सोऽसाध्यः ॥

कफात् गुल्मे स्तैमित्यादिकं लिङ्गम् । अवगाढो घनः । संसर्गजेषु त्रिषु गुल्मेषु यथास्वं संसर्गलक्षणानि भवन्ति । सर्वलिङ्गमिश्रीभावे निचयगुल्मः सोऽसाध्यः ॥

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् पारतन्त्र्यादवैशारद्यादुपचारानुरोधाच्च * स्त्रिया एव भवति ॥

(या स्त्री गर्भग्रहणसमर्था सैव गृह्यते । न कन्यका प्रतनुकार्तवा परिणतवयस्का चेति चरकव्याख्याने जर्जटः ॥)

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनादिहेतोः स्त्रिया एव भवति । न पुरुषस्य यथोक्तविपर्ययात् । अवैशारद्यादि तत्र सातिशयं विद्यते । गर्भकोष्ठे त्वार्तवागमनवैशेष्येण विशारदा व्युत्पन्नबुद्धिः ॥

तत्र यदासावृतुमती नवप्रसूता योनिरोगिणी वा वातळान्यासेवेत तदास्या वायुः प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि । तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षिमभिनिर्वर्तयति गर्भलिङ्गानि च हृल्लासतन्द्राङ्गसाददौहृदस्तन्य दर्शनादीनि । वायु संसर्गात् पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्मरूपाणि क्रमाच्छूलस्तम्भदाहातीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं तथा योन्यादौर्गन्ध्यमास्रावं च करोति । गुल्मश्च न गर्भ इवाङ्गैःपिण्डित एव तु चिरेण सशूलं स्पन्दते । गुल्म एव वर्द्धते न कुक्षिः ॥

तत्रेत्यादिना निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते ।

एवं कुपितो वायुः गर्भलिङ्गम् कुक्षिमभिनिर्वर्तयतीति संबन्धः । गर्भलिङ्गानि हृल्लासादीनि चाभिनिर्वर्तयति वातस्य संसर्गात् पित्तकोपतया च तच्छोणितं क्रमाद्वातपित्तजातानि शूलादीनि करोति । गर्भाशये सुतरां शूलम् । योन्याः स्र....द च कुरुते । अस्या गुल्मः गर्भ इवाङ्गैर्न स्फुरति । पिण्डीभूतः शूलवांश्च चिरेण स्पन्दते । अस्याः कुक्षिर्न वर्धते । गुल्मस्तु वर्धत एव ॥

स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः । तस्माच्चिरेण नैव वा पाकमेति । भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात्तु विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥

यतः सर्वो गुल्मः स्वदोषाधिष्ठानः स्वदोषाश्रयो भवति तस्माच्चिरेण पाकमेति भजते न वा पाकं भजते । सपाको भवत्यपाक एव वा विद्रधिरनन्यदोषारब्धोऽपि दुष्टरक्ताश्रयोभवत्यतः शीघ्रं पच्यते । शीघ्रविदाहित्वादेव च विद्रधिरित्यभिधीयते । विदाहः पाकः भृशग्रहणं गुल्मे विद्रध्यपेक्षया स्वल्परक्तकोपप्रदर्शनार्थम् ॥

गुल्मेऽन्तराश्रये वस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ।
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चा प्रवर्तनम् ॥
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ।
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ॥

वस्तिवेदनाद्यन्तराश्रयलिङ्गम् । एतद्विपर्यात् कोष्ठारुगादिभिर्बाह्यं विद्यात् ॥

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ।
ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥
घनोऽष्ठीलोपमो ग्रन्थिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ।
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः
पक्वाशयात् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः चरन् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥

इत्येकादशोध्यायः ॥

साटोपमित्यादिना गुल्मप्रायो भवतीत्यानाहस्य लक्षणमुच्यते । आटोपो नाभेरधो मन्दसञ्चारवायुता । घन इत्यादिना गुल्मसादृश्यादष्ठीलाप्रतिष्ठीलयोर्लक्षणम् । पक्वाशयादित्यादि तूनीप्रतून्योः । स एवेति वायुः । अत एव पक्वाशयात् गुदोपस्थगमनात् । वैपरीत्येन गुदोपस्थात् पक्वाशयं प्रयातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शोफानाहजठरविकृतिसामान्याद्विद्रध्याद्यनन्तरमुदरनिर्णयाध्यायारम्भः ॥

अथात उदरनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥
ऊर्ध्वाधोधातवो रुध्वा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यकुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्--

सर्वेषामपि ज्वरादीनामग्निमान्द्यसंभवादुदराणामतिशयः । अतोजीर्णहेतुकान्मालिनान्नहेतुकाच्च वातादिसंचयादुदराणि जायन्ते । ऊर्ध्वाध इत्यादिकया संप्राप्त्या मला उदरं कुर्युरिति संबन्धः । धातवो वातादयः । अम्बुवाहिनीः सिरा ऊर्ध्वाधोदेहं रुध्वा प्राणादींश्च संदूष्य त्वङ्मांसस्य मध्यमाश्रिताः ॥

—अष्टधा तच्च भिद्यते ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ।
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ।
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ।
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ॥
रुग्वस्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ।
राजीजन्म वलीनाशो जठरे—

तच्चोदरं वातादिभिः सन्निपातेन प्लीहादिभिश्चाष्टधा । सुबोधम् । लघुभोजनादिभिरपि जठरे ततता राजीजन्म वलीनां नाशश्च भवतीति पूर्वरूपम् ॥

—जठरेषु तु ॥

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ।
दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसंभवः ॥
सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ।
गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥
नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनः ॥
सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड् बद्धा मूत्रमल्पकम् ।
नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम्

सर्वेषु जठरेषु तन्द्रादि साधारणं लिङ्गम् । अरुणताद्यतोयसम्भवलिङ्गम् । भारिकं गुरु । गुडगुडुरित्यव्यक्तः शब्दः । मारुतो वेगं कृत्वा नश्यतीति संबध्यते । नश्यति नोपलभ्यत इत्यर्थः । नातिमन्द इत्यादिना सलिलसंभवेऽतिमन्दत्वं दर्शितम् । न च लौल्यं स्यात् । विरसं च मुखं न स्यात् । यथा सलिल इत्यर्थात् ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्कसन्धिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवद्भवेत् ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ।
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ।

पाणिशोफादि वातोदरलक्षणम ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता
भ्रमोऽतिसार: पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ।
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ॥
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ।

ज्वरादिकं पित्तोदरे ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥
निद्रोत्क्लेशारुचिश्वासकासशुक्लत्वगादिता ।
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ॥
चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ।

अङ्गसदनादिकं श्लेष्मोदरे ॥

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैस्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥
गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः ।
कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोफमूर्च्छाभ्रमान्वितम्
कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ।
बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ॥

त्रिदोषकोपनैरित्यादिना सान्निपातोदरस्य निदानादिकमुच्यते । तैस्तैरित्यादि सर्वरोगनिदानोक्तैः । तच्च सन्निपातोदरं शीतादिकाले सुतरां बाधते ॥

अत्याशितस्य संक्षोभाद्यानयानादिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्वगमनव्याधिकर्शनैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत्
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ।
क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ॥
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ।
पाण्डुत्वमूर्च्छाच्छर्दीभिर्दाहमोहैश्च संयुतम् ॥
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ।
उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ॥
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ।
प्लीहवद्दक्षिणात् पार्श्वात् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ॥

अत्याशितस्येत्यादिना प्लीहोदरमुच्यते । अतिभुक्तवतो यानादिचेष्टितैः संक्षोभादतिव्यवायादिकर्शनैश्च स्थानाच्च्युतः प्लीहा विवर्धते । अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यो रक्तं विवृद्धं वृद्धिं प्राप्तमाश्रयत्वात्तं प्लीहानं विवर्धयेत् । श्वासादिभिः संयुतमुदरमावहेदिति संबन्धः । तत्र प्लीहोदर उदावर्तादिभिर्लिङ्गैः क्रमाद्वातादीन् मलान् विद्यात् । तेनोदावर्तादिभिर्लिङ्गैर्वाताधिकं प्लीहोदरं भवति । मोहादिभिः पित्ताधिकं भवति । गौरवादिभिः कफाधिकम् । प्लीहसमानत्वाद्यकृतस्तदुदरस्यापि निदानादिभिरनधिकता ॥

पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।
दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ॥

वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः ।
अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरतृट्क्षवाः ॥
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ।
मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ॥
स्थिरं नीलारुणसिराराजीनद्धमराजि वा ।
नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना बद्धोदरमाह । पक्ष्मादिभिर्गुदे बद्धमार्गे कुपितोऽनिलोऽपानाख्यो वर्चःप्रभृतीन् रुध्वा जठरं कुरुत इति संबन्धः । तेन जठरेण पुरुषस्य दाहादयः स्युः । सुबोधम् ॥

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्च भुक्तैरत्यशनेन वा ।
भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः
आम एव गुदादेति ततोल्पाल्पं सविड्रसः ।
तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ॥
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ।
वर्धते तदधोनाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ।
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ॥

अस्थ्यादिशल्यैरित्यादिना छिद्रोदरस्य निदानादिकमाह । तच्छिद्रैश्छिन्नपकान्त्रच्छिद्रैः । स्रवन् किञ्चित गुदात् बहिरेति किञ्चिज्जठरमापूर्य तिष्ठति । वातादिदोषान्वयेन यानि रूपाणि तत्र तान्युद्रिक्तानि भवन्ति । व्याप्तमतिशयेन युतम् । आचार्या इदं छिद्रोदरं नाम्ना आहुः । अपरे आचार्या छिद्रोदरस्यैव परिस्रावीति नाम मन्यन्ते ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसामाम्बुपायिनः ।
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा
रुध्वाम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजान्वितम् ।
कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ॥
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ।
दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेरित्यादिना दकोदरमाह । तदम्बु कफानिलावुदराश्रयौ वर्धयेताम् । ततस्तृष्णान्वितत्वादियुक्तमुदरं स्यात् । आवृत्ता नाभिर्यत्र ॥

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ।
पाकाद्द्रवाद्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ॥
स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ।
तदेवोदकमाप्याय्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥
गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ।
मृदुव्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥
तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ।
सिरान्तर्द्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ॥
वातपित्तकफप्लीहसन्निपातदकोदरम् ।
कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतः ॥
सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ।
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ॥
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ।

इति निदाने द्वादशोऽध्यायः ॥

उपेक्षयेत्यादिना सर्वोदरेषूदकरूपापत्तौ हेतुरुच्यते । वातादयः स्थानाच्च्युताः पाके-

न च स्वयं द्रवाः सन्ध्यादिकं द्रवेयुः । स्वेदश्च बाह्यविहतस्तदुदकमाप्याय्य पिच्छां कुर्यात् । तदा भवेदित्यादि सुबोधम् । वातोदरात् पित्तोदरं कृच्छ्रम् । ततः कफोदरम् । ततः प्लीहोदरम् । ततः सन्निपातेन तत उदकेनेति यथोत्तरार्थः । अपरे बद्धच्छिद्रोदरे प्रायः पक्षादूर्ध्वं हतो मारयतः । प्रायोग्रहणं पक्षादधरेऽपीति प्रतिपत्त्यर्थम् । जातसलिलत्वादियुक्तं सर्वमुदरं घ्नन्ति । बलिनः पुरुषस्याजाताम्बु चाभिनवोत्थितं सयत्नेन साध्यं भवति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

मांसाद्युपघातदोषकोपसादृश्यादुदरानन्तरं पाण्ड्वादिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातः पाण्डुशोफविसर्पनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान्पृथग्विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः—

मला दुष्टा वातादयः सर्वे यथोक्तैस्तिक्तकटुकादिभिः सर्वरोगनिदानोक्तैः कोपनैः कुपिताः पित्ताधिका यत्र भवन्तीति यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्विज्ञेयम् । तत्रेत्यादिना पाण्डुरोगस्य संप्राप्तिनिरुक्तिः । तदिति पित्तपरामर्शः । त्वङ्मांसयोरन्तरं प्राप्य त्वचि पृथग्विधान् नानाविधान् वर्णान् कुरुते । तत्र च पाण्डुत्वमधिकमतः स रोगः पाण्डुरित्युक्तः ॥

—तेन गौरवम् ।
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निस्सारः स्याच्छ्लथेन्द्रियः
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥
शूनाक्षिकूटवदनः कोपनः ष्ठीवनोल्पवाक् ।
अन्नद्विट्शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥
सन्नसक्थी ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेळी श्रमी भ्रमी।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥

तेन च पाण्डुरोगेण शरीरगौरवं स्यात् । धातूनां शैथिल्यं स्वरूपाद्धानिः । ओजो नाम प्रधानो धातुः पूर्वोक्तं प्रसृतमानं तस्य ये गुणा मन्दस्निग्धादयस्तेषां हानिः । ततो धातुषु शिथिलेषु ओजसि च क्षीणगुणे अल्परक्तादियुक्तो ना पुरुषः स्यात् । सुबोधमन्यत् ॥

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥

सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम्
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
तृट्स्वेदमूर्छा शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता।
वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता
तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुस्सहः॥

सर्वस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि पूर्वरूपम् । गात्ररुगादि वातपाण्डुरोगलक्षणम् । हरितसिरादित्वादि पित्तात् पाण्डुरोगे भवति । शुक्लसिरादित्वादि छर्द्यन्तं कफात् पाण्डुरोगे भवति । आदिग्रहणेन नखविण्मूत्रनेत्राणां ग्रहणम् । निचयात्सन्निपातान्मिश्रलिङ्गः सोऽतिदुःसहः ॥

मृत् कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुध्वा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं क्रिमिवन्मुञ्चेद्भिन्नं सास्रकफं नरः ।

कषाया मृदनिलं दूषयित्वा ऊषरा मृत् पित्तं दूषयित्वा मधुरा मृत् कफं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यादिति संबन्धः । मृदो रसविशेषेण दोषविशेषकोपनत्वं रसादिदूषणं साधारणम् । स्रोतांस्यापूर्य रुध्वा च पूर्ववदिति पाण्डुरोगसमानसंप्राप्त्या तैरेव च लक्षणैरिति । ततो नरः शूननाभ्यादियुतः । अत्र तु नाभिश्वयथ्वादिर्विशेष इत्यर्थः । उक्तः पाण्डुरोगः । अथ तदङ्गभूता कामिलोच्यते ॥

यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तळं तस्य कामिलाम्
कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत् ।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥
दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
भवेत् पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च॥

पाण्डुरोगी यो नरः पित्तळमाहारादिकं सेवते तस्य कामिलां पित्तमावहेत् । किं कृत्वेत्याह । असृङ्मांसं दग्ध्वा तस्याश्चोभयो मार्गः कोष्ठः शाखा च असौ च कामिलाख्यो रोगः पाण्डुरोगाद्विना पित्तोल्बणस्य पुंसो भवति । अपि चेति युक्तिसमुच्चये ॥

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामिला

उपेक्षया अचिकित्सया शोफाढ्या सती कुम्भकामिलेत्युच्यते । सा च कृच्छ्रसाध्या ॥

हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥
वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
तन्द्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥
अलसं चेति शंसन्ति—

पाण्डुरोगे यदा हरितादिरूपत्वं वातपित्ताधिक्याद्भवेद् भ्रमादिकं च तदासौ रोगो हलीमक उच्यते । तमेव लोढरमलसं च शंसन्ति ॥

—तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥

तेषामिति प्रधानानां पाण्डुरोगाणां ग्रहणम् । पूर्वमिति विकृतव्याधिविज्ञानीये शोफप्रधाना उपद्रवाः कथिताः पाण्डुरोगः श्वयथुमानित्यादिना । अतः कारणादत्र शोफ एव निगद्यत इति । शोफं प्रति ग्रन्थो निगद्यत इत्यर्थः ॥

पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वङ्मांससंश्रयम्॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वम्—

वायुः स्वकारणेन दुष्टः पित्तादीन् दुष्टान् बहिः सिरा नीत्वा तैः पित्तादिभी रुद्धगतिः सन् त्वचं मांसं चाश्रयन् उत्सेधं संहतं शोफं नाम्ना रोगं कुर्यात् । अतः कारणात् सर्वः शोफो निचयात्मकः ॥

—हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम्॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम्॥
पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

एवमुक्तोऽपि स्वलिङ्गविशेषवशान्नवात्मा दोषादिभेदेन । दोषैः पृथक्संसृष्टैः सन्निपतितैश्चेति सप्त । अभिघाताद्विषादिति द्वौ । अथवा किं नवात्मकत्वेन द्विधैवोच्यताम् । वाताद्युत्था निजाः शेष आगन्तुरिति । सर्वाङ्गैकाङ्गभेदेनापरं द्वैविध्यम् । पृथ्वादिविशेषेण तस्यैव त्रिविधत्वम् । तत्र दोषजानधिकृत्याह ॥

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः॥
व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम्॥
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम्।
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकाम्बुस्वप्नजागरम्॥
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ।
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा ॥
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ।
विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डवः ॥
अन्येचमिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषावक्षासिस्थिताः।
ऊर्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ।
तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥

सामान्यहेतुरित्यादि वातादिजानां शोफानां हेतुः । सामान्यः साधारणः सर्वरोगनिदानाद्युक्तः । व्याधीत्यादि तेषां विशेषतोऽतिशयेन हेतुः । व्याध्यादिभिः क्षीणस्य द्रुतं झटिति गुर्वादि भजतः । व्याधिक्षीणादिमत्त्वं विनैवान्यस्यातिमात्रं मात्राधिक्येन गुर्वादिकं भजतः । स्वप्नजागरावकाल इत्यर्थात् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अजीर्णे अध्वादिना श्रमः अजीर्ण एव च मैथुनम् । प्रदरोऽतिरजः । श्वासादयोऽन्ये च रोगा मिथ्योपक्रान्तास्तैर्हेतुभिः दुष्टा वक्षसि स्थिताः शरीरस्य पूर्वभागे शोफं कुर्वन्तीति संबन्धः । वस्तौ स्थिता अधः शोफं कुर्वन्ति । सुबोधम् । तदित्यङ्गपरामर्शः । दवथ्वादि सर्वशोफेषु पूर्वरूपम् । चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः ॥

वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ।
संकोचस्पन्दहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ॥
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ।
स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान्
त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ।
पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत् ॥
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनोः ।
सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः ॥
शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः
कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरस्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ।
आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः
स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः
स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफाद्यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः
संकराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ।
अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ॥
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ।
रसैश्शूकैश्चसंस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः

वातादित्यादिना क्रमेण नवानां शोफानां लक्षणमुच्यते । चलत्वादिरूपो वातात् । पीतेत्यादि पित्तात् । कण्डूमानित्यादि कफात् । स्त्यानो घनीभूतः । आक्रान्तः करपीडितः । कुशादिक्षतः संश्चिरात् पिच्छां स्रवेत् । त्रयः संसर्गाद्यथास्वं हेतूनां संकराद्यथास्वलिङ्गसंकराच्च । सन्निपातजः शोफो हेतुलिङ्गानां निचयाद्भवति । शस्त्रादिक्षताद्धिमादिभिश्च यः शोफः सोऽभिघातेन विद्यात् ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥
मृदुश्चलोऽवलंबी च शीघ्रदाहरुजाकरः ।
नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः

विषज इत्यादिना नवमशोफलक्षणम् । विषप्राणिनः सर्पादयः । परिसर्पणं गमनम् । अविषप्राणिनामपि दंष्ट्रादिपातात् । दंष्ट्रा सूकरादीनाम् । दन्तनखं पुरुषादीनामपि । सुबोधम् । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः । मृदुरित्यादि नवमशोफलक्षणम् । नव इत्यादिना साध्यशोफलक्षणम् । असाध्यस्तु पुरा विकृतव्याधिविज्ञानीये ईरित उक्तः अनेकोपद्रवयुत इत्यादिना । इत्युक्तः शोफः ॥

अनन्तरं विसर्प उच्यते ॥

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥
यथोत्तरं च दुःसाधास्तत्र दोषा यथायथम् ।
प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥
देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तास्थिता बहिः ।
बहिस्था द्वितये द्विस्थाः—

विषवर्ज्यं हेतुं दूष्यं च विसर्पे शोफवत् । तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं च प्राहुर्मुनय इति शेषः । कश्चित् बाह्याश्रयः ।

कश्चिचान्तराश्रयः । कश्चिदुभयाश्रय इति । बाह्यादान्तरो दुस्साधः । तत उभयाश्रय इति यथोत्तरार्थः । विदाहिभिः विदाहिसंयुक्तैः स्वहेतुभिः प्रकुपिता देहे विसर्पन्ति । विद्यादित्यगदिनान्तर्बहिर्भेदलिङ्गमाह ॥

—विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥
मर्मोपतापात्सम्मोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥
*आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।

*आशु चाग्निबलभ्रंशाद्बाह्यमेषामसंभवादिति पाठ; ॥

मर्मोपतापाद्यान्तरविसर्पलक्षणम् । मर्मणां हृदयादीनामुपतापस्तथोक्त. । मोह एव सम्मोहः । अयनानि स्रोतांसि तेषां विघट्टनात् पीडनादान्तरं विसर्पं विद्यादिति संबन्धः । आन्तरलिङ्गविपर्ययात् बाह्यं विद्यात् ॥

तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ।
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥
कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥
ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणम् ।

तत्रेत्यादिना वातादिक्रमेणाष्टानां विसर्पाणां लक्षणमुच्यते । सुबोधम् । सर्वे वातादिविसर्पा उपेक्षिताः सन्तः स्वकारणदोषलक्षणैः स्फोटैश्चीयन्ते । ते च स्फोटा पूर्वं पक्वाः पश्चात् भिन्नाः स्वं स्वं वातादिव्रणलक्षणं बिभ्रति । वातस्फोटा वातव्रणलक्षणम् । एवमन्ययोरपि वाच्यम् ॥

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तोवाशु च चीयते॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतश्च सः ।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥
व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना॥
कचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
वेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।

वातपित्तादग्निवीसर्पो भवति । ज्वरादिभिर्युतः सर्वं च शरीरं दीप्तैरङ्गारैरवकीर्णमिव करोति । स च विसर्पो यं यं देहदेशं विसर्पति स स देशः शान्ताङ्गारवत् कृष्णो नीलो वा रक्तो वा भवति । स च विसर्पोऽग्निदग्धवत् स्फोटैश्चीयते । वातपित्तकारणत्वेन शीघ्रगत्वात् झटिति मर्माणि हृदयादीन्यनुसरति । ततो मर्मानुसरणादूर्ध्वमतिबलो वातोऽङ्गव्यथादिकं कुर्यात् । स ना पुरुष ईदृशीमवस्थां गतोऽरतिग्रस्ततया भूम्यादिषु न कचिच्छर्म सुखं लभते । तथा वेष्टमानः क्लिष्टः सन् मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रामश्नुते यदा तदा दुष्प्रबोधो भवति । स नाम्नाग्निविसर्पः ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नावमांसगम् ॥

दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

वातकफात् ग्रन्थिविसर्पो भवति । तस्यैव कफेनेत्यादिना संप्राप्तिर्लक्षणं चोच्यते । तं कफं बहुधा भित्वा वा वृद्धरक्तस्य पुरुषस्य पवनो रक्तं खण्डशः कृत्वा वा ग्रन्थीनां मालां कुरुते । उभयथापि श्वासादियुताम् । किंभूतं रक्तमाह । त्वगादिगं दूषयित्वा वेत्यर्थात् त्वगादीनेव ॥

कफपित्तात् ज्वरः स्तंभोतन्द्रानिद्राशिरोरुजः ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशश्च नातिरुक् ।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥
मेचकाभोऽसितःस्निग्धोमलिनःशोफवान् गुरुः
गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ।
शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्॥

कफपित्तात् ज्वरादियुक्तो विसर्पो भवति । तमाचार्याः कर्दमाख्यमुशन्ति । विक्षेपोऽङ्गानाम् । इन्द्रियाधिष्ठानगौरवमुपचारादिन्द्रियगौरवम् । स च विसर्पः प्रायेणामाशयैकदेशं गृह्णन् विसर्पति । मेचकः कृष्णकपिलः । मांसे शीर्णे स्पष्टाः स्नाय्वादयो यत्र स तथोक्तः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ।
बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्
पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः

इति निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

सन्निपातजो विसर्पः सर्वधात्वभिसर्पणो भवति । बाह्यहेतोरित्यादिना अभिघातजविसर्प उच्यते । सुबोधम् । पृथगित्यादि साध्यासाध्यविसर्पलक्षणम् । पृथग्दोषैर्वातादिभिस्त्रयो विसर्पाः साध्याः । द्वन्द्वजाः संसर्गजाः अनुपद्रवाः सन्तः साध्याः । उपद्रवाः शारीरोक्ताः कार्श्यवैवर्ण्यादयः । क्षतजः सन्निपातजश्चासाध्यः । सर्वे च विसर्पा आक्रान्तमर्मत्वादियुता असाध्या इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

धातूपवातत्वगेकदोषसामान्याद्विसर्पानन्तरं कुष्ठादिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातः कुष्ठश्वित्रक्रिमिनिदानं नामा-

ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वकुष्ठानां समान्येन हेतुमाह मिथ्याहारेत्यादिना ॥

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥
पाप्माभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैर्वेरिता मलाः
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम्॥
दूषयन्तः श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत्॥
कालेनापेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ।

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दावधादिभिर्नानाविधैः पाप्मभिः कर्मभिः सद्यःकृतैः प्राक्तनैर्जन्मान्तरकृतैर्वा मला दुष्टास्त्वचो वैवर्ण्यं यत् कुर्वन्ति तत् कुष्ठमुशन्ति मुनय इति शेषः । सिराः प्रपद्येत्यादिना संप्राप्तिः । कालेनेत्यादिना कुष्ठशब्दस्यार्थ. ॥

प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तःसर्वानसंक्लेद्य चावहेत्॥
सस्वेदक्लेदसंकोथानकृमीनसूक्ष्मानसुदारुणान।
लोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात्
भक्षयेत् श्वित्रमस्माच कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

प्रपद्येत्यादौ कालेनोपेक्षितमित्यनुवर्तते । तत् कुष्ठं धातून् प्रपद्य तांश्च संक्लेद्य कृमीनावहेच्छरीरे । यैः कृमिभिः करणभूतैर्लोमादीनि क्रमात् कुष्ठं भक्षयेत् तरुणास्थीनि कर्णनासादिगतानीह यान्युक्तानि । अस्मात् कारणात् श्वित्रं बाह्यकुष्ठशब्देनोच्यते। क्लेदकृम्याद्यभावात् सत्यपि त्वग्गतत्व इत्यर्थः । सुबोधम् ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथङ्मिश्रैः समागतैः ॥

पृथग्दोषैः त्रीणि । संसर्गेण च त्रीणि । सन्निपातेनैकमिति सप्तविधानि कुष्ठानि ॥

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं च कुष्ठं न सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्यत आह सर्वेष्वपीत्यादि ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु सन्निपातजेष्वधिकत्वेन व्यपदेशः । सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वात् ॥

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् ॥
मण्डलाख्यं विचर्चीचऋश्याख्यं वातपित्तजम्।
चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥
सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकणम्
पुण्डरीकऋश्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

वातेनेत्यादिना सप्तविधस्य कुष्ठस्य नामान्युच्यन्ते । यान्याश्रित्य लक्षणं विधीयते । वातादेकं पित्तादेकं द्वे कफात् ।

एकं वातपित्तात् । षड्वातकफात् । षट् कफपित्तात् । एकं सन्निपातादेवमेतान्यष्टादश कुष्ठानि । एषां मध्ये कापालौदुम्बरमण्डलदद्रुकाकणपुण्डरीकर्श्यजिह्वानि सप्त महाकुष्ठान्युच्यन्ते ॥

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिःश्रमः
व्रणानामाधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोथनम्
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

अतिश्लक्ष्णेत्यादिना सर्वकुष्ठपूर्वरूपम् । अस्वेदोऽत्यन्तं स्वेदाभावः । कोठा उत्सन्नानि मण्डलानि । व्रणानां भिन्नस्फोटभवानां कोथनम् । रूढानामपि व्रणानां पुनः ॥

कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥
विस्तृतासमपर्यन्तं हृषितैर्लोमभिश्चितम् ।
तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥

अथ क्रमेणाष्टादशानां कुष्ठानां लक्षणमुच्यते कृष्णारुणेत्यादिना । कपालो घटकर्परः । सुप्तमचेतनम् । विस्तृतानि विस्तीर्णानि असमानि ह्रस्वदीर्घाणि पर्यन्तानि यस्य तत्तथोक्तम् । शीघ्रसर्पि च क्षिप्रव्यापीति कापालम् ॥

पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।
बहळं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाकरम् ॥
आशूत्थानावदरणक्रिमि विद्यादुदुम्बरम् ।

पक्वोदुम्बरफलवत्ताम्राणि त्वग्लोमानि च यस्य तत्तथोक्तम् । बहळं घनम् । आशूत्थानादीनि यस्य तदेवम् । अवदरणं कोथनम् ॥

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम्।
अन्योन्यासक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूस्रुतिक्रिमि ॥
श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ।
सकण्डूपिटका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका

स्थिरत्वादियुतं मण्डलं विद्यादिति संबन्धः । बहुकण्ड्वादिकं यत्र तत्तथोक्तम् । परिमण्डलं वर्तुळम् । सकण्ड्वित्यादिना विचर्चिका । लसीका जलप्रायः ॥

परुषं तनुरक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ।
सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिटकैश्चितम् ॥
ऋश्यजिह्वाकृति प्रोक्तमृश्यजिह्वं बहुक्रिमि ।
हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्रयम् ॥
अस्वेदं मत्स्यशकलसंभिन्नं किटिभं पुनः ।
रूक्षं किणखरस्पर्शं कण्डूमत् परुषासितम् ॥

परुषमित्यादिना ऋश्यजिह्वम् । ऋश्यजिह्वा रोहितजिह्वा । हस्तिचर्मेत्यादिना चर्म । एकाख्यमित्यादिना एकाख्यम् । महाश्रयं गम्भीरमूलम् । मत्स्यशकलसन्निभान्तं च । किटिभमित्यादिना किटिभम् । किणमङ्गे घर्षणात् ग्रन्थिस्तद्वत् खरस्पर्शम ॥

सिध्मरूक्षं बहिःस्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरेत् ।
श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥
प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद्गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम्
रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥

तीव्रार्त्यो मन्दकण्ड्वश्च सरागपिटकाचिताः ।

रूक्षमित्यादिना सिध्म । गण्डैः कण्डूयुतैश्चितमित्येवमन्तलक्षणम् । अलसकं रक्तैर्गण्डैर्भवति । पाणिपाददरणादि विपादिकालक्षणम् ।

दद्रुलिङ्गमाह ॥

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ॥
उत्सन्नमण्डला दद्रुः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ।
स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ॥
शतारुःक्लेदजन्त्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ।
रक्तान्तमन्तरापाण्डुकण्डूदाहरुजान्वितम् ॥
सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ।
घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ॥
पुण्डरीकम्—

दीर्घप्रताना दूर्वावत् शाड्वलकाण्डवत् । उत्सन्नं मण्डलं यस्याः । अनुषङ्गिणी बहुकालस्था । शतारुःस्थूलमूलत्वादिलिङ्गम् । जन्तवः क्रिमयः । पर्वाण्यस्थिसन्धीनि । रक्तान्तादि पुण्डरीकलक्षणम् । अन्तर्मध्ये आपाण्डुः । अंशवो रजांसि तैराचितम् ॥

—तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ।
विस्फोटं पिटकाः पामाकण्डूक्लेदरुजाधिकाः ॥
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ।
सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ॥
रक्तं दलच्चर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ।
पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकनन्दीफलोपमम् ॥
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ।

तनुत्वग्भिरित्यादि विस्फोटलक्षणम् । विस्फोटास्तनुत्वचः । पिटका इत्यादि पामालक्षणम् । कण्वाद्यन्विताः पिटकाः पामा इत्युच्यन्ते । तच्च पामाख्यं स्फिगादौ प्रायो भवति । सस्फोटमित्यादिना चर्मदलम् । तीव्रदाहयुतत्वादि काकणलक्षणम् । काकनन्दी गुञ्जा । तत्फलमर्धे कृष्णमर्धे रक्तं भवति । तच्च सर्वदोषजत्वात् सर्वलिङ्गमनेकवर्णं च भवेदिति ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्मभिः ॥
कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ।
रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ॥
याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वास्रमांसगम् ।
अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥

एतेषु च कापालाद्येषु कुष्ठेषु प्रत्येकं वाताद्यन्यतमदोषोल्बणतां दोषभेदीयविहितैर्वातादीनां लिङ्गैः कर्मभिश्चादिशेत् । अस्मिन् कुष्ठविशेष इयान् दोषकोप इति दोषाणां लिङ्गकर्मभिः संसव्यासादिभिः परिपूर्णापरिपूर्णैरध्यवस्येत् । तत्र यस्मिन् सर्वे एवोल्बणास्तं त्यजेत् । रिष्टोक्तं कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गमित्यादिना यत्तच्च अस्थ्याद्याश्रयं यत्तच्च त्यजेत् । अस्थ्याद्याश्रयस्यात्रैव लक्षणं वक्ष्यत इत्येतत्सर्वमसाध्यम् । मेदोगतं याप्यम् । पित्तादिविशिष्टं कृच्छ्रम् । कफवातजमकृच्छ्रं सुखमित्यर्थः । तथा त्वगाश्रयमेकदोषं च ॥

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ।
स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥

पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ।
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥
नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ।
क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ॥

तत्रेत्यादिना त्वगाद्याश्रयविशेषवशेन कुष्ठलक्षणमुच्यते । तेषु मध्ये त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदादयः । शोणितस्थिते स्वेदादयः । पाणिपादस्फोटादयो मांसगे । कौण्यादयो मेदःस्थिते । कौण्यं विकलपाणित्वम् । नासाभङ्गो नेत्ररागः स्वरक्षयः क्षते च कृमयश्चेत्येतदस्थिस्थे मज्जस्थे च । स्वदाराणामपत्यानां च बाधनं कुष्ठसंभवः शुक्राश्रिते कुष्ठे भवति ॥

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ।

असृगादिस्थिते कुष्ठे यथापूर्वं लिङ्गानि स्युः । यस्मिन् धातौ स्थितं तस्य यः पूर्वो धातुः तल्लिङ्गान्यपि तत्र भवन्तीत्यर्थः । तेन रक्ताश्रये त्वग्लिङ्गान्यपि भवन्ति । मांसाश्रये कुष्ठे त्वग्रक्ताश्रयाणि । मेदोगे त्वग्रक्तमांसाश्रयाणि । अस्थिगे त्वगादिमेदोन्ताश्रयाणि लक्षणानि । एवं यावच्छुक्रम् । शुक्रगे सर्वाण्येव लिङ्गानि भवन्तीत्युक्तं कुष्ठम् । कुष्ठैकसंभवमित्यादिना श्वित्रमुच्यते ॥

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं चारुणं च तत् ॥
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।

कुष्ठेनैकः सदृशो निदानदोषदूष्यसंप्राप्त्यादिकः संभवो यस्य तत्तथोक्तम् । तच्च श्वित्रं नाम्ना किलासं चारुणमपरिस्रावि च निर्दिष्टमाचार्यैः । तथा त्रिधातूद्भवसंश्रयं त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माण उद्भवः त्रयश्च धातवो रक्तमांसमेदोलक्षणा आश्रयो यस्य तत्तथोक्तम् । धातुशब्देनोभयमुद्भवश्च संश्रयश्च गृह्यते ॥

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदस्सु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥
गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥
सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

वातादित्यादिनोद्भवधातुत्रयक्रमेण लक्षणमुच्यते । संश्रयधातुषु वर्णेनैवेदृक्क्रमेणैवादिशेत् । तेन रूक्षारुणं वर्णेन रक्ताश्रितं श्वित्रम् । ताम्रं मांसगम् । श्वेतं मेदोगतमिति । उभयं क्रमेण कृच्छ्रम् । तच्चोत्तरोत्तरम् । उभयं वाताद्युद्भवं रक्तादिसंश्रयं चोत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यम् । तेन वातजं रक्ताश्रितं कृच्छ्रम् । ततोऽपि पित्तजं मांसाश्रितम् । ततोऽपि कफजं मेदोगतम् । अशुक्लरोमत्वादियुक्तं श्वित्रं साध्यम् । तद्विपर्यये वर्ज्यम् । गुह्यादिषु जातमचिरन्तनमपि वर्ज्यम् । प्रसङ्गेनाह स्पर्शेत्यादि । सुबोधम् । इति श्वित्रमुक्तम् ॥

क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्रासृजोद्भवाः ॥
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ॥
द्विधा ते कोठपिटकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

क्रिमय उच्यन्ते द्विविधाः क्रिमयः बाह्या आभ्यन्तराश्च । जन्मभेदेन चतुर्विधाः । केचिद्बहिर्मलजाः । केचित् कफजाः । केचिदसृग्जाः । केचिद्विड्जाः इति । बहिर्मलः शरीरबाह्यः केशवस्त्रादिमलः । पुनर्नामभेदेन सर्वे विंशतिविधाः । तत्र बाह्या बहिर्मलजाः । ते ह्यसृजाहेतुकाः । सुबोधम् ॥

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥
मधुरान्नगुळक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।
शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकौकुलादिभिः ॥

कुष्ठेत्यादि । अन्तर्जाः कफादिजन्मानः सर्वे कुष्ठैकहेतवः । तेषु चान्तरेषु मध्ये श्लेष्मजा अधिकं मधुरादिभिर्भवन्ति । शकृज्जा बहुविड्धान्यादिभिर्जायन्ते । ओकुलं कृतान्न उक्तम् काण्डस्थान्यपक्वानि सृष्टानि सस्यानीति ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
पृथुवद्ध्रनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोपमाः
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महारुहाः ।
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते तु कुर्वते ॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
मूर्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥

कफादित्यादि । तत्र कफजा आमाशये जाताः वृद्धाः सन्तः पश्चात् सर्वजठरे सर्पन्ति । सुबोधम् । ते च कफजाः क्रिमयः । पुनस्ते चेति कफजाः क्रिमयः हृल्लासादिकं कुर्वत इति संबन्धः ॥

रक्तवाहिसिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः
केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥

रक्तवाहीत्यादि । रक्तजा जन्तवः अणवः सूक्ष्मास्तेषां रक्तवाहिन्यः सिराः स्थानम् । ते च केशादादयश्चत्वारः सहसौरसमातर इति द्वौ एवं षट् । एके सौरसाः अपरे मातरः ॥

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥
तदास्योद्गारनिश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः ।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविनिर्गमान् ॥

इति निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पक्वेत्यादि पुरीषोत्थाः क्रिमयः पक्वाशये जायन्ते । अधोमुखाश्च भवन्ति । तेषु च वृद्धत्वाद्यदामाशयोन्मुखता भवति तदास्य पुरुषस्योद्गारनिश्वासा विड्गन्धानुविधायिनो भवन्ति । ते च पृथ्वादिगुणाः ककेरुकादयः लेलिहान्ताश्चेति पञ्चनामानः । एते विड्भेदादीन् जनयन्ति । एवं विंशतिः क्रिमयः । द्वौ बहिर्मलजौ । सप्त कफजाः । षट् रक्तजाः । पञ्च पुरीषजा इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

महारोगत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं वातव्याधिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥
तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

पुरुषेण वातादुष्टौ सदा यतितव्यम् । यतोऽस्य विश्वस्य सर्वप्रयोजनकरणे सर्वोपद्रवकरणे च यथाक्रमेण दुष्टोऽदुष्टश्च पवनः कारणम् । शरीरस्य तु विशेषेणादुष्टदुष्टोऽर्थानर्थकारणम् । स विश्वकर्मेत्यादि पूर्वाचार्यशैल्याद्वायुस्तोत्रम् ॥

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥
समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
असंख्यमपि संख्यायै यदशीत्या पुरेरितम् ॥
धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ।
तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ॥
मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ।
करोत्यधरकाये च तांस्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥
आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ।
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः॥

तस्येति वातस्य प्राकृतं कर्मोत्साहोच्छ्वासादि । वैकृतं वृद्धिक्षयभेदात् कार्श्याङ्गसादादि । व्यासतो विस्तरेण । नाम प्राणादिकम् । धामोरःकण्ठादि पञ्चस्वपि भेदेषु प्रत्येकमुक्तम् । तथा चारो व्याप्तिः व्यापारश्चोक्तः । इह तु तस्यैव वायो रूपान्तरेण वैकृतमुच्यते । वायोर्द्विविधः कोपो धातुक्षयादावरणाच्च । स एव धातुक्षयकरैरित्यादिना प्रदर्श्यते । सुबोधम् ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ।
रक्ते तीव्रां रुजां स्वापं तापं रागं विवर्णताम् ॥
अरुच्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ।
मांसमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाढ्यान्कर्कशान्भ्रमम्
गुर्वङ्गं चातिरुक् स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ।
अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम्
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं संततं रुजम् ।
शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ॥
तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ।
तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्यात्गृध्रस्यायामकुब्जताः
वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ॥
सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ।
स्तम्भनाक्षेपणस्वापसन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ॥

श्रोत्रादिष्वित्यादिग्रहणान्नेत्ररसनादीनां ग्रहणम् । शुक्रस्थो गर्भस्यापि शुक्रस्य तद्वच्छीघ्रमुत्सर्गादिकं शुक्रवद्गर्भस्थ इति ; तत्स्थः सिरास्थः । वातपूर्णादि सन्धिगत लिङ्गम् । सर्वाङ्गसंश्रयो वायुस्तोदादीन् करोति ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ।
तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥
अधःप्रतिहतो वायुर्व्रजन्नूर्ध्वं हृदाश्रिताः ।
नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन्
आक्षिपेन् परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ।
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् ततः
कपोत इव कूजेच्च निस्संज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥

स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥
गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥

यदा तु वायुः क्रुद्धः सन् सर्वा धमनीर्मुहुर्मुहुरभ्येति । तदाङ्गं शरीरमाक्षिपति संकोचयति । असौ नाम्ना व्याधिराक्षेपकः । अधःप्रतिहत इत्यादिनापतन्त्रकलक्षणमाह । प्रतिहतो दोषान्तरेण । अत्र च हृदि मरुता मुक्ते मुहुः स्वास्थ्यमश्नुवीत । आवृते च मरुता हृदि मुहुरस्वास्थ्यमश्नुवीत । एष चापतन्त्रको गर्भपातादिना नार्याः समुत्पन्नः कृच्छ्रतमः ॥

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा
व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥
अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
करोति जृम्भां दशनं दशानानां कफोद्गमम् ॥
पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिराग्रहम् ।
अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥
देहस्यबहिरायामात् पृष्ठतो ह्रियते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥
दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्तब्धगात्रता ।
बाह्यायामं धनुष्कम्पं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥

मन्ये संस्तभ्य इत्यादिनान्तरायामबहिरायामयोः साधारणम् । विशेषस्त्वन्तरायामे वक्षोऽभिमुखमाकुञ्चनम् । बहिरायामे पृष्ठाभिमुखमिति ॥

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम्
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु तु ॥
जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥
वाग्वाहिनीसिरासंस्थोजिह्वांस्तम्भयतेऽनिलः।
जिह्वास्तम्भः सतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥

व्रणमित्यादिना व्रणायामः । स वर्जितोऽसाध्यः । येषु चानन्तरोक्तेष्वाक्षेपकेषु वायुवेगे गते स्वास्थ्यं भवति । हनुस्रंसलिङ्गमाह जिह्वेत्यादिना । कुपितोऽनिलो हनू स्रंसयित्वा भ्रंशयित्वा । हनुस्रंसः सन्धेर्भ्रंशः । वाग्वाहिनीत्यादिना जिह्वास्तम्भः । सुबोधम् ॥

शिरसा भारभरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उत्त्रासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥
वक्रीकरोति वक्त्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोषस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
निष्ठीवः पार्श्वतोऽयायादेकस्याक्ष्णोर्निमीलनम्
जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्धेऽधरेऽपि वा॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।
रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्
सिराग्रहः

शिरस्येत्यादिनार्दितलिङ्गम् । खरकार्मुकमतिकठिनचापं तदाकर्षणात् । अस्यैवामयस्य केचिदाचार्या एकायाममिति नाम कुर्वन्ति । सिराग्रहलिङ्गमाह पवनो रक्तमाश्रित्येत्यादिना । सुबोधमन्यत् ॥

पक्षवधमाह ॥

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥
सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ।
शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ॥
कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षतहेतुकः ।

वायुस्तनोः कायस्यार्धं गृहीत्वा । अकर्मण्यः कर्मण्यसाधुः । केचिदाचार्यास्तमेकाङ्गरोगमिति विदुः । अन्ये आचार्याः पक्षवधमिति विदुः । तद्वदुभयभागग्रहे सर्वाङ्गरोगः स्यात् । शुद्धेन वायुना पक्षवधोऽतिकृच्छ्रसाध्यः । दोषान्तरयुक्तेन वायुना तु कृच्छ्रसाध्य एव । क्षतहेतुकः पक्षवधोऽचिकित्स्यः ॥

अथ दण्डकलक्षणमाह ॥

आमबद्धायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः
असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥
अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः
बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यपबाहुकम् ॥
तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

आमबद्धायनो मरुत् । सुबोधम । अपबाहुकलिङ्गमंसमूल इत्यादि । विश्वभीलक्षणमाह । अङ्गुलीनां संबन्धिनी या कण्डरा तलं प्रति पाणितलाभिमुख्येन वर्तते सा कण्डरा बाहुपृष्ठतो यदा वायुकोपात् बाहुचेष्टामपहरति तदा विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

वायुःकट्यांस्थितःसक्थ्नःकण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि
कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च याति यः ।
कळायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥

वायुः कट्यामित्यादिनैकसक्थ्याक्षेपणवर्ज्यत्वे हेतुः । द्वयोः सक्थ्नोराक्षेपकः पङ्गुः खञ्जो विकलैकपादः । पङ्गुर्विकलोभयपादः । यस्य तु वातवशात् सक्थ्नः संबन्धि बन्धनं मुक्तं खञ्जन्निव च याति तं कळायखञ्जं विद्यात् ॥

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥
सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥
सक्थ्यस्थिनीप्रपूर्यान्तःश्लेष्मणास्तिमितेनतत्
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः
संयुतः पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥

अथोरुस्तम्भस्य निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते शीतोष्णेत्यादिना । किञ्चिज्जीर्णम् किञ्चिदजीर्णमिति जीर्णाजीर्णम् । अभिभूयेत्यनेनेतरदोषस्य प्रकोपेऽपीति गम्यते । सुबोधम् । अपरे आचार्यास्तस्यैवाढ्यवात इति नामाहुः ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलःक्रोष्टुकशीर्षवत् ॥
रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥
पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते

क्रोष्टुकशीर्षलिङ्गमाह वातशोणितज इत्यादिना । क्रोष्टुकशीर्षो जम्बुकशिरः । रुगित्यादिना वातकण्टकम । पार्ष्णिं प्रतीत्यादिना विश्वभीवत् गृध्रसी च व्याख्येया ॥

विश्वभीगृद्ध्रसीचोक्ताखल्लीतीव्ररुजान्विता ।
हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।
पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः
विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ।

इति निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

विश्वचीगृध्रस्योः संयोगात्तीव्ररुजान्वितत्वे खञ्जीत्युच्यते । अथ पादहर्षलक्षणमाह हृष्येते इत्यादिना । पाददाहलक्षणमाह पादयोरित्यादिना ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

वातहेतुत्वसामान्याद्वातव्याध्यनन्तरं वातशोणितनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥

असृजा रुद्धो वायुर्वातशोणितम् । कथमित्याह विदाहीत्यादि । सुकुमारा अल्पेऽर्थमृदुशरीरावयवाः सर्वक्लेशासमर्था उक्ताः । ते पुनर्बाला एवेत्येके । प्रागिति क्रमाद्धात्वन्तरमपि प्रदूषयेत् ॥

आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं प्रधावति ।

तच्च वातशोणितमाचार्या आढ्यरोगादिभिराहुः । तच्च वातशोणितं प्रथमं पादौ प्रधावति । यानयानाद्यैः प्रलम्बौ पादौ विशेषात् प्रधावति । तस्य च वातास्रस्य कुष्ठसदृशमतिश्लक्ष्णखरस्पर्शाद्युक्तं पूर्वरूपं भवत्यत्र तु सादादीन्यपि भवन्ति ॥

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।
कण्ड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रश्यावलोहिता
सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥
भिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ।
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥

तच्च द्विविधम् । पूर्वमेव यावत्त्वङ्मांसाश्रयं तावदुत्तानमुच्यते । ततः क्रमेण सर्वान् धातूनपि गच्छद्गम्भीराख्यां लभते । अथोत्तानलिङ्गमाह कण्ड्वादीत्यादिना गम्भीरेत्यादिना गम्भीरलिङ्गम् । गम्भीरे श्वयथुरुत्तानश्वयथो-

रप्यधिकरुग्भवति । तथा ग्रथिन: कठिनः । खञ्जो विकलैकपादः । पङ्गुः [illegible] विकलः॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ।
रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट्
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफः पाको भृशोष्मता
कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरे ॥

वातेऽधिकेत्यादि वाताधिकलिङ्गम । रक्तेऽधिके वातास्रे शोफादिकं लिङ्गम् । पित्तेऽधिके वातास्रे विदाहादि लिङ्गम् । स्तैमित्यादि कफेऽधिके । संकरे संसर्गे सन्निपाते च यथासंख्येन द्वन्द्वसर्वलिङ्गम् । यथास्वलिङ्गं च भवति ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥

तत्र वातशोणितमेकदोषजं नवं सत् साध्यम् । अनेकदोषजं याप्यम । त्रिदोषजं त्यजेदसाध्यत्वात् । स्रावित्वादियुक्तं च । अर्बुदं स्थिरं घनं सव्रणमधिकमांसम् ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ।

वायुः शाखासन्धिषु निविश्य रक्तस्य मार्गमाशु निहन्ति । ते च वायुरक्ते परस्परमावार्य वेदनाभी रुजाभिः पुरुषस्यासून् हरतः । न केवलमेषैवावरणविधा यावद्वक्ष्यमाणेन प्रकारेणानेकधापि संभवति । तां च प्रदर्शयितुं प्रथमं पञ्चसु वायुविशेषेषु निदानं लक्षणं च सैव च वायौ पञ्चात्मक इत्यादिना प्रदर्श्यते । वायोः सर्वगत्वादावरणं सिद्धम् ॥

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः।
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान्बहून् ॥

तेषु च प्राणो रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुराद्युपघातं पीनसादींश्च यथाकोपं बहूनुपद्रवान् कुरुते ॥

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।
कुर्याच्च गळगण्डादीनतांस्तानजत्रूर्ध्वसंश्रयान्॥

उदानः क्षवथुधारणादिभिर्विकृतः कण्ठरोगादीनन्यांश्च जत्रूर्ध्वजान्यथाकोपं गदान् कुर्यात् ॥

व्यानोऽतिगमनस्थानक्रीडाविषमचेष्टितैः ।
विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गगान् गदान् ।

व्यानोऽतिगमनातिस्थानादिभिर्दूषितः पुंस्त्वभ्रंशादीनन्यांश्च सर्वाङ्गगान् गदान् कुर्यात् । पुंस्त्वं शुक्रम् ॥ सर्वाङ्गरोग उभयपक्षवधः ॥

समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान्॥

समानो विषमभोजनादिभिर्दूषितः शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान् करोति । अकाले बहु वाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥
कुपितःकुरुतेरोगानकृच्छ्रान्पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥

अपानो रूक्षादिभिर्यानयानादिभिश्चातिसेवितैः कुपितः मूत्रदोषादिकान् पक्वाशयाश्रितान् अतिकृच्छ्रान् रोगान् कुरुते । सर्वत्र चादिग्रहणान्यागमाविरुद्धेनानुमानेन यथासंभवं व्याख्येयानि ॥

सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः॥
कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात्॥

सर्वं च प्राणादिकं मारुतं तन्द्रादिभिरन्वितं सामं विद्याद्वैद्य इति शेषः । तन्द्रादिवैपरीत्यान्निरामम् ॥

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।
मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटकास्तथा
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते ।
चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृते ।

अतोऽनन्तरं वायोः पित्तादिविशेषात् बहुभेदमावरणं वक्ष्यते । दाहादिकं पित्तावृते लिङ्गम् । शैत्यादिकं कफावृते । सदाहत्वगार्त्यादि रक्तावृते । कठिनशोफादि मांसेन । चलत्वादियुतः शोफ आढ्यवातनामा कृच्छ्रसाध्यो मेदसावृते ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।
मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥
शूलं च पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम्
शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलतापि वा॥
भुक्ते कुक्षौ रुजाजीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥
विडावृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥
सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिवंक्षण पृष्ठरुक् ।
विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीड्यतेऽति च

उष्णस्पर्शाद्यभिनन्दनाद्यस्थ्यावृते । अङ्गविनमनादिकं मज्जावृते । अतिवेगादिकं शुक्रावृते । शुक्रफलं गर्भः । अन्नावृतेऽनिले भुक्ते कुक्षिरुजादि । मूत्रावृते मूत्राप्रवृत्त्यादि लिङ्गम् । विशा पुरीषेणावृते विबन्धादि । श्रोणिरुगादि यौगपद्येन सर्वधात्वावृते लिङ्गमिति ॥

सामान्येन वायोरावरणमुक्त्वा प्राणादिभेदेनोच्यते ॥

भ्रमो मूर्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ।
विदग्धेऽन्ने च वमनमुदाने विभ्रमादयः ॥
दाहोऽन्तरूर्जोभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ।
क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च संतापः सहवेदनः ॥
समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ।
दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥
रजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ।

भ्रमादियुतं पित्तेन प्राणाख्ये वायावावृते भवति । पित्तेनोदान आवृते विभ्रमान्तर्दाहादयः । विभ्रमो मोहप्रायः । पित्तेन व्याने आवृते सर्वाङ्गीणदाहादिलक्षणम् । अग्न्युपहतत्वादिदाहान्तं पित्तेन समाने आवृते । हारिद्रपुरीषत्वादि पित्तेनापानाख्येऽनिले आवृते रूपम् ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥
उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥
गुरुताङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् ।
समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥
अपाने सकफं मूत्रशकृतोः स्यात् प्रवर्तनम् ।
इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥

श्लेष्मणेत्यादिना पित्तवत् क्रमेणोच्यते । क्षवथ्वादीनां संग्रहः । सुबोधमन्यत् । एवं द्वाभ्यां दोषाभ्यां रक्तादिभिः षड्भिर्धातुभिरन्नेन मूत्रेण विशा सर्वधातुभिः पुनः प्राणादिपञ्चकस्य पित्तेन तद्वत् कफेनेति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणमुक्तम् ॥

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
निश्वासोच्छ्वाससंरोधःप्रतिश्यायःशिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥
उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ।

सर्वेऽपि प्राणादयः परस्परेण यथाक्रममावृण्वन्ति । तच्चान्योन्यावरणं विंशतिविधं विद्यात् । तथा च प्राणादीनामन्यतमःशेषाणां चतुर्णां क्रमेणावारको भवति । एवं पञ्च प्राणादयो यतः प्रत्येकं चतुरो भेदान् यान्त्यतो विंशतिविधमावरणम् । तत्र च प्राणेनोदान आवृते निश्वा-

सरोधादिकं भवति । एवमुदानेनावृते प्राणे-बलादिक्षयः ॥

दिशानया च विभजेत् सर्वमावरणं भिषक् ॥
स्थानान्यवेक्ष्यवातानांवृद्धिंहानिंचकर्मणाम् ।

अनयैव दिशाऽनुक्तमावरणं स्वबुध्या वैद्यो विभजेत् । कथमित्याह । वातानां प्राणादीनां दोषभेदीयोक्तेन प्रकारेण स्थानान्यवेक्ष्य तथा तत्कर्मणां ष्ठीवनादीनां वृद्धिं हानिं चावेक्ष्य । तेनैवं भवत्यस्य वायोरयं प्रदेशस्तत्र स्थितस्य चेदं कर्माम्नातं तच्च सम्प्रत्यनेन रूपेण वृद्धं वा हीनं वा यदा दृश्यते तदानुमीयतेऽनेनावृतोऽयमिति । न केवलमेतदेवावरणं यावदेभ्योऽन्यदप्यधिकमस्तीत्याह ॥

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।
मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसंख्यताम् ।

प्राणादीनामित्यादि । प्राणादयो द्व्यादिसंयोगेन मिश्राः कदाचिदावार्या भवन्ति । कदाचिदावारका इत्यावृतिरसंख्यतां यातीति संबन्धः । तथैव पित्तादिमिश्रा अपि । द्वौ दोषौ । षड् धातवो रक्तादयः । अन्नं शकृन्मूत्रं सर्वधातुश्चेति । तैश्च पित्तादिभिर्द्व्यादिसंयोगेन मिश्रैः अनेकधा प्राणादिमिश्रणाभिः । सर्वेषु संयोगेषु किञ्चिदधिकतरं किञ्चिदधिकतममिति । एवमनेकधा विकल्पनादावृतिरसङ्ख्यतां याति ॥

तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
शनैश्शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

तां चानेकविधामावृतिं यथास्वं लक्षणैर्दोषाणां लक्षयेत् । गूढां तु शनैश्शनैर्मुहुर्मुहुश्चोपशयेन लक्षयेत् । तत्र च प्राणोदानौ यत्नतो रक्षेत् । कुत इत्याह । विशेषादित्यादि । सुबोधम् ॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः
प्रयत्नेनापि दुःसाधा भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

आवृताश्च वायवोऽनुपलक्षिता उपलक्षिताश्चाप्युपेक्षिता अतीतसंवत्सराः सन्तः प्रयत्नेनाप्युपचर्यमाणा दुःसाधा असाध्या एव वा भवेयुः । अतोऽवश्यमुपलक्षयेत् ॥

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

इति निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

आवृतानां वायूनां उपेक्षणाद्विद्रध्यादयो भवेयुरतो नोपेक्षेतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

॥ निदानस्थानं तृतीयं समाप्तम् ॥

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

निदानस्थाने ज्वरादिक्रमेण प्रधानरोगाणां हेत्वादिकमुक्त्वा तेषामेव तेनैव क्रमेण साध्यानां सतामवसरप्राप्तं प्रतीकारं प्रदर्शयितुं चतुर्थस्थानमारभ्यते ॥

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम । इतीत्यादि च । चिकित्सितं प्रतीकारः ॥

आमाशयस्थोहत्वाग्निंसामोमार्गान्पिधाययत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम्
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥

आमाशयस्थ इत्यादिना प्रकृतार्थप्रस्तावना । यद्यस्मादामाशयस्थत्वादिरूपो दोषो दुष्टो वातादिर्ज्वरं विदधाति तस्माज्ज्वरे प्रथमं * लंघनं कुर्वीतेति संबन्धः । हेतुनिर्दे-

*यद्यपि लंघनं द्वादशसु परिभाषितं लंघनबृंहणी यत्र पुनरुपवासे वर्तते । कुतस्तेषामवस्थावशात् प्रयोग इति जर्जटः ॥

शेनैतत् प्रदर्श्यते येषु ज्वरेष्वेवंरूपता संप्राप्तिस्तत्रैव लंघनं विधेयं नान्यत्र । तथा च वक्ष्यति । "शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लंघनम् । नेष्यत" इति । अत्र च लंघनशब्देन न वमनादिकं सर्वं लंघनमुच्यते । किन्तु उपवास एव । ननु तल्लंघनं कस्यामवस्थायां कुर्वीतेत्याह । प्राग्रूपेष्वित्यादि । ज्वरस्य पूर्वरूपदर्शन एव लंघनं कुर्वीत यदा तु प्राग्रूपदर्शनकाले निदानस्य साधारणत्वादपरिज्ञानाद्वा लंघनाविषयता आशङ्क्यते तदा ज्वरादावपि योज्यम् । ज्वरस्यादिर्ज्वरादिः ज्वरप्रारम्भ इत्युक्तं प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वेति । अन्ये पुनरेवं वर्णयन्ति ज्वरस्य प्राग्रूपेषु लंघनमवश्यं कुर्वीत ज्वरादौ ज्वरव्यक्तताप्रादुर्भावे वा लंघनं कुर्वीत तेन शुद्धवातादिविषये व्यक्ते ज्वरे लंघनं न विधेयम् । बलं यत्नेन पालयन्नित्यनेनैतदुच्यते तावल्लंघनं कुर्वी-

त यावता बलहानिर्न भवति तेन लंघितलिङ्गप्रादुर्भावाभावेऽपि बलपालनानुरोधेन लंघनाद्विरमेत् । बलाधिष्ठानमित्यादिना बलपालने हेतुरुच्यते ॥

लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते

लंघनैरित्यादिना सर्वलंघनानां ज्वरविषयाणां सुप्रयुक्तानां फलनिरूपणम् । लंघनैर्वमनादिभिर्दोषे तत्साध्ये ज्वरारम्भके क्षपिते तत्क्षपणाच्च भस्मापनयनेनेवाग्नौ दीप्ते लाघवे चोत्पन्ने स्वास्थ्यादिकं जायते दोषक्षपणादूर्ध्वं लंघनेनानिन्धनत्वादग्नेर्नाश एव स्वास्थ्याद्यभावश्च । तथा चोक्तम् । "संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलंघनैर्यात्यग्निर्मन्दता"मिति । तत्र च लंघनशब्देन उपवास एव भण्यते । स्वास्थ्यं रोगाभावः । पक्तिरन्नादीनां पाकः ॥

ननु किं सर्वत्रानियमेन सर्वमेव लंघनं विधेयमाहोस्वित् केनचिद्विशेषेणेत्याह ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ।
सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविषूचिके ॥
सद्यो भुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥
श्वासातीसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तत्रेत्यादि । उत्कृष्टः प्रभूतः । समुत्क्लिष्टः स्थानात्समन्ताच्चालितः । कफप्रायः श्लेष्मप्रधानः । चलो नैकत्रस्थितिशीलः । सह हृल्लासादिभिर्वर्तते यो मलः तथाविधे मले दोषे वमनार्हस्य सतो ज्वरितस्य वमनमेव शस्तं नान्यलंघनमिति संबन्धः । सद्यो भुक्तस्य त्वष्टविधेऽपि ज्वरे संजाते वमनमेव शस्यते । आगन्तावपि भोजनस्याजरणादिना दोषानुबन्धरक्षणार्थः । सामे तु ज्वरे सद्यो भुक्तस्य संजाते विशेषतो वमनम् । वमनार्हग्रहणेन प्रतिषिद्धवमनानां गर्भिण्यादीनां वमनविषयेऽपि ज्वरे वमनं प्रतिषिध्यते । तच्च वमनमन्यथा उत्क्लिष्टत्वादिलक्षणविपरीते मले प्रयुक्तं श्वासादीन् ज्वरितस्य कुर्यात् । अनुत्क्लिष्टस्योत्क्लेशेन वायोर्मार्गरोधाच्छ्वासा इषदुत्क्लिष्टस्य स्यन्दनेनाग्निनाशादतीसारः उपशुष्के दोष औषधस्य तैक्ष्ण्यात् संमोहः तथाविधएवोर्ध्वनयनाद्धृद्रोगः दोषस्य स्वल्पत्वात् बहिरनिर्हरणा दूरदूरतरस्रोतःपूरणेन वा यथाहेतुः सततकादिको विषमज्वरः ॥

पिप्पलीत्यादिना वमनयोगमाह ॥

पिप्पलीभिर्युतां गाळां कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वम्बु लवणाम्बु वा ॥

दोषदेशाद्यपेक्षया यथायोग्यं योगविकल्पः । गाळा मदनफलम् । तां गाळां कदाचित् पिप्पलीभिर्युक्तामुष्णाम्बुना पीत्वा वमेत् कदाचिदिन्द्रयवैः कदाचिन्मधुयष्ट्या अथवा मधुना संयुक्तमुष्णाम्बु पीत्वा वमेत् । लवणेन वा संयुक्तमत्रमधुनोऽप्रयोगः । गाळानां संयोगिनां समानां कोष्ठापेक्षा मात्रा

मधुलवणयोरौषधव्याप्तियोग्यता मात्रा ॥

पटोलनिम्बककोंटवेत्रपत्रजलानिवा ।
पेयाम्मण्डं रसं चेक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥
वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ।

अथवा पटोलादीनां पत्रजलं पीत्वा वमेदिति संबन्धः । पत्राणां जलस्य च जलसंस्कारापादनी मात्रा । पाने तु जलस्य कोष्ठाद्यपेक्षया तृप्त्यवसानं वा मात्रा । पेयामण्डादीनामिवात्रापि पीत्वा वमेदिति संबध्यते । वमेदित्यङ्गुल्यादिनोपायेनोद्गिरेत् । मद्यं पूर्वभुक्ताहारापेक्षया यथायोग्यामिति वमनानि बलकालविभागवित् प्रयुञ्जीत । अथवा वमनकल्पे प्रदर्शितानि * वमनानि च प्रयुञ्जीत । तेनैतदुक्तं व्याध्यौषधबलानुरोधेन औषधविषयानुरोधेन चान्यतमस्य वमनस्य प्रयोग इति ।

* वमनानीति बहुवचनं किं उच्यते । न संकुचावर्निर्हृतदोष इति जर्जटः ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ॥
दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ।

अनन्तरोक्तप्रकारेण कृते वमने विशोषणमुपवासादिना कुर्यान्न तु रूक्ष्ययोगेऽप्यवश्यं तदहरेव वमनविधिप्रदर्शितप्रकारेण पेयां सेवेत । तथा यत्रापि वमनस्याविषयत्वाद्विषयेऽपि वा निमित्तान्तराद्वमनं न कृतं तत्रापि विशोषणं कुर्यात् । दोषाणामित्यादिना यथोक्तोपशोषणप्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ॥
तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ।

आमेनेत्यादिनोपवासावधिप्रदर्शनम् । यथाबाह्येऽग्नौ भस्मना छन्नेऽन्नं न विपच्यते एवमान्तरेऽप्यामेन च्छन्ने । तस्माद्दोषस्य निरामतोत्पत्तिरुपवासानामवधिः । उपपूर्वो वसिर्भोजननिवृत्तौ वर्तते ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बुपिबेद्वातकफज्वरे ॥
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ।
उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥
लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ।
निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।

तस्मिंश्च लंघने क्रियमाणे तृष्णगतिमात्रां तृष्णामनुभवन्नेव ‖ वातकफज्वरे अल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेत् । तच्चोष्णाम्बु पीतं मार्गावारकं कफं विलयं नीत्वा तृष्णां निवर्तयेत् । अग्न्युदीरणेन च स्रोतांसि मृदूकृत्य तान्येव शोधयेत् । तथा लीनानामनुत्क्लिष्टरूपाणामपि पित्तादीनामनुलोमनं मार्गप्रेरकं निद्रादिहरं च । निद्रा ह्यस्वास्थ्यहेतुका गृहीता । प्राणानामवलम्बनमम्बु संतर्पणस्वभावत्वात् । एवं यथोक्तविषये उष्णाम्बुन एव प्रयोगः ।

‖ किं वातकफज्वरे द्वन्द्वसमुत्थ एव नेत्याह वाते श्लेष्मणि वा कवोष्णं जलं हितं तयोः समुदितयो रप्युष्णमविरोधीति च ।

विपरीतमित्यादिना तत्रैव शीताम्बुपरिहारे हेतुरुच्यते ॥

विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्धनम् ॥

उष्णाम्बुनो गुणैर्विपरीतं शीताम्बु दोषसंघातवर्धनम् च ॥

उष्णमित्यादिना केवलपित्तादीनामुष्णाम्बुप्रतिषेधं शीताम्बुप्रयोगं च दर्शयति ॥

उष्णमेवंगुणत्वेऽपियुञ्ज्यान्नैकान्तपित्तळे ।
उद्रिक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणि ॥
विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्पटोशीरसाधितम् ॥
शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम्

उष्णमनन्तरप्रदर्शिताग्न्युदीरणस्रोतश्शोधनत्वादिगुणसंयुक्तत्वेऽप्येकान्तपित्तळादौ व्याधावातुरे वा न युञ्ज्यात् । उद्रिक्तमन्यदोषाभिभावि पित्तं यत्र । दवथुश्चक्षुरादीन्द्रियाश्रयेषु दाहः । दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्र एव । ग्रीष्मकाळे स्वभावादुष्णाम्बु नेष्यते । यदा तु ग्रीष्मे देशादिविशेषवशाद्वातकफयोरुत्कृष्टतोंतदा स्तोकं हितमेव । तेभ्यश्चैकान्तपित्तळादिभ्यो * घनादिसाधितं शीतं तोयं हितं तद्धि पाचनं तृड्ज्वरापहं च ॥

*ननु नागरस्य कटुकत्वात् कथं प्रयोगः । उच्यते । आमाशयसमुत्थत्वाज्ज्वरस्येष्यत एवान्यद्रव्यसंयुक्तस्य जलसंस्कारार्थमावाप इति जर्जटः । तथा चान्ये पठन्ति । यच्चास्य शृतशीताम्बु षडङ्गादि प्रयुज्यतेकर्षमात्रं ततो दत्वा क्वाथयेत् प्रास्थिकेऽम्भसीति ॥

उष्णाम्बुप्रतिषेधप्रसंङ्गे सर्वेषां पित्तविरुद्धानां ज्वरे प्रतिषेध उच्यते ॥

ऊष्मापित्तादृतेनास्तिज्वरोनास्त्यूष्मणाविना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्
स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥

ऊष्मेत्यादि पित्तनिमित्तत्वात् सर्वज्वरेऽपि पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । पित्ताधिके तु ज्वरे पित्तविरुद्धान्याधिकं त्यजेत् । पित्ताविरुद्धं यत् पित्तकारि तच्च कफज्वरादौ किञ्चित् त्यजेदित्यधिकशब्दाल्लभ्यते । स्नानादींश्च सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । तथा परिशेषं लंघनं अवस्थाविशेषवशेनोक्ताल्लंघनादन्यलंघनं परिशेषम् ॥

अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥
आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

अजीर्ण इत्यादिना सामे ज्वरे औषधप्रतिषेधप्रदर्शनम् । अजीर्ण इवेत्यादिना तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् । आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् । निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरमिति स्मारयति । तीव्ररुजाग्रहणं प्रभूतामोपलक्षणार्थम् । अल्पेऽस्वामेऽग्नेः किञ्चिच्छकत्वात् क्काथादिकं प्रयुज्यत एव । न केवलं साम औषधं त्यजेत् यावत क्षीरमपि त्यजेदिति प्रदर्शनार्थमाह आमाभिभूतकोष्ठस्येत्यादि । यस्य ह्यामेनाभिभूतः कोष्ठस्तस्य दीपनत्वादियुक्तमप्यौषधं न युज्यते किमुत क्षीरम । अहि दृष्टान्तेन विषस्य दुष्टता प्रदर्शिता ॥

इति प्रसङ्गेन ज्वरे परिहार्यदर्शनं कृत्वा सोदर्देत्यादिनावस्थाविशेषेण विधेयविशेषं नियमयति ॥

सोदर्दपीनसश्वासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ।
स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥
स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥

वातश्लेष्मात्मके ज्वरे उदर्दादिना यथासंभवं संयुक्ते स्वेदाख्य उपक्रमः शस्तः स स्वेदः स्वेदादीनि प्रवर्तयेत् । उदर्दो नाम कफरोगः प्रदर्शितः । स्नेहोक्त आचारविधिरुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः ॥

लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥

‡ लंघनमित्यादिना पूर्वोक्तस्यानियमेन क्रमनियमेन च प्रदर्शनम । लंघनमुपवासः । स्वेदनं स्वेदः । कालः परित्रासक्रमः । यवाग्वः पेयाः । तिक्तको रसस्तिक्तरसयुक्तद्रव्योपयोगः । वमनं शोधनं न तु पाचनम । यथावस्थमित्युक्तविषयानतिक्रमेण मलानां पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेण लंघने क्रियमाणे दोषस्य निबिडत्वविनाशाय प्रथममेव स्वेदनं ततः काल उपवासनिरपेक्षतया तत उपवासेन स्वेदेन कालक्रमेण च दोषे मार्दवं याते बुभुक्षायां जातायां यवाग्वस्ततस्तिक्तो रसो मुस्तापर्पटादिः ॥

‡ लंघनादि तिक्तरसान्तं पञ्चविधं पाचनमिति जर्जटः

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लंघनम् ।
नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ॥

सामान्येन नवज्वरे लंघनोपक्रमाच्छुद्धवातादिज्वराणां लंघनस्य प्रतिषेधः जीर्णज्वरे च लंघनविषयेऽपि । तेषु च शुद्धवातादिषु यस्माच्छमनं तच्च शमनं यन्न कर्शनं नाप्यतिबृंहणं रोगस्वभावादित्यर्थाल्लभ्यते ॥

तत्रसामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ।
द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥

तत्रेत्यादिना लंघनस्यायोगसम्यग्योगप्रदर्शनम् । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादिकं सामज्वराकृतिः । आकृतिर्लक्षणमिति पर्यायौ ॥

युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ।
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥
षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥
ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमकाः ॥
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशान्तये ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्ना ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः
उपक्रमेज्ज्वरान् सर्वान्हते मद्यसमुत्थितान् ॥

तं च ज्वरितं चशब्दाभिहितेन सामज्वरलिङ्गविपर्यासेन द्विविधोपक्रमणीयोक्तैश्च

लंघितालिङ्गैर्युक्तं ज्ञात्वा पेयाभिरुपाचरेत् । किंभूताभिराह † यथास्वौषधसिद्धाभिर्यस्मिन् ज्वरे यदेव कषायकल्पनौषधमुक्तं तेनौषधेन साधिताभिः । मण्डः पूर्वो यासां ताभिर्लंघने कृते मण्डस्ततः पेया । कियत्कालमित्याह । आदितो ज्वरारम्भदिनात् प्रभृति षडहं यावत् । यत्र तु षडहात् पूर्वं लंघनलिङ्गाभावात् पेया न प्रयुक्ता तत्र यदा प्रयुज्यते तदा तासां ज्वरमार्दवोत्पत्तिर्यावत् प्रयोगः । सुबोधम् ॥

† अथवा यवागूनां प्रतिस्वं संस्कारक पिप्पलीनागरादिकमिति जर्जटः ॥

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ।
ससैन्धवां तथाम्लार्थी तां पिबेत् सहडाडिमाम्
सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम्।
वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम्
ह्रस्वेनपञ्चमूलेन हिकारुक्श्वासकासवान् ।
पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ॥
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ।
यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ॥
चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ।
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥
कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ।
अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ॥
सिताबदरमृद्वीकाशारिवामुस्तचन्दनैः ।
तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ॥
कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ।

यदा पेयानामवसरस्तदा मण्डादनु सुजरत्वाल्ला*जपेयां पिबेत् । ततस्तण्डुलपेयां सैन्धवलाजपेयां वा । अम्लार्थीग्रहणेन कुर्वते हि रुचिं दोषा इति स्मार्यते । न स्वर्थितामात्रे प्रयोगः । सर्वासां च पेयानां साधनजलसंस्कारकारी दोषाद्यपेक्षा चौषधमात्रा । अन्ये पठन्ति "यवागूरसयूषेषु रसाळापानकादिषु । द्रव्यमात्रां प्रयुञ्जीत लोकसिद्धां यथार्हतः । अथवा यावता व्याप्निनोति स्याद्भेषजेन तु" । सुबोधम् । यवसाधिता यस्यां तण्डुला न प्रविशन्ति । सयवा यत्र स्तोकं यवानाम् । परिकर्तिनि कोष्ठे कोलादिभिः । श्रीफलं बिल्वम् ।

* प्राग्लाजपेयां सुजरामिति श्लेष्मण्येषा प्रथमा । अम्लाभिलाषी तामेव डाडिमाम्ला मिल्येषा वाते द्वितीया सृष्टविड्बहुपित्तोविल्येषातृतीया पित्ते अत्र नागरं मधुरपाकित्वात् पित्तेन विरुध्यते । आमपाचनार्थमिष्यत एव । शेषाणां विषयनिर्देशस्तु शास्त्रस्यकर्त्राकृत एव इति जर्जटः ॥

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥
ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृट्च्छर्दिर्दाहपीडिते ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति—

मद्योद्भवादिके विषये पेयामाचार्या नेच्छन्ति । मद्यनित्ये पुरुषे । तयोरित्यनन्तरश्रुतयोः पित्तश्लेष्मणोः । ग्रीष्मकाले वृद्धयोर्वेति समुच्चये । नेच्छन्तीत्यनेनानुपयुज्यमाने युक्तिविशेषतैवागमस्य प्रदर्शिता ॥

—तेषु तु ॥

द्राक्षाडाडिमकाष्मर्यपथ्या पल्लिपरूषकैः ।
समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रान् ससितोपलान् ॥
ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणान् ।
पिबेत् सुसूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे तु तर्पणे ॥
यवाग्वां वौदनं क्षुद्वानश्नीयाद्भृष्टतण्डुलम् ।
दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ॥
इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ।

तेषु तु मद्योद्भवादिषु पेयाप्रसङ्गे लाजतर्पणान् पिबेत् । तर्पणाः सक्तवः केन पिबेदाह । ज्वरापहैर्द्राक्षाडाडिमादिभिस्तोयमृदितैर्यथायोग्यमथवा केवलाभिरेवाद्भिः । किंभूतानाह सशर्कराक्षौद्रान । तथासु सूक्ष्मरजसः वस्त्रतितऊवारितान् । ततः पीत्वा तदहरेव तर्पणे जीर्णे यवाग्वां वा स्वविषयप्रयुक्तायां तदहरेव जीर्णायां यदा क्षुद्वान भवति तदा भृष्टतण्डुलकृतमोदनमद्यात् । केनेत्याह दकलावणिकैर्यूषैर्वा मुद्गलावाभ्यां वा रसैः । इत्यनेन पेयादिक्रमेणायंलंघितोत्तरषडह आतुरेण बलं देहस्य दोषं च क्षयवृद्धितो रक्षता नेयः ॥

ततः पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ॥
कषायो दोषशेषस्य † पाचनः शमनोऽथवा ।

ततः पेयाक्रमादनन्तरं लंघनस्वेदनकालयवागूभिर्दोषेषु ज्वरारम्भकेषु पक्वेषु दोषशेषस्य पाचनो वा शमनो वा कषायः पञ्चविधकल्पनः प्रशस्यते । कषाय इति पाकेनोपलब्धत्वादौषधस्य संज्ञा ॥

†लघनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनैः कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः स मुपाचरेत् । पाचनीयविषयोयम् । संशमनीयविषयश्च । मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्वं दोषं विजानीयाद्यदादेयं तदौषधम । तस्मात् संशमनीयकालोयमिति जर्जटः ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे॥
पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ।
नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरान् ॥
कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ।
न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायस्तम्भिता मलाः
तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्धयन्त्यपि च ज्वरम् ।
बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥

स च कषायस्तिक्तरसः पित्ते विशेषेण योज्यः । विशेषग्रहणात् कफेऽपि योज्य इति लभ्यते । कटुकश्च कफ एव योज्यः । स च कषायः कषायो रसेन पित्तश्लेष्महरोऽपि सन् नवज्वरे न शस्यते । तत्र हि नवज्वरे कषायो मलानां स्तम्भात् बहिर्गमनपाचनाभावेन तिर्यग्गमनविमार्गगमनाभ्यां यथासंप्राप्तिविषमज्वरानरुच्यादीनपि करोति । कषायरसस्तम्भिता मलाः न च्यवन्ते नाप्यन्तः पच्यन्ते प्रत्युत तिर्यक्स्रोतस्सु विपरीतं वा मार्गेषु गमनात् ज्वरं वर्धयन्ति । बद्धामादित्वाच्च कषायो यथासंप्राप्ति शूलादिकार्यपि भवतीति तिर्यग्गमनेन विमार्गगमनेन च विषमज्वरस्य स्वरूपं प्रदर्शितं भवति । नवतायां त्वतीतायां हरी-

तक्यादेः प्रयोगो दृष्टः । एवं षडहादौषधयोजनम् ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥

केचिदाचार्याः सप्ताहादौषधमाहुः । अन्ये तु दशाहात् । केचित्त्वेवमाहुः यथा- लंघनादनन्तरं यदौषधमुपयुज्यते तदा येन लघ्वन्नं भुक्तं तस्यैव योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि समानं योज्यमामोल्बणेत्वौषधं नेति । केवलं केषाञ्चित् षडहमामोल्बणत्वं केषाञ्चित् सप्ताहं केषाञ्चिद्दशाहमिति ॥

आमोल्बणे न योज्यमित्यत्र हेतुरुच्यते॥

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥
अपच्यमानं भेषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

यतो यस्मात्तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये सति प्रयुक्तमौषधमत एवापच्यमानं भूयो ज्वरं ज्वलयति । अथवा नवज्वरेऽतिनिचिते दोषे तन्द्रास्तैमित्यकारिणि औषधं प्रयुक्तं भूयो ज्वरं ज्वलयति ॥

यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥
अचिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ।

यदा मृदुर्ज्वरो देहश्च लघुर्मलाश्चलिता न तु स्तिमितास्तदा अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत् । तेनैतदुक्तम् । यद्यपि पक्षत्रयं प्रदर्शितं तथाप्येवमेवावगन्तव्यम् । यस्य ज्वरस्य तीव्रत्वं प्राप्तस्य च लङ्घनस्यायोजनाद्दोषस्यातिवृद्धत्वं सामत्वं च तत्रावश्यमौषधं न योज्यम् । एतद्विपर्यये तु योज्यमेव न तु षडहादिकमपेक्षणीयमिति ॥

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शयापि वा॥
पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवाळकम् ।
पिबेत्तद्वच्च भूनिम्बगुळूचीमुस्तनागरम् ॥
यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥

मुस्तयेत्यादिना तदेवौषधमुच्यते । एवं दोषादिविशेषापेक्षया पर्पटं कदाचिन्मुस्तया युक्तं कदाचिच्छुण्ठ्या कदाचिद्दुरालभया । पाठादित्रयं शृतं वा शीतं वा । भूनिम्बादिचतुष्टयं तद्वच्छृतं वा शीतं वा । इमे च मुस्तापर्पटकादयः कषायाः नियतानियतकल्पना † यथायोगं दोषाद्यपेक्षया योगानतिक्रमेण योज्याः एते च ज्वरादिनाशनाः पाठादयः सनागरा आमादिकं ज्वरिणो जयन्ति यथेच्छकल्पनाप्रयुक्ता वातपित्तश्लेष्मणि ॥

† यथायोगमित्यत्र जर्जटः—। पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटकं पिबेत् । पाक्यं क्वाथ्यं शीतकषायमनुत्कथितमेवोष्णोदके संक्षुद्य द्रव्यं यद्रात्रिपर्युषितं पीयते तत् केवलपित्ते । पैत्तिके च सनागरं पर्पटकं मन्दाग्निः । पित्तकफप्राये सदुरालभं पर्पटकं दुरालभापित्तश्लेष्मोपशमनानामित्याम्नानात् ।। दाहबहुले पाठोशीरं सवाळकम् । शीतप्राये भूनिम्बगुळूचीमुस्तनागरमिति । अन्ये व्याख्यानयन्ति यद्याप्यमी सर्वयौगिकाः कुतः व्याधिप्रत्यनीकत्वात् यथा कुष्ठे खादिरंग्रहण्यां तक्रं प्रमेहे हरिद्रेति ॥

दुरालभामृताम्रुस्तानागरं वातजे ज्वरे ।
अथवा पिप्पलीमूलगुळूचीविश्वभेषजम् ॥
कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते क्षौद्रसमन्विताः ।
कलिङ्गमुस्तकटुका मुस्तापर्पटकं तथा ॥
सधन्वयाषभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ।
अथवा वृषगाङ्गेयी शृंङ्गिवेरदुरालभाः ॥
रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ।
अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ॥

दुरालभादिकं वातज्वरे । पिप्पलीमूलादित्रयं वातज्वर एव । केवलमेव ह्रस्वपञ्चमूलकं वाते । कलिङ्गादित्रयं सक्षौद्रं पित्ते मुस्तापर्पटकं दुरालभाकिराततिक्तसंयुक्तं पित्ते । कफे वत्सकाद्यो गणः । अथवा वृषादयः । गाङ्गेयी मुस्ता । रुगादियुक्ते वातश्लेष्मज्वरे अभयादिकं तच्च दीपनं पाचनं च ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं शारिबा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥
पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ।
पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ॥

पटोलेन्द्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताद्वयम् ।
शारिबाद्वितयं पाठा त्रायन्ती कटुरोहिणी ॥
पटोलारिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलावृषम् ।
चन्दनोशीरधान्याब्दगुळूचीविश्वभेषजम्
देवदारुस्थिराशुण्ठीवाशाधात्रीहरीतकीः ।
पञ्च पञ्च ज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटाः

कलिङ्गादिभिः पञ्चभिरर्द्धश्लोकैः पञ्च यथायोग्यकल्पनाः कषायाः यथासंख्येन पञ्चानां संततादीनां शमना मता आचार्याणाम् । एवमेव पटोलादिभिर्योगयोग्यकल्पना मधुसितोत्कटाः प्रभूतमधुसिताः ॥

सगुडाः शारिबाद्राक्षाशताह्वाकणरेणुकाः ।
काश्मर्यशारिबाद्राक्षात्रायमाणामृतागुडाः ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ।
शर्करामधुसंयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥
कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताह्वागुडशारिबाः ।
शालिपर्णीबलाद्राक्षाशारिबाच्छिन्नसंभवाः ॥
आरग्वधो बला रास्ना काश्मर्यं मधुकं गुडः ।
शतावरीच्छिन्नरुहास्वरसो वा गुडान्वितः ॥
सकृष्णाजीरकसितानागरश्चामृतारसः ।
वातज्वरं जयन्त्याशु केवलो वामृतारसः ॥
भार्ङ्गीसरळगाङ्गेयीदारुकुष्ठैलवालुकम् ।
कोष्णं घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥

सगुडाइत्यादिना नव योगा वातज्वरे नियताः ।नियतकल्पनाः । तत्र शारिबादयो रेणुकान्ताः सगुडाः । रेणुका हरेणुका । काश्मर्यादयोऽमृतान्ताः सगुडाः । शतपुष्पादयः समांसीमुस्तधान्यकाः शर्करामधुसंयुक्ताः। कृष्णादयः शारिबान्ताः सालपर्ण्यादयच्छिन्नसंभवान्ताः । आरग्वधादिकः सगुडः । शतावरीगुळूच्योः स्वरसः सगुडः । गुळूचीरसः सकृष्णाजीरकादिः । केवलश्च गुळूचीरसः । सर्वत्र च मधुगुडशर्कराणां व्याप्ति-

जनिका माता । भाङ्गर्यादिर्घृतगुळसंयुक्तो वातज्वरे । गाङ्गेयी मुस्ता । एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकमिति पर्यायः ॥

पटोलादिगुळूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्तजे ज्वरे ।
अञ्जनादिः सकाश्मर्यः शारिबादिः सशर्करः
सितामधुककाश्मर्यशीतोशीरपरूषकम् ।
गुळूचीशारिबालोद्ध्रकमलोत्पलशर्कराः ॥
द्राक्षाभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटम् ।
श्यामापर्पटदुःस्पर्शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥
शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाविभीतकम् ।
गुळूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ॥
कषायो वा हिमस्तिक्ताद्राक्षामधुकनिंबजः ।
पित्तज्वरघ्नी कटुका श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥

पित्तज्वरे पटोलादिगणो गुळूच्यादिर्वा सकाश्मर्योऽञ्जनादिः । सशर्करः शारिबादिः । पञ्चभिरर्द्धश्लोकैः सितेत्यादिना यथायोग्यकल्पनम् । सुबोधम् । शीतश्चन्दनम् । तिक्तः किराततिक्तः । घनो मुस्तः । शम्याक आरग्वधः । तस्य फलम् । गुळूच्यामलकयुक्तः पर्पटः केवलो वा । तिक्तादिजो वा शीतः कषाय इति पित्तजे ज्वरे । कटुकाशर्कराचूर्णं च पित्तज्वरे ॥

कफजेऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ।
सभूर्वेन्द्रयवद्वीपिकुष्ठनिम्बवचागुडाः ॥
सप्तच्छदामृतानिम्बस्फूर्जातं माक्षिकान्वितम् ।
निशात्रिकटुकं तिक्तानागपुष्पकलिङ्गकाः ॥
शारिबातिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गुलुः ।
परूषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनम् ॥
नागरत्रिफलामुस्तामूर्वापाठाः समाक्षिकाः ।

अतिविषादयो वचान्ताः सगुडाः कफे । क्षपा हरिद्राः । द्वीपिः चित्रकः । सप्तच्छदादिकं समाक्षिकम् । सप्तच्छदः सप्तपर्णः । स्फूर्जातं काकतिक्तः । निशाशारिबापरूषनागराद्याश्चत्वारः कषायाः समाक्षिकाः । निशा हरिद्रा । तिक्ता कटुका । नागपुष्पं नागकेसरम् । कलिङ्गक इन्द्रयवः । वृषकजं बीजं शाकबीजमिति कफज्वरे ॥

संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान् विकल्पयेत् ॥

एते च योगा दोषविशेष उक्तास्ते सदृशे दोषे युज्यन्ते । अपि त्वान्तरविशेषावच्छिन्ने प्रयोगावयवसमुदायशक्त्यानुगुण्येन । तत्र योगमिति करणविधिः कर्माभ्यासादवभिद्यते । एतांश्च कषायान् ययोरेव संसर्गः तयोरेव उक्तान् मिश्रीभावेन कल्पयेत् ॥

गोकण्टकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ।
द्राक्षामलकभूनिम्बाः सगुळूचीशटीगुडाः ॥
त्रायन्ती शारिबाद्राक्षा काश्मर्यच्छिन्नजागुडाः
द्राक्षामस्रूरत्रायन्तीगुळूचीशारिबाबलाः ॥
द्राक्षामधूकमधुकलोद्ध्रकाश्मर्यशारिबाः ।
मुस्तामलकह्रीबेरपत्मकेसरपत्मकम् ॥
मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ।
फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः॥

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्ययं छर्दिं मूर्छां दाहं श्रमं भ्रमम्॥
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामिलामपि ।

गोकण्टकादि सशर्करं वातपित्तजे । द्राक्षाद्यर्धश्लोकैर्वातपित्तजे कषाययोग्ये त्रयः कषायाः । द्राक्षामधूकादिना सार्धेन श्लोकेन फाण्टः शीतकषायो वा मध्वादिभिर्युक्तो जातीपुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तज्वरमूर्छादिकं जयति । ह्रीवेरं वाळकम् ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सकाः ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथः छिन्नोद्भवोद्भवः।
व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्या कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकत्तृणपर्पटम् ॥
सकट्फलवचाभार्ङ्गीदेवाह्वं मधुहिङ्गुमत् ।
कफवातज्वरष्ठीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ।

वचादयः समस्ताः कफवातज्वरे । तत्रैव गुळूचीक्वाथः पिप्पलीमूलचूर्णेन दोषाद्यपेक्षमात्रेण युक्तः व्याघ्र्यादिक्वाथस्तद्वद्वातश्लेष्मज्वरादिजित् । शूलं शिरसि । पथ्यादिको माक्षिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिकं नियच्छति ॥

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥
तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृताः ।
पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवासकाः ॥
वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामिलम्
अनन्ताविश्वभेषज्यकटुकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृड्भ्रमसंमोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥

आरग्वधादिगणो माक्षिकयुक्तः कफपित्तज्वरे । तिक्तादिधन्वयवासान्तं तथा सक्षौद्रमेवेत्यर्थः । वृषस्य पुष्पपत्राभ्यां रसो यथोक्तगुणः । अनन्तादयो ज्वरादिनाशनाः । अनन्ता मूर्वा । तोयं वाळकम् । तोयदो मुस्तः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रदर्शितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाद्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वक् त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीक०तन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥
त्रिफलोशीरषड्ग्रन्थायष्टीमधुबलाघनाः ।
नागरं पौष्करं मूलं गुळूची कण्टकारिका ॥
सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मधूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूषकम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ।
कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ।
बद्धविद् कटुकाद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुळान् ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिः कटुकान्तः । मुस्ताद्यर्धश्लोकैस्त्रयो योगा यथायोग्यं सन्निपाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हीनपित्ते

सन्निपाते । मधूकपुष्पादि शीतकषायं विकल्प्य कास्मिंश्चित् काले ज्वरे प्रयुक्तं सर्वज्वरहरम् ।तद्वदेव जात्यादि । तद्वद्दुरालभा । यस्तु ज्वरी बद्धविट्तद्विषये कटुकादीन् पिबेत इति कषायाः ॥

जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ।
पेया कफं वर्धयति पङ्कं पांसुषु वृष्टिवत् ॥

अस्मिंश्चौषधे निरन्नप्रयुक्ते तदहरेव पेयाविलेप्यादिकमन्नमाचरेत् । किं सर्व इत्याह श्लेष्मवान्न तु । अनेन पेयाद्यन्ने प्रतिषेधः । अत्र हेतुः पेया कफं वर्धयतीत्यादिः ।

एवं प्रतिषिद्धायां श्लेष्मवतः पेयायां किं योज्यमित्याह ॥

श्लेष्माभिष्यण्णदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ।
यूषान् कुलत्थचणककळायादिकृतान् लघून् ॥
रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान हृद्यान् रुचिकरान् पटून्

श्लेष्मेत्यादि । अभिष्यण्णशब्देनोक्लिष्टपर्यायेण कफे पाचनत्वेन पेयानां विधाने विरोधं निर्वर्तयति । प्रागपीति न केवलमौषधे जीर्णे पेयादिप्रतिषेधो यावत् कफाधिके लङ्घितलिङ्गादनन्तरमपि यूषानेवोदनेन भृष्टतण्डुलेन सह योजयेत् । रूक्षानिति विना स्नेहेन संस्कृतान् । तिक्तो रसः ज्वरघ्नानां कषायाणां यथायोग्यान्यतमद्रव्याश्रयः ॥

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरेहिताः
श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाट्यकृता यवाः ।
ओदनस्तैः स्रुतो द्वित्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम्
दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नक्वाथसाधितः ।

ज्वरे चान्नं जीर्णारक्ताद्याः शालयः षष्टिकाश्च पाठक्रमेण हिताः । श्लेष्मोत्तरे तु यवा अपि । तैश्च शालिभिर्दोषदूष्याद्यपेक्षया ज्वरघ्नान्तरोक्तक्वाथसाधितः सिद्ध ओदनः द्वौ वारौ त्रीन् वारान् वा प्रक्षाल्य स्रुतो यथायथं ज्वरे प्रयोक्तव्यः ॥

मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥
कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ।
वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥
अत्यन्तलघुभिर्मांसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ।
व्याघ्रीपरूषतकारीद्राक्षामलकदाडिमैः ॥
संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ।
सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥
अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च
अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥
तानि क्वथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः

मुद्गाद्यैरित्यत्र लघुग्रहणेन राजमाषादीनां गुरूणां प्रतिषेधः । कारवेल्लादिभिः पृथगतिलघुभिश्च जाङ्गलानां मांसैस्तद्योग्यज्वरे रसा हिताः । ते च यूषरसा यथाविषयं व्याघ्र्यादिभिः सितामधुभ्यां च संस्कृता वा संयुक्ता वा कृता वाप्यकृता वा नात्यम्लेन च तक्रेणासिद्धानि व्यञ्जनान्यन्ने न सह योजयेत् । तान्येव च यूषरसादी-

न्यनुपानेऽपि योजयेत् । सात्म्यापेक्षया च कथितशीतादिकमप्यनुपाने योजयेत् ॥

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ॥
सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥
दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ।
लंघनादिक्रमं तत्र कुर्यादा कफसंक्षयात् ॥

अस्मिंश्च कषायान्ते लंघनक्रमे कृतेऽपि यदि ज्वरो न शान्तस्तत आदितो दशाहेऽतीते लंघनक्रमेण च कफे मन्दीभूते वातपित्ते च पूर्वं संप्राप्त्यभिमुखीभूते सम्प्रति लंघनेनैवाधिक्यमुपगतवति सर्पिर्दद्यात् । दशाहग्रहणमस्या यथोक्ताया ज्वरावस्थायास्तदा प्रायोभवत्वादुपलक्षणार्थम् । तत्पूर्वेष्वहस्सु सर्पिःप्रतिषेधार्थं च । तच्च सर्पिर्ज्वरे दोषेषु पक्वेषु सत्सूपयुक्तममृतं भवति । अन्यथामेष्वपक्वेष्वतीतेऽपि दशाहे प्रयुक्तं विषोपमं सत् ज्वरोपद्रववृद्धिकृत्स्यात् । उपद्रवाः श्वासादय उक्ताः । ननु यदि सर्पिरत्र प्रतिषिद्धं किमन्यद्योज्यमित्याह लंघनादिक्रममिति । तस्य च क्रमस्य कफसंक्षयः अवधिः ॥

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु ।
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥
यथोचितेऽथवा काले दोषसात्म्यानुरोधतः ।
प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥

इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

सज्वरमित्यादिना सर्वज्वरावस्थासु भोजनकालं नियमयति । सुबोधम् । यस्त्वल्पाग्निः स प्रागेव भुञ्जानः अजीर्णेन न पीड्यते । प्रागेव प्रथमदिने । एष कषायान्तो लंघनक्रमः सामे तरुण एव ज्वरे साधुरित्यध्यायः समाप्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ।

देहधात्वित्यादिना प्रयुक्तेऽपि विषये लंघनक्रमे ज्वरानुवृत्तेर्हेतुरुच्यते । देहस्याबलत्वं धातूनां चापरिपोषो ज्वरानुवृत्तिहेतुः । तस्यां च जीर्णतायां प्रथमं कषायपानं पश्चात्सर्पिरुपाक्षिप्तं पूर्वाध्याये । तस्यैवात्र विशेषेण विषयप्रदर्शनं क्रियते तस्मिन् जीर्णज्वरे सर्पिः शस्यते । कथमित्याह ॥

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥
वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ।

यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः
तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वेश्मनः ॥
वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
सुतरां तद्रूध्यतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितम् ॥

रूक्षमित्यादि । तेजो हि ज्वरकृत् पित्ताख्यं तच्च तेजस्त्वादेव रूक्षम् । तेन च तेजसा रूक्षितस्य सतः पुरुषस्य वमनादिभिरपतर्पणैर्यो धातुः सदागत्याख्यः प्रभञ्जनापरनामा तेन सहचार्यतिबलः स्यात् । तस्य सदागतेस्तेजसः सहचारिणः सर्पिः संशमनं भवति । यथा दीप्तस्य वेश्मनोऽम्बु । तच्च सर्पिर्वातपित्तजितामौषधानामग्र्यम् । तथा संस्कारमनुरुध्यते येनैव संस्क्रियते तद्गुणैः सहात्मीयकार्यकरं भवतीत्यर्थः । यतश्च संस्कारमनुरुध्यतेऽतस्तत्सुतरां यथास्वौषधसाधितं ज्वरिणे दद्यात् । वातान्वये तदौषधैः सिद्धमेवं पित्तकफयोरपि विज्ञेयम् ॥

तच्च सिद्धं सर्पिस्त्रयाणामपि दोषाणां पथ्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् पित्तं च शैत्यतः।
स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥
पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम्।
त्रिफलापिचुमन्दरवक्षधुकं बृहतीद्वयम् ॥
समसूरदलं क्राथः सघृतो ज्वरकासहा ।

विपरीतमित्यादि । ज्वरोष्माणं पित्तं च विपरीतं शैत्याज्जयेत् । वातं तु विपरीतं स्नेहाज्जयेत् । कफं पुनस्तुल्यमपि तन्नाशकद्रव्यसंयोगसंस्काराभ्यां जयेत् । अतो हेतोः पूर्वं मुस्तापर्पटकाद्याः कषाया यथादोषं सघृताः साज्या योज्याः । तेनैतदुक्तं भवति । दोषाद्यपेक्षया कदाचिदौषधैः सिद्धं सर्पिः पिबेत् । कदाचिदौषधानि सर्पिषा सहेति । सुबोधम् । सुयोज्यम् ॥

निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिङ्गकैः ॥
कृष्णांशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचन्दनैः ।
धात्रीविल्वघनद्राक्षाशारिवाभिश्च साधितम् ॥
हन्ति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकम् ।
अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितम्॥

निदिग्धिकादिभिः साधितं घृतं सद्यो जीर्णज्वरादिकं हन्ति । कल्काच्चतुर्गुणश्च स्नेहः पलसंख्यया । स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् । एतच्च प्रमाणस्यानुक्तौ सर्वत्र स्नेहपाकेष्वपि विज्ञेयम् । तामलकी ताली । अंशुमती सालपर्णी । सेव्यमुशीरम् । वह्नेर्वैषम्यमुक्तलक्षणम् ॥

वाशागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवाषकात् ।
क्राथे क्षीरे च विपचेत् ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतम्॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

वाशादीनां क्राथकल्पनया क्राथे स्नेहाच्चतुर्गुणे क्वाथसमे च क्षीरे पिप्पल्यादिभिश्च कल्कितैर्मानेन स्नेहाच्चतुर्थांशैर्ज्वरघ्नं घृतं पचेत् पूर्ववत् ॥

बलादुरालभामुस्तात्रायन्तीनिम्बपर्पटम् ॥

पञ्चमूलद्वयं यच्च क्काथयित्वा घृतं पचेत् ।
सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदामलकपौष्करैः ॥
षटीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःपार्श्वहृच्छूलांसाभितापनुत् ॥

बलादिक्काथेन द्राक्षादिकल्केन घृतं पचेत् । अत्र क्षीरं घृतसमम् । तच्च घृतं परं ज्वरहरं क्षयादिनुच्च ॥

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।
द्विपलान् सलिलद्रोणे पूते पिष्टाक्षकान् क्षिपेत्
पञ्चकोलकसप्ताह्वयस्थानिम्बतुम्बुरून् ।
षटीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥
किराततिक्तकं हुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभाम्।
नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥
सोमवल्कद्विरजनीकण्टकीकण्टकारिकाः ।
पटोलहिङ्गुगोजिह्वाकेवुकं मदनाङ्कटा ॥
लवणानि पलांशानि क्षारानर्धपलोन्मितान् ।
प्रस्थं चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित्
हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितम् ।
दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥

कुलत्थादिक्काथद्रव्यपलानि द्वात्रिंशत् । सलिलद्रोणः पलशतानि पञ्चद्वादशपलाधिकानि । क्कथितशेषं चतुर्थांशेन पलानां शतमष्टाविंशत्यधिकम् । अङ्कटान्तानि कार्षिकाणि । कण्टकी खदिरः । गोजिह्वा गोजी अङ्कटा बहुपत्रा च भूधात्री तामलक्यपि ॥

मञ्जिष्ठातिविषापथ्यावचानागररोहिणीः ॥
देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत्
क्काथेऽस्मिन् साधयेत् पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः॥
भृङ्गिबेरकणाहिङ्गुद्विक्षारपटुपञ्चकैः ।
तत्कफावृतसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमम् ॥
वर्ध्महिध्मारुचिश्वासकासपाण्डुविकारिणाम् ।
गलग्रह*प्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनाम् ॥
उदावर्तपरीतानां मन्दाग्निकृमिकोष्ठिनाम् ।

* ग्रन्थि इति पठान्तरम् ॥

एवमेव मञ्जिष्ठाद्यम् । सुबोधम् । यत्र च सामान्येन क्काथशब्दस्तत्र क्काथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितमित्येतदवगन्तव्यम् । तेन द्रव्यात् षोडशगुणं क्कथनजलम् । क्कथितशेषं चतुर्थांशं द्रव्याच्चतुर्गुणम् । पिचुः कर्षः ॥

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः

गुडूच्याः स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गुणः तस्या एव कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । एवं त्रिफलाया वृषस्य च वाच्यम् ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ॥
बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।
कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः ॥
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।

यस्मिन् कस्मिंश्चित् घृते जीर्णे मृदु

मांसरसाशनं भुञ्जीत । यतस्तन्मांसरसाशनं परं बलप्रदं बलं च श्रेष्ठं दोषहरमौषधादितो यत एवमतः पूर्वोक्ताः कारवेल्लादिजा रसा ये पित्तश्लेष्महरास्ते जीर्णज्वरे वातोत्तरत्वान्न हिताः शूलादिजननाश्च ॥

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवं च स्नेहयोजनेनापि यदि विषये प्रयुक्तेन ज्वरो न शाम्यति ततः शोधनार्हस्य गर्भिणीसुकुमाराद्यतिसार्यादिवर्जितस्य शोधनं योजयेत् । वमनं पूर्वोक्तपिप्पल्यादि यथायोगं योजयेत् । तच्च वमनं जीर्णज्वरिण आमाशयगते दोषे योज्यं बलिनश्च ॥

संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पलीलवणाम्बुना ॥
शर्करामाक्षिकाम्भोभिर्दाहतृष्णोल्बणे ज्वरे ।

यश्च ज्वरः पूर्वं संतर्पणोत्थस्तत्र पिप्पलीलवणाम्बुनैव वमनं योज्यम् । दाहतृष्णोल्बणे पुनः सर्वं वमनं पित्तान्वयेन शर्करामाक्षिकोदकैरेव योज्यम् ॥

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥
मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ।
ससितामधुभिर्द्याद्व्योषाद्यं वा विरेचनम् ॥
द्राक्षाधात्रीरसं तद्वद्रसद्राक्षां वा हरीतकीम् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥
लिह्याद्वा त्रिवृतश्चूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ।
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिबेद्राक्षारसेन वा ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत्
सघृतं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा वा विना श्रृतम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा मृद्वीकास्वरसं पिबेत् ॥
विरिक्तानां च संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

पक्वे तु दोषे शिथिले नातिलीने विरेचनं दद्यात् । तथा विषजे ज्वरे मद्यजे ज्वरे च सुतराम् । विषजो विषसंस्कारजः । किं विरेचनमित्याह । मोदकं त्रिफलादिभिः ससितामधुभिः । अथवा व्योषाद्यं मोदकं विरेचनकल्पपठितं व्योषत्रिजातकाम्भोदेत्यादिना । तथा द्राक्षामलकाभ्यां विमिश्रितं रसम् । सुबोधम । त्रिफला कृष्णमूलस्यैको योगः सर्पिर्मधुभ्याम् । तथा द्वितीयः त्रिफलाया द्राक्षारसेन पानम् । आरग्वधं क्षीरेण वा मृद्वीकारसेन वा पूर्वापेक्षया विकल्पः । सर्वयोगानां च दोषाद्यपेक्षया भिन्नविषयत्वम् । संसर्गी पेयादिक्रमः । अत्र मण्डः पूर्वं पश्चात् पेयादिः यथाक्रममग्न्युत्कर्षार्थम ।'

च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः

यत्र तु ज्वरे संतापादुत्क्लेशेन मलः स्वयमूर्ध्वमधो वा बहिः प्रवर्तते तत्र तन्मलमुपेक्षेत न विधारयेदित्यर्थः । यतो दोषः

पक्कोऽपि कोष्ठे कृतास्पदः सन्नवश्यमेव विकारं कुर्यात् । तस्मादुपेक्षेत ॥

अतिप्रवर्तमानं वा पाचनयन् संग्रहं नयेत् ॥

अथवा अतिप्रवर्तमानं बलहान्यादिभयात् पाचयन् वैद्यो मलं दोषं संग्रहं नयेत् ॥

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमे च दोषे स्वयं प्रवर्तमाने संगृहीते ये दोषा उपद्रवा भवन्ति ते दोषोपक्रमणाध्याये विवृतास्ते हि कुर्वंत्ति रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदानित्यनेन ग्रन्थेनोदिता उक्ताः । एतच्च दोषहरणं विरेचनं जीर्णज्वरे पक्के दोषे योज्यम् ॥

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

यस्तु भिषङ्मूढो विरेचनमामज्वरे पाययेत स स्वयमनर्थकारी प्रसुप्तं कृष्णसर्पं कराग्रेणापि परामृशेत् ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥

एवं जीर्णे ज्वरेऽपि ज्वरक्षीणस्य न वमनं हितं नापि विरेचनम् । काममित्यङ्गीकरणे । तथाविधस्य क्षीणस्य शोधनसाध्यतायां पयसा निरूहैर्वा ज्वरैर्मलान् हरेत् ।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ।
क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
तद्वपुर्लंघनोत्तप्तं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ।
दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति
संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा

क्षीरोचितस्येत्यादिना पयसो विषयनिर्देशः । तत् क्षीरं लंघनोत्तप्तं वपुर्जीवयेत् । यथाग्निना प्लुष्टं वनं दिव्याम्बु जीवयेत् । तस्य च क्षीणस्य क्षीरं ज्वरमाशु नाशयति । तस्माद्यथायोगं क्षीरं काले विकल्प्य दोषादीन् युञ्जीत । अतोऽन्यथा विपरीते विषये प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ॥

पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्वीकाशर्कराघृतम् ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।
तद्वद्द्राक्षाबलायष्टीशारिवाकणचन्दनैः ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत्

सशुण्ठ्यादिकं पयः शृतमनु च शीतं मधुयुक्तं च तृडादिनाशनम् । शुण्ठ्यादीनां परस्परसमानां नातिव्याप्तिः । द्राक्षादिभिः पयस्तद्वच्छृतं शीतं मधुयुक्तं तृडादिनाशनमिति । अथवा विकल्प्य केवलेनैव क्षीराच्चतुर्गुणेनैवाम्भसा सिद्धं पिबेत् । अथवा पिप्पल्यासिद्धम् ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरश्शूलात् पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ।

शृतमेरण्डमूलेन बालाबिल्वेन वा ज्वरात् ॥
धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ।
सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥

पञ्चमूलशृतं पयः पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । एरण्डमूलादिना शृतं पयः पीत्वा ज्वरान्मुच्यत इति संबन्धः । किंभूतादाह । विबद्धानिलवर्चसः सरक्तातिसृत्यादेश्च ॥

सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुळैः पयः ।
शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासजित् ॥
वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ।
शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वरापहम् ॥

शुण्ठ्यादिसिद्धं पयो ज्वरिणः शोफादिजित् । व्याघ्री कण्टकारिका । विकण्टको गोक्षुरकः । सुबोधम् । एका पुनर्नवा वृश्चीवो द्वितीया वर्षाभूः । सारः स्थिरमाभ्यन्तरं शिंशिपाया इति पय उक्तम् ॥

निरूहस्तु बलं वह्निं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्वाशयं गते ॥

निरूह उच्यते । पक्वे दोषे पक्वाशयगते च युक्तो निरूहो बलादिकमाशु करोति । तथैव विरेचनाद्गुणातिशय उच्यते ॥

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ।
स्रंसनं त्रीनपि मलान् वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥

स्रंसनं विरेचनम् । तद्यदि परं पक्वाशयगतं पित्तमेव हरेत् । कफपित्तमेव वा । वस्तिः पुनस्त्रीनपि वातादीन्मलान् पक्वाशयाश्रयान् हरेत् ॥

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटीग्रहे ।
दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ॥

प्रक्षीण इत्यादिना प्रसङ्गेनानुवासनस्य स्नेहवस्तेर्ज्वरे विषयनिर्देशः क्रियते ॥

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ।
स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवाळकैः ॥
पयस्यर्धोदके क्वाथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ।
कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥
वस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ।

पटोलेत्यादिना निरूहा उच्यन्ते । तत्र पटोलाद्यौषधानि समानि । तेभ्यश्चाष्टगुणं क्षीरं ग्राह्यं तावज्जलम् । द्रव्याच्चतुर्गुणस्य क्वथितशेषस्य ग्रहणे प्राप्ते बाधकवचनं क्षीरशेषमिति । कल्कसर्पिर्मधूनि च सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा नात्यच्छसान्द्रेत्यादिप्रकारेण । पटोलनिम्बयोः छदनं पत्रम् । चतुरङ्गुल आरग्वधः । स्थिरा सालपर्णी । कृष्णा पिप्पली ॥

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
क्वाथयेत् कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ॥
मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

पर्णिन्यादिक्वाथे कल्कादि वस्तिविधिप्रदर्शितम् । पर्णिन्यः सालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी

माषपर्णी च । यष्टी मधुयष्टी । फलं मदनफलम् । नृपद्रुम आरग्वधः । शताह्वा शतपुष्पा । फलिनी गन्धाप्रियङ्गुः ॥

त्रायमाणामृतायष्टीमदनांशुमतीद्वयैः ॥
सबलाचन्दनद्वयैर्जाङ्गलैश्च मृगद्विजैः ।
क्वाथे कृते क्षिपेत् पिष्ट्वा फलयष्टीकणाघनम् ॥
स सद्यो ज्वरहा वस्तिः साज्यक्षौद्रोऽल्पसैन्धवः

त्रायमाणाद्यैरौषधैः सह जाङ्गलानां मृगाणां पक्षि[illegible]लाभं क्वाथसंस्कारकराः [illegible] मत्राः । शेषं पूर्ववत् । [illegible]द्वयं सालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ । [illegible] । कणा पिप्पली । घनो मुस्तः ॥

आम्रादीनां त्वचं शंखं चन्दनं मधुकोत्पलम्
स्वर्णगैरिकमञ्जिष्ठामृणालाञ्जनपद्मकम् ॥
क्षीरेण कल्कितं वस्तिं शीतं समधुशर्करम् ।
दाहज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनम् ॥

आम्रादिकं क्षीरेण पिष्टं वस्तिः । आम्रादीन्यम्लानि फलानि । मधुकं मधुयष्टी । अञ्जनं सौवीरम् । तैरेवाम्रादिभिस्सिद्धं तैलमनुवासम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्नां [illegible] [illegible]ल्वं शतपुष्पां शतावरीम्
पिष्ट्वा क्षीरं [illegible] [illegible]स्तैलं चैकत्र साधितम् ।
ज्वरेऽनुवासनं [illegible]त्तथा स्नेहं यथामलम् ॥

जीवन्त्याद्ये क्षीरजलसर्पिस्तैलानां समानम् । स्नेहाच्चतुर्थांशः पिष्टानाम् । तथा स्नेहं यथामलमित्यनेनैतदुच्यते । दोषमधिकं ज्वरे ज्ञात्वा कदाचित् सर्पिरधिकमत्र कुर्यात् कदाचित्तैलमिति ॥

चन्दनागरुकाष्मर्यपटोल*मदनोत्पलैः ।
पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकैरपि ॥
ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः

* मधुक इति पाठान्तरम् ॥

चन्दनादिभिरपि साधितं तैलं ज्वरेऽनुवासनं दद्यादिति संबन्धः । पटोलादिभिरपि । सिद्धिषु वस्तिसिध्यध्याये च ज्वरनाशना वस्तयो वक्ष्यन्ते तान्यपि ज्वरे दद्यात् ॥

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ।
स्नैहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ॥

तथा जीर्णज्वरे अवस्थाविशेषज्ञो भिषग्विरेचनं नाम नस्यविधिप्रदर्शितं नस्यं दद्यात् । तद्धि जीर्णज्वरवतः शिरोरोगादिहरमिन्द्रियपाटवं रुचिं च करोति । यो हि जीर्णज्वरवान् श्लेष्मणः क्षीणत्वात् शून्यशिरास्तस्य स्नैहिकं नाम नस्यं दद्यात् । स्नैहिकं बृंहणम् । दाहेनार्ते पित्तनाशनं शमनं नस्यम् ॥

धूमगण्डूषकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ।
प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ॥

तथा जीर्णज्वरे कुपितदोषापेक्षया धूमा-

दीनपि कल्पयेत् । ते हि तस्य प्रतिश्याद्यादिहराः ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्

जीर्णज्वरेऽरुचौ मातुलुङ्गकेसरम् घृतसैन्धवयुक्तमास्येन धारयेत् । द्राक्षादिकल्कं वा ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान ।
अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
कुर्यादञ्जनधूपांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान ।

यश्च जीर्णो ज्वरस्त्वचमाश्रित्य वर्तते तत्राभ्यंगादीन् कुर्यात् । किंभूतानाह । यथोपशयसंस्पर्शान् य एव संस्पर्श उपशेते शीतो वा उष्णो वा तेन युक्तान् । तथा कदाचिच्छीतद्रव्यकल्पितात् कदाचिदुष्णद्रव्यकल्पितान् । अञ्जनधूपांश्च त्वगाश्रिते कुर्यात् । आगन्तुकेऽपि ज्वरे तथैवयथोपशयेत्यादिना तानित्यभ्यङ्गादीन् योजयेत् ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ॥
सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ।
दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥
शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्राथकल्कीकृतैः पचेत् ।
तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ॥

दाह इत्यादिना दाहज्वरचिकित्सा । सहस्रधौतं सर्पिर्यत्तापितं तापितं शीतोदकेन शतशः स्त्यानीक्रियते । सूत्रस्थानोक्तैर्वा तैस्तैर्मधुरादिगणैरित्येवमादौ क्राथकल्कीकृतैस्तैलं पचेदिति संबध्यते । घृतमध्वित्यादि मधुरो गणः । डाडिमामलकेत्यादिकोऽम्लः । हरीतकीत्यादि कषायः । शोधनादिगणाध्यायः तत्रोक्तानि दूर्वानन्तेत्यादीनि पित्तघ्नानि येषामेव क्राथपरिभाषया क्राथः तेषामेव कल्कपरिभाषया कल्कः । क्षीरं तैलसमम् ॥

चन्दनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ।
तत्सिद्धं पूर्ववत्तैलं दाहज्वरहरं परम् ॥

चन्दनादिके पूर्ववत् तैलमित्यनेन सक्षीरमिति स्मर्यते । काला नीलिनी । मधुरसा मूर्वा ।

शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
तत्क्राथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥
तथारनालसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ।

यान्येव द्रव्याणि तैलसाधनायोक्तानि तैरेव नातिश्लक्ष्णपिष्टैर्दाहे शिरो गात्रं च प्रलेपयेत् । तेषामेव क्वाथेन परिषेकमवगाहं च योजयेत् । तथैवारनालादिभिः परिषेकमवगाहं च ॥

कपित्थमातुलुङ्गाम्लविदारीलोध्रडाडिमैः ॥
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ।
कर्पूरपद्मकोशीरकालीयाम्बुकुचन्दनैः ॥
तुङ्गप्रियङ्गुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ।
वेत्राग्रलोध्रपुण्ड्राह्वैरारनालेन कल्कितैः ॥
लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ।

कपित्थादिभिर्यथादोषादि यथालाभं च व्यस्तैः समस्तैर्वा लेपा दाहघ्नत्वादियुक्ताः । समस्तेषु लेपा इति बहुवचनं पुनः पुनः क्रियापेक्षया । अम्लोऽम्लवेतसः । बदरीपत्राणामम्लानां च मुसलक्षुण्णानां फेन उद्गच्छति । अरिष्टको निम्बः । कालीयकं चन्दनम् । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । अम्बु वाळकम् । तुङ्गः पुन्नागः । पद्मकेसरं वा । आरनाळेन कल्कितानि नातिश्लक्ष्णपिष्टानि ॥

धात्रीत्वक्पत्रनळदशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ।
चन्दनाञ्जनमुस्तैश्च सवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सडाडिमैः ।
बीजपूररसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः प्रलेपितैः ॥
शिरस्यङ्गे च तृट्छर्दिदाहमोहशिरोरुजः ।
नश्यन्ति गण्डाः पिटकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः
गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च तद्गुणः

धात्र्यादिभिर्वृक्षाम्लादिभिश्च बीजपूररसादियुक्तैः शिरस्यङ्गे च प्रलेपितैस्तृडादयो नश्यन्ति । नळदं मांसी । वृक्षाम्लस्तिन्त्रिणी । गौराणामामलकानां कल्कोऽम्लेन काञ्चिकशुक्तादिना युक्तः सघृतश्च तद्गुणस्तृडादिनाशनः ॥

मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥
जयन्ति मधुसर्पिर्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ।
कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमीरपि ॥
वाम्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ।
यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥
तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः

मधूकादयः सर्पिर्मधुभ्यां लीढा दाहज्वरादीन् जयन्ति । उदीच्यं वाळकम् । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टि । तस्मिंश्च ज्वरे सदाहेऽवश्यमधिकं श्लेष्मळमाशु शीतेन मधुवारिणा वामयेत् । सुबोधम् ॥

वल्लकीमधुरं गीतं चन्द्रिका हर्म्यमस्तकम् ।
हरन्ति दाहं हाराश्च हरिचन्दनशीतळाः ॥
दाहं मन्दानिलोद्धूताःकुल्याःसलिलमालिनः
चलत्प्रवाळाङ्गुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमाः ॥
वाचः शिशूनामव्यक्ता योषितो मदनातुराः ।
दाहं निर्भर्त्सयन्त्याशु सज्जनानां च सूनृताः॥

वल्लकी वीणा । महाद्रुमाश्चलत्प्रवाळाङ्गुलिभिर्दाहं तर्जयन्ति । किंभूताः कुल्यासलिलमालिनः तथा मन्दानिलोद्धूताः यान्येव चलत्प्रवाळानि तान्येव तर्जनाङ्गुल्यः । शिशूनामव्यक्ता वाचो दाहमाशु निर्भर्त्सयन्ति । योषितश्च मदनातुराः कामालसा वाचः । सज्जनानां च सूनृता वाचः । सूनृताः प्रियसत्यरूपाः ॥

रुचिभेदानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ।
दाहशीतज्वरहरः कान्ताकान्ताङ्गसङ्गमः ।
दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

तथा कान्तानां प्रियाणां यानि कान्तानि चारूण्यङ्गानि तेषां संगमो दाहज्व-

रहरः शीतज्वरहरश्च । कथमेको विरुद्धकारी भवतीत्याह रुचीत्यादि । रुच्यनुरोधेन नानाविधशक्तिभिरालेपनालंकारादिभिः समन्वितः । तथा च केचित् स्थूलामेव कामयन्ते । अन्ये तन्वीम् । तथा कुङ्कुमागर्वनुलेपनाच्छीतिहराः । ताश्च दाहे शीते वा प्रयुक्ताः कान्ता दाहशीतव्युपरमे पुनरपनेयाः न तु ताभिः संगतं चिरं कुर्यात् ॥

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागरुकुङ्कुमैः ।
कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरळामरदारुभिः ॥
नखरास्नापुरवचाचण्डैलाद्वयचोरकैः ।
पृथ्वीकाशिग्रुसुरसहिंस्राध्यामकसर्षपैः ॥
दशमूलामृतैरण्डद्वयपत्तूररोहिषैः ।
तमालपत्रपूतीकसल्लकीधान्यदीप्यकैः ॥
मिसिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरेपचेत् ॥
क्वथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ।
तेनाभ्यञ्ज्यात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्चलेपयेत्
कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।

वीर्योष्णैरित्यादिना शीतज्वराचिकित्सा । तगरादिभिरन्यैश्च वीर्ये स्पर्शे चोष्णैः क्वथितैस्तैरेव च कल्कितैः सौवीरकसुरादियुक्तैः शीते ज्वरे तैलं पचेत् । तेन तैलेनाभ्यञ्ज्यात् । पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् । सुरादिकं चाम्लं यथालाभं प्रयुञ्जीत । नद्यादिकं द्रवं मिश्रीभूतं स्नेहसमम । तैरिति तगरादिभिः । स्थौणेयम् । चारटी-शुकबर्हाख्यं स्थौणेयं तैलपीतकम् । पुरो गुग्गुलुः । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका । हिंस्रा मांसी । पत्तूरो मत्स्याक्षको जलशाकः । रोहिषो भूतिकम् । सल्लकी सुरभिः । मोचा महेरुण्यश्वमूत्रिका । दीप्यकोऽजमोजः । मिसिः शतपुष्पा । प्रकीर्यः पूतिकरजः । नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
कुङ्कुमागरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ।
शैलेयचण्डात्वङ्मुस्तरास्नाकपिवचामयैः ॥
पृथक् प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्किताः ।
यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरार्तस्य प्रयोजयेत् ।

शुक्तादिभिः केवलैर्द्रव्यसहितैरपि तद्वत् परिषेकमवगाहं च योजयेदित्यर्थः । कुङ्कुमादिभिः प्रथक् सर्वैर्वा प्रदेहाः श्लक्ष्णपिष्टाः शीतज्वरहराः । सुबोधम् ।'

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपने ॥
धूपानगरुजान्ये च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलीत्यादिवर्गं पानाद्यन्यतमया कल्पनया योजयेत् । अभ्यञ्जनं तेन पक्वं तैलम् । लेपने स एव जलपिष्टः । अगरुजो धूपः शीतज्वरे हितः। ये च धूपा विषमज्वरे वक्ष्यन्ते पलंकषेत्यादिना तानपि शीते योजयेत् ॥

अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषजभोजनम्

संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिबर्हणम् ।
गर्भभूवेश्मशयनं कुथकंबळरल्लकान ॥
निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ।
मद्यं सत्र्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ॥
संशीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तळम् ।
अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुळं वामृतारसम्
रसं वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
मधुकागरुकौन्तीनां कल्को व्याघ्रनखस्य च॥
मद्येन पीतः सक्षौद्रस्त्विशीतज्वरापहः ।
दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः
यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ।
वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

अनग्निकृताः स्वेदाः निवातसदनगुरुप्रावरणमुहुर्मद्यपानक्षुद्व्यायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षभयैरिति । हसन्तीत्र दीप्तत्वात् हसन्ती हसन्तिका अङ्गारशकटी । त्र्यूषणं मरिचं पिप्पली शुण्ठी च । वेपथुः शीतेन प्रकम्पः । मधुकादीनां चतुर्णां कल्को मद्येन । सुबोधम् ॥

आनाहेकालवित् कुर्यात् क्रियामलसकोदिताम्
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचित्रसाधिताम् ॥
यवागूं पाययेच्चैनमनिलस्यानुलोमनीम् ।

आनाहे मात्राशीतीयेऽलसकोक्तां क्रियां कुर्यात् । कालवित् भिषग्व्याधेस्तद्योग्यं कालं ज्ञात्वेत्यर्थः । एवं चानाहिनं पिप्पल्यादिसिद्धां यवागूं पाययेत् ॥

सोपद्रवोऽपि चेदेवं ज्वरः शीतो न शाम्यति॥
अत्युदीर्णेऽनिलकफे स्वस्थाने पित्तधाम्नि वा।
तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वानलं भजेत् ॥
आ स्वेदसंभवात्तिष्ठेत् प्रावृतस्तद्वदातपे ।
ततो विमृदितस्नातो युक्ताशी स्याद्गते ज्वरे।

एवमनन्तरोक्तया क्रियया शीतज्वरो नशाम्यति सोपद्रवो यदि वर्तते ततोऽसिन्नातुरस्त्रपुसमामं भक्षयित्वानलं भजेत् । न त्वेवं सर्वत्र अपि त्वनिलकफे अत्युदीर्णे स्वस्थानस्थे पित्तस्थानस्थे वा । कियन्तं कालं भजेदित्याह । आ स्वेदसंभवात्तथा तद्वत्तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वा प्रावृतः सन्ना स्वेदसंभवादातपे तिष्ठेत् । ततः स्वेदे संभूते मृदितः स्नातश्च मध्यभोजी भवेत् । गते ज्वर इत्यनेनैतत् प्रदर्श्यते । सज्वरो भक्षितत्रपुसश्च तदहरन्नं न भुञ्जीतेति । एवं च भवतीत्याह ॥

शमं तौ पित्तवृध्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥
निवर्तते ततः शीघ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ।

शममित्यादि । वातकफावेवं पित्तवृध्या शमं स्वधाम च प्रपद्येते । ततश्च तयोः शमं स्वस्थानं च यातयोः वातश्लेष्मोद्भवः शीतज्वरः शीघ्रं निवर्तते ॥

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठालाक्षामूर्वानिशौषधैः ।
सतक्रं साधितं तैलमभ्यङ्गाद्दाहशीतजित् ॥

स्वर्जिकादिभिः स्नेहाच्चतुर्थांशैस्तक्रेणैव स्नेहसमेन साधितं तैलमभ्यङ्गाद्दाहज्वरे दाह-

जित् शीतज्वरे शीतजित् । सुबोधम् ॥

**वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।
ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ॥**

वमनैः कफोद्भवे विरेकैः पित्तोद्भवे वस्तिभिर्वातोद्भव इति क्रमः । परतश्च सर्वावस्थास्वप्रतिषिद्धास् विज्ञेयः ॥

**संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ।
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥**

संसृष्टैर्द्विसंख्यैर्मिश्रीभूतैस्तथा सन्निपतितैस्तुल्यैर्मिश्रीभूतैरुभयोरप्येकोल्बणैर्द्वयोल्बणैर्वा यो ज्वरस्तान् ज्वरान् यथोक्तैरेव यथादोषमौषधैर्जयेत् ॥

विषमदोषं समदोषं च सन्निपातमधिकृत्याह॥

**वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥**

वर्धनेनेत्यादि । विषमदोषमेकस्य दोषस्य वर्धनेन जयेत् । अथवा एकस्योच्छ्रितस्य क्षपणेन जयेत् । अथवा यत्र द्वावुच्छ्रितौ तत्रैको हीनः । यत्र द्वौ हीनौ तत्रैक उच्छ्रित इति । समदोषं तु कफस्थानानुपूर्व्या जयेत् । प्रथममेव कफविपरीतमौषधं युञ्ज्यात् ततः पित्तविपरीतं ततो वातविपरीतमिति ।।

**निद्रानिवारणोपायः सन्यासाभिहितो हितः ।
सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥**

सर्वस्मिन् ज्वरे निद्राया निवारणोपायः सन्यासे योऽभिहितस्तीक्ष्णनस्यादिकः स हितः । सन्निपाते तु स विशेषेण हितः । योऽयं निद्राख्य उपद्रवो दारुणः सन्निपाते ॥

**सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोफः संजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवळग्रहैः ।**

सन्निपातज्वरस्यान्ते सन्निपातज्वरेण क्षपिते शरीरे पुरुषस्य कर्णमूले सुदारुणः शोफः संप्राप्तिविशेषवशाज्जायते । तेन शोफेन कश्चिदेव विमुच्यते प्रायो मारयतीत्यर्थः । तस्मात्तं शोफं कबळग्रहान्तैः शीघ्रं जयेत् ॥

**शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति।
शाखानुसारीतस्याशुमुञ्चेद्बाह्वोःक्रमात्सिराम्**

यस्य पुंसः शाखानुसारी धात्वाश्रितो ज्वरो रक्तावसेचनाच्छेषेण शीतोष्णादिकोपक्रमेण न शाम्यति तस्य बाह्वोः क्रमात् सिरां मुञ्चेत् । न तु द्वयोर्युगपत् ॥

**अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम्
ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानन्तरमुच्यते ॥
पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।
त्रिचतुष्पञ्चशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ॥**

तथा य एव विधिः पूर्वमुक्तः स एव विषमे सततकादिके वातादिदोषविशेष कोप-

वशेन यथात्मीयः कार्यः । यश्च विधिरनन्तरमुच्यते सोऽपि कार्यः । सुबोधम् ॥

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक्
तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥

तथा त्रिफलादीन्नानाविधैर्विधानैः पृथग्योजयेत् । कदाचिद्दोषाद्यपेक्षया विषमज्वरे त्रिफलाः । कदाचिद्धरीतकी । कदाचित् गुडूचीति पृथक्शब्दार्थः । सुबोधम् ॥

लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ।
प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम्
जीर्णं तद्वद्दधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ।
कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ॥

विषमे सततकादिचतुष्टये यस्मिन् दिने ज्वर आगच्छति तस्मिल्लंघनं वोपक्रमं बृंहणं वा कुर्वीत दोषाद्यपेक्षया । सुबोधम् । घृतं जीर्णमिति संबध्यते । तथेति सतैलम् । तद्वदिति प्राग्भक्तं दध्यादिकम् । षट्पलादिकं सर्पिश्च । षट्पलं पञ्चकोलयवक्षारैः राजयक्ष्मण्युक्तम् । कल्याणमुन्मादे । पञ्चगव्यमपस्मारे । तिक्तकं कुष्ठे । वृषघृतं रक्तपित्ते ॥

पञ्चगव्यस्य महतो विधिना पञ्चमाहिषम् ॥
पञ्चाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धं घृतं —

तथा महतः पञ्चगव्यस्य विधानेनापस्मारोक्तेन द्विपञ्चमूलादिक्वाथेन भार्ङ्गीदिकल्केन च पञ्चमाहिषमपि सिद्धम् । पञ्चमाहिषाणि विड्समूत्रादीनि । तद्वदेव पञ्चाजम् । तथा चतुरौष्ट्रं विड्सहीनम् । सिद्धं पक्वम् । सिद्धं नाम फलसाधनाय ॥

—तथा ।
कटुरोहिणिमञ्जिष्ठावृषग्रन्थिकचित्रकैः ॥
पाठास्वगुप्तादिनिशैः पञ्चगव्यस्य पञ्चसु ,
प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित् परम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलारोग्यवृषत्वकृत् ।

तथा कटुरोहिणिकादिभिः संयुक्तैः पञ्चसु पञ्चगव्यप्रस्थेषु सिद्धं घृतं सिद्धम् । गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रघृतानि च पञ्चगव्यानि । कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्थांशः । ग्रथिकं पिप्पलीमूलम् ॥

कोलाग्निमन्थत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ।

कोलादिक्वाथे घृताच्चतुर्गुणे दध्ना स्नेहसमेन पट्टिकालोद्ध्रचूर्णस्य स्नेहाच्चतुर्थेनांशेन घृतं पचेत् ॥

शृतक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णाः खजाहताः ॥
विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ।

शृतं क्षीरं घृतं क्षौद्रं समं गृहीत्वा शर्करापिप्पलीचूर्णं गाढत्वपरिहारेण संमिश्र्यते खजाहताः सन्तो विषमज्वरनाशनाः ॥

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजम्

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रकामतः ।
सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः

तथा सुरादिकं सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा तत्सेवित्वा वमेत् । घृतस्य वा महतीं मात्रामहोरात्रजरणलक्षणां पीत्वा छर्दयेत् ॥

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।

ज्वरागमनदिवसे तु विषमज्वरेषु नीलिन्यादीन् जलेन पिबेत् । किंभुत आह । स्नेहस्वेदाभ्यां संस्कृतः ॥

आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्स्विन्नस्य यापनम् ॥
पयसा पृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ।
मस्तुना वा वृषशकृत् सुरया वाथ सैन्धवम् ॥

अथवा तदहर्ज्वरागमनदिवसे स्विन्नस्य सतो यापनाख्यमास्थापनं दद्यात् । यापनाः कल्पसिद्धिषु वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । पृषदंशो मार्जारः । वृषः वृषपुंगवः । तस्य विण्मस्त्वंशेन च संयुक्तम् । सैन्धवं सुरयैव ॥

मनोह्वासैन्धवं कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ।
योज्याहिङ्गुसमाव्याघ्रीवसानस्येससैन्धवा ॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

व्याघ्रवसा हिङ्गुसमा सैन्धवेन च स्तोकेन युक्ता नस्यम् । पुराणसर्पिः केवलम् ॥

पलंकषानिम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विड्वा विलाळजा ।
पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ॥
धूपो ज्वरेषु सर्वेषु कार्योऽयमपराजितः ।

पलंकषादिकं घृताभ्यक्तं धूपः । विलाळविट् केवला । पुरादिभिरपराजिताख्यो धूपः सर्वज्वरेषु कार्यः । पुरो गुल्गुलुः ॥

सहदेवावचाभद्रानाकुलीभिःप्रयोजयेत् ।
धूपनोद्वर्तनालेपान् सर्वज्वरनिबर्हणान ॥

सहदेवादिभिः सर्वज्वरहरान् धूपादीन्योजयेत् । भद्रा कृष्णशारिबा । नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

धूमनस्याञ्जनोत्त्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्त्वनुबन्धजाः ।

चित्तवैकृते च भूतोन्मादापस्मारेषु धूपादय उक्तास्तेऽपि ज्वरेषु योज्याः । दैवाश्रयं भैषज्यं मणिमन्त्रादि । विषमान् ज्वरान्न तथान्यदौषधं व्यपोहति यथा दैवव्यपाश्रयम् । यतस्ते विषमाः प्रायेणागन्तोराभिचारग्रहावेशादेरनुबन्धेन जायन्ते । तत्र च बलवद्दैवव्यपाश्रयं कर्म ॥

यथास्वं च सिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ।

विषमज्वरे च तीक्ष्णोष्णादिभिः सर्व-

था अशान्तौ यथास्वं सिरां विध्येत । तृतीयकेऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके बाह्वोश्चेत्यादि यथास्वशब्दार्थः ।'

रसस्संस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलंघने ।
सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥
तीक्ष्णान्विरेकानमांसस्थेमेदोघ्नंमेदसिस्थिते ।
अस्थिस्थे वातशमनमभ्यङ्गस्वेदमर्दनम् ॥
ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्बस्तिकर्म च ।

रससंस्थे प्राधान्येन वमनम । अन्यद्यथायोग्यं लंघनम् । रक्तस्थे ज्वरहरान सेकादीन । सुबोधम् । मेदोघ्नं यत्किञ्चित । अस्थिस्थे ज्वरे वातशमनमभ्यङ्गादिकं कुर्यात् । ज्वरे चान्यत्र तथा वातार्तिशमनं यथा बस्तिरतस्तमपि कुर्यात् । मज्जशुक्रस्थयोः कष्टत्वाद्विशेषेण नोक्तम् । सामान्येन तु मज्ञश्चतुर्थकोक्त्यैवोक्तम् ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ।
सर्पिष्पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।
ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं मणिमन्त्रादिसाधनम् ॥
ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

केवलानिलादिके ज्वरे सर्पिष्पानादिकं कुर्यात् । यथास्वं चाध्यायेपूक्तं विसर्पादिषु रक्तमोक्षादि चिकित्सितं तदपि ज्वरे कुर्यात् । सुबोधम् ॥

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥
हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधकामभयशोकजान् ज्वरानिष्टैः प्रियैर्मनोज्ञै रमणीयैर्जयेन् । पित्तशमनेन क्रोधजम । भीशोककामजान् वातशमनेनेत्यर्थः । इदं हितं तदात्वानुबन्धयोरिदमहितमिति ज्ञात्वा तदाचरणपरिहाराभ्यां च जयेत् ॥

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः
भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ
शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्दैवव्यपाश्रयः ॥

क्रोधजस्तु ज्वरः क्रोधविषये कामोत्पादनेन शमं याति । कामजश्च कामविषये क्रोधोत्पादनेन । भयोद्भवो ज्वरः शोकोद्भवश्च ताभ्यां कामक्रोधाभ्यां शमं यातः भयविषये क्रोधविषये च दोषाद्यपेक्षया कदाचित् क्रोधः कदाचित् कामः । तथेतरौ कामक्रोधोद्भवौ भीशोकाभ्यां शमं यातः । सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयो विधिर्मणिमन्त्रादिः ॥

ते ज्वराः केवलाःपूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।
तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥
न हि ज्वरोनुऽबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

एतेषु चागन्तुज्वरेष्वाहारादिकं दोषानुसारेण कल्पयेत् । यतस्ते आगन्तवो ज्वरा आगन्तुसमवधानवेलायां केवलाः सन्तापमात्ररूपा एव भवन्ति । तथाप्यनन्तरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यन्ते यस्मात् ज्वरो मारुता-

यैर्विनाकृतोऽनुबन्धं न गृह्णाति । अनुबन्धश्चेत् स्थिता एव मारुतादय इति ॥

कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुङ्निद्रादिविनोदिनीः ।
शस्ता विचित्राः शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः
ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ।
त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥
गुर्वसात्म्यं विदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।
न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्—

स च ज्वरी ज्वरहेतुकरुङ्निद्रारत्यादिविनोदनाय विचित्राः प्रशस्ताश्च धर्मार्थकामसंयुताः कथाः शृणुयात् न तथा प्रेताश्रिताश्च । अस्यातुरस्य ज्वरागमनकालस्मृतिं मनोहरैः शब्दादिभिर्हरेत् । सुबोधम् ॥

—तथा ॥

निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम्
सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्भिषग्जितम्

तथेति सर्वान्नाहारत्वे । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माज्ज्वरो निवृत्तो गत्वा पुनः प्रत्यावृत्तः पूर्वक्षपितत्वात् दुर्बलं नरं शीघ्रं व्यापादयतीति । स च निवृत्तो ज्वरो यस्मात् सद्यः प्राणहरस्तस्मात् तस्यावस्थाविशेषं विकल्प्य योग्यमौषधं कुर्यात् ॥

मनोभिरामा विषया वचनं ह्लादि दक्षिणम्
करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनम् ॥

मनसो बलाबलेन तदा तदा ज्वरः स्यादित्युक्तमतो मनःपुष्टये मनोभिरामा इत्यादिकमुच्यते । विषयाः शब्दादिकाः । दक्षिणमनुकूलम् । शुद्धं रागादिभिरनुपहतम् ॥

मातरं पितरं देवान् वैद्यान् विप्रान् हरं हरिम्
पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ।
धारयेच्च सदा मन्त्रमणिरत्नमहौषधीः ॥

मात्रादीन् पूजयेत् । दानादींश्च शीलयेत् । शुचिश्च सन्मूर्ध्नि सिद्धमन्त्रादिकं धारयेत् ॥

आर्यावलोकितं पर्णशबरीमपराजिताम् ।
प्रणमेदार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥

आर्यावलोकिताख्यं बौद्धं देवं प्रणमेत् । तथैव पर्णशबरीं नाम विद्यां तथापराजितामार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्यर्थं प्रणमेदेव ॥

जपंस्तथा गतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकित्सितम्
आगन्तुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥

इति जीर्णज्वरचिकित्सितं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

तथा गतोष्णीषं नाम मन्त्रविशेषं जपन्नागन्तुजैर्दोषजैः सहजैश्च रोगैर्विमुच्यत इति । तत्र तथा गतोष्णीषवत् सर्वव्याधिचिकित्सितमस्माभिः पर्णशबर्याद्याः पठ्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सां वर्णयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः। इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥
अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।
शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरश्च यत्
अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

ऊर्ध्वगमित्यादिविशिष्टं रक्तपित्तं साधयेत् चिकित्सेत् । अधोगमित्यादियुक्तं च यापयेत् । यद्व्रजत् । अतिप्रवृत्तत्वादियुक्तं तु त्यजेत्तन्न चिकित्सेदित्यर्थः । सुखः कालो द्विविधोऽप्यभिमतः । उपद्रवाः विकृतव्याधिविज्ञानीये प्रदर्शिताः ॥

ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलम् ।
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ।

साध्ये च रक्तपित्ते निदानादिकं ज्ञात्वा तदानुगुण्येन कदाचिदादावेव लंघनं योजयेत् कदाचित् बृंहणमिति । तथा कदाचिच्छोधनं कदाचिच्छमनम् । अनुबलौ मलौ वातकफौ । शोधनादेः सामान्येनोक्तत्वात् सन्तर्पणोत्थमित्यादिना विशेष उच्यते ॥

सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥
ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लंघ्यबृंह्यानवेक्ष्य च ॥

तुशब्दात् सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तमेवाधोभागं वमनेन । अन्यदित्यपतर्पणोत्थं अबलस्याल्पदोषस्य च यद्रक्तपित्तं तच्छमनैर्बृंहणैश्च साधयेत् । लंघ्यबृंह्यानवेक्ष्य च रक्तपित्तं साधयेदिति । अनेनैतदुक्तं व्याधिकर्शितादयो बृंह्यत्वेन ये पूर्वमुक्तास्तेषां सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तं शोधनेन तथा साधयेद्यथा बृंह्यत्वाल्लंघनं न दोषाय भवति । तथा येऽपि मेह्यादयो लंघ्यत्वेन पठितास्तेषामपतर्पणोत्थत्वादियुक्तं तथाविधाभ्यां शमनबृंहणाभ्यां साधयेत् यथाविधाभ्यां लंघ्यस्य बाधा न संपद्यत इति ॥

ऊर्ध्वे प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।
उपवासश्च निश्शुण्ठीषडंगोदकपायिनः ॥
अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वे प्रवृत्त इत्यादिना शमनबृंहणयोर्मार्गविशेषेण विषयप्रदर्शनम् । षडङ्गं घनादिसाधितमुदकं ज्वरपठितम् । मधुरो रसो नानाविधया भक्ष्यादिकल्पनया ॥

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥

अश्नतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत्।
धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥

ऊर्ध्वगे यदान्नं प्रयुज्यते तदा प्रथमं तर्पणं लाजसक्तवः । अधोगे तु पेया प्रयोज्या । अशुद्धं रक्तमश्नतो बलिनश्च प्रवृत्तं नैव धार्यं स्तम्भनादिना । तद्धि धारितं रोगकृत् भवति अन्यथा पुनर्यत् भोजनरहितस्याबलस्य च प्रवृत्तं शुद्धं च तच्छीघ्रं धारयेत् । यतस्तद्रक्तपित्तमग्निवच्छीघ्रकारि रक्तक्षयाच्छीघ्रं मारयतीत्यर्थः ॥

त्रिवृतात्रिफलाधात्रीत्रायन्त्यारग्वधाभयाः ।
गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रासितोत्कटाः ॥
यथास्वं कल्पविहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ।

त्रिवृतादयोऽभयान्ताः पृथक्कल्पोक्तेन विधानेन यथास्वं विषयेषु गवाक्षीक्षुरसादिभिर्यथायोगमेकद्वित्रैरुत्कटा विरेकार्थं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥

त्रिवृतः श्यामायाश्च क्वाथं शर्कराश्च विपाच्य तत्रैव च लेहत्वापादनयोग्यं त्रिवृच्छ्यामाकल्कं दत्वा लेहं साधयेत् । ततो लेहात् पाणितलं कर्षं लिह्यात् ॥

त्रिफलात्रिवृताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥

त्रिफलादिभिः समैः शर्करया पित्तजयायाधिकया माक्षिकेण कृतो मोदकः सन्निपातमूर्ध्वप्रवृत्तं रक्तं शोफं ज्वरं चापहन्ति ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ।

त्रिवृतश्चतुर्थेन भागेन पिप्पली । तद्वदिति मोदकः । सन्निपातादिहरः । माक्षिकमनुक्तमपि तद्वद्ग्रहणेन मोदकत्वाल्लभ्यते । इति विरेचनानि रक्तपित्ते ॥

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥
ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
फलेन्द्रयवगाङ्गेयामधुकं वा समाक्षिकम् ॥
क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा—

फलसंयुक्तं तर्पणादिकमधोगते रक्तपित्ते वमनं भवति । तर्पणं लाजसक्तवो मदनसितामधुयुक्तम् । ससितं वा जलमिति वाशब्दात् फलसंयुक्तमेव । क्षीरेक्षुरसयोरनुक्तान्यपि फलानि वमनत्वात् प्राधान्याच्च लभ्यन्ते ॥

—शुद्धस्यानन्तरो विधिः ।
यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम्।

एवं विरेकेण वमनेन वा शुद्धस्य यथास्वं विषयेष्वनन्तरो वक्ष्यमाणो विधिः कचिन्मन्थादिः प्रयोज्यः । कचित् पेयादिः । तथा च प्रयोज्यो यथा बलहानिर्न भवति ॥

मन्थो ज्वरोक्तोद्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः

मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसिताम्भसा ॥
मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ।
डाडिमामलकाम्लोवामन्दाग्न्यम्लाभिलाषिणः

ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्मन्थः द्राक्षाडाडिमकाष्मर्यपरूगाविल्वपरूषकैः । समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः । ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरिति । अन्यैर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतः । अथवा पञ्चसाराख्येनाम्भसा करणभूतेन घृताभ्यक्तैर्लाजसक्तुभिः कृतो मन्थः । अन्यैः पञ्चसारशब्देन क्षतक्षयकासचिकित्सिते पठितं शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च । संयुक्तं वा शृतं क्षीरमिति क्षीरं व्याख्यातम् । तत्र त एव पण्डिताः प्रमाणम् । मन्दाग्नेरम्लाभिलाषिणश्च रक्तपित्तवतो डाडिमेनामलकैश्चापादिताम्लत्वो मन्थः पित्तश्लेष्माधिक्यादिना पेया योग्यस्यैते मन्थाः । तत्र च ज्वरोक्तं स्मरणीयम् ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ।
उशीरं शाबरं लोद्ध्रं शृङ्गिवेरं कुचन्दनम् ॥
ह्रीबेरं धातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुरालभा ।
अर्धार्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ॥
भूनिम्बसेव्यजलदाश्चन्दनाम्बुप्रियङ्गवः ।
शालिपर्ण्या युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरकाः
तुवर्यो वातिवलया बलया वा हरेणवः ।
तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥
अनम्लाः किञ्चिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

यत्र तु योग्याः पेयास्तत्र यथाविषयं कमलाद्युशीरादिह्रीबेरादिभिस्त्रिभिरर्धश्लोकैराचार्यैर्विहिताः पेया रक्तपित्ते । भूनिम्बेत्यादिना श्लोकचतुर्भागैष्षट् पेया वक्ष्यन्ते । तुवर्य आढक्यः । एषां चानन्तरोक्तानां पेयौषधानां क्वाथे सिद्धाः दोषाद्यपेक्षया कदाचित् पेयाः केवला हिताः । कदाचिन्मांसपेयाः कदाचिन्मांसरसाः । ते च पेयादय औषधक्वाथसिद्धाः कदाचिद्दाडिमामलकादिनाम्लाः सर्वे च घृतादियुक्ताः ॥

शूकशिम्बीभवं धान्यं शाकं मांसं च शस्यते ॥
अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलम् ।

अन्नस्वरूपविज्ञानेऽध्याये शूकधान्यादिकं यल्लघु शीतं चोक्तं तद्रक्ते शस्यते । न तु यवकादिमाषादिकाकमाच्यादि ॥

पूर्वोक्तमम्बु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥
लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।

पूर्वोक्तमम्बु निश्शुण्ठिषडङ्गम् । अथवा लघुना ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धम् । शृतशीतं वा केवलम् । फलाम्बु द्राक्षाशर्कराखर्जूरादिमृदितपूर्वकम् ॥

पद्मकाद्यञ्जनादिं च शारिवादिं च कल्पयेत् ॥
अन्नपाने गणं तद्वद्दशकं दाहनाशनम् ।
कफानुगे यूषशाकं मारुतानुगते रसम् ॥

अन्नपाने च पद्मकाद्यञ्जनादिशारिवादिकं गणं दाहनाशनं च दशकं कल्पयेत् ।

एषां काथेन साधयेत् पानं चेत्यर्थः । अथवान्नं पानं यथायोगमेतैः संयुक्तं कारयेत् । पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलशारिबासितोदीच्यम् । काष्मर्यफलं चन्दनमेष गणो दाहनाशनः प्रोक्तः । सुबोधम । रसो मांसरसः ॥

अभीरोरङ्कुरैर्लाबाः सहमुद्गाः पटोलजैः ।
मकुष्ठाधन्वयाषोत्थैरस्रापित्ते परं मताः ॥
शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः
उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥
प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
विसोत्पलमृणाळानां वर्तकक्रकरौ हितौ ॥
वर्तिकाम्भोजनाळानामश्वत्थस्य कपिञ्जलः ।
यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥

लावा नाम पक्षिणः । अभीरोः शतावर्या अङ्कुरैः सह सिद्धाः रक्तपित्ते परमत्यर्थं मताः पूजिताः । तथा मुद्गाः पटोलजैरङ्कुरैः सह सिद्धाः । तथा मकुष्ठादुरालभोत्थैश्चाङ्कुरैः । सुबोधम् । पुनश्शब्दात्तित्तिरिरपि सवास्तुकः । मारुताधिके रक्तपित्ते उदुम्बरक्काथसाधितः तित्तिरिः । कचिन्मारुतेऽधिके प्लक्षस्य निर्यूहे बर्हिणो मयूरः । फलवर्हाभ्यामिनज्मत्वर्थीयः । तथा बिसादीनामन्यतमस्य निर्यूहे वर्तकः क्रकरो वा हितः । मृणाळं बिसाङ्कुरः । सर्वा षष्ठी निर्यूहापेक्षया । भृशोष्णतीक्ष्णादि सर्वं रक्तपित्तकारणं रक्तपित्ती वर्जयेत् ॥

वाशारसेन फलिनीमृल्लोध्राञ्जनमाक्षिकम् ।
पित्तासृक् शमयेत् पीतं निर्यासो वाटरूषकात्
शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।
वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥
वाशारसेन भूनिम्बकटुकाशर्कराः पिबेत् ।
तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकम् ॥
सलोध्रनागकुसुमशाड्वलोत्पलवास्तुकम् ।

फलिन्यादि वाशास्वरसेन पीतं पित्तासृक्शमनम् । अथवा केवल एवाटरूषस्य वाशाया निर्यासः स्वरस. । अथवा न केवलोऽपि तु शर्करामधुसंयुक्तः स वाशानिर्यासः । अथवा शृतः क्वथितः । वृषः सद्यो जयत्यस्रम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् सर्वप्रकारोऽपि वृषोऽस्य रक्तस्य परं प्रधानमौषधम् । भूनिम्बादि चूर्णं वाशारसेन प्रयोगः । तेनैव माक्षिकयुक्तं पद्मकेसरादि वास्तुकान्तं प्रयोगः ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥
पथ्यारजन्यहिंस्रा वा पलाण्डुं तद्वदेव वा ।
फलिनीलोद्ध्रखदिरशाल्मलीकोविदारजम् ॥
शिरीषशेलुककुभसिन्दुवारातिमुक्तजम् ।
पलाशयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च ॥
मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ।
पुष्पैरेभिर्विपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतम् ॥
लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा किञ्जल्कं कमलस्य वा
लाजाः भृङ्गाटकं मुस्तं खर्जूरं कृष्णमृत्तिकाम्
क्षीरिवृक्षाङ्कुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलाम्

गैरिकं मधुकं लोध्रं शंखं शम्बूकमञ्जनम् ॥
तण्डूलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुकोद्भवम्
पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ॥

लोध्रो वृषस्तण्डुलीयः कृष्णा मृन्मदयन्तिका
शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
रक्तपित्तहराः क्राथास्त्रयः समधुशर्कराः ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावताच्छकृत्॥

गवाश्वस्य शकृद्रसो घृतमाक्षिकाभ्यां लेहप्रयोगः । पथ्यादीनां तद्वन्मधुसर्पिर्भ्यां प्रयोगः । तथा पलाण्डोः । फलिन्यादीनां यथासंभवं पुष्पं पृथङ्मिश्रितं वा चूर्णितं मधुना प्रयोगः । अथवा त्रिभिः श्लोकार्धैस्त्रयः प्रयोगाः । सुबोधम् ॥

अतिनिस्रुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।
जाङ्गलं भक्षयेद्वाजं मासं पित्तयुतं यकृत् ॥

लोध्रकालीयकोशीरफलिनीशङ्खगैरिकम् ।
पटोलपत्रं दुस्पर्शा समंगा शारिवालता ॥
त्वग्जंबुवेतसाश्वत्थद्वयाह्वोदुम्बरार्जुनात् ।
किराततिक्तक्रमुकमुस्तकट्फलपद्मकम् ॥
प्रपौण्डरीकह्रीबेरकमलोत्पलपर्पटम् ।
चन्दनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सशर्करम् ॥
फाण्टीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तण्डुलाम्भसा।
पीतमाशु जयत्यस्रं तृड्दाहतमकानपि ।

स्रुतमेव निस्रुतम् । जांगलजीवप्रभवत्वाद्रुधिरं जाङ्गलम् । अथवा आजं यकृदपक्वं सजातीयपित्तसंयुक्तं भक्षयेत् । लोध्रादिभिर्दोषाद्यपेक्षं पृथङ्मिश्रैर्वा फाण्टं शृतं शीतं वा चूर्णं वा तण्डुलाम्बुमिश्रं सर्वमेव चन्दनशर्कराभ्यां संयुक्तं पीतमस्रादीनाशु जयति । अर्जुनान्तानां त्वचा संबन्धः ॥

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्गकणायवैः ॥
बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

बलायाः क्राथस्य षट्सु पलेषु चन्दनादीनां पलं रात्रिस्थितं द्वितीयेऽह्नि प्रातः कषायो रक्तपित्तघ्नः ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टज. ॥
सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित्

चन्दनाम्भोजादीनां प्रसादो विचूर्ण्य जलेनालोड्य स्थापितानामुपरिभवो भागः सितादिमान् शोणितस्यातिप्रवृत्तिजित् ।.

तद्वदच्छः सितालोध्रमधुकोशीरचन्दनात् ॥
मृच्छ्यामाशारिबामुस्ताधातकीयष्टिकान्वितात्

सितादीनामच्छः प्रसादस्तद्वत् गुणैश्चन्दनादिप्रसादवत् । सुशीतः ससिताक्षौद्रश्च सन्नित्यर्थः ॥

वैडूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकम् ॥
मधूदकं रसं चेक्षोः पिबन् जयति शोणितम् ।

वैडूर्यादीनां मिश्रितानामुदकप्रयोगस्तथा । मधूदकं तथेक्षुरसश्च ॥

आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः
स्थितं तत् गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः स्रुतं जलम्
मधुमद्विकचाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ।
त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥
पिबेत् करञ्जबीजं वा तेनक्षौद्रसितायुतम् ।
लोद्ध्रचन्दनयष्ट्याह्वं तेन यष्ट्याह्वमेव वा ॥

अथवा इक्षुगण्डिका आपोथ्य जर्जरीकृत्य प्लावयेत बहुना जलेनाभिषुणुयात् । तज्जलमाकाशे लम्बशिक्ये रात्रिं सुरक्षितं स्थितं प्रांतर्वस्त्रादिना स्रुतं समकरन्दविकसितजलजकुसुमकृतोत्तंसं सत् तद्गुणं शोणितं जयतीत्यर्थः । उत्तंसं शेखरम् । सुबोधम् । तेनेत्युभयत्र तण्डुलाम्बुना ॥

नीलोत्पलं सिता यष्टी मधुकं पद्मकेसरम् ।
छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषायो रक्तपित्तजित्॥
ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्

नीलोत्पलादिभिः शीतकषायः । छिन्नोद्भवा गुळूची । सुबोधम् ॥

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ।
युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्वत् गव्यं पञ्चगुणेऽम्भसि
पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ।
जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ॥
पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाथवा ।
क्षीरेण वमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्कराम् ॥

कषायैर्विविधैरित्यादिना क्षीरविषयो दर्शितः । तद्वदिति गव्यं पयः शृतमेतल्लघुपञ्चमूलशृतमेव ससितामधु । पृथक् पृथगिति कदाचिज्जीवकेन कदाचिदृषभकेणेत्येवं सर्वैः । अथवा शर्करया शृतं सर्वथा सघृतम् । वमनी पुष्पादिकं पृथक् क्षीरेण चूर्णितमालोड्य । वमनी छर्दनफला वाट्या कार्पासनाम्निका ॥

गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥
विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
वटप्ररोहैः शुङ्गैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥
रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

गोकण्टकशतावरीभ्यां शृतमथवा पर्णिनीभिः । पर्णिन्यो मुद्गमाषसालपृश्निपर्ण्यः । मोचरसेन शृतं पय इति संबन्धः । निर्यासो यस्तु शल्मल्याः स मोचरससंज्ञितः । प्ररोहोऽङ्कुरः । शुङ्गं प्रथमोद्भिन्नं किसलयम् । तच्च प्रकरणाद्वटस्यैव । अत्र च रक्तपित्ते दोषाद्यपेक्षया रक्तातिसारचिकित्सां रक्तार्शश्चिकित्सां च कल्पयेत् ॥

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव तु ।
कषाययोगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेत् घृतम् ॥

कषायांश्चूर्णादीन् पयसा पीत्वा पयसैव भुञ्जीत । यथादोषादि च पूर्वोक्तैर्नानाविधकल्पनोपयोगैरौषधैर्विपक्वं घृतं पाययेत् ॥

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ।
पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥

तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ।
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामिलाः ॥
तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ।

समूलशाखस्यार्द्रवृषस्योलूखले क्षुण्णस्य षोडशपलान्यष्टाविंशेन शतेन जलपलानां पक्त्वा पक्वस्य च षोडशपलानि गृहीत्वा तेन तावदेव घृतं घृताच्चतुर्थांशेन शौनकमतेन षष्ठांशेन वा वृषपुष्पाणि गर्भे दत्वा विपचेत् । सुबोधम् ॥

पलाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्वद्वत्सकसाधितम्
लोध्रोत्पलसमंगाभिस्तथैव त्रायमाणया ।

पलाशवृन्तानां स्वरसः सामान्यपरिभाषया घृताच्चतुर्गुणस्तेषामेव गर्भचूर्णस्य घृताच्चतुर्थांशत्वं शौनकमते अष्टमांशं कल्कस्य । अनेनैव विधिना वत्सकलोद्ध्रादित्रायमाणासाधितानि त्रीणि घृतानि । वृन्तं पत्रम् ॥

लाजगोधूममधुकासिताचूर्णं पयोद्रवम् ।
घृतेनोत्कारिकांकृत्वाखादेत्पित्तास्रवारिणीम्

उत्कारिका या पिष्टमालोड्य संस्वेद्य च पिण्डीक्रियते ॥

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनाळजम् ॥
मृणाळाम्भोजकिञ्जल्कश्यामासनमधूकजम् ।
तद्वत् पृथक् पृथक् क्षारं—

कण्ठमार्गगे रक्ते पिच्छात्वादियुते नीलोत्पलनाळजः क्षारो मधुसर्पिर्भ्यां लेह्यः । पिच्छा मण्डप्रायम् । ग्रथितं संहतम् । मृणाळादीनामन्यतमस्य क्षारो दोषाद्यपेक्षया प्रयुक्तस्तद्वत् सर्पिर्मधुभ्यां लीढ उत्पलनाळजवद्विज्ञेयः ॥

—घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥
पिष्टैरभीरुकाकोळीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ।
फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥
तद्विबन्धज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ।

क्षीरेण समघृतेन । पुनर्वसुमते चतुर्थांशेनाभीर्वादिकल्केन घृतं पचेत् जलं विना द्रव्याणि न संस्कारयोग्यानि भवन्तीत्यनुक्तावप्याचार्याः सर्पिषा समं जलमिच्छन्ति । अभीरुः शतावरी । वृक्षाम्लं तिन्त्रिणीकम् । फलपूरकं बीजपूरकम् ॥

पञ्चभिः पञ्चमूलैश्च सिद्धमाद्यैस्तदर्थकृत् ॥
गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ।

आद्यानि पञ्च पञ्चमूलानि महद्ध्रस्वमध्यजीवनतृणाख्यानि । तदर्थकृदिति विबन्धज्वरादिजित् । अत्र घृताच्चतुर्गुणं जलम् । पञ्चमूलकल्कश्च घृताच्चतुर्थांशेन । सुबोधम् ॥

मधुकाञ्जनमञ्जिष्ठामृणालोत्पलगैरिकैः ॥
सुवर्णलोध्रकालीयसमंगाम्बुजचन्दनैः ।
सौगन्धिकसिताशंखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥
क्षीरेणास्थापयेदेनं स्नातं च शिशिराम्भसा ।

क्षीरेणैवाशयेच्छालींस्ततो मधुकसर्पिषा ।
कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥
जीर्णेऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ।
विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं वास्थापने पयः ॥
सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ।
मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरवस्तिभिः ॥
ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ।
छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥
विशेषात् प्रदरस्योक्तं योनिरोगेषु चौषधम् ।

मधुकादिभिः पिष्टैर्घृतमाक्षिकयुक्तैश्च क्षीरेण सहास्थापयेत् । सुवर्णं पद्मकम् । कालीयं पीतचन्दनम् । समंगा मञ्जिष्ठा । सौगन्धिकमत्र पद्मकम । अंबु वालकम् । अनेनास्थापितं स्नाताशितं च मधुयष्ट्या संयुक्तेन सिद्धेन वा सर्पिषा सूत्रोक्तेन विधिना कालेऽनुवासयेत् । अयं च उक्तो बृंहणो रक्तपित्तक्रमः स पुराणे रक्ताधिकेऽतिसारे विरेचनातियोगे च विधेयः । सुबोधम् । सक्षौद्रेत्यादि पयोविशेषणम् । ईदृशैरेवेति य एव वस्तयो गुदेनोक्तास्त एव मेढ्रेण योज्या इत्यर्थः । अयं च मेढ्रप्रवृत्तरक्तनिबर्हो विधिः प्रदरेऽपि योनिप्रवृत्ते रजसि गुह्यरोगे वक्ष्यमाणे विधेयः । तथायमेव रक्तपित्तविधिर्बृंहणः छेदाभिघातादिनातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते च विधेयः । प्रदरस्य च योनिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य योनिरोगोक्तं रक्तशमनौषधं विशेषाद्विशेषतः ॥

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
कषाययोगानपूर्वोक्तान्क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ।
क्षीरादीन् ससितं तोयं केवलं वा हितं जलम् ।
रसो डाडिमपुष्पाणामाम्रास्थ्नः शाद्वलस्य च ।

घ्राणप्रवृत्ते शुद्धे रक्ते नस्यमनुषेचयेत् । किमित्याह । पूर्वोक्तांश्चूर्णादिकषाययोगान् क्षीरेक्ष्वाद्यन्यतमरसेनाऽऽलोडितानथवा क्षीरेक्षुरसादीन् सशर्करांस्तोयं वा सशर्करं केवलमेव वा तोयम । सुबोधम् ॥

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ॥
रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ।

इति रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

शीतो वर्गः पित्तशमनो दूर्वादिः शोधनादिगणपठितः अथवा महाकषायसंग्रहपठितः पकलाजादिर्दाहहा दशकः शीतः । सुबोधः श्लोकः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कासस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

निदानोक्तक्रमस्याश्रयणात् प्रथमं केवलेत्यादिना वातकासचिकित्सोच्यते ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गस्वेदसेकावगाहनैः ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं त्वौर्ध्वभक्तिकैः
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।

स्नेहैः घृतादिभिर्यथायोग्यम् । वातघ्नानि शोधनादिगणपठितानि भद्रदारुनतकुष्ठादीनि । पेयादिभिरवगाहान्तैर्घृतादियोगात् स्निग्धैः । अभ्यङ्गस्यातिशयप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । विड्बद्धा कठिना । वातो विबद्ध असम्यग्वाही । घृतैरेवौर्ध्वभक्तिकैः क्षीरैरिति सामान्येन । सपित्तं सकफं चेत्यनिलजकासविशेषणम् ॥

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥

गुडूचीकण्टकार्योः षष्टिः पलानि ततो निष्पीडितो रसो यथासंभवं तस्यालाभे काथकल्पनया क्वाथः ॥

क्षाररास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ठ्याह्वधान्यकैः ।
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ।
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥

क्षारादीनां पञ्चकोलानां प्रत्येकमर्धकर्षः । दशमूलकाथो घृताच्चतुर्गुणः । सह श्वासेन वर्तते यः कासः स तथोक्तः ॥

काश्मर्यत्रिफलाव्योषपशटीद्राक्षापरूषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्वृद्धिस्वगुप्ताग्निकगोक्षुरम् ॥
व्याघ्रीतामलकीमेदाकाकनासाशतावरीः ।
विदारी च घृतप्रस्थः कर्षांशैस्तैर्विपाचितः ॥
क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ।
गुल्मारुचियकृत्प्लीहशिरोहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कामिलार्शोनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः ।

काश्मर्यादिभिः कर्षांशैर्घृतप्रस्थं तद्वत् समेन क्षीरेण युक्तं पचेत् । अत्र घृतसमं जलमिच्छन्ति । अग्निकः चित्रकः । तामलकी ताली । काकनासा काकतुण्डफला । शोषो मांसक्षयः । क्षयो राजयक्ष्मा ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ।
पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ॥
तुलार्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ।
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवंक्षणवेदनाम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत्॥

रास्नादीनां द्वादशपलानि कुलत्थादीनां प्रत्येकमष्टौ पलानि आजमांसस्य पलानि पञ्चाशदिति पानीयपलशतपञ्चकेन सद्वादशपलेन साधयेत् । तेनेति सिद्धेन साधिप्रयोगान्मांसवन्मांसपाकावधिरस्य सिद्धता । चरके तु पठितं पादशेषेण तेन चेति । जीवनीया उक्ताः । तैः पलांशैः समेन क्षीरेण युक्तं घृताढकं पचेत् । समीक्ष्येति बृह-

णीयत्वं सम्यग्विकल्प्य । सर्वाङ्गरोगा नानाविधा वातव्याधयः । ऊर्ध्वे प्रवृत्तोऽनिल ऊर्ध्वानिलः । सहशब्देन तावपि जयेदित्युक्तम् ॥

विदार्यादिगणक्राथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य क्राथः स्नेहाच्चतुर्गुणः कल्कश्चतुर्थांशः । इदं च घृतं वातपित्तकासे विधेयम् ॥

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥
सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृताप्लुतम् ।
लिह्यात् पयश्चानुपिबेदाजं कासाभिपीडितः ॥

अशोकबीजादीनि घृताच्चतुर्थांशानि । पानीयं चात्र घृतसममिच्छन्ति । तदित्यशोकबीजादिपरामर्शः ॥

विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम्
भार्ङ्गीक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

विडङ्गादिचूर्णोपयोगे घृते मात्राशब्दः स्तोकपर्यायः । तच्च विडङ्गादिचूर्णं वातकासे सश्लेष्मणि हितं श्वासादिषु च ॥

दुरालभां शृङ्गिवेरं शठीं रास्नां सितोपलम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥
दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्ङ्गीं कर्कटकीं शटीम्
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥

तद्वत् सकृष्णां शुण्ठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च ।
पिबेत् कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम्
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाः
पिबेत् बदरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

दुरालाभादीन् कर्कटशृङ्गीसहितांस्तैलेन लिह्याद्वातजे कासे । द्वितीयं दुरास्दर्शाद्यं सुबोधम । तद्वदिति कृष्णाशुण्ठ्योः पुराणगुडतैलाभ्यां प्रयोगः । तद्वदेव भार्ङ्गीशुण्ठ्योः । सैन्धवपिप्पल्योरुष्णोदकेन प्रयोगः । सिताशुण्ठ्योर्मस्तुना । दध्ना कणरेणुकाः पिप्पलीबीजानि । तथा बदरमज्ञो रेणुकाः मदिरया वा दध्ना वा मस्तुना वा । पिप्पलीनां कल्को जलपिष्टः सैन्धवयुक्तेन घृतेन भृष्टः क्रियते ॥

कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत्
हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥

स्नैहिकं धूमविधावुक्तम् । हिध्माश्वासे ये धूमा वक्ष्यन्ते तान् सेवेत क्षीरमांसरसाशनः सन् ।

ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥

ग्राम्यादिमांसकृतै रसैर्माषात्मगुप्ताकृतैर्वा यूषैः शालियवादीन् हितान् पथ्यान् भोजयेत् ॥

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत्
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीम् ॥
दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
पिबेत् समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम्
मात्स्यकौक्कुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ॥

अनिलजे कासे यवान्यादिभिः सिद्धां डाडिमादिभिरम्लां च पेयां पिबेत् । दशमूलरसे पञ्चकोलगुडसंयुतां तद्वत् कटीरुगादिनाशिनीमित्यर्थः । समशालितिलां ससैन्धवामथवा क्षैरेयीम् । मत्स्यादिभिर्मांसैः पेया घृतसैन्धवयुक्ता ॥

वास्तुकोवायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्डकः ।
कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम्
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ।
दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिबेत् ॥

वास्तुकादिशाकं कासे पथ्यम् । स्नेहास्तैलादयः तैलपूर्वाः । भक्ष्या नानाविधाः क्षीरादीनां पिबेदित्यनेन संबन्धः । गुडेन कृतं गौडिकम् । सुबोधम् ॥

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ॥
फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ।

सकफे यत्र मुखेन कफप्रवृत्तिः तत्र वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनम् । अथवा मदनादिकथितैर्जलैः । अथवा मदनमधुयष्ट्योः कल्को विदारीरसेन चेक्षुरसेन चेषद्युक्तः ॥

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥

तनुकफे पित्तकासे मधुरैरौषधैर्युक्तां त्रिवृताम् । घने कफे तु तिक्तकैर्युक्ताम् ॥

हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥

तया च त्रिवृतया हृतदोषः सन् शीतादिगुणं संसर्जनं पेयादिक्रमं भजेत् । घनकफे पित्तकासे शीतरूक्षादिकं तिक्तोपसंहितं मिश्रितम् ॥

पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधम् ।
लाजामृताफलद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिताः ॥
दुस्पर्शाकर्कटीशुण्ठीशटीद्राक्षासितावलाः ।
निदिग्धिकामूलफलं वटबीजं रसाञ्जनम् ॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्धैः पित्तकासिनाम्
पयोऽनुपानाः शृङ्गीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुम्

पिप्पलीलाजदुस्पर्शानिदिग्धिकाखर्जूरादिभिः पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च घृतक्षौद्राभ्यां युक्ता लेहाः पित्तकासिनामुक्ताः । महौषधं शुण्ठी । अमृताफलमामलकफलम् ।

कर्कटी कर्कटशृङ्गी । वांशी तुकाक्षीरी । शृङ्गया आज्यसितामधुनो दोषाद्यपेक्षया मात्रा ॥

लेहः पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

एवं पित्तकासे सितादिभिर्लेहः । स कफे पैत्ते मुस्तमरिचाभ्यां युक्तः सितादिभिर्लेहः । सानिले तु पैत्ते अब्दमरिचाभ्यां विना सघृतः सितादिभिर्हितः ॥

मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्तशटीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।

मृद्वीकाफलानि पञ्चाशत् फलानां संख्याशब्देन केवलेन प्रयोगे उक्तमानं न नेच्छन्ति । पिप्पलीफलानि त्रिंशत् । शर्करायाः पलमित्येतन्माक्षिकेणावलेहयेत् । अथवा पुंगवस्य क्षीरवृत्तेः संबन्धि यः शकृतो रसः तं मधुना लेहयेत । त्वगादीनां शर्करान्तानां क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लेहो हृद्रोगकासयोर्हन्ता ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ।
संचूर्ण्य पक्त्वा पयसा लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिकाः

पिप्पल्यादीनां चूर्णं क्षीरेण पक्त्वा आ लेहत्वप्राप्तेस्ततश्चाष्टभागं क्षौद्रं दत्वा लिह्यात्।

विदारीक्षुमृणाळानां रसान् क्षीरं सितोपलाम्
पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥

विदार्यादीनां रसान् क्षीरं सितोपलां च समभागानि दोषाद्यपेक्षमात्रेण क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत । तत् पीतं पित्तकासमपोहति ॥

मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥

तत्र च पित्तकासे यवादयो जाङ्गलानां मांसानां रसैर्मधुरैरम्लरहितैः सहमात्रया हितास्तथा मुद्गादीनां यूषैः शाकैश्च पटोलादिभिस्तिक्तकैः ॥

घनश्लेष्माणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसः पयः ।

घनश्लेष्माणि पित्तकासे तिक्तकैर्द्रव्यैर्मधुसहिता लेहाश्च हिताः । तनुकफे पैत्ते शालयः षष्टिकाश्च रसयूषशाकादिभिः । सुबोधम् ॥

काकोळीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ॥
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ।

काकोळ्यादीनां क्वाथेन पित्तकासिनो मांसरसादीन् कल्पयेत् । कल्पयेदित्यनेन चूर्णितैरपि संयुक्ता रसादय इष्यन्ते ॥

द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥
साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम्

द्राक्षादिक्काथेन समं क्षीरं शृतं शीतं सन्मधुशर्कराभ्यां सह पिबेत् । तेन वा द्राक्षादिकथितजलेन साधितां पेयां केवलेन मधुनान्वितां पिबेत् ॥

षडीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्छितम् ॥

जलेन षड्यादिकं पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपूतं घृतमिश्रितं पिबेत् ॥

महिष्यजावीगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेत्—

महिष्यादीनां क्षीराणि धात्रीफलानां च रस इति पञ्चसमानि तावच्च सर्पिर्विपक्कं सिद्धं पिबेत् पित्तकासे ॥

—तद्वन्मधुरेण गणेन वा ।
क्वाथीकृतेनेक्षुरसे क्षीरयुक्तेन साधितम् ॥
सशर्करं पिबेत् प्रातर्लिह्याद्वा माक्षिकान्वितम् ।

तथा मधुरगणस्य क्काथेन स्नेहसमेन क्षीरेण च स्नेहसमेन स्नेहाच्चतुर्गुण इक्षुरसे सर्पिः साधितं शर्करया सह प्रातः पिबेत् । मधुरो गणो रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः । अथवैतत् सर्पिः सशर्करमेव प्रातर्माक्षिकान्वितं लिह्यात् स्यादनं सत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्काथे पक्कं क्षीरसमं घृतम् ।
पाययेत् पित्तकासार्तं मधुना वावलेहयेत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्काथः स्नेहाच्चतुर्गुणः । सर्वसर्पींषि स्यानानि लेह्ययोगीनि भवन्ति ॥

मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलाम्
शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥

मेदादीनि स्नेहाच्चतुर्थांशेन । जलमौषधस्य वीर्यग्रहणाय स्नेहसममष्टगुणेन क्षीरेण सर्पिः पचेत् । तत् पक्कं पानादिषु प्रयुक्तं पित्तकासनुत् ॥

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।

एतेषां वानन्तरोक्तानां घृतद्रव्याणां चूर्णं लिह्यान्मधुनेत्यर्थाल्लभ्यते । अथवा यैरेव द्रव्यैर्घृतान्युक्तानि तेषां कषायं पिबेदिति पित्तकासः ।

कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ।
स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥
तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं—

कफकासीत्यादि सुबोधम् । सुरकाष्ठं देवदारु । स्निग्धमित्यनेनैव स्नेहेन त्रिभि-

मार्गैर्युक्त्या वातरक्षादिरूपया । विरेचयेत ऊर्ध्वमिति वमनेन । अध इति विरेचनेन । मूर्ध्नीति नस्येन । तीक्ष्णैः पुनर्द्रव्यैस्त्रिधापि बलिनमेव विरेचयेत् । अबलं तु मृदुभिर्विरेकैरित्यर्थः ॥

—संसर्गीं चास्य योजयेत् ।
यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥
कासमर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिम्बजैः ॥

अस्य च विरिक्तस्य कासिनः संसर्गीं पेयादिक्रमाख्यां योजयेत् । केनेत्याह । यवाद्यन्नैः । किंभूतैरुष्णै रूक्षैश्च तथा कटुभिर्मरिचादिभिरुत्कटैः कासमर्दादिभिर्नानाविधेन प्रकारेणान्वितैस्तथा धान्वैर्जाङ्गलै रसैर्बैलैश्च विलेशयप्रभवैस्तिलादिजैश्च स्नेहैः ॥

दशमूलाम्बु घर्माम्बु मद्यं मध्वम्बु वा पिबेत् ।
मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैरन्वितं निशाम् ॥
पिबेद्वारि सहक्षौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

तृषितश्च दशमूलाम्ब्वादिकं पिबेत । घर्माम्बूष्णोदकम् । पौष्करादिमूलैः सकलां रात्रिं समन्वितं वारि श्वोभूतेषु त्रिषु कालेष्वन्नस्य पिबेत् । भोजनस्यारम्भमध्यपर्यवसानेष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगापेक्षया विकल्पः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गिवेरं विभीतकम् ॥
देवदार्वभया मुस्तं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
गुळूची पिप्पलीभार्ङ्गीशृङ्गीकर्कटकस्य च ॥
व्योषदारुविळङ्गानि त्रिफलाशर्कराबलाः ।
निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मारिचैः सहयोजिता ॥
शिखिकुक्कुटपिञ्छानां मषी क्षारो यवोद्भवः ।
विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥
कफकासहरा लेहाः सप्तश्लोकार्धयोजिताः ।
मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥
पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ।
कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥

पिप्पलीदेवदारुगुळूचीव्योषनिदिग्धिकाशिखिपिञ्छविशालादिभिः श्लोकार्धैः सप्त माक्षिकद्रवा लेहाः कफकासहरा भवन्ति । मरिचैः फलैः सह योजिता निदिग्धिकामूलत्वक् । सुबोधम् । जोङ्गकं कृष्णागरु । कासघ्नादीनां षष्ठ्यन्तानां पृथग्रसो विज्ञेयः कासघ्नः कासमर्दः । असित इति सुरसविशेषणम् ॥

देवदारुषडीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
विळङ्गं सैन्धवं हिङ्गु कुष्ठं व्योषं मनः शिलाम्
कासेश्वासेचहिध्मायांलिह्यात्क्षौद्रघृताप्लुतम् ।

देवदार्वादिभिः पिप्पल्यादिभिश्च द्वौ तैलमाक्षिकयुतौ लेहौ वातानुगे कफे कफकासे भवतः । विळङ्गादि चूर्णं क्षौद्रघृताप्लुतं कासादिके लिह्यात् ॥

गुळक्षारोषणकणाडाडिमं श्वासकासजित् ।
क्रमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षार्धाक्षपलोन्मितम् ॥
द्वे पले ऽडिमादष्टौ गुळाद्व्योषात् पलत्रयम् ।
रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥

गुडादिकं क्रमात् पलद्वयादिरूपोन्मानमितं श्वासकासजित् । गुळस्य पलद्वयम् । यवक्षारस्यार्धकर्षः । मरिचस्य कर्षः । पिप्पलीनामर्धकर्षः । डाडिमस्य पलमिति क्रमार्थः सुबोधम् ॥

पाठाशुण्ठीषडीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनम् ।
पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतं पिबेत्
तद्वन्मुस्ताषडीशुण्ठीनागरातिविषाभयाः ।

पाठादिकं श्लक्ष्णं पिष्ट्वा उष्णाम्बुनालोड्यानु च दोषाद्यपेक्षामात्राभ्यां हिङ्गुसैन्धवाभ्यां च संयोज्य पिबेत् प्रकरणात् कफकासे । मुस्तादिकं तद्वत् पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥

पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सश्रृङ्गीकं च पाचनम्
अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥
सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

ज्वरोक्त पथ्यादि "रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनं" तत् सश्रृङ्गीकं पिबेत् । दीप्यकादिकं पिप्पल्यन्तं गोमूत्रे कथितं कफकासी पिबेत् ॥

तैलभृष्टं च वैदेहीकल्काक्षंससितोपलम् ॥
पाययेत् कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्लुतम् ।
सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ॥
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ।

वैदेह्याः पिप्पल्याः कल्कस्याक्षं कर्ष तैलेन भार्जितं सत् शर्करया दोषमात्रया युक्तं कुलत्थकथितसलिलेन पाययेत् तद्धि कफकासघ्नम् । सौवर्चलादिकं चूर्णितं घृतेनालोड्य वातश्लेष्मकासे पिबेत् ॥

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराह्वषडीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥
पेयानुपानं तत् सर्ववातश्लेष्मामयापहम् ।

द्रवपाठासंभवाच्च दशमूलरसस्याढको विज्ञेयः । दशमूलाढकः पुनर्घृतप्रस्थेनाभ्यक्ततामेव न प्राप्नोति । अक्षसमैः कार्षिकैः ॥

निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिद्घृतम् ॥
घृतं रसे विळङ्गानां व्योषगर्भं च साधितम् ।
पुनर्नवशिवाटिकासुरसकासमर्दामृता
पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ।
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥

निर्गुण्डीपत्राणां स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गुणः स्नेहश्चतुर्थांशः । निर्गुण्डी शेफालिका । तस्या एव पत्रम् सुबोधम् ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषविलङ्गषडिडाडिमैः ॥
सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकार्धिभिः ॥
मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालंभाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्ङ्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तत् सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

कण्टकार्या रसो निष्पीडितः बलादीनि स्नेहाच्चतुर्थांशानि । मूलं पिप्पलीमूलम् । आमलकफलानि । पौष्करं पुष्करमूलम् । चरकविदः पठन्ति सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैरिति ते ह्यामलकानि न पठन्ति ॥

कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां पक्त्वा द्रोणेऽम्भसः [पचेत् ।
तेनाढकेन क्वाथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥
रास्नादुस्पर्शषड्ग्रन्थापिप्पलद्वियचित्रकैः ।
सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥
कासश्वासकफष्ठीवहिध्मारोचकपीनसान् ।

कण्टकार्याः पलशतम् । जलद्रोणं सद्वादशपलानि पञ्चशतानि । क्वथितशेष आढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम । रास्नादीनि कर्षोन्मितानि । षड्ग्रन्था शतपर्विका । कफष्ठेवः श्लेष्मोद्गिरणम् ॥

पचेद्व्याघ्रीतुलां क्षुण्णां वहेऽपामाढकस्थिते ॥
क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्नामृताग्निकान्
शृङ्गीभार्ङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥
सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत्
दर्वीलेपिनि शीते च पृथग्द्विकुडवं क्षिपेत् ।
पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥
लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ्र्याः पलशतम् । अपां जलस्य वहः पलसहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिकम् । आढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । पूतं स्रुतम् । ग्रन्थिः पिप्पलीमूलम । मत्स्यण्डिका खण्डादूना शर्करा । शुद्धा निर्मला । अधिश्रयणं पाकाय चुल्यामारोहणम् । पिप्पलीनां द्विकुडवमष्टौ पलानि । तद्वत्तुकाक्षीर्याः माक्षिकस्य द्विकुडुवं षोडशपलानि । अनवशब्देन तद्वत्सरकृतं प्रतिषिध्यते ॥

त्रिफलापिप्पलीपाठाशारिवाबृहतीद्वयम् ।
मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसंमितम् ॥
पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकम् ।
दत्वा गुळस्य च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥
लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव नियच्छति ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादयः कर्षप्रमाणाः । सुबोधम ॥

शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहळे कफे ।

सर्वस्मिन् कफकासे शमनं धूमं पिबेत् । शमनः प्रायोगिको मध्य इति पर्यायाः । यदा तु कफकासे बहळो घनः कफो भवति तदा शोधनं धूमं पिबेत् ।

शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति पर्यायाः । एतौ धूमविधौ प्रदर्शितौ ॥

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेऽङ्गुदीत्वचः ।
धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥
निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः
वातश्लेष्मोत्तरान कासानाचिरेण चिरन्तनान्

मनःशिलादीनां धूमं कासघ्नधूमविधानेन पीत्वा क्षीरं पिबेत् । कासघ्नधूमविधानं तु "चूर्णं गुळिकां वा निर्धूमदीप्तखिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्येन मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय निधाय च तत्स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत्" उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् प्रशान्ते च धूमे पुनः पुनः क्षिपेत् । पिबेत्तावदोषशुद्धेर्लाघवाद्वेति । एतच्च धूमविधौ व्याख्यातम् । तत्र च क्षीरं धूमात् निष्ठ्यूतस्य श्लेष्मणोऽन्ते गुळयुतमीषदुष्णं च पिबेत् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गाष्ठालंमनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत् तद्वत् गुळाम्बु वा

प्रपौण्डरीकादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमचेलेन सह वर्तिं कृत्वा तां च घृताक्तां कृत्वा तत एव धूमं पिबेत् अनु च क्षीरं तद्वदिति निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं च । अथवा गुडाम्ब्वनुपिबेत् न तु तथाविधं क्षीरम् ॥

नेपाळीतालमरिचलाक्षाञ्जनकुटन्नटैः ।
उशीररोहिषफलद्रामिळीवंशलेखनैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः
कोशातकीफलान्मध्यैः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥

नेपाळ्यादिभिः पूर्ववद्धूमः । नेपाळी मनःशिला । कुटन्नटं प्लवं धान्यं वितुन्नं परिपेलवम् । रोहिषं भूतिकम् । फलं मदनफलम् । द्रामिळी सूक्ष्मैला । वंशलेखनं वंशशिलातनुशकलं वदन्ति । सुबोधम् । कोशातकफलमज्जा मनःशिला च धूमम ॥

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयत् ॥
कफानुबन्धे पवने कुर्यात् कफहरां क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥
वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमार्द्रे विरूक्षणम्
कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥

इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः।

यत्र तु कफकासे पित्तानुबन्धात् तमकाख्यः श्वासः स्यात् तत्र कफकासे पित्तकासक्रियां यथावस्थं कुर्यात् । वातकासे तु कफानुबन्धे कफकासहरां क्रियां कुर्यात् । वातकफयोर्मिश्रितयोरपि पित्तानुबन्धे पित्तकासक्रियां कुर्यात् । सुबोधम् । तिक्तसंयुतशब्देन कर्म संबध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

क्षतक्षयकासयोर्यत्नेन प्राधान्यात् पृथगेवाध्यायारम्भः ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत्
क्षीरेणशालीन्जीर्णेऽद्यात्क्षीरेणैवसशर्करान्॥
पार्श्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्
भिन्नविट्तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम्

अन्तःक्षतशब्देन निदानोक्तं स्मारयति । तस्मिन् लाक्षाक्षौद्रक्षीरे जीर्णे सशर्कराञ्छालीन् क्षीरेण वाद्यात् । तामिति लाक्षाम् । समुस्तादिकां लाक्षामेव सवत्सकाम् ।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्
त्वक्क्षीरींसमितंक्षीरेपक्त्वादीप्तानलःपिबेत् ॥

लाक्षादीनि समानि जीवनीयगणस्य संयुक्तस्यान्यतमसमत्वम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । समित् गोधूमचूर्णं स्यात् । तत् सर्वं बहुना क्षीरेण पानयोग्यं पक्त्वा दीप्ताग्निः उरक्षती पिबेत ॥

इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥

क्षतेऽन्तरुरसि पुरुषः सन्धानार्थमिक्ष्वालिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुक्तं पिबेत् ॥

यवानां चूर्णमामानां क्षीरसिद्धं घृतान्वितम् ॥
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ।

यवचूर्णं क्षीरेण तथा साध्यते यथा पेयाप्रायो भवति । आमानामित्यनग्निस्पृष्टानां यवानाम् । तच्चूर्णं सज्वरदाहे क्षते । अथवा सितादीन् पयसा पिबेत् ॥

कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
गुडोदकं वा क्वथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ।
चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितम् ॥
रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

कासवानिति प्रकरणात् क्षतकासवान् । मधुरौषधानि रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः । सुबोधम् । आमलकचूर्णस्यैव प्रयोगः । पिप्पलीनां रसायनविधिस्तत्रैव वक्ष्यते ॥

कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
द्राक्षा मधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
मधुना गुलिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम्
कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान ।
रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ।

पर्वास्थिशूलसंयुक्तः कासी मधूकादिकं सघृतमाक्षिकं लिह्यात् । त्रिजातकाद्या

गुळिका सुबोधिनी । इयच्चैलाद्येति प्रसिद्धा । आढ्यमारुतो वातव्याधावुक्तः ॥

रक्तेऽतिवृद्धे च्छागं वा जाङ्गलं वा पिबेदसृक्
वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ॥
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥

रक्तेऽतिवृद्धे बहिः प्रवर्तमाने । जाङ्गलजीवप्रभावत्वाज्जाङ्गलम् । वर्षाभ्वादीनां चूर्णं द्राक्षारसादिभिः सिद्धं रक्तष्ठीवी पिबेत् । सिद्धमग्निसंयोगेन । सुबोधम् ॥

यथास्वं मार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ।

अस्मिन्नुरःक्षते कदाचिदतिप्रवृद्धं रक्तमधो नासिकया वापि प्रवर्तते । तत्र रक्ते यथास्वं रक्तपित्तवदपि भेषजं कुर्यात् ॥

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ॥
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ।
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥
तैलं च प्रसृतांशानि तत् सर्वं मृदुनाग्निना ।
पचेल्लेहो घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत् ॥
श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ।

पिप्पल्यादिर्सितोपलान्तं कार्षिकं । यवादिचूर्णं प्रत्येकं प्रसृतांशं द्विपलमित्यर्थः । आमलकफलरसस्य प्रसृतो द्वे पले यद्यपि शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तत् द्रवार्द्रयोरित्युक्तं सामान्येनैव । तथाचाचार्येणैव युक्त्या सम्पन्ने हृदये कथितम् । कुडुबादि तथा द्रवमिति । अत्र तेन प्रसृतो न संगृहीतः । तैलेऽप्येवमेव विज्ञेयम् । घृतं क्षौद्रं च संस्कारापादनयोग्यं दोषाद्यपेक्षमात्रं वा ॥

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
क्षामःक्षीणःक्षतोरस्कोमन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान्॥
शृतक्षीरसरेणाद्यात् सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

यस्य तु क्षतकासिनो मूढो नानुलोममार्गप्रवृत्तः प्रबलो वातः सोऽजस्य मेदोऽद्यात् । किंभूतं सुराभृष्टं ससैन्धवं च । सुरा भृष्टा येनेति वक्तव्ये बहुत्वान्मेदसः प्राधान्यज्ञापनार्थं विपरीतप्रयोगः यस्तु क्षामत्वादियुक्तः स तदेवाजामेदः शृतक्षीरजातेन सरेण सहघृतक्षौद्रशर्करमद्यात् ॥

शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः
क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

यः पुनः क्षीणत्वादियुक्तः कासी सः शर्करादिकं शृतक्षीरानुपानमद्यात् । स च क्षीणत्वादियुक्तः क्रव्यादां पिशिताशिनां मांसस्य निर्यूहं रसं घृतभृष्टं पिप्पलीक्षौद्राभ्यां युक्तं मांसशोणितवर्धनार्थं पिबेत् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षसालप्रियङ्गुभिः ।

तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ॥
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादध्याज्जातेन सर्पिषा।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ॥

न्यग्रोधादिभिः शृतात् क्षीराज्जातेन सर्पिषा सह शालीनामोदनं क्षतोरस्कत्वादियुक्तोऽश्नात् । तालमस्तकं तालप्रान्तम् । शेषाणि सर्वाणि प्रसिद्धानि ॥

वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ।
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः ---

वातपित्ताभ्यामर्दिते पुरुषे यो गात्रभेदस्तस्मिन् घृतैस्तैलैश्च वातव्याधिहरद्रव्यसिद्धैरभ्यङ्गो मतः ॥

—पीडिते मातरिश्वना ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिषः
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥

मातरिश्वना वातेन पीडिते पुरुषे या हृदायार्तयस्तासु जीवनीयद्रव्यसिद्धस्य सर्पिषः पानं स्यात् । अथवा यत् पित्तरक्ताविरोधि वातव्याधिहरं कर्म तत् कुर्यात् ॥

यष्ट्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥

घृतान्मधुयष्टीनागबलयोः क्वाथश्चतुर्गुणः । पयस्यादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । पयस्याक्षीरिणी । वांशी तुकाक्षीरी । एतद् घृतं क्षतकासे हितम् ॥

शृतं वाष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसान्वितम् ।
कल्कैः कट्वङ्गदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥

क्षीरं घृतादष्टगुणम् । बदराणां लाक्षायाश्च रसो निर्यूहः पृथक् घृतसमः । कट्वङ्गादीनां चतुर्णां कल्कं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतदपि घृतमुरःक्षते कासे च हितम् ॥

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरापुनर्नवौ ।
बलाभार्ङ्गीस्वगुप्तर्षिशटीतामलकीकणाः ॥
शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ।
द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरस्निग्धबृंहणम् ॥
तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः
क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ॥
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्कराधंतुलारजः ।
पलार्धिकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ॥
विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथानलम्
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ॥
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ।
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥
स्त्रीप्रसक्तान कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत्
कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ॥
पुत्रदं छर्दिमूर्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ।

एवं जीवनीयादिभिः कर्षांशैः घृतप्रस्थं पचेत् । जीवनीयगणादिपञ्चमूलान्तस्य द्रव्याणि पृथक्कर्षांशानि । द्राक्षादीनां लाभतः कर्षांशानां प्रयोगः । क्षीरधात्रीरसादीनां पृथक् पृथग्घृतसमत्वं विज्ञेयम् । तस्मिन्

घृते शीते मधुनः प्रस्थार्धं षोडशपलानि। शर्कराचूर्णस्य च पञ्चाशत् पलानि । मरिचादिकं द्विकार्षिकं चूर्णितं विनीय प्रक्षिप्य यथानलमित्यग्निबलापेक्षिणी प्रयोगे मात्रा । एतच्च घृतं नाम्ना अमृतप्राशमिति । सुधामृतरसमिति चेष्यते । एतद्धि नराणाममृतम् । एतच्च नरेण प्राश्यं यः क्षीरेण मांसरसेन वान्नं समश्नाति । एतद्धि नष्टशुक्रादीनां बृंहणं कासघ्नत्वादिगुणयुक्तं च ॥

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाष्मर्यकर्तृणम् ॥
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिराम् ।
पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ।
शतावर्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ।
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहः ॥
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ।

श्वदंष्ट्रादीनां क्वाथस्य चतुश्चत्वारिंशत् पलानि । क्षीरं क्वाथाच्चतुर्गुणम् । स्वगुप्तादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । कर्तृणं भूतिकम् । पृथक्पर्णी पृश्निपर्णी । स्थिरा सालपर्णी ॥

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्वाथे पचेद् घृतम् ॥
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ।
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥
समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ।

मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि । शुष्कायाः द्राक्षायाः प्रस्थः षोडशपलानि । क्वाथकल्पनया क्वाथयेत् । तस्मिन् क्वाथे षण्णवतिपलमानं घृतात् प्रस्थं पचेत् । तस्मिन् घृतप्रस्थे शीते च क्षौद्रस्याष्टपलैः शर्करायाश्चाष्टपलं विमिश्रयेत् । अस्य च घृतस्य सक्तुभिः समैरुपयोगः ॥

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसात् घृतात् ॥
गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत्
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ॥
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ।
वयस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥

धात्रीफलरसादीनां सप्तानां पृथक्प्रस्थमानत्वम् । तस्मिन् प्रस्थसप्तके सिद्धेन घृतपाकेन पूतेन वस्त्रस्रुतेन शर्करायाः प्रस्थं षोडशपलानि । क्षौद्रस्य च प्रस्थं द्वात्रिंशत् पलानि । विनयेत् प्रक्षिपेद्यक्ष्मादिहरमेतत् घृतमिति विज्ञेयम् । वयस्थापनत्वादियुक्तं च । वयस्थापनं जरानाशनात् ॥

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्
लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम्॥
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ।

पित्तेऽधिके सर्वं घृतमेव लिह्यात् । यतस्तल्लीढं स्थैर्याच्छैत्याच्च पित्तं निर्वापयेत् शमयेदल्पत्वाच्चाग्नेर्नाशं न करोति । वाते त्वधिके घृतं विलीनं पिबेत् । यतः पीतं

व्याप्नेरनिलमाक्रामति । तत्संयोगेन प्रसरन्त-मूष्माणं निरुणद्धि ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत्

एतान्येव चानन्तरोक्तानि घृतानि क्षामाद्यङ्गानां त्वक्षीर्यादिचूर्णैः सह स्त्यानान्यविलीनानि योजयेत् ॥

सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोनु च
रेतोवीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥

चूर्णसंयुक्तैस्त्यानैश्च घृतैर्माक्षिकभागमिश्रैः सर्पिर्गुडान् घृतपिण्डकान् कृत्वा तानेव योजयेत् । अनु च पयो दद्यात् पानाय तैः सर्पिर्गुडैः पुरुषो रेतोवीर्यादिकमाशुतरमाप्नुयात् ॥

बलाविदारीह्रस्वं च पञ्चमूलं पुनर्नवम् ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गामुष्ट्यंशकास्तथा॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या जरसांशके ।
जीवनीयैः पचेत् पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥
समाक्षिकं कौडुबिकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुळान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत्॥
तान्जग्ध्वापालिकान् क्षीरं मद्यंत्वनुपिबेत् कफे
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥

बलाविदार्यादीनि पृथक् ह्रस्वपञ्चमूलं पुनर्नवञ्च पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गानीत्येतत् पालिकम् । पानीयपलशतद्वयं साष्टपलम् । कथितशिष्टो द्विपञ्चाशत् पलानि । ततः कषायाद्द्विगुणं क्षीरम् । केवलाया विदार्याः काथ आजमांसरसश्च बलादिकाथसमौ । जीवनीयानि कार्षिकाणि । गोधूमचूर्णादिकं कुडुबमानम् । कुडुबश्चत्वारि पलानि । माक्षिकस्य कुडुबोऽष्टौ पलानि । खजो मन्थनोपकरणम् । तान् सर्पिर्गुडान् प्रतिदिनं पालिकाञ्जग्ध्वा सर्वः कश्चित् क्षीरमनुपिबेत् । कफेऽधिके मद्यं नानाविधं कफहरमनुपिबेत् । तापपीनसयोरुरोमूलयोरुरःस्थितत्वम् । पीनसो नासास्रावः ॥

सशर्कराभृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ।
चूर्णीकृताः क्षिपेत् पक्वसान्द्रे दशपलाः पृथक्
द्राक्षात्मगुप्तावर्षाभूसमंगाभीरुपिप्पलीः ।
तद्वद्विदार्यामलके प्रस्थार्धं विश्वभेषजम् ॥
यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ।
क्षामःक्षीणःक्षतःशुष्यंस्तान्खादेत्पालिकैर्गुळैः
तथा सद्यो रसादीनां वृध्या पुष्टिं समश्नुते ।

क्षीरघृततैलानामाढकत्रयमेकीकृत्य स्तोकया शर्करया संयोज्य पचेदासान्द्रीभावात् । तस्मिंश्च शर्करापाकेन पक्वे सान्द्रे द्राक्षाद्यामलकान्तानि पृथग्दशपलानि क्षिपेत् ।

शुण्ठ्या अष्टौ पलानि । यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलमेकस्य पलम । मरिचस्य तु द्विपलम् । रसादीनां धातूनां वृध्या संबन्धः ॥

गोक्षीरार्धाढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ॥
रसाद्विदार्याः कुडवं रसात् प्रस्थं च तैत्तिरात्
दद्यात् सिध्यति तास्मिंस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान्
मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियाळतः ।
पलद्वयं तवाक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिः ॥
पृथग्विभीतकान्मज्ञः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ।
त्रिंशत्पलानिखण्डाच्चमधुकात्पाणिमानिकाम्
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
सिद्धे द्विकुडवं क्षौद्राच्छीते दत्वा च मोदकान्
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
क्षीणौजःस्वरशुक्रेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥
मृतप्रजासु वन्ध्यासु हितं गर्भस्य च स्रुतौ ।

गोक्षीरार्धाढकमित्यादि सुबोधम । कुडबादौ शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोरिति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । मधूकपुष्पादीनामिक्षुरसः पेषणे यावानुपयुज्यते । खर्जूराणि फलसंख्यया । चतुर्थिका पलम् । पाणिमानिका अष्टौ पलानि । मरिचाजाज्योर्मिश्रयोः पलम् ॥

वीतत्वगस्थिकूश्माण्डतुलां स्विन्नां पुनः पचेत्
घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत्
खण्डाच्छतं कणाशुण्ठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ।
त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशकम् ॥
अवतारितशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्धिकम् ।
खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम्
कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥
अश्विभ्यान्निर्मितं हृद्यं कूश्माण्डकरसायनम् ।

पृथक्ग्रहणात्त्रिजातकस्य प्रतिद्रव्यं द्विकार्षिकत्वं घृतार्धिकत्वान्मधुनः षोडेश पलानि ॥

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च

अर्धकर्षाभिवर्धितमिति । प्रथमेऽह्न्यर्धकर्षः । द्वितीये कर्षः । तृतीये सार्धकर्षः । चतुर्थे द्वौ कर्षौ । पञ्चमेऽर्धोनत्रितयः । षष्ठे त्रयः । सप्तमेऽर्धोनचत्वारः । अष्टमे तु पलम् । शेषाणि द्वाविंशतिदिनानि पलम् । नागबलामूलवन्मण्डूकपर्ण्या अपि वृद्धिः । क्षीरमानं वृद्धिविषयकल्पम । तद्वन्मधुयष्ट्याः । तद्वच्छृङ्गिवेरस्य । मण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चला ॥

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।
तेन क्काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥
पलार्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियाळकपिकच्छुभिः ॥

अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
काकोळीक्षीरकाकोळीक्षीरशुक्काद्विजीरकैः ॥
मृणाळबिसखर्जूरशृङ्गाटककशेरुकैः ।
एतन्नागबलासर्पि· पित्तरक्तं क्षतक्षयम् ॥
जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम ॥
उपयुज्य तु षण्मासाद् वृद्धोऽपि तरुणायते ।

पादशेषमित्यादिना नागबलासर्पिः । सुबोधम । क्षीरशुक्का क्षीरविदारीत्युच्यते ॥
अन्याक्षीरविदारीस्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्यपि ।
क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पलाशिनी ॥
इति पठन्ति ॥

शर्करा पिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ॥
संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ।
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे कृतम् ॥
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ।
सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ॥
यवान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः

शर्करादिभिः संयुक्तं शृतं क्षीरं पञ्चसारमित्याहुः । फलाम्लादि यूषविशेषणम । यूषो मुद्गादीनामन्यतमं विना न भवति । फलैर्दाडिमतिन्त्रिणीकादिभिरम्लम् । क्षतस्य क्षीणस्य यवान्नसात्म्यस्य दीप्ताग्नेश्च सतो मन्थप्रयोगः ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृतभर्जितम् ॥
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ।
गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥
यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ।

जीवनीयोपसिद्धमित्यादिना मांसरसानां नानाविधानां क्षीराणां यूषाणां चोपयोगविधानं सुबोधम् ॥

दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥
यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे

एष विधिरनन्तरोक्तो बृंहणः क्षतक्षीणयोर्दीप्तेऽग्नौ सति विधेयः । मन्दे त्वग्नौ दीपनपाचनो विधिर्भवति । यश्च विधी राजयक्ष्मण्युक्तः सोऽपि क्षतिनां शस्तः । यदा तु क्षतस्य विनाजीर्णादिकं शकृद्द्रवं भवति तदा ग्राही विधिः शस्तः ॥

दशमूलं स्वयंगुप्तां शंखपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्ङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम ।
पचेद्गुळतुलां दत्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते चमाक्षिकात्
लेहाद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम ।
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम्
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

दशमूलेत्यादिना अगस्त्यलेहः सुबोधम् । अत्र जलस्याढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । घृततैलमाक्षिकाणां कुडुबान्यष्टपलानि । पिप्पलीचूर्णस्य कुडुबं चतुष्पलम् । हरीतकीफलानां क्वाथशल्कादुद्धृतानां विगतास्थीनां यथोक्तस्नेहभृष्टानां तेनैव सह गुडक्वाथप्रक्षेपः । वृद्धानां प्रायो लेहेषु च्यवनप्राशवद्व्यवहारः । रसायनं लेह एव । तदिति रसायनपरामर्शः ॥

दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ।
पाठाश्वगन्धापामार्गस्वगुप्तातिविषामृताः ॥
बालबिल्वं त्रिवृद्दन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ।
पयस्यां कुटजं हिंस्रां पुष्पं सारं च बीजकात्
बोळस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरीः ।
पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ॥
सौभञ्जनकनिम्बत्वगिक्षुरं च पलांशकम् ।
पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ॥
पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ।
पूते क्षिपेत् सपथ्ये च तत्र जीर्णगुळात्तुलाम्॥
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ।
अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ॥
शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात् पिप्पलीकुडुबं क्षिपेत् ।
चूर्णीकृतात्त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥
धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ।
रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ॥
स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ।

दशमूलबलादिकं वसिष्ठमुनिप्रोक्तं रसायनं सुबोधम् । दशमूलं पृथग्द्रव्यं पलांशिकम । दन्त्या मूलम् । चित्रकस्य पत्रम् । पयस्या क्षीरिका । कुटजं वत्सकम् । हिंस्रा मांसी । बीजकमसनम् । बोळस्थविरं बोळवृक्षः । कुलहलमलम्बुसो भूकदंबकः । शकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धा । चन्द्रलेखा बाकुची । द्विचत्वारिंशदौषधपलानि । यवानामष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । हरीतकीफलानां चैकादशशतानि । सर्वमेकीकृत्य तत्तुलया परिच्छिद्य ततोऽष्टगुणेन तोयेन पचेत् । पूतं शल्करहितं स्रुतत्वात् । पथ्याः शल्कादुद्धृत्यानस्थिभर्जिताः पूर्ववत् क्वाथे प्रक्षेप्याः । ततः पक्कं धान्यराशौ निखनेत् । मासं धान्ये स्थितिः । पूर्ववत् गुणा आगस्त्योक्ताः ॥

पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले
कुडुबांशानि वृक्षाम्लं डाडिमं पत्रमार्जकात् ॥
एकैकामरिचाजाज्योर्धान्यकाद्द्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ।

आर्जकस्य कुठेरस्य पत्रम् । एकैकेति चतुर्थिकायाः पलपर्यायस्य परामर्शः । धान्यकफलात् द्वे पले । अतः चूर्णान्मात्रां स्तोकं प्रत्यहमन्नपानेषु दापयेत् । तच्चूर्णं रुच्यादिगुणम् ॥

एकांषोडशिकांधान्याद्द्वेद्वेचाजाजिदीप्यकात्

ताभ्यां डाडिमवृक्षाम्ले द्विर्द्विस्सौवर्चलात् पले
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात् पञ्चपलानि च
तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्
विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥

एकामित्यादौ षोडशिका कर्षः । अजाज्या द्वौ कर्षौ । अजमोदस्य द्वौ कर्षौ । ताभ्यामित्य-जाजीदीप्यकाभ्यां डाडिमवृक्षाम्ले द्विः द्विः । तेन मिश्रिताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां द्विगुणं डाडिमं तद्वत्तिन्त्रिणीकम् । एवमष्टौ कर्षा डाडिमस्याष्टौ तिन्त्रिणकिस्य । पलं सौवर्चलस्य । शुण्ठ्याः कर्षः । पञ्च पलानि दधित्थमज्ञः । दधित्थं कपित्थम् । शर्करायाः षोडशपलानि । राजयक्ष्मचिकित्सितं रक्तपित्तचिकित्सितं च विकल्प्योरःक्षते योज्यम् ॥

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाल्येतेकासिनोयस्यसनाधूमानिमानपिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन बृंहणेन क्रमेण क्षतदोषे निवृत्ते बृंहणेनैव कफे वृद्ध उरसि शिरसि च कफानुबन्धेन यस्य कासिनो महती रुग्भवति स ना पुरुष इमान् वक्ष्यमाणान् धूमान् पिबेत् ॥

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
वर्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिलाबलासाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानं तु शर्करेक्षुगुळोदकम् ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ॥
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनः ।

द्विमेदादिकल्कक्षौमकृतया वर्त्या धूमः । तत्रानुपानं जीवनीयपक्वं घृतम् । मनःशिलादिभिः क्षौमवर्तीधूपेऽनुपानं शर्करासंस्कृतं जलं इक्षुणा क्षुण्णेन । पिष्ट्वेत्यादि सुबोधम् । एतद्धूमपस्य तित्तिरिरसादिना भोजनम् ॥

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्

क्षयज इत्यादिना क्षयकासनिश्चयः । सुबोधम् । शम्याकेनेत्यादिना शोधनानि घृतानि । कदाचिच्छम्याकेन कदाचिद्राक्षारसयुक्तया त्रिवृतया । कदाचित्तिल्वकस्य कषायेण । कदाचिद्विदारीस्वरसेन । शम्याक आरग्वधः । तिल्वकं लोध्रम् ॥

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम्
घृतं पयश्च—

अथवा पित्तादिषु क्षीणेषु समैः कर्कटक्यादिभिः स्नेहपाकपरिभाषया घृतं साधितं पिबेत् । विदारीकन्दैर्वा घृतम् । क-

दन्त्यैर्वा घृतम् । तालबीजैः सिद्धं घृतं वा क्षीरं वा ॥

—मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।

क्षयकासे यत्र पुनर्मूत्रवैवर्ण्यादिकं भवति तत्र लघुना घृतमण्डेनानुवास्यः । पायौ सश्रोणिवंक्षणे शूने सवेदन इत्यनुवर्तते । मिश्रकं घृततैले ॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्वहत्रसः ।

अनुवासनानन्तरं प्रथमं जाङ्गलानां प्रयोगः । ततः क्रमेण वर्तकादीनां विलेशयानां प्रसहानां च पिशिताशिनाम् । ते हि वर्तकादयः कफमौष्ण्यात् प्रमाथित्वाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहत्रसः पुष्टिं कुर्यात् ॥

चविकात्रिफलाभार्ङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च
दत्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः

चविकादीनां क्वाथः स्नेहाच्चतुर्गुणः । नागरादीनां च स्नेहाच्चतुर्थांशः । सिद्धे घृते क्षारयोर्लवणानां च दोषाद्यपेक्षं युक्त्या मात्रा ॥

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्यासुरसेन च ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥

कासमर्दादीनां सुरसान्तानां कार्षिकत्वम् । क्षीरदाक्षारसयोर्मिश्रितयोराढकः । शिवं मङ्गल्यम ॥

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ॥

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रादीनां क्वाथे कल्के च । तयोश्च स्नेहपाकपरिभाषा ॥

द्विगुणे डाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ।
पिबेदुपरिभक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥

डाडिमस्वरसो घृताद्द्विगुणस्तत्र व्योषं कल्के, यवक्षारेण संयुक्तं घृतं तथोक्तं भक्तस्योपरि भोजनान्ते ॥

पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ॥
स्युर्दोषबद्धकण्ठोरःस्रोतसां च विशुद्धये ।

पिप्पलीगुडाभ्यां सिद्धं सच्छागक्षीरेण पीयते । एतानीति चविकाद्यादीनि प्रत्यवमृश्यन्ते । सुबोधम् ॥

श्वाविडां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥
एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥
लिह्यात्त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुळसर्पिषा ।
चित्रकत्रिफलाजाजीकर्कटाख्याकटुत्रिकम् ॥
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन वा।

श्वाविडां प्राणिनां सूचयो देहे जायन्ते बर्हिपादौ वा दग्धाविति संबन्धः । सुबोधम । चित्रकादिचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यात् गुडेन वा सहाद्यात ॥

पाठामधुकजीवन्तीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनम् ।
शटीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्नकम् ॥
शारिवापुष्करजटाकर्कटाख्यारसाञ्जनम् ।
पुनर्नवालोहरजस्त्रायमाणायवानिका ॥
ऋद्धिस्तामलकी भार्ङ्गी विल्ङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥
सर्वकासान् जयेल्लीढं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।

पाठामधुकादिश्लोकत्रयेण चूर्णो मधुसर्पिषा लीढः सर्वकासान् जयेत् । त्वक्क्षीरी तुकाक्षीरी । घनं मुस्तम । वितुन्नकं कुटन्नटम् । (नि) कुटन्नटं प्लवन्धान्यं वितुन्नं परिपेलवम् ।। पुष्करजटा पुष्करमूलम । तामलकी ताली । सैव भूधात्री । व्योषं त्रिकटुकम् ॥

पद्मकं त्रिफला व्योषं विळङ्गं देवदारु च ।
बलारास्ना च तच्चूर्णं समस्तसमशर्करम् ॥
खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् कासहरं परम
तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
पथ्याशुण्ठीघनगुळैर्गुळिकां धारयेन्मुखे ।
सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥
कल्के तिल्वकपत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ।
पेयोत्कारिकाथवा च्छर्दितृट्कासामातिसारजित्

पद्मकादीनां चूर्णान्येकतः शर्करा चैकतः । अथवा सशर्करमेव मधुघृताभ्यां लिह्यात् । सुबोधम । घृतेन भृष्टे सशर्करे च तिल्वकपत्रे संभावितेनान्नेन पेया चोत्कारिका वा कार्या । उत्कारिका खिन्नपिण्डी ॥

गौरसर्षपगण्डीरविळंगव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत्तोये यवागूस्तेन चाम्भसा॥
ससर्पिर्लवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ।
पाण्ड्वामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम्
वातघ्नौषधनिष्क्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान दापयेत् क्षयकासिने

गौरसर्षपादिक्वाथे सिद्धा पेया सघृतलवणा कासादिशमनी । सुबोधम् । क्षयकासे क्षीरादीन् विष्किरादींश्च रसान् वातघ्नानामौषधानां निष्क्वाथे सिद्धान् दद्यात् । वातघ्नानि शोधनादिगणसंग्रहोक्तानि भद्रदार्वादीनि ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि
बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते

क्षतकास इत्यादि सुबोधम् । बृंहणादिकं यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मणि वक्ष्यते तत्सर्वमत्रापि हितम् । तच्च बृंहणादिव्यत्यासात् पर्यायेण सर्वं बल्यं शस्यते नाबल्यम् । सुबोधम् ॥

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥

इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

यथादोषबलमिति दोषबलापेक्षया वातप्राधान्येन पित्तप्राधान्येन कफप्राधान्येन वा सन्निपातहितं हितमित्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वासस्य तदेकयोगक्षेमाया हिध्मायाश्च चिकित्सितप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः
तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतस्सु ग्रथितः कफः ।
तैर्लीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः
भवेत् खेषु मृदुत्वं च मारुते चानुलोमता ।
स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥
दध्युत्तरेण वा—

निदानस्थानप्रदर्शितप्रकारेण श्वासे हिध्मायां च यतो हेत्वादिकं समानमतः साधनमपि समानमेव वेदितव्यम् । तदार्तमित्युभयस्य परिग्रहः । स्निग्धैरिति स्निग्धद्रव्यकृतैः स्वेदैः । तैरिति स्वेदैर्विलीनः कफः कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरो भवेत् । स्रोतोमृदुत्वादिकं च भवेत् । दध्युत्तरेण वान्नं भोजयेदिति संबन्धः ।

— दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥
विशेषात् कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥
निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥
ध्मानोदावर्ततमके मातुलुङ्गाम्लवेतसैः
हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥
ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम्

अस्मा इति श्वासहिध्मार्ताय कासादियुक्ताय विशेषेण वमनं दद्यात् । पिप्पलीत्यादि वमनविशेषणम् । स इत्यनन्तरोक्तो हिध्माश्वासवान् । अविहतोऽनावृतमार्गः । ध्मानमाध्मानम् । ससैन्धवेत्यादि विरेचनविशेषणम् ॥

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधश्शोधनं हितम् ॥
उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।
यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥

एते श्वासहिध्माश्च कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य प्राणाख्यस्य वायोस्तत्प्रकोपाज्जायन्त इत्यतो मार्गविशुद्धिसंपादनार्थमूर्ध्वाधःशोधनं वमनं विरेचनं च हितम् । जलरोधदृष्टान्तः सुबोधः ॥

अशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।
हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥
मधूच्छिष्टंसर्जरसंघृतंवागुरुवागुरु ।
* चन्दनंवाजश्रृङ्गंवावालान्वास्नाववागवाम् ॥
ऋश्यगोधाकुरङ्गैणचर्मश्रृङ्गखुराणि वा ।
गुल्गुलुं वा मनोह्वां वा सालनिर्यासमेव वा ॥
सल्लकीं गुल्गुलुं लोहं पद्मकं च घृताप्लुतम् ।

* चन्दनं वा तथाश्रृङ्गमिति पाठः ॥

कृतसंशुद्धेरपि दोषस्याशान्तौ ऋश्यादीनां यानि चर्मादीनि तानि च धूमः । ऋश्यो मृगभेदः । सल्लक्यादिकं मिश्रीभूतं घृताप्लुतं धूमः । सल्लकी सुरभिः ॥ (नि) सल्लकी सुरभिर्मोचामहेरुण्यश्वमूत्रिका । लोहमगरु ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
स्वेदयेत् ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।
उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥

श्वासहिध्मापेक्षयावश्यं स्वेदनीयास्तेषामतिस्थूलरूक्षादित्वेनास्वेद्यानामपि उरः कण्ठं च क्षणं मृदुभिः स्वेदैः स्वेदयेत् । केनेत्याह ससितेत्यादि । उत्कारिका पिष्टस्विन्नपिण्डी । उपनाहः पिष्टबन्धः । सामे तु पुरुषे हिध्माश्वासयोरामविधिं लङ्घनपाचनादिकं चरेत् ॥

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।
स्निग्धैरसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥

शोधनादीनामपतर्पणानामतियोगेन वातमुद्धतं दृष्ट्वा तं वातनाशनद्रव्यसिद्धैः स्निग्धैश्च मांसरसादिभिः शमयेत् ॥

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥
कापायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

अनन्तरोक्तं च शोधनं कर्मानुत्क्लिष्टकफादी-

नां न योज्यं यतस्तेषां शोधनेन वायुर्लब्धास्पदो मर्म हृदयाख्यं संशोष्याशु प्राणान् हरेत् । अतो हेतोस्तेषामनुत्क्लिष्टकफादीनां कषायादिभिर्हिध्माश्वासान् शमयेत् ॥

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणजान् क्षयजान अतीसाराद्यनुबन्धजांश्च हिध्माश्वासान् मधुराद्यैर्बृंहणैरुपक्रमैरुपाचरेत् ॥

कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः ॥
पल्लवैर्निम्बकुलकबृहतीमातुलुङ्गजैः ।

कुलत्थदशमूलानां पृथग्द्रव्याणां मिश्रीभूतानां च दशमूलानां यूषाश्च शिग्रुवादिभिर्मातुलुङ्गपल्लवान्तैः स्युरिति संबन्धः ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥
सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात् क्वथितैर्जले ।
तद्वद्रास्नाबृहत्यादिबलामुद्गैः सचित्रकैः ॥

व्याघ्र्यादिभिर्जले क्वथितैरेको यूषः स्यात् । द्वितीयो यूषो रास्नादिभिः । बृहत्यादिशब्देन ह्रस्वपञ्चमूलं गृह्यते ॥

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैर्हिता ।
दशमूलेन वा कासश्वासाहिध्मारुजापहा ॥
दशमूलषडीरास्नाभार्ङ्गीबिल्वर्धिपौष्करैः ।
कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥
पिबेत् कषायं जीर्णेऽस्मिन् पेयां तैरेवसाधिताम्
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ।
सक्तून्वार्काङ्कुरक्षीरभावितानांसमाक्षिकान्
यवानां दशमूलादिनिष्क्वाथलुलितान् पिबेत्

एका पेया चित्रकादिभिः द्वितीया दशमूलेन । दशमूलषड्यादिभिः कषायः । औषधं नागरम् । दशमूलषड्यादिभिः पेयां पीत्वा शाल्यादिभोजनः । अर्काङ्कुरक्षीरभावितानां यवानां संबन्धिनः सक्तून् दशमूलषडीरास्नादिनिष्क्वाथेनालोळितान् अनु पिबेत् ॥

अन्ने च योजयेत् क्षारहिङ्ग्वाज्यविळदाडिमान्
सपौष्करषडीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसान् ॥
दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुणः ।
पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिध्माश्वासी पिपासितः

यवक्षारादीनि च दोषाद्यपेक्षयानेकप्रकारमन्ने योजयेत् । पिपासितश्च दशमूलक्वाथादिकं पिबेत् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेत् घृतभाजने ॥
तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।
पाठां मधुरसां दारु सरळं च निशि स्थितम्॥
सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतसंमितम् ।

पिप्पल्याद्यैर्लेपोर्धाङ्गुलमात्रकः । रूढः कठिनीभूतलेपः । मधुरसा मूर्वा ।

सरलं पीडाख्यं देवदारुसदृशमेव । द्वे पले प्रसृतः ॥

शिरीषकुन्दकदलीकुसुमं पिप्पलीयुतम् ॥
तण्डुलाम्बुप्लुतं हिध्माश्वासकासहरं परम् ।
आरनालेन पिष्टा वा मातुलुङ्गरसान्वितान् ॥
हिङ्गुसौवर्चलकणाकोलमुद्गान् जलेन वा ।
कोष्णेन भार्ङ्गीं शुण्ठीं च क्षारं वा मरिचान्वितम्
स्वक्वाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत वा ।

शिरीषादि सुबोधम् । हिङ्ग्वादिमुद्गान्तान् काञ्चिकेन पिष्टा पिबेत् मातुलुङ्गरसान्वितान् वा पिबेत् । जलेन कोष्णेन भार्ङ्गीशुण्ठ्यौ पिबेत् । मरिचयवक्षारं वा । सुबोधम् ॥

स्वरसं सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तं पित्तकफानुगे ।
उत्कारिका तुकाकृष्णामधूलीगुळनागरैः ॥
पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।
श्वाविट्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥

पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सप्तपर्णस्वरसो मधुपिप्पलीयुक्तः । शिरीषपुष्पस्वरसो वा मधुपिप्पलीयुक्तः । पित्तानुबन्धजे हिध्माश्वासे तुकादिभिरुत्कारिका योक्तव्या । तुका तुकाक्षीरी । मधूली मधुयष्टिः । वातानुबन्धजे पुनः श्वाविण्मांसादिभिः शल्यकशोणितान्तैरुत्कारिका ॥

सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ।
अनुशाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥
चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छागं सगुळनागरम् ।
पिप्पलीमूलमधुकगुळगोश्वशकृद्रसान् ॥
हिध्माभिष्यन्दकासघ्नान लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ।

वातपित्तानुबन्धजे शाल्योदनमनुसुवर्चलारसादियुक्तं क्षीरं पेयम् । चतुर्गुणाम्बुसिद्धं छागं पयो वातपित्त एव । पिप्पलीमूलादिकं संमिश्रय मधुघृतान्वितम् । सुबोधम् ॥

गोगजाश्ववराहोष्ट्रखरमेषाजविड्रसान् ।
समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः
क्षारं वा त्रिफलापाठाबृहतीफलमूलजम् ।

गवादीनां विड्रसस्य समधोः पृथक्प्रयोगो बहुश्लेष्मणः । तस्यैव च चतुष्पाच्चर्माद्युद्भवः क्षारः । अश्वगन्धायाः केवलाया भस्म समधु । बृहतीफलमूलान्तानां क्षारः ॥

मुक्ताप्रवाळवैडूर्यशङ्खसौगन्धिकाञ्जनम् ॥
मसारगल्लस्फटिकाचैलालवणद्वयम् ॥
अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात् फलम् ।
ज्योतीरसेन तल्लीह्यादयो नैकं मधुद्रवम् ॥

मुक्तादीनां ज्योतिष्मतीरसेन लेहः । प्रवाळः विद्रुमम । सौगन्धिकमल पद्मम् । मसारगल्लो मणिविशेषः । एतच्च मुक्तादिकं

चरकः क्षौद्रसर्पिषा पठति । केवलस्यायसश्चूर्णं मधुना ॥

षडीपौष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ॥
गैरिकाञ्जनकृष्णा वा स्वरसं वा कपित्थजम् ।
रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ॥
घृतक्षौद्रेण वा पथ्या विळङ्गोषणपिप्पलीः ।
लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृङ्गीदुरालभाः
घृतमाक्षिकतैलैर्वा त्र्यूषणं क्षारसंयुतम् ।
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥

षड्यादित्रयं मधुना । तद्वत् पिप्पलीपौष्करमूलम् । तद्वत् गैरिकादित्रयम । कपित्थफलजो रसो मधुनैव । धात्र्यादिकं कपित्थरसेन । पथ्यादिकं घृतक्षौद्रेण । ऊषणं मरिचम् । पिप्पल्यादिकं घृतक्षौद्रेण क्षारसंयुतं त्र्यूषणं घृतादिभिः ॥

सितोपलात्वामलकीद्राक्षागोश्वशकृद्रसम् ।
कोललाजमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥
गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्नोषणानि वा ।
पिबेद्रसाम्बुमद्याद्यैर्लेहौषधरजांसि वा ॥

सितोपलादिरर्धश्लोकेन एको लेहः । कोलादिना द्वितीयः । यैश्चौषधैरनन्तरं लेहा उक्तास्तान्येव द्रव्याणि तैरेव संयोगैश्चूर्णितानि दोषाद्यपेक्षया मांसरसादीनामन्यतमेन पिबेत् ॥

जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौष्करम् ।
चण्डातामलकीलोहभार्ङ्गीनागरवाळकम् ॥
कर्कटाख्याषडीकृष्णानागकेसरचोरकम् ।
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ॥
पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ।
जीवन्ती चोरकः शृङ्गी पौष्करं सुरसः षडी ॥
पिप्पलीरविदक्षारशुण्ठीहिङ्ग्वम्लवेतसम् ।
एलातामलकीभार्ङ्गीवृक्षाम्लं चेति चूर्णितम् ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मद्येन हविषाथवा ।
लीढं प्रयुक्तमन्ने वा केवलं चोपयोजितम् ॥
हिध्माश्वासविबन्धार्शःकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
षडीतामलकीभार्ङ्गीचण्डावाळकपौष्करम् ॥
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ।

जीवन्त्यादिकं चूर्णं यथाकामं यथेच्छमाहारपानादिना पानलेहादिना च । द्वितीयस्य जीवन्त्याद्यस्य रसेन मातुलुङ्गस्येत्याद्युपयोगविधानम् । षड्यादि सुबोधम् ॥

तुल्यं गुळं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ॥
लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।
चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ॥
सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥
ससैन्धवं घृताच्छं वा सिद्धं स्तन्येन वा घृतम्
कल्कैर्मधुरद्रव्यैस्तत् पिबेन्नावयेत वा ॥
सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासात् ससितं मधु
तद्वत् पयस्तथासिद्धमधोभागौषधैर्घृतम् ॥

तुल्यमित्यादि सुबोधम् । लशुनमूलादीनि नावनानि नारीक्षीरेण । चन्दनाद्रस एव । अलक्तकरसेन मक्षिकाविष्ठां नावयेदिति संबन्धः । अथवा तामपि स्तन्येन । घृताच्छं घृतमण्डम् । स्तन्येन सह घृतं मधुरस्कन्धकल्केन ससितं मधु प-

यो हितं पाननस्ययोः । व्यत्यासात् पर्यायेण । शीतं दत्वोष्णं दीयते पुनः शीतं पुनरुष्णम् । अधोभागौषधानि विरेचनानि ॥

कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥
तत् पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात् समधु साधितम्

मस्तुदशमूलक्वाथयोर्मिश्रितयोर्घृताच्चतुर्गुणत्वम् । कणादीनां परिभाषया कल्कः । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । जीवनीयैर्वा साधितं घृतं समधु लिह्यात् ॥

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥
पूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।
पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥
वचापत्रं च तालीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥
श्वासानिलार्शोग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।

तेजोवत्यादीनां पादः पलं कर्षचतुर्भागयुतम् । * जलं घृतसमं देयम् ॥

* जलं घृतसममित्यत्र व्याख्यानमेव प्रमाणम् । चरकपांस्तु "हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे" इति ॥

सिद्धं वा पुरमाञ्जिष्ठालाक्षासर्जरसैः पिबेत् ।
सपद्मकमनोह्वालैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।

पुरादीनां पिचून्मितैरित्यनेन संबन्धः । पिचुरक्षः ॥

वत्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासानपोहति ।

प्रथमो गणो विदार्यादिस्तत्क्वाथः स्नेहाच्चतुर्गुणः वत्सकादिगणः कल्कः पञ्चलवणानि सिद्धे ॥

हिंस्राबिडङ्गपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पाचयेत् सलिलाढके ।
क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत् कासश्वासपीनसान् ॥
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिध्मां च नाशयेत्

हिंस्रादीनि कोलमात्राणि । हिंस्रा मांसी । पूतीकं करञ्जम ॥ कोलमर्धकर्षः ॥

सैन्धवार्धांशयुक्तं वा पुराणं पाययेद्घृतम् ।
धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं त्र्यूषणादि वा ॥
शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ।
हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हितं कीटैश्च दंशनम् ॥
यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्
तत् सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥

केवलं पुराणं सर्पिः सैन्धवस्यार्धभागेन युक्तम् । धान्वन्तरं प्रमेहोक्तम् । वृषघृतं रक्तपित्तोक्तम् । दाधिकं गुल्मोक्तम् । त्र्यूषणादि च छर्द्याद्युक्तम् । शीताम्बुसेकादिकं हितम् । कीटैश्च दंशनं भक्षणं वातवेगविघाताय । सुबोधम् । प्रायोग्रहणमशेषविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वानिलापहम् ॥

कार्यैनैकान्तिकंताभ्यांप्राय:श्रेयोऽनिलापहम्

हिध्माश्वासयोर्वातकफात्मकत्वात् वातकफयोश्चावार्यावारकभावेन स्थिते: कदाचिद्वातकृत् कर्म कफापहं कार्यम् । येनावारक: कफो नश्यत्यनावरणात् प्रतिहतजवश्च वायुर्वृद्ध: स्वमार्गं गृह्णाति । कदाचित्तु कफकृद्वातहरं येन कफो लीनत्वं परित्यजति वायुश्च चण्डवेग: शमं यात्येवमनेकान्तिकं हितं न त्वेकरूपतया । सर्वत्र चानिलापहं कर्म प्राय: श्रेय: द्वयोरातिशयेन प्रशस्यम् ॥

सर्वेषां बृंहणे ह्यल्प: शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥
नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोशक्यश्च कर्शने ।
शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥
कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजै: ।

इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम
षष्ठोऽध्याय: ॥

तांश्च हिध्माश्वासान् शमनैर्बृंहणैश्च कर्मभिरुपाचरेत् न कर्शनेन । यत: सर्वेषां हिध्माश्वासानां बृंहणे क्रियमाणेऽल्पोपायो भवेन्न सद्योऽपि भवेत् सोऽपि चिकित्सितुं शक्यो भवेत् । शमने पुनरपाय एव न भवेत् । कर्शने तु भृशमपायो भवेत् । चिकित्सितुमशक्यो भवेत् । भूयिष्ठं बाहुल्येन कासादींश्च परस्परेणोपचरेत । यदेकस्यौषधं तच्छेषाणां चतुर्णामपीत्यर्थ: ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते षष्ठोऽध्याय: ॥

सप्तमोऽध्याय: ।

क्रमप्राप्तं राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यातुमध्यायारम्भ: ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाध्यायं व्याख्यास्याम: । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय: ॥

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।
ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिण: कुर्यात् सस्नेहं यन्न कर्शनम्
पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥
वमेद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ।
शर्करामधुसर्पिर्भि: पयसा तर्पणेन वा ॥
द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान्

बलिन इत्यादि सुबोधम् । ऊर्ध्वमिति वमनेन । अध इति विरेचनेन । पयसेत्यादिना वमेदिति संबध्यते । क्षीरेण वा मधुरेण मांसरसेन वा फलयुक्तेन । त्रिवृतादीन् पृथग्भूतान् शर्करादीनामन्यतमेन सह विरेचनं दद्यात् । तर्पणं सक्तव: । अथवा त्रिवृतादीन् द्राक्षादीनामन्यतमस्य रसेन युतान् ॥

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम् ।
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समास्थितम् ।
लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलकृच्च यत् ॥
आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित्
काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥
गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।
ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥

शुद्धकोष्ठस्येत्यादि सुबोधम । समास्थितं संवत्सरोषितम् । काकादिकं छद्मोपसंहितम । तथा चरकः । काकांस्तित्तिरिशब्देन मत्स्यशब्देन चोरगान । दद्यान्मत्स्यान्त्रशब्देन पृथग्गण्डूपदानपीत्येवमादि । ज्ञातमित्यादि छद्मोपसंहितत्वे हेतुः ॥

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
वेशवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः
भृष्टाः सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः
हितामौद्गककौलत्थास्तद्वद्यूषाश्च साधिताः ।
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥
सडाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥

मृगाद्याः मृगविष्किरप्रतुदविलेशयाः । शेषाः प्रसहादयः । वेशवारीकृता इत्यादि सर्वेषां विशेषणम् । रसिकादयः सर्वे आहारप्रकाराः । रसिका रसवन्तो भृष्टा भर्जिताः । सपिप्पलीकादि सुबोधम ॥

कोलडाडिमनिर्यासपिष्टयास्थिविहीनया ।
द्राक्षया स्वच्छधान्याम्बुप्लुतालोलितकल्कया
कार्यः सौवर्चलव्योष पत्रैलादीप्यकान्वितः ।
समाक्षिकः सकर्पूरः सलवङ्गः सकेसरः ॥
चन्द्रकान्तो यथार्थाख्यः शोषहाग्निरुचिप्रदः ।
शुक्ता*म्लधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्कितं पलम्
गुळषट्पलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्षिकैः ।
वृक्षाम्लधान्यद्रामिळीराजिकाडाडिमोषणैः ॥
पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित् सौवर्चलेन च ।
ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमूर्छितः ॥
भूरिभूस्तृणकोरागःकण्ठ्योरुच्यःसमाक्षिकः
पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ॥
पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ।
सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलक्याथवा जलम् ॥
पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ।
कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचियत्नवान ॥

* शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैरिति पाठः ॥

स्वच्छधान्याम्लेनाप्लुत आलोळितश्च कल्को यस्या द्राक्षायास्तथा चन्द्रकान्तो नाम । द्राक्षारागः सुबोधः । पञ्चमूलेन तामलक्या वा सिद्धं जलं पिबेत् । तेनेति । पञ्चमूलाद्यम्भसा ॥

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥
बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥
जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
पुष्कराह्वं षटीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम्॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥
दुरालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
पूते तस्मिन् घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥
गर्भं दत्वा षडीकृष्णाभूनिम्बोत्पलशारिवाः ।
त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सहपत्रफलां फलम् ॥
कुटजाच्च जयेत्तद्धि शिरःपार्श्वांसवेदनाम् ।
तृष्णां छर्दिमतीसारं कासदाहभ्रमज्वरान् ॥

दशमूलेन पयसा मांसरसेन च बलागर्भं घृतम् । अथवा क्रव्यादानां मांसरसेन । सर्पिषो दशगुणेन च पयसा सिद्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् जीवन्त्याद्ये जलं स्नेहसमम् * । दशगुणं तोयं दुरालभादिभ्यः । उत्पलशारिवा कृष्णमूलशारिवा । सहपत्रफला तामलकी । कुटजात् फलमिन्द्रयवः ॥

* स्नेहाच्चतुर्गुणं जलमित्यरुणदत्तः ॥

घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥
दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम् ॥
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियात् घृतम् ॥
पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥
पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेत् घृतम् ।
प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्विशोधनम् ॥
गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥

खर्जूरादिभिर्जलेन च पक्के घृते पिप्पल्याद्यश्चूर्णो योज्यः । नवं सर्पिर्नवनीतम् । पञ्च पञ्चमूलान्यायानि क्षीरकथने । ततः क्षीरादजातादेव घृतं नवनीतं ग्राह्यम् । तत् घृतं पञ्चपञ्चमूलक्काथे स्नेहाच्चतुर्गुणे विपाच्यम् । क्वाथात् क्षीरं चतुर्गुणम् । सप्तकं बलं कण्ठोध्वंसादिसप्तोपद्रवकृतम् । षट्पलेन प्रत्येकं द्रव्यपलिकम् । जलेन विना द्रव्याणां रसो न निर्यातीति स्मर्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिपदपाठितत्वाद्द्रवस्य क्षीरस्य जलं नैवेच्छन्ति ॥

रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्घृतम् ॥
अश्वगन्धाशृतात् क्षीरात् घृतं चससितापयः

रास्नादीनां क्काथे जीवन्तीपिप्पलीगर्भम् । गर्भः कल्कः । अश्वगन्धाशृतात् क्षीरात् प्रमथ्य गृहीतं घृतं शर्कराक्षीरसंयुतं शोषजित् ॥

साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥
तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥
मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥

साधारणानि मांसानि विलेशयप्रसहा-

नाम । तेनेति द्रोणद्वयपरामर्शः । मांसरसेन वा भोज्येषु प्रयुक्तम् ॥

यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेत् घृतात् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ।
ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ।'

शूर्पो द्रोणद्वयं चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रपलं जलस्य । पात्रमाढकमष्टाविंशत्यधिकं शतम् । अर्मणो द्रोणः । पञ्चशतानि द्वादशाधिकानि क्षीरस्य । जीवनीयानि स्नेहाच्चतुर्थांशेन ।'

मूर्वाहरिद्राखादिरकाथं सर्पिः शकृद्रसम् ।
गोगजाजाविहयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ।
स्वादुस्कन्धं त्रिकटुकं काल्किंतं देवदारु च ॥
पचेत्तच्चाशु शोषघ्नं तद्वद्वाशावरीघृतम् ।

दशद्रवाः देव्याः काथः हरिद्रायाः खदिरस्य च घृतं गोः शकृद्रसः गजस्य अजस्य अवेर्हयस्य च तथा क्षीरम । कल्कोद्दृताच्चतुर्थांशः । वाशावरीभ्यां वाशाशतावरीभ्याम् ॥

द्विपञ्चमूलवरणयवबिल्वपुनर्नवाः ॥
करञ्जबोळस्थविरकुलत्थबदराग्निकाः ।
भल्लातकं च तत्काथे षड्गुणे साधयेत् घृतम्
गर्भे दत्वा स्नुहीक्षीरं शुकाख्याचव्यसैन्धवम्
हरीतकीं च तच्छोषशोफमेहोदरापहम् ॥

द्वे पञ्चमूले आद्ये । बोळस्थविरं बोळवृक्षः । कुलहलोऽलम्बुसोभूकदम्बकः । कुटकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धः । तत्काथः परिभाषया घृतात् षड्गुणः । शुकाख्या शुक्लाख्या ॥

यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वामधुनान्विताम्
सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्यादन्नेन वा सह ।

एषां सर्पिषां यवाग्वादिना प्रयोगः । सिद्धानां निःसंशयानां व्याध्युपशमे ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान ॥
सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ।
भल्लातकं विळङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ॥
सलिले षोडशगुणे षोडशांशास्थितं पचेत् ।
पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट्
तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु ।
घृतात्त्रिजातात्त्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ॥
पयोनुपानं तत् प्राह्णे रसायनमयन्त्रणम् ।
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात्
मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ।
ये च सर्पिर्गुळाःप्रोक्ताःक्षतेयोज्याःक्षयेऽपि ते

एलादिको लेहः सुबोधः । घृताद्द्विगुणं मधु । ये क्षते उरःक्षते प्रोक्ताः ते सर्पिर्गुळाः क्षयेऽपि राजयक्ष्माणि च योज्याः ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशृङ्गीदुरालभाः ।
त्रिफलापिप्पलीमुस्ताशृङ्गाटगुळशर्कराः ॥
वीरापडीपुष्कराख्यासुरसाशर्करागुडः ।

नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः
विल्वङ्गसारश्चविकात्र्यूषणं च विचूर्णितम् ॥
अर्धश्लोकैः स्मृता लेहाः पञ्चैते मधुसर्पिषा ।
स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥

खर्जूरत्रिफलावीरानागरविलङ्गादिभिः - पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च क्षौद्रसर्पिषा लेहाः ॥

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ।
चूर्णिता भक्षयेल्लिह्यात् पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥
तिलमाषाश्वगन्धावामाक्षिकाजघृतद्रुताः ।
पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातप्रायेषु पूजिताः ॥

त्वचो द्विगुणाः एलास्ताभ्यः पिप्पल्यः ताभ्यस्तुकाक्षीरी तस्याः शर्करेति क्रमार्थः । एकद्विचतुरष्टषोडशांशा इत्यर्थः । तिलादिकं सुबोधम् ॥

स्वरसादचिकित्सितम् ।

विशेषात् स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत्
तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।
साधितं कासजित् स्वर्यं सिद्धमार्तगळेन वा
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीक्रिमिनुत्फलैः ॥
हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।
सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुळौदनम् ॥
अश्नीयात् पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदंचयोजयेत्

यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मण्युक्तं तदेकादशस्वपि रोगेषु चिकित्सितं सामान्येनोक्तमेव यत अत उच्यते । विशेषादित्यादि । सुबोधम् । [नि]रुजाकरस्त्वार्तगळो हिन्तालो भीषणाह्वयः । आर्द्राणि बदरीपत्राणि पिष्टानि कल्को भवति । मधुकादिभिः पक्वं तैलं वा नावने शस्तमिति सुखोदकानुपानं ससर्पिष्कं च ॥

पित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्वाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥
बलाविदारगन्धाभ्यां विदार्यामधुकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्यं नावनं परम् ॥
लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृतान्वितम् ।
वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥
एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेत् सिराम् ।

पित्तोद्भव इति स्वरसादे क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्वाथकल्कसिद्धं समाक्षिकं च सर्पिः शृतशीतपयोनुपः पिबेदिति संबन्धः । सुबोधम् क्षीरसार्पिर्जातात् क्षीरात् कृतम् । अस्येति स्वरसादस्य ॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥
कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।
व्योषक्षाराग्निचविकाभार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥
यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ।
भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णंवा वमनंभजेत्

कफजे स्वरपादे कटूनि मरिचादीनि रूक्षभोजनः सन् मूत्रेण पिबेत् । व्योषादीनि वा लिह्यात् यमकं घृततैले । भुक्त्वेति भोजनान्ते ॥

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतो विहतः स्वरः ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरो विहतः स शर्करादिमिश्राणि पयांसि पिबेत् ॥

अरोचकचिकित्सितम् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।
बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।
कषायैः क्षाळयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥
तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।
शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परम्

विचित्रेत्यादिनारोचकचिकित्सा । अपथ्यमपि प्रियं हितैर्मिश्रितं हितम् । बहिर्मृजा स्नानादिना । अन्तर्मृजा वमनविरेचनेन । चित्तनिर्वाणमानुकूल्येनाभिलाषनिर्वर्तनम् । द्वौ कालौ प्रातर्भुक्त्वा च । मुखधावनाः कषाया मुखरोगेषु वक्ष्यन्ते ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।
हरेणुकृष्णाक्रिमिजिद्द्राक्षासैन्धवनागरात् ॥
एलाभार्ङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्ताद्घृतेन वा ।
छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः पित्ताच्च गुळवारिभिः ॥
लिह्याद्वा शर्करासर्पिर्लवणोत्तममाक्षिकम् ।
कफाद्वमेन्निम्बजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥
पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।
पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥
त्रिकटुत्रिफलारात्रीयवक्षारं मधुप्लुतम् ।
प्रातराहारकाले च युञ्जीत मुखधावनम् ॥

हरेण्वादिकाद्धिङ्ग्वन्ताच्चूर्णं प्रसन्नया वा घृतेन वा वातजेऽरोचके पिबेत् । पित्तादरोचक इति संबन्धः । गुळवारिभिश्छर्दयेदिति संबध्यते । लवणोत्तमं सैन्धवम् । कफात् सुबोधम् । समधुदीप्यकारग्वधोदकं पानम् । मधु मार्द्वीकम् । माधवं माक्षिकमद्यम् । पूर्वोक्तं हरेणुकृष्णादि । त्रिकट्वादि मुखधावनम् ॥

विडं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥
लोध्रं तेजोवतीपथ्यायवक्षारं कटुत्रयम् ।
आर्द्रदाडिमनिर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥
सतैलमाक्षिकायुक्ताश्चत्वारः कवळग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥
कारव्यजाजीमरिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ।
सौवर्चलगुळक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥

विडादिभिश्चतुर्भिरर्धश्लोकैश्चत्वारः कवळग्रहाः सर्वे सतैलमाक्षिकाश्चत्वारोऽरोचकान् क्रमेण हन्युः । विडादिकं वाते । धात्र्यादिकं पित्ते । लोध्रादिकं कफे । दाडिमनिर्यासेन सन्निपाते । कारव्यादिकं सुबोधम् ॥

एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥
प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगळामयान् ।
यवानीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसौषधडाडिमम् ॥
कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम्
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम ॥
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
चूर्णमेतत् परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥
विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ।

एलादिकं क्रमात् भागवृद्धम् । तेन यत्रैलानां कर्षः तत्र त्वचो द्वौ कर्षौ । नागकेसरस्य त्रयः । मरिचस्य चत्वारः । पिप्पलीनां पञ्च । शुण्ठ्याः षडिति । सर्वेषां समा शर्करा पञ्च पलानि सकर्षाणि । यवान्यादिके पिप्पलीनां मरिचस्य च फलानि संख्यया ॥

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्धास्त्वगेले चार्धभागिके ॥
तद्वुच्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ।
कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलजित् ॥
पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ॥
कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ।
चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
तत्र त्रिंशत् पलं दत्वा कथितादमलाद्गुळात्
कुर्वीत मोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥

तालीसादयः यथोत्तरं भागवृद्धाः । यो यस्मादुत्तरः स तस्मात् भागेन वृद्धः । तेन तालीसं कर्ष द्वौ कर्षौ मरिचस्य । त्रयः शुण्ठ्याः । चत्वारः पिप्पलीनाम् । त्वगेले प्रत्येकं भागार्धमाने । भागश्च नियामकस्तालीसस्य तेन त्वचोऽर्धकर्षः तद्वदेलानाम् । कणाभ्योऽष्टगुणा शर्करा द्वात्रिंशत् कर्षाः । तालीसमोदकः सुबोधः । तदिति तालीसचूर्णस्य परामर्शः ॥

प्रसेकचिकित्सितम् ।

अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
प्रसेकेकल्पितान्सक्तून्भक्ष्यांश्चाद्याद्बलीवमेत्
कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्यात् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत्॥

अर्केत्यादिप्रसेकचिकित्सा । अर्कस्यामृतायाश्च क्षारजले एकां निशां यवानां वासो द्वितीयेऽह्नि तैः सक्तवो भक्ष्या नानाविधाः । यस्तु बली स कटुभिस्तिक्तैश्चौषधैर्वमेत् । सुबोधम् । तमिति वातहेतुकम् ॥

पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान स्नेहान् स्वेदांश्च शीलयेत् ॥
स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगळादिषु

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान स्नेहोपसंहितान् ।

इममिति प्रसेकोक्तम । सुबोधम । रसान् मांसरसान् लवणादिगुणान् उपसंहिताः साहिताः ॥

शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।
औदकानूपपिशितैरुपनाहाःसुसंस्कृताः ॥
शस्यन्ते सचतुस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनाम्
लेपश्च नतयष्ट्याह्वशमाह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥

शिरःशूलादिषु य एव दोषोधिकः तमेव प्रतिकुर्यात् । औदकानां पृथग्ग्रहणं प्राधान्यात । उपनाहः पिण्डबन्धः । नतादिभिश्चन्दनान्तैर्लेपः ॥

बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषादेवदारु चन्दनं मधुकं घृतम् ॥
कृष्णगन्धा बला वीरा विदारी सपुनर्नवा ।
अभीरुयष्टीमधुकंपयस्याकर्तृणं घृतम् ॥
इत्यर्धयोगैश्चत्वारः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां—

बलादिभिरर्धश्लोकैश्चत्वारः प्रदेहाः संसर्गे विकल्प्य यथादोषं योज्याः ॥

—शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वास्तिकर्म तथापरम् ॥
शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ।
प्रदेहः सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥
दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ।
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।

तथा शिरःप्रभृतिशूलेषु नावनादिकमिष्यते । अथवैषां शूलिनां शृङ्गाद्यैर्दुष्टमसृग्घरेत् । वातेऽधिके शृङ्गेण । पित्तेऽधिके जलौकाभिः । कफे तुम्बेनेति यथादोषार्थः । पद्मकादिभिः सघृतैर्लेपः । तथा दूर्वादिभिः । शतधौतमनेकशो विलाप्य शीतजलैः स्थानीकृतम । क्षीरेण केवलेन सेको मधुकाम्बुना वा ॥

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥
तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम ।
सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
जीर्णेषु तेषु पेयां च चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ।
पाठानिम्बयवानीनां चूर्णं तक्रेण वा पिबेत् ॥
सुरयावाप्लुतां पाठां सनागरदुरालभाम् ।
जम्ब्वाम्रविल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरम्॥
पेयामण्डेन—

सर्वराजयक्ष्मी सपिच्छं प्रायेणातिसार्यते उपहताग्नित्वाद्धेतोरतिसारविहितं ग्रहणीविहितञ्च तत्र दोषाद्यपेक्ष्यौषधं हितम । सुबोधम् । पाठादीनां त्रयाणां सुरया पानम । जम्बूमध्यादिकं पेयामण्डेन ॥

—योगैश्च पाठाद्यैः कारयेत् त्रिभिः॥
ससूप्यधान्यान् सस्नेहान साम्लान् सलवणान खळान्

वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ॥
श्रीपर्ण्यां मातुलुङ्गस्य धातक्या डाडिमस्य च
चाङ्गेर्या मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥
कालविद्‌दुग्धिकायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत्
खळानदधिसरोपेतान्ससर्पिष्कानसडाडिमान्
रोचनान् दीपनान् दद्यादतीसारहरान् परम्

पाठाद्यास्त्रयो योगा अनन्तरोक्ताः । पाठानिम्बादिकः पाठानागरादिको जम्बूमध्यादिकश्च । एषां जलेन सस्नेहान् ससूप्यधान्यान् खळान् कारयेत् । खळः फलयूषः । वेतसेत्यादीनां षष्ठ्यन्तानां पल्लवैः खळान्योजयेत् । सर्वखळेषु च दधिसारिकत्वम् ॥

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्वलम् ।

अस्य च राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः पुरीषं यत्नतः क्षयाद्रक्षेत् । यतः सर्वस्यापि देहे यत् बलं तद्धातुहेतुकं भवति । राजयक्ष्मिणः पुनः क्षीणसकलधातुत्वात् विड्वलमेव बलं तस्य नरस्य विडेव बलमित्यर्थः । अतस्तं रक्षेत् ॥

ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयम् ॥
बह्वामयसमूहो हि यक्ष्मात. सोऽतिदुःसहः ।

ज्वरादिषु विकारेषु च राजयक्ष्मवतः स्वं स्वं चिकित्सितं कुर्वीत यथामयं आमयापेक्षया । यक्ष्मा चातोऽतिदुःसहः यतो नानाहेत्वादिबह्वामयसमूहः ॥

अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥
तत्पयोमूत्रविड्वीत्तपरिषेकप्रघर्षणः ।
ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छकृद्रेणुसङ्करे ॥
एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनम् ।
अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं घृतम् ॥
सपञ्चपटु पञ्चाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ।
मांसमेवाश्नतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतोऽनु च
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।
सुरां समण्डां मार्द्वीकमरिष्टान् शीधुमाधवान्॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥

उटजं वने लतावेश्म । तदित्यजापरामर्शः । रेणुश्चूर्णम् । पञ्चाजं घृतमप्याजमेव । अजाशकृद्रसादीनि च मिश्रीकृतानि स्नेहसमानि । पञ्चपटु स्तोकमात्रं सुबोधम् । तदित्यनन्तरोक्तं कर्म ॥

स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्णं मिश्रकस्नेहैः पुनरक्तं सुखैः करैः ॥
मृद्नीयात् सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत् परम्

कोष्ठः काष्ठादिमयः स्नेहाद्याधारः उत्तीर्णमवगाहात् फललाभे सति । पुनरभ्यक्तं सुखं चासीनं सुखैः करैः मृद्नीयात् ॥

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ।

अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥
विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥
यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥

जीवन्त्यादिकं सर्वमेकीकृत्य चूर्णयेत् ततश्चूर्णात् त्रिगुणो यवचूर्णः । एतद्दधिमाक्षिकाभ्यामुद्वर्तनम ॥

गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ।
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥

स चोद्वर्तितो गौरसर्षपकल्कादिभिः स्नायात् । स्नानीयानि स्नानेषूक्तान्यौषधानि । ओषधयः सर्वौषधयः । ऋतुसुखानि जलानि शीतोष्णविशेषेण ॥

गन्धमाल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत्
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतीः ।
वस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥
दैवव्यपाश्रयं तद्वदथर्वोक्तं च पूजितम ।
इष्ट्या यया च चन्द्रस्य रजयक्ष्मा पुरा जितः
पुरोहितः प्रयुञ्जीत वेदोक्तां तां जितात्मनः

इति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

भूषा अलङ्करणम् । सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयं तत्तन्मणिमन्त्रादिकम् । अथर्वोक्तमथर्वणदृष्टं शान्तिकादि । सुबोधम् । जितात्मनो जितेन्द्रियस्येति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य छर्द्यादिकस्य चिकित्साप्रदर्शनायाध्यायारम्भः ॥

अथातः छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आमाशयोत्क्लेशभवाःप्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
लङ्घनं प्रागृते वायोः—

सर्वासु छर्दिषु प्रथमं सर्वं लङ्घनमिष्यते । वायुप्रभवां छर्दिं वर्जयित्वा । यतः प्रायेण छर्दय आमाशये यो दोषाणामुत्क्लेशः तत्प्रभवाः ॥

—वमनं तत्र योजयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥
क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।
शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥

वमनं तत्रेत्यादिनावस्थाविशेषेषु लङ्घनविशेषा उच्यन्ते । तत इति वमने योजिते । स हीति विरेकः । रूक्षदुर्बलस्य तदेव शमनमेव । न तु बलिन उक्तं शोधनम् । बलवतस्तु सर्वम् ॥

परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खळाः
शाकानि लेहा भोज्यानि रागषाडवपानकाः ।
भक्ष्याःशुष्काविचित्राश्च फलानिस्नानघर्षणम्
गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपानजाः ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।

परिशुष्कं द्रवरहितम् । रसादीनां लक्षणं कृतान्न उक्तम् । घर्षणं येन चूर्णेनाङ्गमुद्घृष्यते । गन्धाः सुगन्धयः सुरभय एव गन्धादिजाः । गन्धशब्देन गन्धद्रव्याण्युच्यन्ते॥

हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥
व्योषत्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा डाडिमाम्बुना
सशुण्ठीदधिधान्येन पीतं तुल्याम्बु वा पयः
व्यक्तसैन्धवसार्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः
स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिडाडिमसाधितम्।
कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

वातजां छर्दिं ससैन्धवं सर्पिर्हन्ति । तद्धि सकासादिकां छर्दिं विशेषेण हन्ति । डाडिमक्काथेन सशुण्ठ्यादिकेन सर्पिः । तुल्याम्बु वा पयः पीतं मारुतजां छर्दिं हन्ति । व्यक्तं प्रभूतं सैन्धवं सर्पिश्च यस्मिन्वैष्किरे रसे । कोष्णं सलवणश्चेति भोजनविशेषणम् । अत्र च वातजायां छर्द्यां स्नेहविरेचनं हितम् ॥

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ।
सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम्
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान्।
पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करैः ।
मुद्गजाङ्गलजैरद्याद्व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥

पित्तजायां सुबोधम् । वृद्धं श्लेष्मस्थानाश्रितं स्वादुभिस्तिक्तैश्चौषधैः पित्तमूर्ध्वमेव हरेद्वामयेदेव न तु विरेचयेत् । यश्चैवं विशुद्धः स तदह्लाजैः समधुशर्करैर्मन्थं यवागूं वा पिबेत् सुबोधम् ॥

मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम्
द्राक्षारसं रसश्चेक्षोर्गुळूच्यम्बु पयोऽपि वा ।

तप्तमृल्लोष्टैस्तापयित्वा शीतीकृतम् । मुद्गादिभिर्वा सह निशां स्थितं सलिलं द्वितीयेऽह्नि पेयम् ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटाश्वत्थाङ्कुरोद्भवः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति
छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां च दुर्जयाम्
धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ॥
कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ।

कोलास्थिमज्जास्रोतोजलाजोत्पलरजांसि वा
लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा
पिबेच्छीताम्बुना शालिस्वर्णगैरिकजं रजः ॥
पिष्टं वा चन्दनद्राक्षामांसीसेव्याम्बुगैरिकम् ।

जम्ब्वादिभिश्च क्वाथो वा शीतकषायो वा पीतः छर्यादीन्विनियच्छति नाशयति। एकोऽपि प्रयोगः क्षौद्रेण द्वितीयोऽपि । सुबोधम् । चन्दनादिकं पिष्टं शीताम्बुना पिबेत् ॥

शालितण्डुलतोयेन पिबेद्वा ससितामधु ॥
मधूकमधुकद्राक्षाकमलामलकाम्बुदम् ।
सशारिबापरूषाक्षं मूर्वां वा माक्षिकान्विताम्
मधुकं सात्मगुप्तं वा शीतं धात्रीरसेन वा ।

मधूकादिकं ससितामधु शालितण्डुलप्रक्षालनाम्बुना । मूर्वायाः समाक्षिकः प्रयोगः । मधुकं सात्मगुप्तं माक्षिकान्वितम् । शीतं चन्दनं धात्रीफलरसेन ॥

कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः ।
युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ॥

निम्बादिरसयुक्तेन कोष्णतोयेन कफजायां छर्द्यां वमेत् । दुर्बलस्योपवासो न वमनम् ॥

आरग्वधादेर्निर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
त्रिफलाकणचव्याढ्यां पेयां पत्रैः करञ्जजैः ॥
मन्थान्यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभावितैः ।
कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः साजकभूस्तृणाः ॥

आरग्वधादेर्निर्यूहः कषायः सुशीतः । त्रिफलादिकानां निर्यूहः । करञ्जपत्रैः पेया छर्दिघ्नान्यौषधानि । लाजाम्लबदरडाडिमयवषष्टिकमातुलुङ्गसेव्यानि । जम्ब्वाम्रपल्लवानि च वमिनिग्रहणानि मृत्स्ना च । एषां क्वाथेन यवाः शुष्काः शुष्का भाव्यन्ते । तैः सक्तवः क्रियन्ते आर्जकं कुठेरकम् । सूक्ष्मैः पत्रैर्भूस्तृणम् ॥

लीढं मनश्शिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥
समुस्तां मधुना शृङ्गीं कोलाम्लं वा सजाम्बवम्
तद्वद्विलङ्गत्रिफलाक्रिमिघ्नपरिपेलवम् ॥
तद्वद्दुरालभां खादेत् कपित्थं त्र्यूषणेन वा ।
अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥
क्रिमिजा क्रिमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।
यथास्वं परिशिष्टाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥

मनश्शिलादिकं कपित्थबीजपूरस्वरसमाक्षिकैः । कोलाम्लं सजाम्बवं मधुना । तद्वदिति मधुना विळङ्गं त्रिफला चैकः प्रयोगः । द्वितीयो विळङ्गपरिपेलवाभ्याम् । दुरालभां तद्वदिति मधुना । त्र्यूषणेन सह कपित्थं खादेत् । सुबोधम् । परिशेषाः छर्दयस्तृष्णामदौहृदजास्ता यथास्वं वाताद्यौषधेन च शमं यान्ति । तत्कृतास्तृष्णाछर्द्यादिकृता आमया यथास्वमौषधैः शमं यान्ति ॥

त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्रसक्तामनुबन्धिनीम् ।

कोष्ठाश्रयमहामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥

प्रसक्तां गृहीतानुबन्धां छर्दिं त्वरमाणो जयेद्यतः सा छर्दिर्महामर्मणो हृदयस्य कोष्ठाश्रयत्वात् पीडाकरतरा भवति ॥

नचान्नेन विना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च ।
धातुक्षयोऽतिवमथौ समीरणसमीरणात् ॥
नियतं जायते तस्माद्द्रुतं तत्र प्रयोजयेत् ।
प्रच्छर्दनातियोगोक्तं क्रमं स्तंभनबृंहणम् ॥
सर्पिर्गुडात्रसान् क्षीरं घृतं कल्याणजीवनम् ।
धान्वन्तरं त्र्यूषणं वा दोषदेहानुरोधतः ॥

अन्नस्य च वमनात्तन्मयः कायो न च वर्तते । अपि चेति समुच्चये । सुबोधम् । तत्र वमथौ वमनातियोगोक्तं क्रमं द्रुतं शीघ्रं योजयेत् । सुबोधम ॥

हृद्रोगचिकित्सितम् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ।
तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ।

हृद्रोग इत्यादिना हृद्रोगचिकित्सा । वातजे मस्त्वादियुक्तं तैलं पिबेत् । तच्च गुल्मादिजित् भवति । गोमूत्रेणाम्लेन च काञ्जिकादिना सर्वैश्च लवणैः पक्कं पूर्वगुणम् ।
पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ॥

विल्वं रास्नां यवान् कोलं देवदारु पुनर्नवम् ।
कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन् जले पचेत्
तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥

विल्वादीनां क्वाथे तैलचतुर्गुणे सिद्धं तैलं हृद्रोगवतो नावनादिषु प्रयोजयेत् ॥

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।
पथ्यया च भृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतम् ॥
सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।
घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
डाडिमं कृष्णलवणं हिङ्गुशुण्ठ्यम्लवेतसम् ।
अपतन्त्रकहृद्रोगश्वासघ्नं चूर्णमुत्तमम् ॥

शुण्ठ्यादीनां कल्केनानुक्तेनापि जलेन * स्नेहसमेन पक्कं घृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजित् सुबोधम् ॥

* एष चिन्त्यः ॥

पुष्कराह्वषडीशुण्ठीवीजपूरजटाभयाः ।
पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥
विकर्तिकाशूलहराः क्वाथः कोष्णश्च तद्गुणः ॥

पुष्करमूलादीनां कल्कः क्षारादियुतो विकर्तिकाशूलहरः । विकर्तिका विकर्तनमिव जठरे ॥

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ।
सपीतदारुवीजाह्वपलाशषडिपौष्करैः ॥
पञ्चकोलषडीपथ्यागुळबीजाह्वपौष्करम् ।
वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ॥
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेत् गुल्मोदरेषु च ।
स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम्
वारुणीदधिमण्डं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि
सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ।
क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥
स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्रौञ्चशिखिवर्तकदक्षजाः ।
बलातैलं सहृद्रोगी पिबेद्वा सुकुमारकम् ॥
यष्ट्याह्वशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम ।
रास्नाजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥
भार्ङ्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ।
दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः॥
तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ।

यवान्यादीनां पौष्करान्तानां क्वाथः कोष्णस्तद्गुणः । सुबोधम् ॥

त्र्यूषणत्रिफलापाठामधूकं मधुकं त्रुटी ।
पञ्चमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः शतावरी ॥
कण्टकरीतामलकीजीवकं चाक्षसंमितैः ।
तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात्
युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति निषेवितम् ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषकासश्वासहलीमकान ॥
दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम ।
क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम ॥
एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ।
शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥
कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम्

त्र्यूषणादिकं सुबोधम । तच सिद्धं सन्मधुना योज्यते ॥

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यासससिताक्षौद्रपरूषकैः ।
युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा
क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ।
कट्वीमधुककल्कं च पिबेत् ससितमम्भसा ॥

पैत्त इति हृद्रोगे । विरेकः कल्पे वक्ष्यमाणो द्राक्षानिर्यासादिभिर्युक्तो हृद्यः स्यात् । क्षतोक्तं पित्तज्वरोक्तं च । बाह्यपरिमार्जनमभ्यङ्गादि । अन्तः शोधनं सुबोधम् ॥

श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ।
बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥
सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।
प्रपौण्डरीकमधुकबिसग्रन्थिकशेरुकाः ॥
सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेत् घृतम्
शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥
वस्तिं च दद्यात् सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम्

श्रेयस्यादिकल्कं सममाहिषक्षीरं माहिषं घृतम् । सुबोधम् । स्वादुवर्गो मधुरस्कन्धः । मधुयष्टीकल्कसाधितं सक्षौद्रं तैलं वस्तिः ॥

कफोद्भवे वमेत् स्विन्नः पिचुमन्दवचाम्भसा ॥
कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ।
पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरात् ॥
सैला यवानककणा यवक्षारात् सुखाम्बुना ।
फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥
पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीषडीरास्नावचाकणात् ।
क्वाथं तथाभयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥

कफोद्भवे तु हृद्रोगे स्विन्नः सन् निम्बवचोदकेन वमेत् । कुलत्थरसादिभोजनः सन् वचादीनां चूर्णं सुखाम्बुफलधान्याम्लादीनामन्यतमेन पिबेत् । एकः पुष्करादीनां क्वाथो द्वितीयोऽभयादीनाम् । माद्री अतिविषा॥

क्वाथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुम्बरार्जुने ।
सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥
सुखोदकानुपानः स्याल्लेहः कफविकारहा ।
श्लेष्मगुल्मोदिताश्चापि क्षारांश्च विविधान् पिबेत्
प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ।
तथामलकलेहं वा प्राशं वागस्त्यनिर्मितम् ॥

रौहीतकादिक्वाथे त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतो लेहः सुखोदकानुपानस्य सतः श्लेष्मविकारहा । सुबोधम् । शिलाह्वब्राह्मौ रसायनविधौ वक्ष्येते । आमलकलेहश्च्यवनप्राशः ॥

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽति जीर्यत्यल्पं जरां गते
शाम्येत् सकुष्ठकृमिजित्लवणद्वयतिल्वकैः ॥
सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः
जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके
प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये यतः॥
तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ।
कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥

यस्य भुक्तेऽति शूलं जीर्यत्यन्ने मन्दीभवति जरां गते शाम्यति स पुरुषः कुष्ठादिभिश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् । यस्य जीर्णे शूलमधिकं सः स्नेहैरेरण्डादिभिः । जीर्यत्यन्नेऽधिके शूले हरीतक्यादिभिर्विरेच्यः । सदाधिके शूले तीक्ष्णैर्मूलैर्विरेच्यः ॥

तृष्णाचिकित्सितम् ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ।
सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनः ॥
दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणम्
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥

तृष्णास्वित्यादि सुबोधम् । तप्तलोष्टादिभिर्निर्वापितं यत्र ते मग्नाः ॥

सशर्करं वा क्वथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ।
दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥
वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ।
यवागूः शालिभिस्तद्वत् कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ॥

दर्भपूर्वेण पञ्चमूलेन क्वथितं सशर्करम् । वाट्यो यवौदनः ॥

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा सासितामधु ॥
रसैश्चानम्ललवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ।
मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥

शीतेनेत्यादि पयसो विशेषणम् । हिमाम्बुपरिषिक्तस्य दुग्धस्य सासितामधु भोजनम् ॥

नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ।

नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्टास्थि ससितं हितम् ॥

शीतैरौषधैः सिद्धं क्षीरोद्भवं घृतं नस्यम् । इक्षुरसः केवल एव सुबोधम् ॥

निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः
दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
महासरिद्ध्रदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुळं दधि शस्यते ॥
रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु च

निर्वापणाः संशमनाः । ज्वरघ्ना लेपसेकादयः । निरीहत्वमास्यासुखम् । सुबोधम् ॥

पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा
तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥
मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ।

तदित्युदुम्बरपरामर्शः । तद्विधा गणाः शारिवादिसमाः दाहादिशमनाः । मधुरैरौषधैस्तद्वदिति शीतकषायान् ससितामधून् । क्षीरिवृक्षैः वटादिभिः ॥

बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् ॥
मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम्
अपाकशर्कराच्छिन्नरुहालोद्ध्राञ्जनाम्बु वा
कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीरभोजनः ।

बीजपूरपल्लवादीनां क्वाथः । सुबोधम् । अपाकशर्कराः कुम्भकारचुल्लीषत्पक्वलोष्टानि । बालिशा शर्करेत्यन्ये ॥

ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पञ्चसाराम्बु वा पिबेत्

ज्वरोदितो द्राक्षादिः शीतकषायः । पञ्चसाराम्बु मधुखर्जूरादिरक्तपित्तपठितम् ॥

कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
विल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥
यवान्नं तीक्ष्णकवळनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।

कफोद्भवायामित्यादि सुबोधम् । विल्वादिसाधितं जलं पिबेत् । आढकी तुवरी ॥

सर्वैरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ।
त्र्यूषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णाम्बुमस्तुभिः ॥
अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित्
तृषिश्रमान्मांसरसं मन्थं वा ससितं पिबेत् ॥
आतपात् ससितं मन्थं यवकोलजसक्तुभिः ।
सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्जिकैः
शीतस्नानाच्च मद्याम्बु पिबेत्तृड्वान् गुडाम्बु वा
मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ॥

सर्वैः सन्निपातेन आमाच्च या तृष्णा तस्यां तद्धन्त्री सन्निपातघ्न्यामघ्नी च क्रिया हिता । त्र्यूषणादिकं फलाम्लाद्यन्यतमेन वमनम् । अन्नात्ययादन्नस्याऽभावात् तृष्णा । कालविदिति ग्रीष्मादिके पित्तकफाधिके वा । सर्वं पञ्चम्यन्तं तत्र हेतुर्विज्ञेयः । सुबोधम् ॥

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ।

स्नेहादुष्णाम्ब्वजीर्णात्तुजीर्णान्मण्डंपिपासितः
पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्शं गुळोदकम्
गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥
क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ।
कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥
क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ।

स्नेहेत्यादिना स्नेहादिसंस्कृतस्य तृष्युक्तम् । अजीर्णात् स्नेहात् पिपासित उष्णाम्बु पिबेत् । जीर्णान्मण्डम् । स्निग्धान्नं मांसान्नक्षीरपेयादि । तदिति गुर्वाद्यन्नम् । उल्लिखेद्वमेत् ॥

रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥

रोगोपसर्गजातायां ससितामधुधान्याम्बुपानं सुबोधम ॥

तृष्णक् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं ततः ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णांतस्यजयेत्पुरः ।
तस्यांजितायामन्योऽपिव्याधिःशक्यश्चिकि-
त्सितुम् ॥

इति छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

तत्र ह्युपसर्गजातायां तृष्णगतितृट् सन् पूर्वामयेन क्षीणो यदुपसर्गात्तृडुत्पन्ना स यदि जलं न प्राप्नुयात् अवश्यं मरणं दीर्घरोगं वाप्नुयात् । अतस्तस्य तां तृषं शीघ्रमेव सात्म्यैरन्नपानादिभिर्जयेत् । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मदात्ययं निर्णेतुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वस्य मदात्ययस्य त्रिदोषजत्वादुच्यते॥

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

यं दोषमित्यादि । यत्र पुनर्न कस्यचिदाधिक्यं सर्वे समाः तत्र कफस्थानानुपूर्व्या । आदौ कफः पश्चात् पित्तं ततो वायुः । अस्मिन् क्रमे युक्तिः पित्तमारुतेत्यादि । सर्वस्मिन् मदात्यये कालक्रमेण पित्तमारुतावधिकीभवतः । प्रथमं तु कफस्यैवाधिक्यम् ॥

हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥

सात्म्याद्धीनपीतेन वा विपरीतपीतेन वातिपीतेन वा मद्येन यो व्याधिरुपजायते स तेनैव सात्म्येन समेन पीतेनोपशाम्यति ॥

कथं येनैव रोग उत्पन्नस्तेनैव शाम्यतीत्याह ॥

मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ।
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ॥

मद्यस्य विषसादृश्यात् । यथा विषं तीक्ष्णादिगुणयुतं तीक्ष्णादिगुणयुतेन विषेणैव शाम्यति । तद्वन्मद्यमपि मद्येन । मद्यास्त्वयं विषस्य विशेषः । यद्विषमुत्कृष्टैस्तीक्ष्णादिभिर्योगाद्विषान्तरं विजातीयं विषमपेक्षते मद्यं पुनः स्वल्पत्वात्तीक्ष्णादीनां सजातीयेनैवोपशाम्यति ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥
यान् कुर्यान्मदतृण्मोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ।
मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुत. ॥
सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ।
जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षालाघवे सति ॥
यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ।

स्वभावत एव तीक्ष्णादिगुणवता मद्येनातिमात्रपीतेनान्नरसो विदग्धः क्षारगुणः सन् यान् मदादीन् कुर्यात् तान् मदादीन् काल उपयुक्तं विशिष्टं मद्यमेव नाशयति । तथा मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण श्लेष्मणा स्रोतस्सु मारुतो रुद्धः सन् शिरःप्रभृतिषु याश्च वेदनाः कुर्यात्ता अपि मद्यमेव निहन्ति । कस्मिन् काल इत्याह जीर्णाममद्यदोषस्य आमा अभिनवा मद्यविकारा आममद्यदोषाः जीर्णा आममद्यदोषा यस्य तथा प्रकांक्षायां मद्यविषयायाम् । लाघवे तनुत्वे सति प्रयुक्तम् । किंभूतं मद्यं निहन्तीत्याह यौगिकं विधिवद्युक्तं च । दोषाद्यपेक्षया यदातुरस्य योगमर्हति तद्यौगिकम् । विधिस्त्वस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यते ॥

मद्योद्भवानां मद्येनैव शान्तेः प्रकारान्तरेण युक्तिरुच्यते ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥
तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ।
सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥

क्षारो हीत्यादि । प्रथमेन मद्येनान्नरसे क्षारतां गते रोगा उत्पद्यन्ते । क्षारश्चाम्लोपसंहितः सन् माधुर्यं शीघ्रं याति । अम्लेषु च मद्यं श्रेष्ठमतस्तदेव विकारनाशनम् । तथा तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा निदानस्थानप्रोक्तैः दीपनाद्यैश्च दोषाणां विष्यन्दनात् स्रावणात्तदेव पथ्यम् । अस्य च पुरुषस्य सात्म्यत्वाद्धेतोस्तदेव परं धातुसाम्यकरम् ॥

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् पानात्ययौषधम् ।
जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितम् ॥

इह मदात्ययोद्देशे औषधमुक्तं तत् सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् । एतावता हि कालेन विमार्गस्थं मद्यं जीर्यतीति ॥

परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययौषधम् ॥

तत ऊर्ध्वं य एव रोगः कृतपानात्ययौषधमातुरमनुबध्नाति तस्यैव भेषजं कुर्यात् । यथायथमिति दोषाद्यपेक्षया स्वस्य प्रकरणे विहितम् ॥

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मेद्यमांसरसा हिताः ।
आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृता रागषाडवाः ॥

तत्रेत्यादिना पानात्ययौषधं प्रदर्श्यते । शालिपिष्टकृतं मद्यं बीजपूरकादिभिर्यथोपयोगं युक्तं मदात्यये वातोल्बणे दद्यात् । तत्र चोष्णादिगुणा मांसरसा हिताः । सुबोधम् । पेश्यः खण्डाः ॥

गोधूममाषविकृतीर्मृदुचित्रा सुखप्रियाः ।
आर्द्रिकार्द्रककुल्माषशुक्तमांसादिगर्भिणीः ॥
सुरभिर्लवणाशीतानिगदावाच्छवारुणी ।
स्वरसो डाडिमात् क्वाथः पञ्चमूलात् कनीयसः
शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तु शुक्तांभोच्छाम्लकाञ्जिकम् ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥
घनश्चागरुजो धूपः पङ्कश्चागरुकुङ्कुमात् ।

मृद्वादिगुणयुक्ता गोधूममाषविकृतीः चित्रा भक्ष्यादिनानेकप्रकाराः । तथा आर्द्रिकादिमिश्रा विकृतीः । कुल्माषोऽर्धस्विन्नानि सस्यानि । गर्भिणीरन्तरान्तरा युक्ताः । अच्छवारुणी सुरभित्वादिगुणयुक्ता हिता । सुबोधम् । शुण्ठीधान्यात् क्वाथः । धूपो घनः प्रभूतः । पङ्कः कर्दमः ॥

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥
हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।

प्रियाश्च हिताः । कीदृग्भूताः कुचादिभी रमणीयत्वेन याः श्लाघन्ते । याश्च यौवनोष्णाङ्गयष्टयो हर्षेण प्रीत्या आलिङ्गने संवाहनेषु च युक्ताः अनुरूपाः ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ॥
रसैर्डाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषजैः ।
सुशीतंससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम्
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।
शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥
सतीनमुद्गामलकपटोलीडाडिमैरपि ।

पित्तोल्बणे मदात्यये बहुना जलेन मिश्रितं शार्करं मधु मार्द्वीकं वा बहुजलं डा-

डिमादिजै रसैर्युक्तं उभयमपि योज्यं तच्च सुशीतत्वादिगुणरूपं योज्यम् । पानकमपि तादृक् सशर्करं ससक्तु च ॥

कफपित्ते समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ।
पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हिताम्
तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचकः ।
कासे स रक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥
तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥
सनागरं योजयेत तित्तिरिप्रतिभोजनम ।

कफपित्तमित्यादि सुबोधम् । संसर्गी- शोधनक्रमाख्या तर्पणादिका हिता । तर्पणाः सक्तवः पेयास्थाने तत्र योज्याः न तु पेयाः । तथा शोधनसंसर्गी क्रमेणाग्निर्दीप्यते योऽग्नि- र्दोषशेषमन्नं च पचति । कासादिके गुडू- च्यादीनां क्वाथः सनागरः । भोजनं तित्ति- रिणा रसादिप्रयुक्तेन ॥

तृष्येत चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ॥
जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमांसरसेन च ।
तृष्यत्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन् बहूदकम् ॥
मुस्तदाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ।
पाटल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम ॥

तृष्यन इत्यादि सुबोधन् । जीर्ण इ- ति द्राक्षारसे । तृषि सत्यां अल्पमल्पं मद्यं पिबेत् यदा पिबेत्तदा बहुनोदकेन युक्तं पि- बेत् मदं रक्षन् मुस्ताद्यम्बु वा पर्णिनीचतुष्टयकृ- तं वा जल केवलमेव वा स्वभावशीतम् ॥

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ।
यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्क्रम्य वेष्टते॥
पाययेत् कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ।
कोलडाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ॥
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति

मद्यातिपानादित्यादि सुबोधम् । कामतो यथेच्छं तमातुरमम्भः पाययेद्रात्रौ प्रवातस्थि- तम् । कोलादिको मुखालेपो नाम्ना पञ्चा- म्लकस्तृष्णां सद्यो नियच्छति ॥

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छितः ॥
दाहं प्रकुरुते घोरं विह्वलो येन मुह्यति ।
तृष्णादाहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहम् ॥
विधिं यथोक्तं युञ्जीत बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ।

पानकृत ऊष्मा पित्तरक्ताभ्यां मिश्रि- तः सन् त्वचं प्राप्तो घोरं दाहं प्रकुरुते । येन दाहेन विह्वलोऽधीरो मुह्यति । तस्य तृष्णया दाहेन च परीतस्य यथोक्तं बाह्यान्तः परिमार्जनं दाहज्वरहरं विधिं कुर्वीत ॥

प्रभातमारुतोद्धूताः प्रालेयजलवर्षिणः ।
स्पर्श्यमाणा अपि घ्नन्ति दाहं मलयपादपाः ॥

मलयगिरौ ये चन्दनादयः पादपाः ते स्पर्श्यमाणा अपि दाहं घ्नन्ति । किंभू-

ताः प्रभातमारुतेन निशान्तवातेनोद्धूताः कम्पितास्तथा प्रालेयजलमवश्यायाम्भो ये वर्षन्ति ते तथाविधाः ॥

मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा
　मृणालपद्मोत्पलपत्ररम्याः ।
सेकावगाहाः सजला जलार्द्रा
　वाताः सुशीता मणयो महार्हाः ॥

अलिञ्जराः पद्मपुटापिधानाः
　प्रवाळवर्णा हिमवारिपूर्णाः ।
परिस्रवन्तो दृतयो महान्तः
　पुताः प्रियादर्पणमण्डलानि ॥

नार्यश्च नेत्रोत्पलकर्णपूरा
　मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्त्यः ।
मनोऽनुकूला हरिचन्दनार्द्रा-
　स्तृड्दाहमूर्छादवथून् जयन्ति ॥

मुक्ताकलापादयस्तृड्दाहादीन् जयन्ति । शशिरश्मिवद्धिमरश्मिकिरणवच्छुभ्राः शुक्लाः । सेकावगाहाश्च मृणाळादिभिश्चित्रा रम्याः ते च सजलाः वलाहकाः । तथा जलार्द्राः सिक्तपटाः । महार्हा उत्कृष्टाः । अलिञ्जरा मणिका महामृन्मया जलाधाराः । ते च पक्वत्वात् प्रवाळवर्णाः । महान्तश्च जलपूर्णत्वात् स्रवन्तो दृतयः । नेत्राण्येवोत्पलानि तान्येवायतत्वात् कर्णपूरा यासाम् । मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्त्यः ईषद्विलसितनवयौवनाः । दवथुश्चक्षुरादिदाहः ॥

करेणुकाभिः परिवारितेन
　विक्षोभणं वारणयूथपेन ।
आस्फालनं शीकरवर्षणं च
　सिन्धोः स्मरन् दाहतृषोरगम्यः ॥

तस्य सिन्धोस्तस्माद्वा सिन्धोर्वारणयूथपेन करियूथपतिना विक्षोभणं जलास्फालनं करेण च शीकरवर्षणं स्मरन् पुरुषो दाहतृषोरगम्यो भवति । किंभूतेन करेणुकाभिर्वारणवधूभिः परिवारितेन ॥

सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां
　चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोरमान्यापि कथा प्रवृत्ता ॥
　दाहं च तृष्णां च निहन्ति सद्यः ॥

सरिद्ध्रदादीनां कथा अन्याश्च मनोरमाः कथाः सद्यो दाहं तृष्णां च नियच्छन्ति । ह्रदाः नदीप्रवाहेष्वन्तरान्तरा महान्तो दूरावगाढाः शिशिरमन्दमन्दसञ्चारजलाशयाः । दरयो गिरिगुहाः ॥

लाजोत्पलोशीरकुचन्दनाम्बु
　शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यम् ।
मद्योद्भवां पित्तकृतां च तृष्णां
　सदाहशोषां विनिहन्ति पीतम् ॥

लाजादिमिश्रमम्बु प्रभूतमधुशर्करं नाम्ना शीतं मद्यादितृष्णां निहन्ति ।

प्रियङ्गुपत्रप्लवलोध्रसेव्य-
　ह्रीबेरकालेयकनागपुष्पैः ।
शीताम्बुपिष्टैर्नवकर्परस्थै-
　स्तृड्दाहहा सर्वशरीरलेपः ॥

प्रियङ्ग्वादिभिः शीताम्बुपिष्टैर्नवकर्परस्थैश्च सर्वशरीरलेपः तृड्दाहहा । पत्रं गन्धपत्रम । सेव्यमुशीरम । कर्परग्रहणं वाताहृतियोग्यपात्रोपलक्षणार्थम ॥

अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जाङ्गलैः ।
शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेत्सिराम्

एवमप्यशाम्यति दाहे जाङ्गलै रसैः कृततृप्तेः पुरुषस्य रोहिणीं शुद्धशोणितवहां सिरां शाखाश्रितां व्यधयेत् । यथान्यायं सिराव्यधशास्त्रोक्तेन विधानेन ॥

उल्लेखनोपवासाभ्यां विजयेत कफोल्बणम् ।
तृषितोऽम्बु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
स्थिराशुण्ठीबलोदीच्यदुस्पर्शान्यतमेन वा ।
सिद्धमेतच्च सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ॥

कफोल्बणं तु मदात्ययमुल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् । उल्लेखनं वमनम् । दोषाद्यपेक्षयैतयोरुपयोगः । तृषितश्च सन् कफमदात्ययी मुस्तया पर्पटकेन वा सिद्धमम्बु शीतं पिबेत् । स्थिरादीनामन्यतमेन वा सिद्धम । एतच्चाम्बु सर्वत्र मदात्यये शुद्धस्य दोषशेषे शस्यते ॥

निरामं क्षुधितं काले पाययेत् बहुमाक्षिकम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।

निरामं मदात्ययिनं क्षुधितं रूक्षैरस्नेहैस्तर्पणैर्लाजसक्तुभिः संयुक्तं शार्करं वा जीर्णं वा मधु द्राक्षारसमरिष्टं शीधुमेव वा बहुना माक्षिकेण युक्तं काले पाययेत् । तच्च सर्वं यवानीनागराभ्यां समन्वितम ॥

यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ॥

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ।
शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥
साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषडाडिमैः ।

कौलत्थेन च यूषेण तनुना स्वल्पेन चोष्णादिगुणेनाल्पसर्पिषा यवगोधूमं भोजयेत् । रसैर्वा भोजयेत् । कैरित्याह शुष्कमूलकच्छागकृतैर्धन्वचारिणां संबन्धिभिः ॥

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।
बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टं नीरसवर्तितम् ॥
करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुसाळनम् ।
प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥
यथाग्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

तस्मिंश्च मदात्यये यथाग्नि मांसं भक्षयन् निगदं निर्दोषं माधवं पिबेत् । तच्च मांसं प्रभूतशुण्ठ्यादिकम् । आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदलानि । बीजपूररसादिना चाम्लम् । भृष्टं घृते । * नीरसवर्तितं समाचिक्कणं पक्वम् । करीरादिकं रोचिष्णु बहु च साळनमुपदंशो यस्मिन् मांसे । तथा प्रव्यक्तं प्रभूतमष्टाङ्गाख्यं वक्ष्यमाणं लवणं यत्र । विकल्पिता निमर्दका येन मांसेन । मांस-

हरितकवर्गादिनानारसोऽच्छगोधूमावेष्टितो वटकाकृत्या छिन्नो निमर्दक उच्यते ॥

* नीरसवर्तितं निर्गतो रसोऽस्येति नीरसं वर्तितं वृत्ततां यातं परिशुष्कव्यञ्जनमिति यावत् इति जर्जटः ६॥

सितासौवर्चलाजाजीतिन्तिणीकाम्लवेतसम ।
त्वगेलामरिचार्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ॥
स्रोतोविशुध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ।

सितादिकमष्टाङ्गलवणाख्यं कफप्राये मदात्यये हितं स्रोतोविशुध्यग्निकरं च एको भागः सितादीनां ततोऽर्धेन द्वितीयस्त्वगादीनाम ॥

* कटुस्कन्धयुतां श्वेतांमृद्वीकांनिष्कुलीकृताम्
रसेन मातुलुङ्गस्य कल्कयेद्दाडिमस्य वा ॥
तया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनदीपनः ।

* कटुस्कन्धयुतामित्यत्र युतग्रहणेन कटुस्कन्धानामल्पमात्रत्वं दर्शयतीति जर्जटः ॥

श्वेतां मृद्वीकां निष्कुलीकृतां त्वगास्थिरहितां कटुस्कन्धेन संयोज्य मातुलुङ्गरसेन डाडिमरसेन वा कल्कयेत् । तया काल्कितया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनो दीपनश्च भवति ॥

सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोचवत् ।
कारव्याः कल्पयेदेवं शुक्तं मत्स्यण्डिकान्वितम्
आम्रामलकपेशीभिः कुर्याद्रागान् पृथक् पृथक्
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥
सगुळानमधुयुक्तेनव्यक्ताम्लानमारिचोत्कटान

कारव्याः कल्केन सौवर्चलादियुतं शुक्तं मत्स्यण्डिकान्वितं रागं कल्पयेत् । आम्रामलकखण्डैः पृथग्धान्याद्यन्वितान् रागान् कल्पयेत् । मधु माक्षिकम् ॥

* कारवी द्राक्षाविशेषो या गोस्तनिकेत्युच्यते इति जर्जटः ॥

रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्घर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ॥
सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णादिभिः कफप्रायो मदात्ययः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥

पृथग्वातादिदोषबलं प्रति निर्दिष्टं यत् कर्म तन्मिश्रीकृत्य तारतम्यविकल्पेन च शेषे दशविधे सन्निपातेऽपि विकल्पयेत् । पूर्वं हि त्रयोदशविधः सन्निपात उक्तः । तत्र एकदोषातिशयेन यः सोऽत्र प्रदर्शितः । द्व्यतिशयेन त्रयस्तुल्याधिकैश्चैकः सन्निपातः तारतम्यविकल्पनाच्च षट्कमित्येतद्दशकम ॥

त्वङ्नागपुष्पमगधामरिचाजाजिधान्यकैः ।
परूषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ॥
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितम् ।
मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ॥

तद्वद्दाडिममृद्वीकाकणाकाष्मर्यदारुभिः ।
सबीजपूरकरसैर्बिळसौवर्चलान्वितम् ॥
फलैर्वा विविधैरम्लैः सत्रिवृच्चूर्णशर्करम् ।
कच्छुदाराङ्कुरद्राक्षावर्षाभूजीरकद्वयम् ॥
मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
पिबेदालोड्य दुग्धेन सूक्ष्मतान्तवगाळितम् ॥

त्वगादिना शशिबोधितं नाम पानकम । शशी कर्पूरम । डाडिमादिभिः सौवर्चलान्वितं द्वितीयं पानकम । विविधैः फलैस्तृतीयम् । कच्छुदाराङ्कुरादिकं दुग्धेनालोड्य सूक्ष्मवस्त्रगाळितं पिबेत् ॥

नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ।
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ॥
सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥

सर्वस्मिन्मदात्यये हर्षणी क्रियेष्यते यस्मान्मद्यं मनो नाक्षोभ्य अपि तु संक्षोभ्य मदात्ययं कुरुते शरीरं चाविहन्यापितु विहन्य उभयत्रापि हर्षणी किया हिता । तथा पञ्चविषयाणां शब्दादीनामतिशयाः सेव्याः त एव पञ्च कुसुमचापस्य शराः । धर्म एव कल्पद्रुमः तस्याङ्कुराः फलप्ररोहास्ते ॥

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ।
न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥

मद्यक्षीणस्य हि क्षीरं क्षीणमाश्वेव पुष्यति ।
ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ॥
पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥
न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृश्येतोपद्रवैर्यथा ।
तयोस्तु स्यात् घृतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ।

संशुद्धीत्यादिना क्षीरस्य विषय उच्यते । मद्येन क्षीणस्य पुरुषस्य यत्किञ्चित् क्षीणमोजस्तत् क्षीरं शीघ्रमेव पुष्यति यतस्तत्क्षीरमोजसो गुणैः सर्वैस्तुल्यं मद्यस्य च विपरीतं ततः क्षीरेण मद्यरोगे विहते बले च जाते क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्तयेत् क्रमेणैव चाल्पाल्पं मद्यमाचरेत् । सहसा मद्यपानात् ध्वंसकविक्षयोपद्रवोद्भवः । तयोस्तु ध्वंसकविक्षययोर्घृतादिकं वातजित् स्यात ॥

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम्

उपयुक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायत एव यतोऽतः कारणादस्य मद्यस्य योगो वक्ष्यते यः सुखायैव केवलम् ॥

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
दधात्यैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥
अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थोबलस्य या ।
सौत्रामण्यां द्विजमुखे हुताशे हूयते च या ॥
या सर्वौषधिसम्पूर्णान्मथ्यमानात्सुरासुरैः ।

महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥
मधुमाधवमैरेयशीधुगौडासवादिभिः ।
मदशक्तिमनुज्झन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥
यामास्वाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति
कुलाङ्गनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥
अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
तरङ्गभङ्गभ्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥
एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम् ।
यथाकामभटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥
तृणवत् पुरुषा युद्धे यामास्वाद्य जहत्यसून् ।
यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥
नित्यं हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया
अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
अपीन्द्रं मन्यते दुस्स्थं हृदयस्थितया यया ॥
अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वसंवेद्यैव या परम् ।
इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥
प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां विधिना पिबेत्

आश्विनमित्यादेस्तां सुरां विधिना पिबेदित्यनेन संबन्धः । एवमितिहासेषु श्रूयते यथा किल सुराया अश्विभ्यां स्वतेजो दत्तम् । सरस्वत्या च बलम् । इन्द्रेण वीर्यम् । विष्णुना प्रभावः । या च सुरामकरकेतोः कामस्यास्त्रम् । बलस्य च हलभृतो या पुरुषार्थः । या च सौत्रामण्यामध्वरे द्विजमुखे ब्राह्मणप्रत्यक्षमग्नौ हूयते । या च महोदधेः सर्वौषधिसंपूर्णात्सुरासुरैर्मथ्यमानात् श्र्यादिभिः सहोत्पन्ना । या च मध्वादिभिर्बहुभी रूपैर्मदशक्तिमनुज्झन्ती स्थिता । यां चास्वाद्य विलासिन्यः कर्त्र्यो विलासिनीति नाम यथार्थं बिभ्रति । सुरया विलासस्यागमनात् । यां सुरां पीत्वा कुलाङ्गनापि लज्जादिमत्त्वादललितापि मुनेरप्यभ्यस्तधैर्यस्यापि कापि चेतो नयत्यनङ्गेन कामेनालिङ्गितैरङ्गैः करणभूतैः । या च सुरा एकं मानिनीमनः प्रसाद्य द्वयोरपि मानिनीवल्लभयोर्निर्वृतिं कुरुते अतिनिबिडमानावष्टम्भपरवशाप्यास्वादितकादम्बरीरसा मानं पृष्ठतः कृत्वा अवधीरितपूर्वमपि प्रेयांसं प्रार्थयितुं यतते । तत्र चैवमुत्प्रेक्ष्यते यस्याः सुराया ये तरङ्गभङ्गाः सैव भ्रुकुटी तया तर्जनेन सखीव सख्या वल्लभावधीरणानुतापभियेव मानिन्या मानमवधीर्य मनः प्रसादयति । तया च प्रसन्नमनसा द्वितीयो निर्वृतिमासादयति तदिदं सुराया महत् कौशलम् । यदेकत्र प्रसादमापाद्यान्यत्र निर्वृतिमातनोति । यां च सुरामास्वाद्य युद्धे पुरुषास्तृणवदसून् प्राणांस्त्यजन्ति । किंभूते युद्धे आह । यथेत्यादि यथाकामं यथेच्छं या भटानामवाप्तिस्तया परिहृष्टोऽप्सरोगणो

यस्मिन्युद्धे । इति चित्रास्वस्थासु प्रियामनुकरोति येति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वत्रापीतः प्रभृति प्रियायाः सुरायाश्च श्लेषः । तथा च येनैव प्रिया आस्वादिता भवति स एवाप्सरोविषये तिशयं पश्यंस्तल्लाभोपाये युद्धे तृणवदसूंस्त्यजाति । यां सुरां बहुधा मध्वादिना बहुविग्रहां चिरं क्रीडयित्वापि पुरुषो नित्यं तत् पूर्वमिव सेवते सदैवाभिनवामेवातिप्रियत्वाज्ज्ञानातृप्यर्थैः । प्रियापि बहुधा रतिप्रयत्नैर्बहुविग्रहानेकशः कृतप्रणयकलहापि नित्यं हर्षातिवेगेनाभिनवेव सेव्यते । याश्च सुरां दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । प्रियामपि दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । दर्शनाभिभवयोः शोकादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समानकर्तृकत्वं भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्याश्च सुराया विना गोष्ठ्यादिकं न शोभते । प्रियया वा विना न शोभते । यया च सुरया वियुक्तस्तां स्मृत्वात्मानं शोचते प्रियया वियुक्तश्च शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि घनापि प्रीत्यै भवति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रियाप्यकृतप्रसादापि प्रीत्यै भवति । प्रसन्ना पुनः स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदयस्थितया पीतया पुरुष इन्द्रमपि दुःस्थं मन्यते आत्मानमेव सुस्थम् । तद्वत् प्रिययापि हृदयस्थितया मनसि गृहीतया । या च सुरा अनिर्देश्यसुखास्वादा । सुखमास्वादश्च यस्याः परस्य निर्देष्टुमिदन्तया न पार्यते । प्रियाप्येवम् । या च सुरा परं स्वसंवेद्यैव । प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण चित्रासु विचित्रास्ववस्थासु या सुरा प्रियामनुकरोति तां सुरां विधिना पिबेदिति सर्वत्र संबध्यते । यत् प्रियस्य पुरुषस्य प्रियातिप्रियतां याति तां पिबेदिति सुरायाः प्रत्यवमर्शः । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीतमात्रायामेव तस्यां वल्लभापि नितरां वल्लभात्वं याति । प्रीत्यादिशब्दैश्च या देवादिभिः स्तुता । तां सुरां मद्यपानप्रवृत्तौ सत्यां पिबेद्वक्ष्यमाणेन विधिना । न तु यथेच्छम् ॥

किं तया सुरया विधिना पीतयेत्यत आह ॥

संभवन्ति न ते रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः
विधियुक्तादृते मद्याद्येन सिध्यन्ति दारुणाः ॥

संभवन्तीत्यादि । ये रोगो मदःप्रभृतिजा दारुणास्ते विधियुक्तान्मद्यादृते द्रव्यान्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येनैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सुरया न संभवन्ति न जायन्ते ॥

एवंविधमपि विधियुक्तं पानं न सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते
अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥

आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।
मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यसंस्कारा उच्यन्ते । मद्येन सहायेन मांसं सम्यक् परिणतिं यातीति तात्पर्यार्थः ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।
मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् कियान् गुणः ।

महागुणस्य च लशुनस्य मद्यमांससंयुक्तस्यैव सफलत्वम् ।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥
अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनाशनम् ।
न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहेदूरप्राप्तस्यादृश्यस्य शल्यस्याहरणे शस्त्रादिकर्मणि वैद्यविकत्थनां वैद्यकदर्थनां पीतमद्य एव सुखं विषहते साधु सोढुं शक्नोति । सुबोधम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मद्यमात्मवता बुद्धिमता जीविते रक्षां कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वनेकधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रितेत्यादि मद्यविशेषणम् । आश्रिता उपकृता भृत्यबान्धवाद्याः । उपाश्रिता आश्रिताश्रिताः ॥

तत्र मद्यमेवं पिबेदिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून्यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।
स्वं यशः कथकचारणसङ्घै-
रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीतं सनृत्तं कळतूर्यघोषैः ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिकनकसमुत्थैराबरेयैर्विचित्रैः
सजलविविधभक्तिक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादनीभि-
श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-
दलसमाकुलमीश्वरसंश्रयात् ।
इति गतं दधतीभिरसंस्थितं
तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
संचार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥

तालवृन्तनळिनीदळानिलैः
शीतळीकृतमतीव शीतळैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशानुगं
स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतावासं
मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं
कान्तमनङ्गमिवोद्वहदङ्गम् ॥

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा
हृद्यं प्राश्य प्राग्वयस्स्थापनं वा ।
तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे
तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमनूनाधिकमाचरन्।
उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपलालयन् ॥

जितविकासितासितसरोज-
नयनसंक्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।
कान्तामुखमिव सौरभ-
हृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥

स्नात इत्यादि । सर्वस्य परिग्रहस्य यथास्वं वृत्तिं विधाय । न तु भृत्यादे रसंविभज्य । एतत् कृत्वा प्रथममेवापानभूमिमाश्रयेत । किंभूतामाह । गन्धजलाभिषिक्तामाहारमण्डपनिकटवर्तिनीम् । अथ स्वास्तृते शयने स्थित इदमिदं कुर्वन् पिबेत् । कमनीये कान्ते । स्वं यशो निशमयन् मनसा गृह्णन् । उत्कर्षेण लोकमतिक्रान्तमतिलोकम् । विलासिनीनां च सनृत्तादिकं गीतं निशमयन् । तच्च गीतं काञ्चीकलापादिभिः कृतानुनादम् । तच्च मद्यमेवंविधमेवंविधाभिस्तन्वङ्गीभिः संचार्यमाणम् । किंभूतं मद्यमाह मणीत्यादि । आवरैर्भाण्डविशेषैर्मणिमयैः कनकमयैर्वा । विचित्रैः रमणीयसंस्थानादिभिः । अन्यैश्च । किंभूतैरावरैः सजलानि जलार्द्राणि विविधभक्तीनि नानाविधरचितशकुनिपत्रादिविच्छेदानि यानि क्षौमाणि तैराच्छादितशरीरैः । किंभूताभिस्तन्वङ्गीभिः अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादनीभिस्तथा चकितहरिणवत् लोलप्रेक्षणीभिश्चञ्चलप्रेक्षणीभिस्तथा प्रियाभिस्ताभिश्च तन्वङ्गीभिर्गतं दधतीभिर्गमनं धारयन्तीभिः । किंभूतं स्तनाभ्यां नितंबेन च यत् कृतं देहस्य गौरवं तेनालसम् । ईश्वरहेतुकाच्च संभ्रमादाकुलम । तथा असंस्थितमनेकरूपम् । तरुणचित्तस्य विलोभने कार्मणं वशीकरणप्रयोगम । यौवनमेव मदहेतुत्वादासवस्तेन मत्ताभिस्तन्वङ्गीभिस्तथा विलासेनाधिष्ठित आत्मा स्वभावो यासां ताभिर्युगपद्वह्लीभिः । तच्च मद्यं तालवृन्ताद्यनिलैश्चन्दनाद्यम्बुसंयोगादतीव शीतलैः शीतलीकृतम । तालवृन्तं व्यजनम । तथा यन्मद्यं दर्शनमात्रेऽपि चित्तजन्मनः कामस्य सर्वं वशानुगं विदधत् । किमुत स्वादितम् । चूतरसादिभिः कृतवासनम् । चूतरसः सहकारः । इन्दुः कर्पूरः । मृगः कस्तूरिका । मल्लिका प्रसिद्धः पुष्पविशेषः । तत् कान्तं मद्यमनङ्गमिव काममिवोद्वहद्दङ्गं सशरीरम् । सुबोधम् । वयःस्थापनं यत्किञ्चिज्जरापहारकृत् । ततोऽनन्तरमिदं कृत्वैव मद्यं पिबेदिति संबन्धः । किंकृत्वेत्याह तत्प्रार्थिभ्य इत्यादि । तन्मद्यं ये प्रार्थयन्त्यभिलषन्ति भूतविशेषाः तेभ्यस्तोयोन्मिश्रं तोयमिश्रितं तच्च दापयित्वा धृतिमत्त्वादियुतः पिबेत् । अनूनाधिकं तत्र मद्यपाने आचरन् । तथाविधेनो-

पचारेण सर्वमेव परिवारमुपलालयन् सान्त्वयन्। तत्र मद्यं जितानि शोभातिशयेन पराभूतानि विकासितान्यसितसरोजानि नीलोत्पलानि याभ्यां नयनाभ्यां ताभ्यां विवर्धितश्रीकम् । कान्तामुखसदृशं यतः सौरभेण हृतो मधुपगणोऽलिसमूहो येन एवं भूतं मद्यं पिबेत् ॥

पीत्वैवं चषकत्रयं परिजनं
सम्मान्य सर्वं ततो
गत्वाहारभुवं पुरः सुभिषजो
भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितै-
र्युक्तं ससौवर्चलै-
र्द्वित्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनिता-
संवल्गनार्थं पिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण चषकत्रयं पीत्वा सर्वं च परिजनमुचितेन प्रकारेण संमान्य तत आहारभुवं गत्वा सुभिषजः पुरः उत्कृष्टस्य वैद्यस्याग्रतः स्थितो भुञ्जीत । अत्र च भोजने भूयः पुनर्मांसादियुक्तं स द्वौ वारौ त्रीन् वा वारान् पिबेत् । निशि रात्रावल्पं वनितासंवल्गनाहमात्रं पिबेद्यावता चित्तोल्लासेन केलीसुखं भवति ॥

रहसि दयितामङ्के कृत्वा भुजान्तरपीडनात्
पुलकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
यदि सरभसं शीथोर्वारं न पाययते कृती
किमनुभवति क्लेशप्रायं तदा गृहतन्त्रताम् ॥

रहस्येकान्ते दयितामङ्के उत्सङ्गे कृत्वा यदा शीथोर्वारं एकं चषकं न पाययते त दा गृहतन्त्रतां गृहविषमतां स कृती किमर्थमनुभवति । क्लेशप्रायं बहुक्लेशम् । किंभूतां दयितामाह । भुजान्तरपीडनात् पुलकिततनुं तथा जातस्वेदां रतिश्रमात् सकम्पौ पयोधरौ यस्यास्तथाविधाम् ॥

वरतनुवक्त्रसङ्गतिसुगन्धितरं सरकं
द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥

वरतन्वित्यादिना नर्कुटकाह्वयेन सुराफलम् । तत्र सरकमेवंभूतं सदल्पमपि पिबतो रतिश्रमेणैव मदो भवत्यतोऽनन्तरं स पुमानोजसः क्षयं परिहरन् शयीत । किंभूतं सरकं वरतनोः कान्ताया वक्त्रसङ्गत्या स्वभावसुगन्ध्यपि सुगन्धितरम् । एवमुत्प्रेक्षते द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
असारसंसारसुखं परमं चाधिगच्छति ॥

इत्थमनया युक्त्या मद्यं पिबन् पुरुषः त्रिवर्गाद्धर्मार्थकामान्न हीयते न तस्य त्रिवर्गहानिर्भवतीत्यर्थः । असारस्य च संसारस्य यत् परमं स्वादु विषयोपभोगाख्यं सुखं तदधिगच्छति प्राप्नोति ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन्धनं धनम् ।

अयं च यो मद्यस्य विधिरुक्तः स ऐश्वर्यस्योपभोगः सुरैरपि स्पृहणीयः अन्यथा यो धनवानैश्वर्यवान्नोपभुङ्क्ते । तस्य विपत्सु राजोपद्रवादिषु धनं पश्चात्तापेन्धनं पश्चात्तापस्येन्धनमुद्दीपकं स्यात् ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥

यश्च धनस्योपभोगेन रहितो भोगवानिति जनैर्निन्द्यते । कथमेवं यथायमतिकदर्यो विधिना निधिपालको निर्मितः ॥

तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।
जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम्

तस्माद्विषयेषु लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रतां जित्वा पानस्य मद्यस्य पानं व्यवस्थया हितं न त्वनियमेन ॥

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥

एष च यथोक्तो विधिर्वसुमतां धनिनां विज्ञेयः । ये पुनर्भविष्यद्वसवस्तैर्मद्यं यथोपपत्ति यथासंभवमुपचारेण मात्रया पातव्यम् । हितं पथ्यम् । भविष्यद्वसुशब्देन व्युत्पत्त्या दरिद्रा उक्ताः भविष्यन्ति वसूनि येषामिति कृत्वा ॥

यावद्दृष्टेर्न संभ्रान्तिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ।
तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥

यावदित्यादिना मद्यपानविधिः सुबोधः ॥

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत्॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचिकैः सह ॥

तत्र मद्यमभ्यङ्गादिभिर्भावित आहितसंस्कारः सन् वाताधिकः पुरुषः पिबेत् । वासः पटवासः । शीतोपचारादिभिः पैत्तिको मद्यं पिबन् न सीदति । अशिशिरोपचारादिना श्लैष्मिको मद्यं पिबेत् । अशिशिरशब्देनातिशिशिरस्य प्रतिषेधः । नोष्णाविधानम् । उष्णोपचारस्य मद्ये प्रतिषेधात् । मरिचेन संस्कृतं मारिचिकम् । धन्वजं जाङ्गलम् ॥

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।
पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम्॥
प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः
वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । शालिपिष्टेन पैष्टिकम् । गुळेन गौळिकम् । पित्ते मधु माक्षिकं साम्भः । कफे मार्द्वीकम् । प्रागित्यादिना मद्यस्य दोषविशेषाश्रयेण कालनियमः सुबोधः ॥

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्यते ।
सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥
शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।
सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥
सिद्धा मधुरवर्गेण रसा यूषाः सडाडिमाः ।
षष्टिकाः शालयो मुद्गा यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥
कल्याणकं पञ्चगव्यं षट्पलं पयसाग्निकम् ।
पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥
त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

मदेष्वित्यादिना क्रमप्राप्तानां मदमूर्च्छासन्यासानां चिकित्सा । प्रायोग्रहणं व्यभिचारसूचनार्थं सर्वस्यापि मद्यविकारेषु पित्तमेव चिकित्स्यत्वेनोपलक्षयेन । सर्वत्र शीताः प्रदेहादयः प्रयोक्तव्याः । तथा सितादिमधुरस्कन्धेन शृतं पयः । सुबोधम् । कल्याणकादीनि वक्ष्यन्ते षट्पलमुक्तं यक्ष्माणि ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ।
पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ॥
मृणाळबिसकृष्णा वा लिह्यात् क्षौद्रेण साभयाः ।
दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ॥
पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ।
धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतम ॥
कुर्यात् क्रियां ज्वरोक्तां च यथादोषबलोदयम्
पञ्च कर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम ॥
सत्वस्यालम्बनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ।

प्रसक्तवेगेषु सन्ततवेगेषु मदमूर्च्छायेषु मुखनासस्य पाण्यादिकेनावरोधनं हितम् । तेन मानुषीक्षीरेण नस्यम् । मृणाळाद्यभयान्तं क्षौद्रेण लेहः दुरालभां वा क्षौद्रेण । मुस्तां वा । मरिचादिकं शीतेन सलिलेन पिबेत् । धात्रीफलरसेन वा चतुर्गुणेन सिद्धं घृतम । पथ्याकाथेन वा स्नेहसमेन सिद्धं घृतं पिबेत । दोषबलानतिक्रमेण च मदमूर्च्छाययोः ज्वरोक्तां क्रियां कुर्यात् । सुबोधम । सत्वस्यालम्बनं धैर्यस्यावष्टम्भः । गृद्धिर्लोलुपता विषयेषु शब्दादिषु ॥

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्छायेषु च योजयेत् ।
तीक्ष्णं सन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥

सन्यासविहितं तीक्ष्णं नस्यादि यत् तत् सर्वमतिप्रवृद्धेषु सर्वेषु मदेषु मूर्छायेषु च योजयेत् । विषजेषु मदेषु विषघ्नं च योजयेत् ॥

दुर्जयत्वेन प्राधान्यात्सन्यासस्य चिकित्सा पृथगुच्यते ॥

आशु प्रयोज्यं सन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम्
धूमं प्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखान्तरे ॥
केशानां लुञ्चनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ।
कट्वम्लगाळनं वक्त्रे कपिकच्छ्वावघर्षणम् ॥
उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ।
खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥
लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

आश्वित्यादि । सन्यासे शीघ्रमेव सुतीक्ष्णं नस्यादिकं प्रयोज्यम् । प्रधमनान्तानां

सुतीक्ष्णशब्देन संबन्धः । प्रधमनं नासायां चूर्णेन । नखमांसयोर्मध्ये सूचीभिस्तोदः । लुञ्चनमपनयनम् । दाहोऽङ्गेष्वग्न्यादिना । दन्तैर्वृश्चिकैश्चाङ्गेषु दंशः । वक्त्रे कटूनां मरिचादीनामम्लानां मद्यादीनां गाळनं स्रावणम्॥

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ।
उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात् पुनः ॥
तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रळयहेतुतः ।

इति चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

तस्य च निवृत्तसन्यासस्य प्रळयहेतोश्चित्तक्लेशान्मनो विस्मापनादिभिः संरक्षितव्यं पुनरनुबन्धं येन न गृह्णातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानामर्शसां चिकित्साप्रदर्शनाय्याध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथ खलु बलवन्तमर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हस्नेहोपास्निग्धस्विन्नमनिलवेदनावृद्धिशमनार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवन्तं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले शय्यायां समे फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायं उत्तानमुन्नतकटीदेशं यन्त्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसन्धिमलज्जार्हैराप्तपरिचारकैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् । प्रवाहणप्रविष्टं चार्शोऽभिवीक्ष्य पिचुप्लोतकयोरन्यतरेणावगुण्ठितया शलाकयोत्पीड्य यथोक्तविधिनाग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्निर्वापयेच्च ॥

अथेत्यादि गद्यं सङ्कीर्णवस्तुसुखावबोधाय बलवन्तमित्यबलस्य क्षारप्रतिषेधप्रदर्शनम् । यथार्हस्नेहो दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यादित्यगुदमादित्याभिमुखमुपविष्टं सन्तमुत्तानिषण्णस्य ग्रीवां सक्थिनी चैकेन यन्त्रणशाटकेन परिवेष्टितम् । सर्वं सुबोधत्वान्न व्याख्यायते ॥ अनुसुखं सुखानुगुण्येन यन्त्रकमुभयपार्श्वछिद्रं यन्त्रविधावुक्तम् । प्रवाहणेन तस्मिन्यन्त्रे पार्श्वछिद्रेण प्रविष्टमर्शोऽभिसमीक्ष्य दहेदिति संबन्धः । पिचुः कार्पासलेशः । प्लोतकश्चैलखण्डम् । यथोक्तेन सूत्रस्थानप्रदर्शितेन विधिना । निर्वापयेत् । संशमयेत् । अग्निदग्धानि स्निग्धशीतेन । क्षारदग्धान्यम्लेन ॥

महान्ति प्राणवतश्छित्वा दहेत् । छत्राकाराण्यूर्ध्वविसृतानि क्षारसूत्रेण बध्वा ॥

महान्त्यर्शांसि प्राणवतः पुरुषस्य प्रथमं शस्त्रेण छिन्द्यात्ततो दहेत् । क्षारलिप्तसूत्रेण बध्यादिति संबन्धः ॥

ततो यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवङ्क्षणं यथाकालमुष्णोदककोष्ठेऽवगाहयेत् । ततो निवातमगारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥

तत इति दग्धेष्वर्शःसु शीते काले उष्णेनोष्णे शीतेनोदकेन । कोष्ठो जलाधारः । तत इत्यवगाहनस्य पश्चात् । आचारिकमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि ॥

सावशेषं पुनर्दाहयेत् । एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत् । बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात् पृष्ठाग्रजम् । एकाहात्तु सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः । तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् । क्षारेणैव मृदुनार्द्राणि । एष सर्वप्रदेशेष्वर्शसां दहनविकल्पः । तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्न वेत्येके ॥

सावशेषमर्शः । वामादनु पृष्ठजं तत अग्रजम् । अग्निक्षारयोरतियोगः सूत्रोक्तः । मृदुः क्षारः सूत्रोक्तः । सर्वप्रदेशेषु नासाकर्णादिषु । तृतीया वली प्रवाहिणी । एके आचार्या नोपाचरेदित्याहुः ॥

अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्नाभिरुचिरग्नेर्दीप्तिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च । असम्यग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमीक्षेत ॥

वातानुलोम्यादि सम्यग्योगलक्षणम् । उपद्रवाः कासपिपासादयः । असम्यग्दाहो हीनादिलक्षणः सूत्रस्थानात् ज्ञातव्यः ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्नवागरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिम्पेत् । मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुसैरण्डपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीसुषवीकषायं सुखोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्षणगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् । क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा । दग्धेषु चार्शःसु शकृच्छैथिल्यार्थे त्रिवृद्वास्तुकोपोदका चुञ्चुपर्णीशाकयुक्तमन्नमश्नीयात् ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठादिकल्केन नाभेरधो लेपः । सुरभिर्गन्धसुरा । सुबोधम् ॥

अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये च स्नेहादीन सम्यगासेवेत ॥

संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायास्तैलयुक्तयः ।
व्रणाधिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥

अनिलस्य रक्षार्थं कोपात् । अग्नेरुत्तेजनार्थम् । संशोधनादिकं व्रणप्रतिषेधोक्तप्रकारेण यथायोग्यं प्रयुञ्जीत । हतनाम दुर्नाम॥

अथानवचारणीयशस्त्रक्षाराग्निर्वातकफोल्बणानि दोषसंपूर्णत्वान्निर्गतानि सस्तंभकण्डूशोफशूलानि क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन वा कृष्णाहिबिडालोष्ट्रजलौकःसूकरवसाभिर्वाभ्यज्य पिण्डेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदेन वा । धूपयेच्च सघृतशमीपत्रार्कमूलमर्नुपकेशाहिनिर्मोकबिडालचर्मभिः । कुञ्जरवराहवृषशकृत्सक्तुसर्जरसैर्वा । सुरसाबृहतीपिप्पल्यश्वगन्धाभिर्वा सघृताभिः । अरिष्टशिग्रुपत्रकुलत्थवचाभिर्वा । प्रदिह्याच्च स्नुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्राचूर्णेन । गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुञ्जामूलैः । गोपित्तपिष्टाभिर्वा दन्तीचित्रकसुवर्चिकाभिः । सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैन्धवकुष्ठशिरीषबीजैः । तद्वच्च गजास्थितुत्थभल्लातकलाङ्गलीकुलीरशृङ्गीवचाभयाहिंगुकुष्ठबिल्वशिग्रुमूलकबीजनिम्बाश्वमारपत्रपीलुमूलैः बस्तमूत्रपिष्टैर्वा सुधाकाण्डार्कक्षीरतुंबप्रसवकरञ्जैः । पिप्पल्यादिभिर्वानुवासनद्रव्यैः । एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टमसृक्स्रुतं पिच्छां च विमुच्य प्रशाम्यन्ति । एभिश्च तैलान्यभ्यङ्गार्थमुपकल्पयेत् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । पिण्डस्वेदः सूत्रे प्रदर्शितः । तद्वद्द्रवस्वेदः । सुबोधम् । हरिद्राचूर्णस्नुहीक्षीराभ्यां प्रदेहः । गजास्थिप्रभृतीनि सुधाक्षीरेण पिष्टानि । गुडादीनि छागमूत्रपिष्टानि । गुडा सुधा । पिच्छा मण्डप्रायम् । एभिरिति गुडकृष्णासैन्धवादिभिर्यथालाभम् ॥

तथा कासीससैन्धवालपिप्पलीकुष्ठशुण्ठीविळङ्गविदारीलाङ्गलीकरवीरार्द्रकस्वर्णक्षीरीदन्तीचित्रकाळर्कसुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुणमूत्रविपक्वमप्रदूषय । गुदमभ्यङ्गात् क्षारवदर्शांसि शातयति । तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टकाशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्निवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्विकालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् । अनन्तरं च यथोक्तेनावगाहनेन । ततो गते सप्तरात्रे पूतीकरञ्जपल्लवकल्केन ससैन्धवेन स्नुहीपयसा वर्तिं कृत्वा नातिशुष्कां गुदे विदध्यात् । कृतविण्मूत्रं चावगाहे स्थापयेत् । प्रातः सायं चैष विधिः प्रत्यहमेकान्तरं वा यावत्त्रिरात्रम् । ततो देवदालीक्षारहरीतकीः शीलयेत् । एवमर्शांसि शीर्यन्ते ॥

कासीसादीनां स्नेहाच्चतुर्थांशत्वम् । लाङ्गली गर्भपातनो । द्विकालमेव महिषीमूत्रनिर्वापणादुष्णैः ॥

अथ हरीतकीपाकविधिः । सजालमूलं जीमूतकमन्तर्धूमं दहेत् तस्यभस्मनोर्द्धाढकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकविंशतिकृत्वो गाळयेत् । ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्याधिघातचूर्णप्रसृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात् पचेत् । अवतीर्णे च तमवलेहं व्योषरजःप्रसृतयुक्तं घृतभाविते भाजने निदध्यात् । स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजजठरजघनवङ्क्षणशूलगरानाहगुल्मपाण्डुरोगाश्म -

रीशर्कराश्वासकासान् नियच्छति । सदा च पत्रभङ्गोदकेन कोष्णेनाम्बुना वा शौचमाचरेत् । अप्रवर्तमानं च रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शःसु जलौकाभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥

एकविंशतिकृत्वः एकविंशतिवारान् । द्वे पले प्रसृतः । प्रसृतत्रयं षट्पलानि । सहावलेहेन यद्वर्तते हरीतकीद्वयं तत्तथोक्तम् । तदुपयोगमिति क्रियाविशेषणम् । अनेन पथ्याशतद्वयमपि लेहेनान्वितं प्रयोज्यमित्युक्तं भवति । सुबोधम् । पत्रभङ्गं भङ्गपत्रमाहुः । उच्छूनकठिनत्वं रक्तविस्रावणहेतुः । सूचीकूर्चः शस्त्रविधावुक्तः ॥

अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिङ्ग्वर्धकर्षं सौवर्चलयवक्षारेन्द्रयवपिप्पलीनां पृथक् कर्षं मूर्वार्धपलं पाठापलं शुण्ठीद्विपलं चैकत्र चूर्णितमुष्णाम्बुसर्पिर्मद्याद्यैरुपयोज्यम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा । हिङ्ग्वतिविषाकुष्ठस्वार्जिकाक्षारबिडलवणानि वा द्विगुणोत्तराणि प्रयोजयेत् । प्राणदां वा तक्रानुपानां सगुडाम् । प्रातः प्राग्भक्तं वा निरन्नो वा तक्रमहरहस्तस्मिन् जीर्णे तक्रे सायं तक्रपेयां ससैन्धवां पिबेत् । तक्रेणैव वा लाजसक्तूनवलिह्यात् । पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षार्धं वा प्रयोजयेत् . कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्रेण ॥

हिङ्ग्वादिकमुष्णाम्ब्वादीनामन्यतमेन योजयेदग्निसादादिषु । त्रिलवणादिकं गुल्मे वक्ष्यते । हिंग्वतिविषादिकमप्युष्णाम्ब्वादिभिरेव । सगुळां हरीतकीं तक्रानुपानां कृत्वा । अहरहः केवलं प्रातः प्राग्भक्तं वा तक्रम् । सुबोधम् । कटुकिका प्रसिद्धा ॥

शुण्ठीचित्रकपुनर्नवाक्वाथसिद्धं वा क्षीरम् । गोमूत्रपरिस्रुते वा बहुकृत्वो जीमूतकक्षार उषिता हरीतकीः । गोमूत्रार्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतम् । वासिष्ठहरीतकीर्वा । भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन पुनर्नवामलंबुसां वा शोफोक्तविधिना गुळार्द्रकं वा ॥

शुण्ठ्यादिक्वाथेन सह सिद्धं क्षीरम् । जीमूतकक्षारोदके पूर्ववत् स्रुते उषिता हरीतक्यामृदूभावात् । क्षौद्रेण युक्तं क्षौद्रवत् । वासिष्ठहरीतक्यः कासविधावुक्ताः । पुनर्नवालम्बुसे रसायनोपदेशेन ॥

सक्तुमन्थं वा भल्लातकचूर्णयुक्तं नातिलवणं तक्रेण । तक्रेण वाषाढकार्तिकमार्गशीर्षाणां मासानामन्यतमस्मिन् पुष्ययोगे समुद्धृतं चित्रकमथवा मस्तुयूषक्षीरघृततैलाद्यन्यतमेन ॥

तक्रेण नातिलवणं भल्लातकचूर्णयुक्तं सक्तुमन्थं योजयेत् । तक्रेण मस्त्वादिभिर्वा आषाढादिगृहीतत्वादियुक्तं चित्रकम् ॥

चित्रकमूलक्वाथं वा लेहतां गतं समधुगुडं तक्राशी शीलयेत् । कलशे वा-

न्ताश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिप्तशुष्के जातं दधि कालशेयं वा पानभोजनेषु । एवं भाङ्ग्र्यास्फोतगुळूचीपञ्चकोलेषु तक्रकल्पः ॥

चित्रकमूलक्काथोऽघनो घनत्वापादनेनावलेहीभूतः मधुगुडयुक्तः तक्राशिनो योज्यः । आदौ लिप्तः पश्चाच्छुष्को लिप्तशुष्कः तथाविधे घटे जातं दधि तक्रं वा । चित्रकमूलवत् भाङ्गर्यादिष्वपि कल्पः । आस्फोत अर्कः ॥

घृतघटे वा हपुषोपकुञ्चिकाधानकाजमोदाजाजीषडीकारवीयवानीचित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलचूर्णासुतं जातं तक्रम् । तक्रमेव वातिमन्दवह्निः सप्ताहमर्धमासं वा मासमपि वा कालाद्यपेक्षया रूक्षं सस्नेहमम्लमनम्लं वा सान्नमनन्नं वा शीलयेत् ॥

हपुषादिचूर्णं दोषाद्यपेक्षं तक्रसंस्कारादियोग्यं घृतकुंभ आसुतं जातम् । केवलमेव वा तक्रं मन्दाग्नेः कालापेक्षया द्विविधोऽपि कालो विवक्षितः ॥

ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोघ्नलघुदीपनीयद्रव्यधान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि । तक्रं हि परमौषधमनिलकफार्तानां विशेषाज्जठराश्रितानाम् । तत्रापि विशेषेण दुर्नाम्नाम् । न हि तद्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहन्ति । भूमावपि तन्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिनत्ति तृणजालमप्स्वपि च शैवालम् । तद्विशोधितेषु पुनर्देहस्रोतःसूपचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामाशु वृद्धये संपद्यते ॥

तत इति हपुषादितक्रप्रयोगात् । केवलाद्वा तक्रप्रयोगादनन्तरम् । क्रमश इति पेयादिक्रमेण । अर्शोघ्नत्वेनैव तक्रमाहात्म्यं सुबोधम् ॥

मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं शीधुं गौडं वा । सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुराम् ॥

मद्यपश्च वक्ष्यमाणानासवानपि सेवेत । चव्यादिचूर्णानुविद्धं गौडं शीधुं वा । सुरां सौवर्चलहपुषान्विताम् ॥

अभयापलाष्टकं द्विगुणामलकमिन्द्रवारुणीपलपञ्चकं च द्विगुणकपित्थमध्यं लोध्रविल्वैलवालुकपिप्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषं रसं पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीपलाष्टकेन संयोज्य घृतभाजनेऽर्धमासस्थं प्रातरन्नकाले वोपयुञ्जीत । अयमभयारिष्टोऽर्शोग्रहणीपाण्डुहृद्रोगकामिलायक्ष्मविषमज्वरप्लीहगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठकृमिग्रन्थ्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचिवर्णकरश्च ॥

अभयाद्यं सुबोधम् । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । जर्जरितानि तानि सर्वाणि क्षुण्णानि । भारं पलशतानि विंशतिः । पादश्चतुर्थो भागः ॥

दन्तीचित्रकत्रिफलादशमूलानि पालि-

कान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे पूतशीते तस्मिन् गुळतुलार्धं धातकीकुडवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दन्त्यरिष्टः समानः पूर्वेण । दुरालभायाः प्रस्थमभयामलकवृषपाठाचित्रकदन्तीमहौषधीनां प्रत्येकं द्विपलमम्भसां द्रोणे पूर्ववत् सिद्धं पूतशीतं शर्करातुलयोन्मिश्रं मधुघृताप्रियंगुपिप्पलचिविकाकल्कलिप्ते घृतकुम्भे पक्षं निधापयेत् । अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥

दन्त्यरिष्टः सुबोधः । दुरालभारिष्टश्च सुबोधः । कुम्भलेपोऽर्धांगुलमात्रः । पूर्ववदिति दन्त्यारिष्टवत् ॥

नवामलकपलशतं पिप्पलीनागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रकक्रमुकलोध्रपाठामरिचविळङ्गमञ्जिष्ठैलावालुकपिप्पलीमूलान्यर्धपलांशिकानि दार्वीशताह्वेन्द्राह्वाशारिवाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं च जलद्रोणद्वयेऽर्धावशेषं साधयेत् । स रसः पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्धप्रस्थेन पृथक् कार्षिकेण च त्वगेलालोध्रकुटन्नटांबुलव्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो गुळशर्कराधूपिते घृतभाण्डे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारिष्टः समानः पूर्वेण । अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥

आमलकारिष्टः सुबोधः । शुष्कस्य कुडवं चतुष्पलम् । माक्षिकस्यार्धप्रस्थः षोडश पलानि ॥

गुल्गुलुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतमक्षशतञ्च गुळपलशतद्वयं पालिकानि पञ्चकोलाजमोजचतुर्जातककट्फलमुस्तमरिचानि दशपलिकानि च खण्डद्राक्षाडाडिमानि सर्वमैकध्यमम्भसाप्लाव्यालोड्य च पुराणे जतुम्रक्षे द्रोणक्षमे भाजने निक्षिप्य स्थापयेत् । गन्धवर्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुम्भमिक्षुरसस्य पूरयेत् । एष षण्मासस्थितो गुल्गुल्वासवः समानः पूर्वेण ॥

गुल्गुल्वासवो नाम सुबोधः । आप्लाव्येति बहुनाम्भसा संयोज्यालोड्येत्यूर्ध्वमधश्च संमिश्र्य । द्रोण इतीक्षुरसेन पूरणाद्द्रोणो भाण्डो भवति ॥

अमद्यपो वा पिबेच्च शृतशीतमल्पमुदकं शृतं धान्यनागराभ्याम् । लघुना पञ्चमूलेन वा । पञ्चकोलकाजाजीकारवीगजशौण्डीविल्वशलाटुपाठातुम्बुरुधान्यकैर्वा ॥

अमद्यप इत्यादि सुबोधम् । पञ्चकोलादिभिर्वा शृतमम्बु पिबेत् । कारवी शतपुष्पा । गजशौण्डी हस्तिपिप्पली । विल्वशलाटुर्बालविल्वम् ॥

एभिश्च फलाम्लान्यमकस्निग्धान् पेयायूषरसादीन् कुर्यात् । एभिरेव घृतं साधयेत् । पिबेद्वा मस्तु धान्याम्लं मधुशुक्तोदकं वा ॥

एभिश्च धान्यनागरकादिभिरम्भःसाधनैरम्भ प्रयोगवत् पेयादीनन्नप्रकारान् कु-

र्यात् । तांश्च फलैर्दाडिमतिन्तिणीकादिभिरम्लान् यमकेन स्नेहद्वयेन यथायोग्येन स्निग्धान् । एभिरेव च धान्यनागरकादिभिर्घृतं साधयेत् । अथवार्शसो मस्त्वादिकं पिबेत् । मधुशुक्ताभ्यां संमिश्रमुदकं तत्तथोक्तम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे क्वाथयेत् । पादशेषे च तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिं व्योषार्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपल्ले घृतकुम्भस्थं मासं निधापयेत् । एतत् करञ्जशुक्तमभ्यस्यमानमलमनलजननमर्शोगुल्मानाहप्लीहगरोदरघ्नं च । पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्तक्रस्य वा द्रोणेऽभिपुणुयात् । तत्र पालिकानामभयातिविषापाठामुस्तकटुकादेवदारुहिंस्राजीरकारुष्करचव्याजमोदैलाचित्रकगजपिप्पलीव्योषविळङ्गशताह्वाहरेणुचिरिबिल्वत्वक्कुष्ठकुटजबीजात्रिवृत्पिप्पलीमूलोपकुञ्चिकानां चूर्णं क्षिप्त्वा पूर्ववन्निधापयेत् तदधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥

करञ्जशुक्तः सुबोधः । यवपल्लो यवराशिः । पीलुफलशुक्तः सुबोधः । पूर्ववदिति यवपल्ले घृतकुम्भे मासं निधापयेत् ॥

सुतक्षितानामिक्षुगण्डिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाविते भाजनेऽभिपुणुयात् । आवपेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुम्बरीपृथ्वीकाः पृथक् कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपञ्चकोलकाजाजीजीरकद्वयकारवीः क्षौद्रकुडवं च प्रक्षिप्य ततो दशरात्रेण संजातात् तस्मान्मात्रां सौवर्चलार्द्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुञ्जानः पिबेत् । पुनः पुनश्चात्र पानीयं प्रक्षिपेदिक्षुगण्डिकादिकश्च संभारम् । तत् गण्डीराख्यं काञ्जिकं परं रुचिकरमग्निदीपनमर्शोग्रहणीविकारोदरगरकृमिगुल्ममदात्ययपाण्डुरोगघ्नम् ॥

सुतक्षितानामित्यादिना गण्डीराख्यं काञ्जिकं सुबोधम । सुतक्षितानां जर्जरितानामिक्षुगण्डिकानां द्रोण; पञ्चपलशतानि द्वादशपलसहितानि । जर्जरीकृताः क्षुण्णाः । यवानकं यवानीभेदः । पृथ्वीका हिंगुपत्रिका । कुस्तुंबरी धातकी । मात्रां स्तोकम । सूक्ष्मैः पत्रैर्भूस्तृणः । यथा यथा हीयते तथा तथा पानीयमिक्षुगण्डिकादयश्च तत्रैव घटे प्रक्षेप्तव्याः ॥

रूक्षकोष्ठश्चार्शसो नागरक्षारकृष्णाजाजीधान्यकारवीगर्भं फलाम्लं सफाणितं सर्पिः पिबेत् । गुल्मोक्तानि वा घृतानि । किंशुकक्षारोदकेन वा विपक्वं व्योषगर्भम् । पाठामरिचपञ्चकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुहरीतकीविल्वविळङ्गसैन्धवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना विपक्वं सर्पिः प्रवाहिकागुदभ्रंशपिच्छास्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववङ्क्षणवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रघ्नम् ॥

रूक्षकोष्ठस्यार्शसस्य स्नेहप्रयोगः सुबोधः । नागरादिचूर्णयुक्तं डाडिमाद्यम्लं फाणितेन क्षुद्रगुडेन संयुक्तं सर्पिः पिबेत् । व्योषगर्भं किंशुकक्षारोदकसिद्धं घृतम् । पाठादिगर्भं दध्ना सह सिद्धं घृतम ॥

पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपलिकानां निर्यूहे गण्डीरमरिचपञ्चकोलकान्यर्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुडेन दध्ना चत्वारिंशत् घृतपलानि तुल्यचाङ्गेरीरसानि पाचयेत् । तत् सर्पिः समानं पूर्वेण शोफोदरश्वासकासहिध्माघ्नं च ॥

पिप्पल्यादिघृतं पूर्वेण पाठादिना समानम् । निर्यूहः क्वाथः । गण्डीरो महान् कन्दप्रायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिषु प्रसिद्धः । चरकपाठे तु गण्डीरादिकं पिष्ट्वा कषाये विनयेत् । षड्गुणं दधि घृतादिति ॥

बद्धवर्चांसि चार्शांस्युदावर्तवदुपाचरेत् । भिन्नवर्चांसि चार्शांस्यतीसारवत् । अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥

उदावर्तस्योपचारोऽत्रैव वक्ष्यते । अतिप्रवर्त्तमानरक्तान्यर्शांसि रक्तपित्तवद्रक्तातिसारवच्चोपाचरेत् ॥

अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्रवद्रुधिरमुपेक्षेत । उभौ च तत्रानुबध्येते श्लेष्मानिलौ वा । तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया च संशोध्य शमयेत् । पित्तानिलोल्बणमन्तर्बहिरूर्ध्वमधश्च यथास्वस्नेहैः । केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥

अशुद्धं स्रवद्रक्तमुपेक्षेत न स्तंभयेत् । सुबोधम् । अन्तरित्यादीनां स्नेहैरिति संबन्धः । अन्तः पानादिना बहिरभ्यङ्गादिना । ऊर्ध्वमिति मुखेनाध इति गुदेन । केवलेत्यादिकं स्तंभनैः ॥

अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्विश्वभेषजक्वाथं पिबेत् । तण्डुलोदकेन वा कुटजत्वक्फलातिविषारसाञ्जनानि सक्षौद्राणि । कुटजत्वक्पलशतमार्द्रं दिव्याम्बुना क्वाथयेत् । मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालिकान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियङ्गुसमङ्गामोचरसान् कुटजबीजत्रिपलं च प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पुनः साधयेदादर्वीलेपात् । अयमवलेहश्छगलीक्षीरेण पेयामण्डेन वा सहाजक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शांस्यतीसारं रक्तपित्तञ्चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति । कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणेऽष्टभागशेषं साधयेत् । परिस्राव्य तदुदकं कल्कीकृतैर्योषरसाञ्जनमोचरसमुस्ताधातकीफलबिल्वशलाटुदाडिमशलाटुत्वक्समङ्गालोध्रद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंशत्या घृतस्य गुळस्य च त्रिंशता संसृष्टमधिश्रयेत् । अथावलेहतां गतमवतारितं सप्ताहमर्धमासं मासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वार्शोग्रहणीदोषश्वासकासानपोहति ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । वत्सकत्वगादीनि तण्डुलोदकेन सक्षौद्राणि । कुटजावलेहं सुबोधम् । अतीसारमिति रक्तातीसारम् । द्वितीयोऽपि कुटजावलेहः सुबोधः ॥

मोचरससमङ्गातिललोध्रचन्दननीलोत्पलानि वा छागपयसा पिबेत् । शूले तु

विल्वयवानीनागररसाञ्जनदुरालभावत्सक - बीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णं शृतेन कोष्णेनांभसा तक्रेण वा । शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च लोध्रधातकीकुटजत्वगिन्द्रयवकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्दुग्धिकानिदिग्धिकाकल्कसिद्धं वा ॥

मोचरसादीनां छागपयसा प्रयोगः । शूले तु गुदादिसंभवे विल्वादीनामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णं चोष्णोदकेन तक्रेण वा पिबेत् । अपिशब्देन विल्वादीनां द्वित्रादिसंयोगेन प्रयोगः प्रदर्शितः । लोध्रादिसिद्धं सर्पिरिति । दुग्धिकानिदिग्धिकाभ्यां वा सिद्धं सर्पिः शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च पिबेत् ॥

वातोल्वणे तु रक्ते बलातिबलाविल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरञ्जपत्रमधुकतिन्दुकोत्पलैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत् । तत परं रक्तार्शोघ्नम् । पाठालोध्रह्रीबेरोत्पलचव्यचन्दनसमङ्गातिविषाविल्वधातकीमधुकदेवदारुदार्वीत्वङ्मुस्तामांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चाङ्गेरीस्वरसेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्शोऽतिसारप्रवाहिकावस्त्यानाहगुदभ्रंशपिच्छास्रुतिग्रहणीपाण्ड्वामयज्वरमूत्रकृच्छ्रारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यम् । बलादाव्र्यैवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधप्लक्षबदरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवन्तीकटुकापद्मकोलेन्द्रयवदेवदारुशाल्मलीपुष्पवीराचन्दनाञ्जनकट्फलमुस्तश्यामास्थिरातिविषासमङ्गाव्याघ्रीमोचरसविल्वकमलोत्पलकिञ्जल्कानां चार्धकर्षोन्मितानां कल्केन चाङ्गेरीसुनिषण्डकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्रस्थं पाचयेत् । तत् समानं पूर्वेण ॥

वातोल्बणेऽर्शसां रक्ते बलादिघृतं पिबेत् । तत् परं रक्तार्शोघ्नम् । अजाक्षीरं घृताद्दशगुणम । पाठादिकं सर्पिः सुबोधम । चाङ्गेरी क्षुद्राम्लिका चाङ्गेरीस्वरसो घृताच्चतुर्गुणः । बलादिसर्पिः सुबोधम् ॥

रक्तस्तंभनाय च शीताभ्यङ्गप्रदेहसेकावगाहादीन् प्रयुञ्जीत । तदशान्तौ यथोदितानि घृतानि कवोष्णान्यवपीडकयोजनया पाययेत् । कवोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा स्निग्धोष्णैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमण्डेन कोष्णेनानुवासयेत् । शीतवीर्यद्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं स्नेहेन । शाल्मलीपुष्पयवासकुशकाशमूलन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशृङ्गान द्विपलांशान् क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा क्षीरावशेषमवतारयेत् । स निर्यूहः शाल्मलीनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलेन्द्रयवप्रियङ्गुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गुदभ्रंशप्रवाहिकारक्तस्रुतिज्वरघ्नः ॥

रक्तस्तंभनायेत्याद्यपि सुबोधम । अवपीडकसंज्ञं योजनाद्वयं रोगानुत्पादनीये पूर्वमुक्तम । शीतवीर्यैः सिद्धेन यथास्वं दोषा-

वपेक्षयान्यतमेन स्नेहेनानुवासयेदिति संबन्धः । शाल्मलीपुष्पादिना पिच्छावस्तिः सुबोधः ॥

अपिच ---

लाजैः पेया पीता
चुक्रीकाकेसरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याशु रक्तरोगं
तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥

ह्रीबेरबिल्वनागर-
निर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लडाडिमाम्ला-
मम्लीकाम्लां सकोलाम्लाम् ॥

गृञ्जनकसुरससिद्धां
दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारग्रहणी-
प्रवाहिकाशोफनिग्रहणीम ॥

लाजैरित्यादिना पेयाः सुबोधाः । तथेति हन्त्याशु रक्तरोगमित्यर्थः । ह्रीबेरादिकषायसाधितायां सनवनीतायां पेयायां वृक्षाम्लादीनाममम्लत्वे विकल्पः । गृञ्जनकादिपेयारक्तातीसारादिनिग्रहणी ॥

काष्मर्यामलकानां
सकच्छुराणां खळान् फलाम्लांश्च ।
गृञ्जनकशाल्मलीनां
दुग्धीकाचुक्रिकाणां च ॥

न्यग्रोधशृङ्गिकानां
खळांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान्
दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥

सिद्धं पलाण्डुशाकं
तक्रेणोपोदकां सबदरां च ।
रुधिरस्रुतौ प्रदद्या-
न्मसूरसूपं सतक्राम्लम् ॥

पयसा शृतेन यूषैः
सतीनमुद्गाढकीमसूराणाम् ।
भोजनमद्यादम्लैः
शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥

शशहरिणलावमांसैः
सकपिञ्जलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ।
शालीनद्यान्मधुरै-
रम्लैरीषत्समारिचैर्वा ॥

काष्मर्यादिविहितानां खळानां फलाम्लानां प्रयोगः । खळः फलयूषः । शाल्यादिकं भोजनं पयसा शृतेनाद्यात् । सतीनादीनां वा यूषैः शशादीनां मांसैः सुसिद्धैः शालीनद्यात् ॥

दक्षशिखितित्तिरिरसै-
र्द्विककुलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥

अद्यादसैरतिवहे-
प्वर्शःस्वनिलोल्वणशरीरः ।
छगलीपयः प्रयुक्तं
निहन्तिरक्तं सवास्तुकरसश्च ॥

धन्वविहगमृगाणां
रसो निरम्लः कदम्लो वा ।
रसखळशाकयवागू-
घृतयुक्तः केवलोऽथवा जयति ॥

रक्तमतिवर्तमानं
वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ।
छागान्तराधितरुणं
सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ॥

अतिवहेष्वर्शःसु द्विककुल्लोपाकजै रसैर्मधुराम्लैरग्नात् अनिलोल्बणशरीरः सन् । सुबोधम् । द्विककुष्ट्रः । लोपाको लोमधनुः । विहङ्गानां मृगाणां च रसो निरम्ल ईषदम्लो वा रक्तं निहन्ति । किंभूतः पलाण्डुः । आह । रसखळादिभिर्युक्तः केवलो वा सुबोधम् ॥

व्यत्यासान्मधुराम्लं
विट्शोणितसंक्षये योज्यम् ।
नवनीततिलाभ्यासात्
केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥
दधिसरमाथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ।
नवनीतघृतं छागं
सपयोमांसं सषष्टिकः शालिः ॥

तरुणश्च सुरामण्ड-
स्तरुणीव सुरा जयत्यस्रम् ।
प्रायेण वातबहुला-
न्यर्शांसि भवन्त्यतिस्रुते रक्ते ॥
दुष्टेऽपि हि कफपित्ते
तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ।
दृष्ट्वा शोणितपित्तं
प्रबलं कफवातरूपमल्पं च ॥

शीताः क्रियाः प्रयोज्या
यथेरिताः पित्तरोगेषु ।

व्यत्यासः पर्यायकरणम् । नवनीतेत्यादि सुबोधम् । पित्तरोगाः सर्वे एव ज्वरादयः ॥

उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्नतैलाभ्यक्तस्विन्नस्य श्यामात्रिवृत्पिप्पलीनिकुम्भनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिपीतं द्विगुणलवणगुळेन कराङ्गुष्ठाकारां वर्तिं कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानुलोमनार्थं निदध्यात् । पिप्पलीमदनफलसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुळैः । तुम्बीकरघाटकणासिद्धार्थकसैन्धवजीमूतकैर्वा । एतेषामेव वा चूर्णं नाड्या प्रधमेत् । तद्विघाते त्वानुलोमिकौषधतैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्तं सुतीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥

उदावर्ते इत्यादिनोदावर्तचिकित्सा । शीतज्वरनाशनैस्तैलैर्योऽभ्यक्तः । पश्चाच्च स्विन्नस्तस्य गोमूत्रपरिपीतं गोमूत्रं दत्वा पुनः पुनः शोषितम् । पिप्पल्यादिभिः । समूत्रगुळैर्वा । नाड्या विधमेत् गुद इति प्रकरणात् लभ्यते । तद्विघाते वर्त्या मलस्याप्रवृत्तावम्लानि काञ्जिकादीनि ॥

त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदन्तीचित्रकभल्लातकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावद्वयकोष्ठे मृत्प्रलिप्ते गोमयाग्निना विपचेत् । स कल्याणकाख्यः क्षारः क्षीर-

मांसरसाशिना घृतेन पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपाण्डुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबन्धाश्मरीक्रिमिश्वयथुहिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः । वैरेचनिकमूलफलानि सहिंस्रार्कमूलदशमूलगुडाद्रीपिद्विपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि पञ्चलवणानि क्षारः पूर्ववत् कृतः काङ्कायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् । हिङ्गुपाठात्र्यूषणत्रिफलाकटभीविल्वमध्यायोरज कटुकापञ्चकोलकमुस्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्ककमधुकोग्रगन्धाविळङ्गमूर्वाजमोजेन्द्रयवगुळूचीदेवदारूणि कार्षिकाणि । पृथक् पलांशानि पञ्चलवणान्यैकध्यमापोथ्य घृततैलकुडुवेन दधिकुडुवेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षारस्तत्तुल्यः । सर्वगरविषनिवर्हणश्च । प्राग्भक्तं वा वितरेत् घृतगुळयवक्षारान ॥

त्रिफलादिकस्य क्षारः कल्याणकाख्यः सुबोधः । विरेचनौषधादीनां क्षारः सुबोधः । काङ्कायननाम्ना मुनिना उक्तः । पूर्वस्मादिति कल्याणकात् । हिङ्ग्वादिको महाक्षारः सुबोधः । आपोथ्य जर्जरीकृत्य सुबोधम् ॥

डाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुळतक्रम् । यमकस्नेहभृष्टान वा सक्तुयुक्तान् करञ्जप्रसवान् । दधिडाडिमाम्लबदरतिन्त्रिणीकमातुळुङ्गलवणसुरां यमकसंस्कृताम् । त्रिवृद्दन्तीगुळचित्रकचाङ्गेरीबालमूलकलोणीकासुवर्चलोपोदकाचुञ्चुपर्णीवीरावास्तुकपल्लवांस्तथा दक्षशिखिश्वाविद्गोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमांसान् मांसरसान् यत्नप्रायं चान्नं भोजनार्थे । पानार्थे तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानासवांश्च दीपनीयवातहरानारनाळं मस्तु वा संस्कृतम् ॥

यवान्यादिभिस्तक्रान्तैर्युक्तो डाडिमरसः । करञ्जप्रसवः करञ्जपत्राङ्कुरः । दध्याद्यन्यतमेन संस्कृतान त्रिवृताद्यन्यतमपल्लवान् । दक्षादिमांसान् मांसरसान्यवभूयिष्ठं चान्नमुदावर्तिनो भोजनार्थे शस्तम् । पानार्थे इत्यादि सुबोधम् ॥

अनुबन्धे तु भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकम् । सपिप्पलीं वा घृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं सकुम्भानिकुम्भां वा । द्विविधोपक्रमणीयोदितान् वा तर्पणप्रयोगान् । त्रिवृच्चूर्णं वा त्रिफलारसानुविद्धम् । अभयामलकविळङ्गान् वा समत्रिवृतान् सगुडान् माणिभद्रकाख्यान् । मिश्रकस्नेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पोदितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् । गुदाश्रये हि दोषेऽपहृते व्याधयोऽपि तज्जाः प्रशाम्यन्ति ॥

अनुबन्धोऽनन्तरोक्तया चिकित्सयानुपशमः । दन्त्या वा द्रवन्त्या वा पिप्पलीभिर्वा सह हरीतकीघृतेन भृष्टा विरेके शस्यते । तर्पणप्रयोगः सक्तुप्रयोगः । समत्रिवृतं अभयादीनामेकम् । माणिभद्रवटकान् कुष्ठचिकित्सिते वक्ष्यमाणान् सगुडानवचारयेदिति संबन्धः । मिश्रकस्नेहो गुल्मे वक्ष्य-

ते । गुदाश्रय इत्यादिना विरेचनप्रयोगे हेतुमाह ॥

रूक्षतया च विड्वातविबन्धेन शूलोदावर्तसंभवः तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् । पिप्पलीमदनबिल्ववचामधुकशतपुष्पाषडीकुष्ठपुष्करमूलद्वीपिदेवदारुभिः श्लक्ष्णपिष्टैर्द्विगुणपयस्तैलं सिद्धमर्शोगुदभ्रंशयोनिशूलवङ्क्षणानाहगुदशोफोत्थानप्रवाहिकापिच्छास्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्रकृच्छ्रनिषूदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च । वातानुलोम्ये हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमर्शांसि चातः सङ्कोचमिति । भवन्ति चात्र ॥

उदावर्तस्य शूलस्य च रूक्षतयायोविड्वातविबन्धस्तेन संभवो यतस्ततः शीघ्रतरं स्नेहमनुवासनं विदध्यात् । पिप्पल्यादिकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । तैलाद्द्विगुणं क्षीरम् । वातानुलोम्येत्यादिनान्येषामप्यानुलोम्यकरणात् प्रयोगमनुशास्ति । भवन्ति चात्रेति स्थितम् ॥

अर्शांसि शस्त्रक्षाराग्निलेपाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
दृश्यान्यदृश्यानि पुनः सदान्तःपरिमार्जनैः ॥
अल्पकालोत्थितेष्वल्पलिङ्गदोषेषु चौषधम् ।
नात्युच्छ्रितेषु मृदुषु क्षारोऽस्रस्रुतिमत्सु च ॥
उच्छ्रितेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुनामसु ।
युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः शस्त्रपावकौ ॥
योज्यौ महत्सु वा क्षारः पाटयित्वा विकुट्य वा
सूचीकूर्चेन तद्वच्च बलिशं तथु शस्त्रकम् ॥

दृश्यान्यर्शांसि शस्त्रैरुपाचरेत् । अदृश्यान्यन्तःपरिमार्जनैर्वमनादिभिः । अल्पकालोत्थितत्वादियुक्तेषु कुनामस्वर्शःसु औषधम् । नात्युच्छ्रितत्वादियुक्तेषु क्षारः । उच्छ्रितत्वादियुक्तेषु शस्त्रम । स्थैर्यादियुक्तेषु शस्त्रपावकौ योज्यौ । महत्सु च यदा क्षारो योज्यस्तदा विपाट्य सूचीकूर्चेन विकुट्य वा ॥

अतिस्थूलातिदीर्घे तु यन्त्रके मर्मघट्टनम् ।
अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशेऽवशिष्यते ।
अतिच्छिद्रेऽधिकं रूपादवतीर्णं प्रवाहणात् ॥
स्थूलान्त्रमति हिंस्याच्च यथोक्तं योजयेदतः ।

अतिस्थूलेत्यादिना यन्त्रदोषा उच्यन्ते । मर्मणो गुदस्य घट्टनम् । अणुच्छिद्रे यन्त्रे महतोऽर्शस एकदेशोऽवशिष्यते न दृश्यत इत्यर्थः । अतिच्छिद्रे पुनः प्रवाहणात् प्रेरणाद्रूपादर्शसोऽधिकमप्यवतीर्णं यतो भवत्यतस्तद्यन्त्रं स्थूलान्त्रमपि हिंस्यादतो यथोक्तं यन्त्रं शीलयेत ॥

शुष्केषु भल्लातकमग्र्यमुक्तं
भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।
सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेय-
मर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥
भित्त्वा विबन्धानुलोमनाय
यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।
तदन्नपानौषधमर्शसेन
सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ।

शुष्केष्वित्यादि सुबोधम् । कालशेयं तक्रम् । विबन्धान् भित्त्वा यदनुलोमनाया-

न्नपानौषधं स्यात्तत् सेव्यम् । तद्विपरीतं वर्ज्यम् ॥

अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः
प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते
रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥

इत्यर्शसां चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥

अर्शःप्रभृतयः परस्परेण निदानभूताः । रोगश्च रोगस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । ते च सर्वे मन्देऽग्नौ यतो भवन्त्यतो विशेषतोऽग्निं रक्षेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्यातीसारस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

प्रायेणातिसारो ह्यग्निमुपहत्य प्रागामाधिष्ठानो भवति । तस्मादनिलजमप्यामपाचनार्थमादौ लङ्घनेनोपक्रमेत । तत्र शूलानाहप्रसेकार्तं लवणाम्बुनोष्णेन वामयेत् । न तु सामे पूर्वं संग्राहि प्रयुञ्जीत विबद्धे वा मले । स्तिमिताध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णाम्बुनोपयुञ्जीत । सव्योषां वा धान्याम्लकथितां वा । अन्यद्वा स्रंसनदीपनमौषधम् ॥

प्रायेणेत्यादि सुबोधम् । प्रायोग्रहणं भयशोकपरिहारार्थम् । लङ्घनशब्देन सर्वं लङ्घनं सङ्गृहीतम् । भूयसादौ वमनम् । संग्रहणप्रतिषेधः । विबन्धप्रवृत्त्यादावुष्णाम्बुना प्राणदा हरीतकी । अथवा प्राणदा धान्याम्लेनोत्कथिता त्रिकटुकेन सह । अन्यद्यत्किञ्चिद्दीपनं तत्र स्रंसनम् ॥

अपिच—

विशुद्धस्रोतसो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ।
सुखं सङ्ग्रहणं कर्तुं पाचनैस्स्तंभनेन वा ॥

अपिचेति समुच्चये । अस्येत्यतिसारिणः स्रंसनैर्विशुद्धस्रोतसः सङ्ग्रहणं कर्तुं सुखं सुखेन क्रियत इत्यर्थः । दोषस्यातीसारप्रवृत्तस्य शेषस्तस्मिन् प्रवाहिते स्राविते बहिरेकेन सङ्ग्रहणं सुखमित्याह । पाचनैः स्तम्भनेन वा ॥

मध्यदोषस्तु विशोषयन् मागधीनागरवचाभूतीकधनिकाहरीतकीनां क्वाथं पिबेत् । जलजलदविल्वपेशिकशुण्ठीधान्यकानां वा । उभयमपि चैतत् प्रमथ्याख्यम् । वचादिवर्गं कथितं चूर्णितं वा । तद्वद्-

चाभयात्रिळङ्गपाठाशुण्ठीविळलवणानि वा । मुस्तपिप्पलीन्द्रयवपाठातेजोवतीर्वा । विळङ्गाभयाकण्लवणपञ्चकानि वा । पिप्पलीन्द्रयवपाठाशुण्ठीर्वा । सरक्ते तु प्रवृत्त आमे गजपिप्पलीं मधुशर्करामधुराम् ॥

मध्यदोष इत्यादि सुबोधम् । विशोषयन्नित्युपवासं कुर्वन । जलादीनां वा काथं पिबेन । जलं वाळकम् । मुस्तं जलदम् । बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । यत्र च प्रमध्या प्रयोज्येत्युच्यते तत्र मागधिकाजलदादियोगयोरन्यतरो विज्ञेयः । वचादिवर्गं सूत्रोक्तं कथितं चूर्णितं वा पिबेत् । वचादीनि तद्वत् कथितानि चूर्णितानि वा । तद्वदेव मुस्तादीनि च लवणानां सर्वत्र चूर्णितानामेव प्रयोगः । सरक्त आमे प्रवृत्ते मधुशर्करामधुरां हस्तिपिप्पलीमित्येवमन्तं मध्यदोषस्य ॥

अल्पदोषं पुनरुपवासयेत् । पानं त्वतिसारिणोम्बु वचातिविषाभ्यां कथितम् ! शुण्ठ्यतिविषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा । क्षुद्वतस्तु लघुपञ्चमूलपञ्चकोलहस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिङ्गुधान्यकजीरकषडीगन्धपलाशहपुषायवानी - तिन्त्रिणीकडाडिमविळसैन्धवैरन्नपानं यवाग्वादि कल्पयेत् ॥

अल्पदोषस्योपवासो यावल्लङ्घितलिङ्गम् । सर्वस्यातिसारिणस्तृषायां वचादिद्वयैः कथितानि जलानि यथायोग्यं पानं स्वच्छमल्पौषधं जलपानमिच्छन्ति । क्षुद्वतोऽतिसारिणो लघुपञ्चमूलादिभिर्दोषाद्यपेक्षया संयुक्तैः पृथग्भूतैर्वा नानाविधया कल्पनया क्राथादिकया यवागूयूषौदनादिकमन्नं कल्पयेत् ॥

बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मूढ - वातस्य । अंशुमतीद्वयबलाबिल्वशलाटुभिः पित्तोल्बणस्य । पिबेच्च तृषितः पटपूतं तक्रम् । मधुसुराधान्याम्लयवागूमण्डान्यतमं वा । एष क्रमोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः सङ्ग्राही बल्यश्च ॥

मूढवातस्य कोष्ठाचलद्वायोर्बिल्वशलाट्वादिभिर्यवाग्वादिकं कल्पयेत् । पित्तोद्गणस्यांशुमतद्वियादिभिः । अंशुमतीद्वयं सालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ । भुक्ते तृषितो पटेन वस्त्रेण पूतं तक्रादिकं पिबेत् । मधु मार्द्वीकम् । एष चानन्तरोक्तो लङ्घनादिक्रमोऽनिलकफघ्नत्वादियुक्तो भवति ।

पक्वदोषोऽपि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विबद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरिकर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं च तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचक्षते । तत्रोदावर्तोपदिष्टांस्तेनैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान् दद्यात् ॥

पक्वदोषस्य सतो वायुना बहुशो विबद्धत्वादियुक्तो योऽतिसारस्तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचार्या आचक्षते । तत्र प्र-

वाहिकायामुदावर्तोक्तविधानेन संस्कृतांश्छागमांसरसान् दद्यात् ॥

यूषांश्च वर्चःक्षये तृष्यतो यवमुद्गमाषतिलकृतान् । समेन वा तिलबालविल्वयोः कल्केन दधिसरस्नेहयुक्तं खळकम् ; चित्रकशृङ्गिवेरपूतीकरञ्जविल्वाजमोदैर्वा तक्रडाडिमतैलाढ्यं सैन्धवोपेतमजिताख्यम् । षडीतिन्त्रिणीकविळडाडिमक्षारपञ्चकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिकापाठाजमोदाजाजीजीरककपित्थजम्ब्वाम्रास्थिभिर्वा तुल्यभागैः षड्गुणविल्वमध्यैर्गुळक्षुद्ररसस्नेहदधिसिद्धोऽपराजिताख्यः खळको दीपनः पाचनो रुच्यो ग्राही विंविसिनाशनः ॥

वर्चसः पुरीषस्य क्षये तृष्यतो यवादिकृतान्यूषान् दद्यात् । तिलकल्को बालविल्वकल्कश्च समौ ताभ्यां दधिसरादियुक्तं खळकम् । चित्रकादिभिर्वा खळकं तक्रादियुक्तमजिताख्यम् । शट्यादिभिर्यथोक्तैः खळकोऽपराजिताख्यो भवति । गुळादीन्यत्र संस्कारयोग्यानि अयं खळको दीपनत्वादियुक्तः । विंविसी प्रवाहिकेत्यत्रैवोक्तम् ॥

दधिसरं वा सगुडडाडिमं यमकभृष्टम् । यमकभृष्टान् वा सशुण्ठीचूर्णान् सक्तून् । माषान् वा सुसिद्धान् घृतमण्डोपसेचनान् मरिचोपदंशान् । छागमेषयोर्वान्तराधिरसं डाडिमाम्लं धान्यनागरोपेतं स्नेहविपक्वं व्यञ्जनं पानं च । तद्वत् सुरां यमकस्निग्धां पिबेद्वा । शुण्ठीवदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतम् ॥

दधिसरमित्यादि सुबोधम् । छागस्य मेषस्य वा मध्यमांसरसं डाडिमाम्लं धानकाफलशुण्ठीयुक्तं स्नेहे च विपक्वं व्यञ्जनं पानं च । यमकसिद्धां सुरां तद्वद्व्यञ्जनं पानं च । दध्यादियुक्तं शुण्ठीबदरयोर्वा चूर्णं पिबेत् । फाणितं क्षुद्रगुळः ॥

हिङ्गुडाडिममहौषधोपकुल्याचूर्णं वा घृतक्षीरोष्णाम्बुमद्यान्यतमेन । लिह्याद्वा लोध्रविल्वशलाटुगुळांस्त्रिकटुकोत्कटांस्तैलेन । अश्वत्थवातपोतकाथसिद्धं वा शाल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णं घृतादीनामन्यतमेन । लोध्रादीन् वा त्रिकटुकेनोत्कटांस्तैलेन लिह्यात् । सुबोधम् । वातपोतः पलाशः तस्य काथेन सिद्धं शाल्योदनं दध्ना रुह्याश्नीयात् स्तोकैर्घृतादिभिर्युक्तम् । तच भुक्त्वा खजमथितं दधिसरं पिबेदित्येतत् प्रवाहिकायां वर्चःक्षये विधिः ॥

अपि च—
दीपनं रोचनं रुच्यं दधि वातहरं परम् ।
बद्धविड्वाहरत्यस्माच्चिरोत्थामपि विंविसीम् ॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादियुक्तं यदस्माद्धेतोश्चिरकालप्ररूढामपि विंविसीं हन्ति । रोचनं रुचिकृद्रुच्यं स्वयं रोचते ॥

तृष्णोल्वणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पानान्नविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् । शृतं वा गन्धर्वहस्तमूलेनाथवा बिल्वशलाटुभिः । तदेव वाल्पतृष्णः सगुळतैलम् । शृतेन वा पयसा मरिचकल्कं द्विगुणतिलकल्कयुक्तम् । क्षीरेणैव वा पिप्पलीम् । व्योषसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

तृष्णोल्वण इत्यादि सुबोधम् । पानान्नप्रतिषेधेन धारोष्णस्य पयसो विधानमन्नपानाशक्तस्य । गन्धर्वहस्त एरण्डः । अल्पतृष्णस्तदेव क्षीरमेव गुडतैलाभ्यां सह । केवलेन क्षीरेण पिप्पलीम् । व्योषसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

शूलाधिक्ये तु दशमूलकथितेन पयसा सक्षौद्रेणास्थापनं दद्यात् । अथवा पिच्छावस्तिमनुवासनं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा ॥

शूलाधिक्ये त्वास्थापनं दशमूलसिद्धेन सक्षौद्रेण पयसा दद्यात् । पिच्छावस्तिः शल्मलीपत्रकृतोक्तैव । वातघ्नं वा पित्तघ्नं वेति शूलाधिक्ये इत्यनेन संबध्यते ॥

गुदभ्रंशे शूले चाम्लबदरचाङ्गेरीरसदधिक्षारनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निराममातुरं पाययेत् । मरिचपञ्चकोलाजाजीधनिकाबिळडाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लम् । अनुवासयेद्वा दशमूलसिद्धेन स्नेहेन । पिप्पल्यादिना वा ॥

अम्लबदरचाङ्गेरीरसयोर्दध्नश्च मिश्रीभूतानां सर्पिस्समत्वं यवक्षारशुण्ठीकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतत् घृतमम्लं गुदभ्रंशे शूले च पाययेत् । पूर्ववदेवाम्लवत् क्षारनागररहितं मरिचादिगर्भं च कृत्वा पाययेत् । दशमूलसिद्धस्नेहेनानुवासनम् । पिप्पल्यादिना वाऽर्शश्चिकित्सितोक्तेन ॥

गुदं चाभ्यङ्गपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं प्रवेशयेत् । सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्फणाबन्धं कुर्यात् । मूषिकमनान्त्रं कृत्वा महापञ्चमूलकषायं च क्षीरे विपचेत् । तेन पयसा वातहरकल्कप्रतीवापं तैलं पाचयेत् तदभ्यञ्जनेन पानेन च सुकृच्छ्रमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥

गुदमतिसरतो निस्सृतं सन्तं यथोक्तेन प्रकारेण प्रवेशयेत् । सूत्रस्थानोक्ते गोष्फणाबन्धे चर्ममये मध्ये छिद्रं कृत्वा तेन गुदं बध्नीयात् । सच्छिद्रेण हि चर्मणा गुदोऽतिशयेन न पीड्यते । महापञ्चमूलकषायस्तैलसमः । तद्वत् क्षीरम् । * मूषिके त्वेकसंख्या न विवक्षिता तत्संस्कारापादनात् । वातघ्नद्रव्यकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन ॥

* मूषिकस्य मानं रास्नाघृते अजमांसवत् बोध्यमित्यरुणः ॥

पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णवर्ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत् पाचयेत् । तृष्णायां सशारिवाभूनिंबं ज्वरविहितमम्भः षडङ्गमवचारयेत् । उपोषितस्य चान्नकालेऽभीरुह्रस्वपञ्चमूलबलाद्वयमुद्गपर्ण्यादिमृदुमधुर-

तिक्तदीपनद्रव्यानिर्यूहयुक्तान् कालविन्मण्डपेयासक्तुयूषरसादीनीषदम्लाननम्लान् वा कवोष्णान् सुशीतान् वा सक्षौद्रान् ॥

पित्तातिसारमित्यादि सुबोधम् । ज्वरविहिते घनादिके षडङ्गे शारिवाकिराततिक्ते अधिके संयोज्य पित्तातिसारे प्रयोगः । सामपित्तातिसारिणोऽन्नकाले व्याध्यादिकालविद्वैद्योऽभीर्वादिनिर्यूहयुक्तान् मण्डादीन् सक्षौद्रान् यथोक्तानवचारयेदिति संबन्धः । अभीरुः शतावरी ॥

अनुबन्धे तु मूर्वातिविषेन्द्रयवहरिद्रारसाञ्जनानि क्वथितानि पिबेत् । केवलं वा वृक्षकबीजम् । पाठागुडूचीकटुकाकिराततिक्तानि वा । हरिद्रादिगणं वा । वत्सकबीजातिविषाबिल्वांबुमुस्तानि वा । तण्डुलोदकेन वातिविषावृक्षकत्वक्फलानि सक्षौद्राणि । चन्दनोशीरशुण्ठीलोध्रनीलोत्पलानि वा । नागरोत्पलधातकीपुष्पडाडिमत्वचो वा । कमलोत्पललोध्रमोचरससमङ्गातिलान् वा । मधुकशृङ्गिवेरदीर्घवृन्तत्वचो वा । मधुयुक्तानि शर्करापद्मकेसरमुस्तापयस्याचन्दनानि वा । शाल्मलीवृन्तकृतं वा शीतकषायं मधुमधुकोपेतम् ॥

अनुबन्ध उक्तया चिकित्सयानुपशमः । केवलं वा वृक्षकबीजम् । वृक्षकः कुटजः । पाठादीनि वा क्वथितानि । हरिद्रादिगणं वा । वत्सकबीजादीनि वा । अतिविषादीनि वा मधुयुक्तानि । शाल्मलीवृन्तानि शल्मलीपत्राणि । तेषां शीतकषायो मधुमधुयष्टीयुक्तः ॥

मधुकमिश्रङ्गुकट्वङ्गत्वग्दाडिमांकुरकल्केन वा दधियुतां यवागूं खळकं वा । बिल्वकपित्थजम्ब्वाम्रास्थिभिर्वा । मधुयुक्तान् वा लोध्रांबष्ठाप्रियङ्ग्वादिगणान् क्वाथादिषु पृथक् कल्पितान् । श्यामादिमहाकषायं वा ॥

दध्नः संयुक्तां वा यवागूं मधुकादिकल्कं दत्वा पिबेत् । मधुकादियुक्तं दधियुक्तं खळकं वा पिबेत् । बिल्वादिभिर्यवागूं खळकं वा । लोध्रादिगणः क्वाथादिकया पञ्चविधयापि कल्पनया माक्षिकयुक्तः । तद्वदंबष्ठादिः प्रियङ्ग्वादिश्च । महाकषायसङ्ग्रहोक्तश्यामादिको महाकषायश्च ॥

शूलार्तस्तु रूक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् । क्षीरं वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं मधुककट्वङ्गाजमोदशर्करावचूर्णितं सतैलक्षौद्रम् । क्षीरमेव वा धारोष्णम् ॥

निरामकोष्ठः सन् शूलार्तो घृतं यवक्षारयुक्तं पिबेत । बृहत्यादिसिद्धं वा क्षीरं मधुकाद्यवचूर्णितं तैलमाक्षिकयुक्तं पिबेत् । केवलमेव वा धारोष्णं क्षीरम ॥

बलवान् विबद्धमलो विरेकार्थं त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पय एव कवोष्णमनुपिबेत् । एवमेव च त्रायमाणया शृतम् । ततो निस्सृते शकृति पुराणेऽतिसारः शान्तिमेति ॥

यस्तु बलवान् विबद्धमलश्च सः त्रिफलाचूर्णयुक्तं पयः पीत्वा पलाशफलक्वाथेन

वा सिद्धं पयः पीत्वा कवोष्णं पयोऽनुपिबेत् । सुबोधम् ॥

स्रुतदोषस्य च संसर्जनकाले शूलं चेदनुवर्तेत ततो बिल्वमधुकशताह्वाद्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विपाच्यानुवासनं दद्यात् । ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबन्धे पिच्छाबस्तयो योज्याः । शाल्मलीवृन्तान्यार्द्रदर्भैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृदावलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । शुष्कायां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा वृन्तान्युलूखले समापोथ्य तेषां मुष्टिसम्मितं पिण्डं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् । ततस्तेन पयसा पूतेन सघृततैलेन मधुमधुककल्कयुक्तेनास्थापयेत् । प्रत्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन जाङ्गलरसैर्वाऽश्नीयात् । एष पिच्छाबस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान् विरेचनास्थापनातियोगं च शमयति ॥

शूलवतो बलिनो विवद्धमलस्य विरेचने प्रयुक्ते संसर्जनकालेऽपि यदि शूलमनुवर्तेत ततो बिल्वादिसिद्धं सर्पिरनुवासनं दद्यात् । क्षीरं स्नेहसमम् । तत इति विरेके । संसर्गी पेयादिक्रमः । शाल्मलीवृन्तानि तत्पत्राणि । तेषामिति स्विन्नानां शाल्मलीवृन्तानाम् । मुष्टिः पलम् । घृतादीनां तु बस्तिविध्युक्तविधानं स्मर्तव्यम् । प्रत्यागते बहिः प्रवृत्त आस्थापने । सुबोधम् ॥

चिरोत्थितं त्वतीसारमवेदनं पक्वमप्यशाम्यन्तं पुटपाकैरुपाचरेत् । अरलुत्वक्कल्कं काश्मर्यपत्रप्रच्छन्नं पुटपाकविधिना पाचयेत् तद्रसं सुशीतं मधुयुतं पिबेत् । वटादित्वक्प्ररोहकल्कमप्येवं कल्पयेत् । अथवा तित्तिरिमपनीतान्त्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्कलस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत् पुटपाकं कुर्यात् । ततस्तस्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रयुक्तं पाययेत् अनेन सर्वे जाङ्गलसत्वा व्याख्याताः ॥

चिरोत्थितमित्यादि सुबोधम् । अरलुकादिना पुटपाकविधिः । अरलुको मयूरजङ्घः । पुटपाकविधिः सूत्रोक्तः । वटादीत्यादिग्रहणेन वटसमानरसादीनामन्येषां ग्रहणम् । पिच्छं जघनपक्षसंहतिः । न्यग्रोधादेर्गणस्य वल्कलं त्वक् । प्ररोहोऽङ्कुरः । तित्तिरेरान्त्रेषु अपनीतेषु तत्कल्केन जठरपूरणम् । सर्वे जाङ्गलप्राणिनो मृगविष्किरप्रतुदाः पुटपाकाय व्याख्याताः ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवेत तस्य पित्तमतिवृद्धं रक्तातिसारं तृड्दाहमोहज्वरशूलपायुपाकांश्च करोति । तत्र क्षीरभाजं न्यग्रोधादिप्रसवशृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्यात् । तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् । क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानुपानं कपिञ्जलरसाशी क्षीराशी वा लिह्यात् ॥

यस्त्वित्यादि सुबोधम् । तद्विधमित्यादि न्यग्रोधादिप्रसवसिद्धं ससितामाक्षिकं सक्षीरं सत् पिबेत् । क्षीरोत्थं क्षीरं प्रमथ्य

यदुत्पादितं घृतं तत् कपिञ्जलरसाशी क्षीरानुपानं वा लिह्यात् ।।

सल्लकीप्रियङ्गुतिनिशशाल्मलीप्लक्षत्वक्संसृष्टं सिद्धं वा सक्षौद्रं क्षीरं पिबेत् । यष्टीलोध्रशारिबाभिर्वा शृतं समधुसितम् । तद्वत् कृष्णतिलसमङ्गोत्पलयष्टीमधुभिः । शशकपिञ्जलपारावततण्डुलीयकमुद्गकाश्मर्यबीजादिरसांश्च सेवेत । घृतभृष्टं वा रक्तमाजं मार्गं वा । पूर्वोक्तान् वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिकाशङ्खकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् तण्डुलोदकेन । तेन वा समाक्षिकं फलिनीकल्कम् । अथवाससिताक्षौद्रं चन्दनम् ॥

सल्लक्यादियुक्तं सक्षौद्रं क्षीरं वा पिबेत् । यष्ट्यादिशृतं माक्षिकशर्करायुक्तं क्षीरम् । तद्वदिति समधुसितं यष्टीमधुर्मधुयष्टी । शशादिरसांश्च सेवेत । अजस्य मृगस्य वा रक्तं घृतभृष्टम् । सुबोधम् । तेनेति तण्डुलोदकेन । फलिनी गन्धप्रियङ्गुः ॥

एते हि प्रयोगाः तृष्णादिप्रशमना रक्तातियोगघ्नाश्च । वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिह्यात् । सशर्करं वा नवनीतम् । पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिः । लाक्षापिप्पलीशृङ्गिबेरकटुकेन्द्रयवदार्वीत्वग्भिर्घृतं सिद्धं पेयामण्डेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि वारयति ॥

एत इत्यजाक्षीरादयः । शतावरीघृतं गुल्मरोगे वक्ष्यते । पिच्छिलानि शल्मल्यादीनि तेषां स्वरसेन । लाक्षादि सर्पिः सुबोधम् ।

यदा पुनर्वायुना विट् बद्धं सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादुपवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छाबस्तिं दद्यात् । मधुरौषधसिद्धेन च सर्पिषानुवासयेत् । प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामग्निनो भवन्ति । विशेषतश्चिरकालातीसारिणः । अतिसारातिप्रवृत्तौ स्वस्थानबलवृद्धो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति । तस्मात्तेषामभीक्ष्णमनुवासनं प्रयुञ्जीत । गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिवृक्षादिकषायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं तदासन्नांश्च प्रदेशान् सिञ्चेत् । शतधौतादिभिर्घृतैश्च पिचूनभ्यङ्गांश्च दद्यात् । पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्रदिह्यात् । तच्चूर्णधातकीलोध्रमाषचूर्णेन च पायुद्वारमवचूर्णयेत् । एवमेव च शूले वातहरतैलप्रदेहैरुपाचरेत् । यः पुनरेवमपि पित्तलान्यासेवेत स शीघ्रं गुदवलीषु पकासु व्यापद्यते ॥

यदा पुनरित्यादि । अतिसारेण वायोः कोपः स्वस्थानत्वात् बलवान् भवति । शतधौतादीत्यादिशब्देन शीतानां घृतानां ग्रहणम् । पटोलादीनि विविधगणसंग्रहोक्तानि । शूले गुदस्येत्यर्थात् ॥

श्लेष्मातीसारं तु प्रागिव नितरामामपाचनार्थं लङ्घनेन साधयेत् । अनु-

बन्धे च पिबेत् कषायं मुस्ताभयाशुण्ठीबिल्वशलाटूनाम् । वचाबिल्वङ्गभूतीकधनिकादेवदारूणां वा । पाठातिविषाकुष्ठचव्यकटुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयापिप्पलीमूलानां वा । सुखाम्बुना वा हिङ्ग्वाद्यमलसकोक्तम् । पथ्यासैन्धवशुण्ठीचूर्णं वा । लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतम् । कपित्थं क्षौद्रेण वा । कट्फलं वा पिप्पलीर्वा । पूर्ववच्च सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपकल्पयेत् । सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वपिप्पलीकुष्ठशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छाबस्तिमनुवासनं च कोष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति । भवति चात्र ॥

श्लेष्मातिसारे प्रागिवेत्युच्यमानाध्यायोक्तविधानेन । मुस्तादि, वचादि, पाठादि, चित्रकादि, क्वाथाः यथायोग्यं योज्याः । त्रिकटुकचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं लिह्यात् । कपित्थं वा कट्फलं वा पिप्पलीर्वा क्षौद्रेण । सुबोधम् । कोष्णेन बिल्वशृततैलेन बहुशोऽन्वासनम् । वचादिगणगर्भेण वा तैलेन । भवतीत्यादि शैली ॥

स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षयात् -
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥

अतिसारवतो लङ्घनादिनातिसरणेन च क्रमेण कफे क्षीणे स्वे स्थाने पक्वाशये मारुतोऽवश्यं वर्धते । स च मारुतो वृद्धः सहसा हन्यात् । तस्मात्तं मारुतं त्वरया जयेत् ॥

भीशोकाभ्यामपि मरुच्छीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।
कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥

भीशोकाभ्यामित्यादि सुबोधम् । तयोरिति भीशोकयोः ॥

यस्योच्चाराद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥

यस्येत्यादि विगतातीसारलक्षणम् ॥

आमस्य पाको मलसङ्ग्रहोऽनु
न सङ्ग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ।
विलङ्घनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः
क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥

विलङ्घनादिभिरौषधाहारैः क्रमेणामपाकादिर्विधेयः । प्रथममेवातिसारे लङ्घनैरामस्य पाको विधेयः । अनु च समीरणघ्नैर्ग्राहिभिर्मलसंग्रहो विधेयः । न सङ्ग्रहे सङ्ग्रहं विना गुदादिजन्मा रुग्भवति । अत एव समीरणघ्नैरुपशमः । अथवा सङ्ग्रहे गुदनाभिजन्मारुङ्न भवतीति स्पष्ट एव संबन्धः ॥

न रिक्तकोष्ठस्येत्यादिना वैपरीत्येन पुरीषबन्धहेतुः प्रदर्श्यते ॥

न रिक्तकोष्ठस्य पुरीषबन्धो
न रूक्षकुक्षेः सुहितस्य चाति ।

पित्तास्रतोऽन्यत्र न चातिशीतै-
रत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥

रिक्तकोष्ठस्य श्लेष्माद्यनुलेपकालिप्तकोष्ठस्य पुरीषबन्धो न भवति । रूक्षकुक्षेः क्षीणस्नेहस्यातितृप्तस्य च पुरीषबन्धो न भवति । पित्तास्रं वर्जयित्वान्यत्रातिशीतैः पुरीषबन्धो न भवत्येव । अत्युष्णैरतितीक्ष्णैश्च न कदाचिदेव ॥

खळरसदाधिका यमकडाडिमसारकृता ।
दधि सगुडं पयोऽसिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥
सलवणमारुतघ्नगणसाधिततैलमलं
घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत रुजाम् ॥

इत्यतीसारचिकित्सितं नामै-
कादशोऽध्यायः ॥

खळादिकैः प्रवाहणकृतां विजयेत रुजामिति संबन्धः । प्रवाहणं निस्तननम् । यमकडाडिमरसाभ्यां कृताः खळादिकाः । खळः फलयूषः । रसो मांसरसः । दध्ना संस्कृतो दाधिकः । सगुळं दधि । तथा केवलं पयः । असिततिलाः कृष्णतिलाः । सुजर्जरिताः क्षुण्णाः । सलवणेन वातघ्नगणेन सूत्रोक्तेन साधितं तैलं वा घृतमपि वेति सर्वमलं प्रवाहणकृतां रुजां विजयेतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य ग्रहणीदोषस्य चिकित्साप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ग्रहणीसमाश्रितं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशीतीयोक्तविधानेनोपक्रमेत । अथातीसारविधिना च । आमपाचनार्थं पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभेषजक्वाथम् । तच्चूर्णं वा सुखोदकेन, तेन वा शुण्ठीम् । तद्वद्वचादिवर्गं ससैन्धवम् । वारुणीमण्डेन वा गुल्मविध्युक्तं त्रिलवणादि चूर्णम् ॥

यथास्वमजीर्णानुसारत इति । कफवातपित्तेष्वामविष्टब्धविदग्धाख्यत्रिविधाजीर्णानुसारत इति यथास्वशब्दस्यार्थः । उपक्रमेत चिकित्सेत । तदित्यनेनानन्तरविधानप्राधान्यात् मुस्तादिक्वाथः परामृश्यते । तेनेत्यनेन सुखोदकं परामृशति । ससैन्धवं वचादिवर्गम् । त्रिलवणादिकं चूर्णं गुल्मविध्युक्तं वारुणीमण्डेन ॥

सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान् बिडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्

डाडिमाम्भसा सकफे वा । अतिमात्र आमशूलेऽलसकोक्तं हिङ्ग्वादिमुष्णाम्भसा पिबेत् । छर्दिशूलानाहा*नुग्रन्थिषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः । सपित्तकफे चामे कटुकेन्द्रयवपाठापिप्पलीमूलवचाभयानागराणि कथितानि चूर्णितानि वा ॥

* शूलवदधोजठरवृद्धिरनुग्रन्थिः ॥

विल्वादीन् डाडिमाम्भसा सविडलवणान सप्रवाहे पुरीषे सकफे वा वर्चसि । अलसकमधिकृत्य सूत्रस्थानोक्तं हिङ्ग्वादिमतिमात्र आमशूले । छर्दादिषु मरिचादीनुष्णाम्भसा । आमे पित्तश्लेष्मसंयुक्ते प्रवर्तमाने कटुकादीनि कथितानि चूर्णितानि वा ॥

भोजनकाले च पञ्चकोलपरिगृहीतं पटुलघुदीपनीयं पेयादिकमुपकल्पयेत् । पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रडाडिमवृक्षाम्लाम्लाम् । पाने च तक्रमस्त्वारनाळमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चाम्बु । यवानीपथ्यामलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपञ्चकं च पलांशकमेकतश्चूर्णयित्वा कंसेसद्योमथितस्यासुनुयात् । ततो व्यक्ताम्लकटुकं जातं पिबेत् । एष तक्रारिष्टः परमग्निदीपनोऽर्शोगुल्मजठरश्वयथुकृमिप्रमेहहरः ॥

एतदनन्तरोक्तमामपाचनं कुर्वतोऽन्नकाले बुभुक्षायां पट्वादिगुण पेयादिकं पञ्चकोलेनानेक कल्पपरिगृहीतं कल्पयेत् । नागरातिविषाभ्यां पेया तक्राद्यन्यतमसिद्धत्वादम्ला । पानेत्यादि सुबोधम् । कंसोऽष्टाविंशत्यधिकं पलानां शतम् ॥

अपि च—

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाषित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥
तस्मात्तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्शसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादियोगाद्व्याधौ पथ्यम् । मधुरपाकित्वादिना दोषाणाम् । विकाषि मेदःप्रभृतीनां कर्शनशीलम् । उदरे ये तक्रप्रयोगा अर्शस्सु च तान् सर्वान् ग्रहणीदोषेऽपि प्रयोजयेत् ॥

डाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लीकानां पृथक् पृथक् कुडुबं लवणपञ्चककुडुबं त्र्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकध्यं चूर्णितमन्नपाने प्रणीतमजीर्णारुचिश्वासकासप्लीहगुल्मग्रहणीहृत्पाण्डुरोगघ्नं । परिपक्वामं च मारुतग्रहणीरोगिणमग्निसन्धुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् । द्विपञ्चमूलपञ्चकोलसरळसुरदारुसुरभिगजपिप्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनारनालेन वा पाचयेत् । तेन पादावशेषेण पञ्चलवणद्विक्षाराम्लवदरयुक्तं सर्पिर्विपकमथवा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपञ्चमूलाभयारास्नाजाजीग्रन्थिकषडीविलङ्गगर्भमाद्रकमातुलुङ्गकोलाम्लीकाडाडिमस्वरसशुष्कमूलकाथमस्तुतक्रशुक्तप्रसन्नासौवीरकतुषोदकारनाळोपेतं परमग्निदीपनमग्निघृताख्यम् ॥

डाडिमाद्यं सुबोधम । द्विपञ्चमूलादीनि मस्तुना काञ्जिकेन वा क्वाथकल्पनया पाचयेत् । सुरभि गन्धसुरा । पञ्चलवणादिकं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । अस्मिन्नेव द्विपञ्चमूलादीनामारनालेन मस्तुना वा क्वाथे पञ्चलवणादिकं दत्वा सैन्धवादिगर्भं दीयते । तथार्द्रकादिस्वरसं शुष्कमूलकक्वाथं सस्त्वादीनि च । पृथक् स्नेहसमं विद्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्मर्तव्यम् । सतुषवितुषयवकृते सौवीरकतुषोदके भवतः । आरनालं काञ्चिकम् ॥

अथवा चव्यचित्रकपाठातेजोवतीपिप्पलीमूलानि कुडवोन्मितानि मुस्तद्विकुडवमास्फोतजातीनिम्बसप्तच्छदाश्वमारककर्कोटकपटोलपल्लवानां च मुष्टिं मुष्टिमन्तर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादावशेषमवतारयेत् । अर्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्यादतिविषां कृष्णाशारिवाभद्राश्च द्विपलांशं सैन्धवं बिलं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रं च घृतस्य एतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननम् ॥

आगस्त्यं घृतं सुबोधम् । आस्फोतादिपल्लवानां प्रत्येकं मुष्टिः । नात्र पलं मुष्टिरिति प्रदर्शनार्थमाह । अन्तर्नखं यस्मिन् मुष्टौ पल्लवगर्भे नखानि दृश्यन्ते । भद्रा कृष्णशारिवा ॥

उद्दीपिते तु किञ्चिदनले विवद्धमलमास्थापयेत् । ततो जिते मातरिश्वनि स्रस्तदोषमेरण्डतैलेन तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकस्नेहेन वा विरेचयेत् । कृतसंसर्गक्रमं च बद्धवर्चसमनुवासयेद्वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धेन तैलेन । ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत् । अग्निघृतं च छर्दिविबन्धशूलश्वासकासिनः सबीजपूरकरसम् । अभ्यङ्गार्थं च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत् । अनिलकफसंसर्गे तु चूर्णमेषामौषधानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥

उद्दीपिते किञ्चिदनले स्नेहेनेत्यर्थः । तत इत्यास्थापनस्य पश्चात् सुबोधम् । छर्द्यादिमतः सबीजपूररसमग्निघृतमवचारयेत् । एषामिति घृतपाकनिर्दिष्टानाम् ॥

पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत् । तिक्तलघुद्रव्यैश्च कृतसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनावलेह्यमुष्णाम्बुना वा पातुं प्रणयेत् । मूर्वाकिराततिक्तपर्पटकवचाचन्दनमुस्तत्रिकटुकत्रायमाणायवानीकलिङ्गत्वक्फलकटुरोहिणीदेवदारुदार्वीत्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचूर्णम् । अयं हि ग्रहणीदोषशूलातिसारपाण्डुहृद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामिलामुखरोगारोचकनिबर्हणः ।

पित्तदुष्टायामित्यादि सुबोधम । अनलनिर्वापणं शमनम । संसर्जनं पेयादिक्रमः । मूर्वादीनां चूर्णं माक्षिकेणोष्णाम्बुना

वा दोषशेषोपशमनार्थं प्रणयेत् । अयं तिक्तकश्चूर्णो ग्रहणीदोषादिनिबर्हणः ॥

भूनिम्बत्रिकटुककटुकामुस्तेन्द्रयवाः समाश्चित्रकभागौ द्वौ कुटचत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुळशीतोदकं पीतं समानं पूर्वेण । नागररसाञ्जनातिविषाधातकीघनपाठाकलिङ्गत्वग्बीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तण्डुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं रक्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति । ततश्चैवं शमितपित्तोद्रकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तमूर्वादिकाथेन शारिवास्फोतसप्तपर्णाटरूपकेन्द्रयववीराभू - निम्बधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षोपकुल्या - नीलोत्पलगर्भसिद्धं पानाय प्रयुञ्जीत कुष्ठोक्तं वा तिक्तकम् ॥

भूनिम्बादीनां परस्परसमानामेको भागो द्वौ भागौ चित्रकस्य वत्सकस्य त्वचो भागाः षोडशेति सर्वं मिश्रीकृत्यावचूर्णयेत् ततः स्तोकं गुडमृदितेन शीतोदकेन पिबेत् । नागराद्यश्चूर्णः सुबोधः । बीजं कलिङ्गस्यैव । मूर्वादीनां चूर्णौषधानां क्वाथेन शारिवादिगर्भं घृतम् ॥

श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिकासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफलकषायेण पुनःपुनर्वामयेत् । अब्धातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति । ततः कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनलमुत्तेजयेत् । मञ्जिष्ठाचित्रकारुष्करक्रमिघ्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद् द्विकुडवार्धाढकाढकार्धद्रोणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये क्वाथयेत् । द्रोणशेषश्च पूतशीतः स निर्यूहो मधुद्विप्रस्थवांश्चन्दनोशीरसूक्ष्मैलागरुरूषितं जतुसृतं घृतकुम्भमध्युषितो मासमासवः । सर्वदोषघ्नोऽग्निजननो बृंहणः शोषकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपाण्डुहृद्रोगजिच्च ॥

श्लेष्मदुष्टायामित्यादि सुबोधम् । अब्धातुर्देहे जलभागः । सुबोधम् । मञ्जिष्ठाया द्वौ कुडवौ । चित्रकस्यार्धाढकः । भल्लातकानामाढकः । विळङ्गानामर्धद्रोणः । मधूकपुष्पाणां द्रोण इति क्रमार्थः । शुष्कस्य यत् द्रोणादि तद्द्विगुणमप्रसिद्धार्द्रप्रयोगस्य द्रव्यस्य । रूषितं कुम्भमन्तर्लिप्तम् ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसोऽर्धावशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण । अनेन द्राक्षेक्षुकाश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसस्य कथनेनार्धावशेषस्य सतश्चतुर्थेन भागेन माक्षिकं देयम । मधूकपुष्पस्वरसवद्द्राक्षादिस्वरसैरप्यासवाः कर्तव्या इति व्याख्याताः ॥

दशमूलवीरारजनीत्रिफलाजीवकर्षभकाणां पृथक् पृथक् पञ्चपलान् भागानपां वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शीतिभूते गुळतुलाद्वयं दद्यादर्धकुडवं च माक्षिकात्तत्समानांश्च चूर्णितान् मुस्तप्रियङ्गुमञ्जिष्ठामधुक-

विळङ्गप्लवशावरलोध्रान् एषोऽर्धमासस्थितो मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण । महावृक्षकाण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्डं लवणत्रयात्त्रिपलं पक्ववार्ताककुडवं चित्रकमूलपलद्वयं चान्तर्धूमं दग्ध्वा वार्ताकरसेन गुळिकाः कुर्यात् ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्नामविषूचिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपाण्डुश्वयथुमेहारोचकगुल्महराः ॥

अपां वहः रूहस्त्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिकं शतम् । माक्षिकस्यार्धकुडुबश्चत्वारि पलानि । मुस्तादीनां तु प्रत्येकं द्वे पले अर्धकुडुबः । मूलासवो नाम्ना । महावृक्षः सुधा । लवणत्रयस्य मिश्रीभूतस्य त्रिपलम् ॥

दशमूलार्कमूलदन्तीत्रिवृच्चित्रकास्फोतपाठारास्नास्नुहीकाण्डानां पृथग्दशपलान् भागान् कपालोदरे दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः क्राथयेत् । पादावशेषं च पूतं पुनः पादावशेषमेव क्वथितावतारितं गुळपलशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् । घनीभवति च तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकालीद्वययावशूकानां त्रिंशत् पलान्यावपेत् । त्रिंशदेव वचाभयाव्योषचित्रकाणाम् । द्विपलं च पृथक् पृथक् हिङ्ग्वम्लवेतसयोः । ततोऽक्षमात्रा गुळिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः समानाः पूर्वाभिरधिका वा । अर्शोविहितांश्च क्षारनक्रारिष्टान् घृतान्यन्नपानं च सेवेत । षट्पलं भल्लातकघृतं धान्वन्तरं च । सन्निपाते तु पञ्च कर्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति । भवति चात्र ॥

दशमूलादिक्षाराम्भसश्चतुर्भिर्द्रोणैश्चतुर्भागावशेषं क्वाथयेत् । ततः परिस्रुतमुदकं निःक्षारं केवलमेव पुनः पादशेषं काथयेत् । ततो गुळेन संमिश्र्याधिश्रयेत् । पाकाय चुल्लिमारोपयेत् । वृश्चिकाळ्यादीनां पलानि त्रिंशन्मिश्रीभूतानाम् । तथैव वचादीनाम् । हिङ्ग्वादीनां पृथक् द्विपलम् । सुबोधम् । भल्लातकघृतं कफगुल्मोक्तम् । धान्वन्तरं दशमूलेत्यादिना प्रमेहचिकित्सिते वक्ष्यते । भवति चात्रेति रीतिः ॥

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतिक्तकम् ।
योज्यं कृशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥
क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ,
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
मलमामं कफे क्षीणे मन्दाग्निर्योऽतिसार्यते ॥
स पिबेत् सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युताम् ।
प्रसन्नो मार्गमापन्नः स्वं समानोऽनिलस्तया ॥
अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ॥

प्रसेक इत्यादि सुबोधम् । कृशस्य कफोद्रेके पर्यायेण स्निग्धरूक्षं योज्यम् । तिक्तं यत्किञ्चित् । स्नेहेन समिद्धस्य गुर्व्प्यन्नं शमाय नालं पर्याप्तम् । आमं मलमपक्वं पुरीषम् । तयेति दीपनीयौषधयुक्तया

सर्पिषो मात्रया समानो नामानिलः स्वमार्गमापन्नः प्रसन्नः शुद्धः सन्नग्नेर्बलं प्रकुरुते ॥

पुरीषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ।
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत्।
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ॥

यो नरः कठिनत्वाद्धेतोश्चिरेण पुरीषं मुञ्चति सोऽन्नावग्रहं घृतं पिबेत् । अन्नमवग्रहः प्रतिबन्धो यस्य अन्नात् पूर्वमित्यर्थः॥

उदावर्तात्तु योक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥
दोषातिवृध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत्
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम्
अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेत् घृतम् ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।

उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहा स्नेहाः बस्तयश्च योज्याः । अन्नविधिः पेयादिक्रमः । सर्पिरेवेति केवलस्य निरौषधस्य सर्पिषः प्रयोगप्रदर्शनम् । अध्वादिभिर्मन्दे यवाग्वा घृतं पाययेत् । तच्चान्नेन तत्कालोपयुक्तेनावपीडितं सत् बल्यत्वादिगुणं भवति ॥

दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ॥
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम्
लघूष्णकटुशोधित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्धनाः ॥

दीर्घकालप्रसङ्गात् बहुकालं व्याध्यन्तरस्य प्रसक्तत्वान्मन्देऽग्नौ तत एव क्षामत्वादियुक्तान् नरान् पिशिताशिनो ये प्रसहाः तेषां रसैर्भोजयेत् । ते पिशिताशिनः प्रसहा लघुत्वादिभिर्गुणैराश्वनलं दीपयन्ति । तेषां प्रसहानां यन्मांसं तदन्येन मांसेन यत उपचितं भवत्यतस्ते परं बलवर्धनाः ॥

स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥

स्नेहादयः पथ्या अपि ग्रहणीदोषे मात्रादिविशेषवशात् असम्यक्प्रयुक्ता रोगायैव भवन्तीति प्रदर्शनार्थमाह । यथा बाह्योऽग्निः सारदारुभिर्दीपनशीलः स्थिरश्च जायते तद्वदान्तरोऽग्निः सस्नेहैराहारैर्जायते ॥

तस्य चाहारयोगस्य समयोग एव साधुरिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥

नाभोजनेनेत्यादि । यथा बाह्यो वह्निरिन्धनेन विना न दीप्यते तथा कायाग्निरभोजनेन । अल्पश्च वह्निर्बहुनेन्धनेनावृतो यथा न दीप्यते तथा कायाग्निरप्यतिभोजनात् ॥

ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषा इति निदानस्थान उक्तं तत्र विषमस्य मन्दस्य च वातश्लेष्मचिकित्सयैव प्रायेण प्रतीकारः प्रदर्शितः । तीक्ष्णस्य त्वग्नेः

प्रस्तुतस्य व्याधिवैलक्षण्यात् महारोगत्वाच्च पृथगेव यदेत्यादिना कारणं चिकित्सितं चोच्यते ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वे स्थाने पवनानुगम्
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥
पक्त्वान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
मारयेत्स्यातसनास्वस्थोभुक्तेजर्णितुताम्यति॥
तृट्कासदाहमूर्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः

स्वकारणात् कफक्षये सति यदा स्वस्थाने पित्तं वातानुगं वृद्धं भवति तदा तदाग्निं वर्धयति । वृद्धे चाग्नौ सवायुरग्निरन्नं पक्त्वा रसादींश्च धातून् पक्त्वा क्रमेण चौजः संक्षिपंस्तोकत्वं नयन् मारयेदपि । अतः स तीक्ष्णाग्निर्भुक्ते भोजने कृते ना पुरुषः स्वस्थः स्यात् । जीर्णे त्वन्ने ताम्यति । तेन चाग्निना तृडादयः संभवन्ति ॥

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत्॥

तं चात्याग्निं गुर्वाद्यैरन्नपानैः शान्तिं नयेत् । दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः । सुबोधम् । अस्येति तीक्ष्णाग्नेः । अन्यथाग्निर्निरिन्धनः सन् अन्तरं हृदयं प्राप्य कदाचिद्व्यापादयेत् । एनमिति पुरुषम् ॥

कृसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
अश्नीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥

मत्स्यानविशेषतःश्लक्ष्णानास्थिरतोयचरांश्च ये
आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ॥
पयःसहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः प्लुतं पिबेत् ॥
आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ।
श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥
असकृत् पित्तहरणं पयसा प्रतिभोजनम् ।
यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनम्
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ।

कृसरादिकं वाश्नीयादिति सुबोधम् । भृतानि गृहेषु पुष्टानि । सर्वान् मत्स्यानश्नीयात् । स्थिरे जले ये चरन्ति मत्स्यास्तान् विशेषतोऽश्नीयात् । सुभृतं गृहे पुष्टम् । तृषितश्च सन् मधूच्छिष्टेन सह पयः पिबेत् । अथवा घृतम् । बहुसर्पिर्गोधूमचूर्णं पयसा प्लुतं पिबेत् । अथवा तैलवर्जितानां स्नेहानामानूपमांसरससंयुक्तमन्यतमं पिबेत् । श्यामाख्यात्रिवृत्सिद्धं क्षीरं विरेचनं दद्यात् । तच्च विरेचनमसकृत् पित्तहरणार्थं कृते च विरेचने पयसा ओदनं प्रति भोजनम् । यदित्यादि सुबोधम् ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥
अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम् ।
एष सारश्चिकित्साया यदग्नेः परिरक्षणम् ॥

इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

अस्य चाग्नेरनन्तरोक्तमतियत्नेन प्रतीकारं कुर्यात् । यतस्तीक्ष्णोऽग्निराहाराभिल्यादिना क्रमेण धातुदाहाज्जीवितमपि नाशयति । अतो यत्नेन शीघ्रमेव चिकित्सेत् । अग्निमूलमित्यादि सुबोधम । अग्नेः परिरक्षणं चिकित्सायाः सार इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य मूत्राघातस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वातान्मूत्रकृच्छ्रे वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमङ्गं पिण्डेन सेकावगाहैश्च वातघ्नैः कुम्भीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥

वातमूत्रकृच्छ्रे वातहरद्रव्यसिद्धेन तैलेनाभ्यक्तगात्रस्य नाभेरधः सर्वमङ्गं शरीरं वातहरद्रव्यकृतैरेव पिण्डस्वेदादिभिः स्वेदयेत् ॥

दशमूलबलैरण्डमूलपुनर्नवाशतावरी - वृश्चीवपत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवक्वाथे - न तत्कल्केन च तैलं सर्पिः सूकरर्क्षवसालवणपञ्चकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् । एतान्येव चौषधान्यन्नपाने पिण्डोपनाहस्वेदयोश्च तैलफलस्नेहाम्लयुक्तानि कल्पयेत् । प्रसन्नां च सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥

दशमूलादीनां क्वाथेन तैलाच्चतुर्गुणेन सर्पिरादिना च मिश्रीभूतेन तैलसमेन च दशमूलादीन्येव च गर्भे कल्कपरिभाषया युक्त्या च लवणपञ्चकं दत्वा साधितं तैलं पानाय दद्यात् । एतान्येव दशमूलादीन्यौषधानि तैलादियुक्तान्यन्नादिके कल्पयेत् । फलशब्देन स्नेहो विशेष्यते । स्नेहानामनेकयोनित्वात् । यद्वा येभ्यस्तैलमुत्पद्यते तानि तैलफलानीत्यर्थः । अम्लानि डाडिमादीनि । सौवर्चलेनाढ्या प्रभूतसौवर्चला प्रसन्ना पेया ॥

पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुञ्जीत । तृणपञ्चमूलश्वदंष्ट्राभीरुविदारीककशेरुकक्वाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत् । तद्वच काण्डेक्षुरकमूलम् । कमलोत्पलविदारीशृङ्गाटकानि वा । द्राक्षारसेन वा त्रपुसकुसुम्भोर्वारुबीजवृषककुङ्कुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नम् । मधुकदार्व्युर्वारुबीजानि वा तण्डुलधावनेन । समाक्षिकां वा दार्वीमामलकरसेन । मृद्वीकाकल्कं वा पर्युषितांभसा॥

पित्तजे शीतान् सेकादीन् प्रयुञ्जीत । तृणपञ्चमूलादिकस्य क्वाथं समाक्षिकं सशर्करं पिबेत् । कशेरुकं प्रसिद्धं मध्यदेशे । काण्डेक्षुरकमूलं वा तद्वत् । क-

मलादीनि वा तद्वदिति समधुशर्कराणि । काण्डेक्षुरकं प्रसिद्धम् । त्रपुसादिकल्को द्राक्षारसेन सर्वमूत्रघातघ्नः । त्रपुसादीनां त्रयाणां बीजम् । उर्वारुः कर्कटिका । मधुकादीनि तण्डुलाम्बुना । दार्वी समाक्षिका आमलकरसेन । द्राक्षाकल्कं पर्युषितोदकेन । पर्युषितं यत कथितं रुद्राविक्षितम् ॥

कफजे यथास्वं स्वेदो वमनं कटुतीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपानं यवान्नं तक्रं च । पिबेच्च मद्येन सूक्ष्मैलामामलकरसेन वा मधुयुतां वा कदळीरसेन कैडर्यकरसेन वा । शीतिवारकबीजं वा तक्रेण । प्रवाळचूर्णं वा तण्डुलाम्बुना । धवकुटजकरञ्जामृताकेबुकैलारग्वधसप्तच्छदक्वाथं वा शीतं सक्षौद्रम् । तत्सिद्धां वा यवागूम् । कण्टकारिकास्वरसं वा समाक्षिकम् । व्योषैलागोक्षुरकसारसास्थीनि वा मधुमूत्रयुक्तानि । पाटलीक्षारं वा बहुकृत्वः परिस्रुतं तैलयुक्तम् । तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोषकचूर्णयुक्तां प्रसन्नाम् । तिळादीनां वा पृथक् क्षारं गुडोपदंशमश्नीयात् । तीक्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाभ्यङ्गार्थे ॥

कफजे मूत्राघाते यथास्वं दोषाद्यपेक्षया स्वेदवमनादिकं हितम् । सूक्ष्मैलां मद्येन वामलकरसेन वा । अथवा मधुयुक्तां सूक्ष्मैलां कदळीरसकैडर्यरसयोरन्यतरेण । सुबोधम । शीतिवारकं कुरूटकम । धवादीनां क्वाथः शीतः सन् समाक्षिक उपयोज्यः । अथवा तत्सिद्धां धवादिक्वाथसिद्धां यवागूं शीतां समाक्षिकां च । सारसास्थि सरसिभवप्राणिनामस्थि । पाटल्याः भस्मना बहुकृत्वः स्रुतमुदकं नातिघनाच्छं तैलसंयुक्तं हितम् । तिलादिक्षारेणानुविद्धां संस्कृतां त्वगादिचूर्णयुक्तां सुराम । उपदंशो यमुपदश्यान्नं भुज्यते ॥

सन्निपातात्मके वातादीनां स्थानानुपूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत । यथोल्बणं वा । सर्वेषु समस्थितेषु वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् । अपि च ॥

सन्निपातात्मके मूत्राघाते य एव दोष आसन्नो बस्तौ तस्यैव प्रथमं प्रतिकुर्वीत । अथवा य एवाधिकः । सर्वेष्विति मूत्राघातेषु । अपि चेति समुच्चये ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां
चूर्णानि तण्डुलजलालुलितानि पीत्वा ।
तद्वद्गुळेन सहितान्युपयुज्य मास-
मासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ।
क्वाथं पिबेच्छर्करयावगाढं
कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रधानं
सशर्करे साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥

एलादीनां चूर्णानि तण्डुलजलेन गुळेन च मासमुपयुज्य मूत्रकृच्छ्री आसन्नमृत्युरपि जीवति । पुनरेलादीनां क्वाथः शर्करयावगाढो घनः । हरितक्यादीनां क्वाथोऽश्मजतुप्रधानो यः शिलाजतुनो लोळनायोपकरोति ॥

अश्मर्यामचिरोत्थितायां वातवस्त्यादिषु च यथादोषमिदमेवाचरेत् ॥

अश्मर्यां नवोत्थितायां वातबस्त्यादिकेषु च निदानस्थानप्रदर्शितेष्वभिनवोत्थितेष्विदमेवानन्तरोक्तं चिकित्सितं दोषानतिक्रमेणाचरेत् ॥

पाषाणभेदकवसुकवसिराश्मन्तकशतावरीश्वदंष्ट्राबृहतीद्वयकपोतपङ्काबलातिबलाकच्छुरोशीरगुन्धुवृक्षादनीभल्लूकवरणयवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलक्वाथे सर्पिरूषकादिप्रतीवापं विपाच्य पीतमाशु वाताश्मरीं भिनत्ति, एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षारान्नपानानि कल्पयेत् ॥

पाषाणभेदादीनां क्वाथेनोषकादिगणगर्भेण च विपक्वं घृतं वाताश्मर्यां भेदनम् । वसुकं बुकः । काश्मीरे मुसूरः । वसिरः पार्वतेयः । अश्मन्तक इन्द्रकः । स एव मालुपर्णः । कपोतपङ्का ब्रह्मसुवर्चला । कच्छुरं तुनिकं रङ्गद्रव्यम् । गुन्धुस्तृणविशेषः । भल्लूकः सल्लको फल्गुर्वृत्तको जम्बुको नतः । शाकवृक्षस्य फलानि । कतकवृक्षस्य च । एभिरिति पाषाणभेदादिभिः । सुबोधम् ॥

सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरकोरुवूकमूलकल्कोऽमधुरेण दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति । शिग्रुमूलककल्केन दधिलवणयमकसिद्धो यूषः ॥

सिंह्यादीनां कल्कोऽम्लेन दध्ना पीतः सप्ताहेनाश्मरीं हन्ति । सिंही कण्टकारिका । व्याघ्री निदिग्धिका । इक्षुरक इक्षुविशेषः । ऊरुवूक एरण्डः । शिग्रुकल्कादिभिश्च सिद्धो यूषोऽश्मरीं भिनत्तीति संबन्धः ॥

वीरतरादिगुन्द्रेल्कटपत्तूरवाराहीपाठापाटलीशिरीषशालिमूलविदारीद्विपुनर्नवकाथे त्रपुसकुसुम्भैर्वारुककर्कारुबीजमधुकशिलाजतुप्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताश्मरीं भिनत्ति । पूर्ववच्च कषायादीनेभिः कल्पयेत् ॥

वीरतरादिगणगुन्द्रादीनां क्वाथे त्रपुसबीजादिप्रतीवापं घृतम् । गुन्द्रेल्कटे वीरतरादित्वेन दत्ते अपि पुनर्दीयेते । गुन्द्रा गुच्छपुष्पिका नाम । इल्कटः शरविशेषः प्रसिद्धः पत्तूरो मत्स्याक्षकः । मत्स्याक्षकस्तु पत्तूरो पत्तुजः प्रिय इत्यपि । वाराही गृष्टिः । विष्वक्सेना कारा । वाराही गृष्टिकावारा । एभिरिति वीरतरादिभिः कषायादीन् कल्पयेत् । पूर्ववदिति वाताश्मरीवत् पित्ताश्मर्यामपि ॥

वरणादिभद्रदार्वादिगुल्गुलवेलाद्वयकुष्ठमरिचचित्रकमुस्तासुरसाद्यैः कल्कीकृतैः

साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः श्लेष्माश्मरीं भिनत्ति । इति समानं पूर्वेण ॥

वरणादिगणभद्रदार्वादिगणयोः गुल्गुल्वादीनां च कल्के जलपिष्टे ऊषकादिगणप्रतीवापं सर्पिः साधितं श्लेष्माश्मरीभेदनम । सुरसाह्वयो मूर्वा । कदरश्च । पीतमाशु निहन्तीति ॥

मस्तुना बहुशः पाटलीभस्म गाळयित्वा भस्म विसर्जयेत् । ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः सह काथयेत् । तं काथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुटचबीजपाषाणभेदक - चूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वानुपिबेत् । तथा शीघ्रमेवाश्मरी भिद्यते च्यवते च ।'

मस्तुनेत्यादि सुबोधम । गाळनं पटेन स्रावणम् । विसर्जयेत् भस्म त्यजेत् । क्षारमस्त्वघनाच्छम् । कुरूटकः शीतिवारिकः । गोक्षुरकादीनां चूर्णं माक्षिकेण लीढ्वा तं काथमनुपिबेत् । च्यवते भिन्ना बहिर्निस्सरति ॥

अश्मरीभेषजानां घृताक्तानामन्तर्धूमं दग्धानां क्षारं ग्राम्यपशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वो गाळयित्वा तमच्छमग्नौ साधयेत् । घनीभवति च तस्मिंस्त्र्यूषणोषकादिचूर्णं दद्याद्दर्वीप्रलेपं चावतारयेत् । एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पातयति च शर्कराम् ॥

अश्मरीभेषजान्यनन्तरोक्तानि सर्वाणि यथालाभं दह्यन्ते । अच्छमिति क्षारस्नुतगोमूत्रम् । शर्करा भिन्ना अश्मरी बह्ववयवा ॥

तिलकदळीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः समानः पूर्वेण । केतकपत्रकाथेन हिङ्गुक्रौञ्चास्थिक्षारयुक्तः पाटलीकरवीरक्षारश्च । क्रौञ्चोष्ट्रगर्दभास्थिश्वदंष्ट्राकदम्बमूलतालपत्रिकाजमोजनागरचूर्णश्च सुरामण्डोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥

अवेर्मेषस्य मूत्रेण तिलादीनां क्षारः पूर्वेण समानोऽश्मरीभेदनश्शर्करापातनश्च । पाटलीकरवीरयोः क्षारो हिङ्गुना क्रौञ्चास्थ्ना च युक्तः केतकवृक्षपत्राणां क्काथेन । क्रौञ्चास्थ्यादीनि चूर्णितानि सुरामण्डेन वोष्णोदकेन वा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः तालपत्रिकाभिश्रेयः ॥

पिचुकाङ्कोलशाककतकेन्दीवरफलकाथश्च सुखोष्णो गुळयुक्तः । नृत्यत्कोरण्डबीजचूर्णश्च समाक्षिकोऽविक्षीरयुक्तः ॥

पिचुकादीनां फलक्काथ उष्णो गुडमिश्रः । पिचुकः श्रीहस्तिनी । कुरूटकः पिचुकः शीतिवारकः । अङ्कोटोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः । शाककतकौ वृक्षौ । सर्वेषामेषां फलानि । मधूलिका गुडतृणो नृत्यकुण्डो मलिम्बकः । तस्य बीजमविक्षीरेण ॥

कपोतपङ्कामूलं च सुरया । तत्सिद्धं वा पयोऽश्मरीवेदनार्तः पिबेत् । सिद्धं वाभयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥

सुरया वा कपोतपङ्कामूलम् । कपोतपङ्का ब्रह्मसुवर्चला । तत्सिद्धं कपोतपङ्कामूलसिद्धं क्षीरम् । अभयास्थिभिर्वा सिद्धं पयः । पुनर्नवेन वा सिद्धम् ।

शेषेष्वेवं मूत्राघातेष्वत एव चिकित्सां विभजेत् ॥

शेषेषु मूत्राघातेषु वातवस्त्यादिषु दोषादिसमन्वयेन संयोगविभागैरनन्तरोक्तामेव चिकित्सां विकल्पयेत् ॥

ह्रस्वपञ्चमूलेन द्विगुणत्रिकण्टकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् सर्वमूत्राघातघ्नम् ॥

अस्मिन् ग्रन्थ आचार्येण तोयपयसोरेव पक्षे घृतमिश्रितयोः प्रयोगः प्रदर्शितः । हृदये तु तोयपयोवत् घृतमपि पञ्चमूलेन द्विगुणगोक्षुरकेण साध्यमिति प्रदर्शितम् ॥

गोक्षुरककण्टकारिकाकृतां वा सफाणितां यवागूम् । ताम्रचूडरससिद्धां वा । वीरतरादिक्वाथेन वा । तेन वा तद्भावितं शिलाजतु । वाजिरासभान्यतरशकृद्रसं वा । दुरालभास्वरसं वा । ककुभकषायं वा । मूर्वाभयामुस्तदेवदारुमधुककल्कं वा वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन । त्रिफलाकल्कं वा ससैन्धवं सुखाम्भसा । केवलमेव वा विभीतकबीजं सुरया । विहगपिशितोपदंशं वा निगदमदिरामण्डं मार्द्वीकमासवान् वा विविधान् पिबेत् । पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् । एवमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते । सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्मरीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः । तिल्वकघृतं च विरेकार्थम् । वस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरवस्ति ॥

गोक्षुरककण्टकारिभ्यां सक्षुद्रगुडां यवागूं ताम्रचूडस्य रसेन वा सिद्धां यवागूम् । सुबोधम् । ससैन्धवं त्रिफलाकल्कमुष्णाम्बुना । विभीतकबीजं केवलमेव सुरया । विहगानां पक्षिणां मांसमुपदश्य यः पीयते सुरामण्डः स तथोक्तः । निगदो निर्दोषः । तथैव मार्द्वीकमासवांश्च विविधान् । सुबोधम् । सर्वथेति क्वाथादिनान्नादिषु च । तिल्वकघृतं वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

तत्र श्यामादिरर्धार्धविहितो गोमूत्रसिद्धो निरूहः । विल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपञ्चमूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च त्रपुसैर्वारुकशताह्वाबीजकर्षभकयवानीकल्कितः । पीतदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् ।

तत्रेत्यादि । तत्रेति निरूहादिनिर्वारणे । श्यामादिरर्धश्लोकविहितः । श्यामात्रिवृतयोर्मूलम् । तथा दन्ती द्रवन्ती चेति मूत्रसिद्धो निरूहः । विल्वादिमूलैरिति महता पञ्चमूलेन सुरासौवीरकादिभिरम्लैस्तीक्ष्णैश्च सिद्धेन तृणपञ्चमूलादिसिद्धक्षीरवान् त्रपुसादिकल्कयुक्तः । दारुहरिद्रया सिद्धं तैलमनुवासनम् ॥

शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वयपुनर्नवोशीरमधुकद्विशारिवाश्रेयसीलोध्रतृणपञ्चमूलक -

षाये क्षीरचतुर्गुणं बलावृक्षकखराह्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुसोर्वारुबीजशीतिवारकमधुकषड्ग्रन्थाशताह्वाश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तैलमुत्तरबस्तिः । तद्विशुद्धस्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा वृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य च तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षेण प्रियाः प्रमदा यथाकालमासेव्या इति ॥

शतावर्यादीनां क्वाथे स्नेहाच्चतुर्गुणे क्षीरे च बलादिगर्भं सिद्धं तैलमुत्तरबस्तिः । एवं सर्वाश्मरीषु सामान्येनोक्त्वा पुनरित्यादिना शुक्राश्मर्यां विशेषः । वृष्याणां कुक्कुटमांसस्य च । षष्ठी तृप्त्यपेक्षया । प्रकर्षेणातिशयेन स्त्रियः प्रमदाः सेव्याः ॥

क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छान्तिस्ततो भिषक् ।
इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ॥

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्निस्संशयं स्वकार्येऽल्पादिनीभिर्नचेच्छान्तिरश्मर्या भवति ततो राजानं देशनायकमापृच्छ्य श्रावयित्वा साधु कृत्वा शस्त्रमवचारयेत । अक्रियायां शस्त्रस्थानवचारणे ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्युः । क्रियायां पुनर्निश्चितस्यापि विषयप्रवृत्तस्याप्यनेकशश्चाश्मनि सुसिद्धकर्मणो वैद्यस्य सुसंशयो भवेदतो वरं क्रिया । न त्वक्रिया । अथवा अक्रिया दुष्क्रिया ॥

अथातुरमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरमभुक्तवन्तं कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्सङ्गे सुनिषण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुंबळोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण पुंसा सहबद्धं सूत्रैः शाटकेन वा ततोऽस्य स्वभ्यक्तं नाभिप्रदेशं वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेत् । अधोनाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिपन्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवन्यातीय च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेढ्रगुदयोरन्तरमानीय निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलीभ्यां यावत् ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति । ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा निदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन । दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके । यथा न विभिद्यते विचूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत । तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनः परिवृद्धिमेति । तस्मात् समग्रामग्रवक्रेणाददीत ॥

अथेति मङ्गलार्थश्चरकाचार्यशैली । स्निग्धमेवोपस्निग्धम् तथा शोधनादनन्तरमीषत्कर्शितं कर्शनेन ह्यश्मरी सुखसञ्चार्या भवति । सम्भारः शीतोदकौषधादि वक्ष्यमाणम् । बलवत्त्वादियुक्तमुपाश्रयपुरुषं फलक उपवेशयेत् । वस्त्रचुम्बळं वस्त्रमयमासनम् । संकुचितकूर्परजानुममाश्रयपुरुषेण सह रज्ज्वा

शाटकेन बद्धम् । वामहस्तसम्बन्धिन्यौ प्रदेशिनीमध्यमे तथोक्ते । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपस्थांगुली । सेवनीमनु सेवनीमनुसरन् । ताभ्यामङ्गुलीभ्यामन्तर्वस्तु तथा कर्तव्यं यथा तस्मिन् प्रदेशे वलिरहितत्वादि सम्भवति । वलयः सङ्कोचाः । विषममनिम्नोन्नतम् । शल्यमश्मरी । अश्मरीप्रमाणेन सीवन्या वामे पार्श्वे शस्त्रकं निदध्यात् । एक आचार्या दक्षिणे पार्श्वे सीवन्याः छेदनमिच्छन्ति । तत्र हेतुर्वैद्यस्य क्रियायाः सुकरता । तथा च वैद्येन शस्त्रकर्म कार्यं यथा नाश्मरी चूर्ण्यते । चूर्णिताया अल्पमप्यवशिष्टं चूर्णं पुनरश्मरीत्वमेव प्राप्नोति । अग्रवक्रमश्मर्याहरणं सर्पफणावद्वक्रमग्रत इत्युक्तम् ॥

स्त्रीणां तु वस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशयसन्निकृष्टः । तस्मात्तासामुत्सङ्गवदधः शस्त्रं पातयेत् । अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवति पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् । अश्मरीनिमित्तमेकतो भिन्नो वस्तिः सिध्यति । क्रियाभ्यासाच्छास्त्रविहितच्छेदादनिष्पन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । न तु द्विधा भिन्नवस्तिरश्मरीमानमपि ॥

स्त्रीणामुत्सङ्गवच्छस्त्रं न्यसेत् । उत्सङ्गो मुखमूले शस्त्रपीठिका । ययावरुद्धप्रवेशं शस्त्रं मूत्रस्रावव्रणकरणायासमर्थं भवति । पुरुषस्यापि मूत्रप्रसेकक्षणनात् मूत्रस्रोतसः शस्त्रेण स्पर्शान्न मूत्रस्रावी व्रणो भवति । अश्मरीनिमित्तं यो भिन्नो वस्तिः स एकस्यां दिशि भिन्नः सिध्यति । भिषजोऽकौशलात् द्विधा भिन्नो न सिध्यति । अश्मरीमानादधिकं भिन्नः सुतरां न सिध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् । तथा वस्तिरसृजा नापूर्यते । पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् । स हि तथा वस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति । मूत्रविशुद्ध्यर्थं च गुळसौहित्यं कारयेत् ॥

अवगाहस्वेदेनासृजा वस्तिर्नापूर्यते । अथ कदाचिदापूर्णस्ततः पुष्पनेत्रेण क्षीरिवृक्षकषायं व्रणप्रक्षाळनाय दद्यात् । पुष्पनेत्रग्रहणेनोत्तरवस्तिर्मेढ्रप्रणिधेय उक्तो भवति । कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढं नेत्रं कुर्यादित्युक्तत्वात् । गुडसौहित्यं गुडस्य तृप्तिः ॥

उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यासिद्धामुष्णां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रम् । त्रिरात्रादूर्ध्वं गुळप्रगाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् । अत ऊर्ध्वं फलाम्लैर्जाङ्गलरसैः । व्रणं च क्षीरिवृक्षकषायेण प्रक्षाळ्य लोध्रमधुकमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्केन लेपयेत् । द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् । एतेष्वेव च हरिद्रादियुक्तेषु तैलं विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनम् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्र-

णं दहेत् । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्या-स्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपाचरेत् ॥

उत्थाप्य चैनमित्यादि सुबोधम् । अ-प्रमत्त इति प्रमादेन स्वेदस्यातियोगो मह-ते दोषाय भवतीत्युक्तम् । एतेष्विति लो-ध्रादिषु हरिद्रागणसंयुक्तेषु कल्कपरिभाषया तैलं पक्वं व्रणाभ्यञ्जने हितम् । शस्त्र-कर्मणः सप्तरात्रात् स्वमार्गमायाति वा । अ-त ऊर्ध्वमनागतं चिकित्सेत् ॥

यदृच्छया मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरास-क्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसापहरेत् । विदार्य वा नाडिं बलिशेनोद्धरेत् । रू-ढव्रणश्च वर्षमङ्गनाश्च नगनागरथद्रुमान् ना-रोहेत् । नाप्सु प्लवेत भुञ्जीत वा गुरूणि ॥

यदृच्छयेति विना चिकित्सया स्व-स्थानात् प्रवृत्ता शुक्राश्मरी यदा अन्तरा मध्य आसज्जते तदा शलाकादिना स-ञ्चाल्यस्वस्रोतसैवापहरेत् । यदि तु स्रो-तसा आहर्तुं न शक्यते तदा तां नाडीं पार्श्वतो विदार्य बलिशेनोद्धरेत् । सुबोधम् । भुञ्जीत वा गुरूणि नेति सम्बध्यते ॥

कर्मणि तु मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतो-मूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तयोऽष्टौ परिह-र्तव्याः । तत्र मूत्रवहच्छेदात् मूत्रपूर्णवस्तेर्म-रणम् । शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लैब्यं वा । मुष्कस्रोतसोरुपघातात् ध्वजभङ्गः । मूत्रप्र-सेकच्छेदान्मूत्रस्रवणम् । सेवनीयोनिच्छेद-नाद्रुजाप्रादुर्भावः । गुदवस्तिविद्धस्य स-द्योमरणमुक्तं प्रागिति ॥

अश्मर्याहरणे च शस्त्रकर्मणि मूत्रव-हस्रोतःप्रभृत्यष्टकं भिषजा शस्त्रेण परिहर्त-व्यम् । ध्वजभङ्गो मेढ्रस्य स्तब्धता । उक्तं प्राङ्मर्मविभागे ॥

भवति चात्र—

मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजानि शरीरिणाम् ।
शस्त्रपाणिर्ध्रुवंहन्तिसाहसात्केवलोयथा इति ॥

इति चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अमून्यनन्तरोक्तान्यष्टौ मर्माणि स्रो-तोजान्यविज्ञाय अश्मर्याहरणे यः शस्त्रपा-णिर्भवति स ध्रुवमवश्यमातुरं हन्ति । य-था केवलः शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हन्ति । केवल इत्युन्मत्तवाची भाषाशब्द इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां प्रमेहाणां चिकित्सादर्श-नार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्या-स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वप्रमेहिणामग्न्युपघातान्मूत्रं मेदश्चाधिकं भवत्यतोऽग्निवृद्ध्यर्थं क्लेदादिशमनार्थं च संशोधनं कुर्यादिति प्रदर्शयितुमाह ॥

प्रायेण हि प्रमेहिणोऽभिष्यण्णदेहत्वादुपहताग्नेर्भक्ष्यादिपञ्चविधमप्यन्नमुपयुक्तं मूत्राय मेदसे च विपरिणमते । तस्मादस्य तेजोधातुवृद्धये क्लेदमेदःप्रशमनाय च बलिनः संशोधनानि प्रयुञ्जीत । दुर्बलस्य तु संशमनानि । सर्वस्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराण्यबृंहणान्यग्निदीपनानि बलजननानि चान्नपानानि । बलं हि विघ्निनोपचितमशेषामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥

प्रायेणेत्यादि सुबोधम् । सर्वस्येति सामान्येन प्रमेहेषु दुर्बलत्वादिकमनपेक्ष्य ॥

अथ संशोधनार्हं प्रमेहिणमादावेव विभीतकसर्षपेङ्गुदीकरञ्जनिम्बनिकुम्भान्यतमतैलेन त्रिकण्टकादिना वा यथास्वं सिद्धेन स्नेहेन प्रियङ्ग्वादिशृतेन वा हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वामयेद्विरेचयेच्च ॥

शोधनार्हं वमनविरेचनविध्युक्तप्रकारेण । त्रिकण्टकादिना सिद्धेन । दोषाद्यपेक्षया तैलादीनामन्यतममिति यथास्वशब्दार्थः । त्रिकण्टकादिकमत्रैव वक्ष्यते । प्रियङ्ग्वादिना गणेन शृतं घृतम् । कल्पविहिता वमनकल्पोक्ता विरेचनकल्पोक्ताश्च ॥

ततो जातबलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकषायेणास्थापयेत् । पित्तोत्तरं तु न्यग्रोधादिकषायेण । ततश्च जाङ्गलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् । अल्पतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रकृच्छ्रबस्तिमेदूशूलगुल्मातिकार्श्यभ्रमादीनां संभवः । ततोऽनुबन्धरक्षणार्थं शमनार्हस्य च शमनान्यवचारयेत् ॥

तत इति शोधने । सुरसादिगणक्वाथो मुस्तादि प्रतिवापो बस्तिः । बस्तिस्तु न्यग्रोधादिकषायः पित्तप्रमेहेष्वेव । अल्पतर्पणेनेत्यादिजाङ्गलरसैः संतर्पणे हेतुः । ततोऽनन्तरं प्रमेहानुबन्धरक्षणार्थं शमनान्यौषधानि प्रयोजयेत् । तानि च सर्वप्रमेहेषु हरिद्रामित्यादिना प्रदर्श्यन्ते ॥

प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुना युक्तामामलकरसेन पिबेत् । अथवा सालसप्तपर्णकुटजकपित्थकम्पिल्लकविभीतकरोहितककुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् । हरीतकीचूर्णं वा । पिबेद्वा त्रिफलामुस्तादेवदारुहरिद्राक्वाथम् । असनचित्रकत्रिफलादार्वीकलिङ्गकानां वा सक्षौद्रम् । तद्वद् गुडूच्या वा स्वरसममालकानां वा ॥

हरिद्रां माक्षिकयुक्तामामलकरसेन पिबेत् । सालादिकुसुमानि वा मधुयुक्तान्यामलकरसेन पिबेत् । एषामेव वा सालादिकुसुमानां चूर्णं माक्षिकेण लिह्यात् । त्रि-

फलादीनां वा क्वाथं पिबेत् । असनादीनां वा क्वाथं सक्षौद्रं पिबेत् । गुळूच्याः स्वरसमामलकानां वा स्वरसं तद्वदिति सक्षौद्रम ॥

विशेषतस्तु कफमेहेषु कट्फलमुस्तालोध्राभयानां समाक्षिकं कषायम् । तगरविळङ्गद्विहरिद्राणां वा । चन्दनागरुकुष्ठदेवदारूणां वा । पाठाग्निमन्थचविकात्रिफलानां वा । पित्तप्रमेहेषु तु लोध्रसेव्यार्जुनचन्दनानाम् । निम्बामृतामलकपटोलीनां वा । शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा । फलिनीकमलोत्पलकिंशुकानां वा । कुटजोत्पलकटंकटेरीणां वा ॥

कट्फलादिकषायं सक्षौद्रं विशेषतः कफे । सर्वत्र सर्वस्य पथ्यत्वाद्विशेषग्रहणम् । तगरादीनां वा क्वाथः समाक्षिकः सुबोधम् । सर्वकषायेषु माक्षिकप्रयोगः । पित्तप्रमेहेषु लोध्रनिम्बशिरीषफलिनीकुटजादयः पञ्च कषायाः ॥

तेष्वपि च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु क्रमात् कषायं पारिजातस्य वैजयन्त्याः सप्तच्छदस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचन्दनयोश्चित्रकस्य पाठाजोङ्गकयोः खदिरस्य त्रिफलारग्वधयोश्च मधुयुतम् । पिबेच्च सिकतामेहे हिङ्गुप्रवाळकैलालवणानि मद्येन मूत्रेण क्षारोदकेन वा । क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेः न्यग्रोधादेः शम्याकस्य चन्दनमञ्जिष्ठयोः गुळूचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूराणां च मधुयुक्तम् । शोणितमेहे मदयन्तीपत्रकल्कं च सक्षौद्रं शीताम्बुना ॥

तेष्वित्यनन्तरोक्तेषु कफपित्तप्रमेहेषु सामान्येनोक्तः । उदकमेहादिषु विशेषेणोच्यते उदकमेहे पारिजातस्य कषायः । इक्षुमेहे वैजयन्त्याः । वैजयन्त्यग्निमन्थः । सान्द्रे सप्तच्छदस्य । सुरामेहे निम्बस्य । पिष्टे हरिद्रायाः । शुक्रमेहे ककुभचन्दनयोः । सिकतामेहे चित्रकस्य । शीतमेहे पाठाजोङ्गकयोः । शनैर्मेहे खदिरस्य । लालामेहे त्रिफलारग्वधयोरिति क्रमार्थः । सर्व एव कषाया माक्षिकयुक्ताः । सिकतामेहे हिङ्ग्वादीन्यपि मद्यादीनामन्यतमेन । क्षारमेहे त्रिफलायाः कषायः । काळमेहे असनादेः । नीलमेहे न्यग्रोधादेः । हारिद्रमेहे शम्याकस्य । मञ्जिष्ठामेहे चन्दनमञ्जिष्ठयोः । शोणितमेहे गुळूच्यादीनाम् । शोणितमेहे मदयन्तीकल्कमपि सक्षौद्रं शीतोदकेन ॥

वातजेष्वपि यापनार्थं कफपित्तोल्बणेषु पिबेत कषायम् । तत्र वसामेहेऽग्निमन्थस्य । मज्जमेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रम् । हस्तिमेहे हस्तिसूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारम् । मधुमेहे कदरखदिरपुरकषायम्

वातप्रमेहेषु कफपित्तोल्बणेषु चासाध्यत्वेऽपि यापनार्थं कषायं पिबेदेव । सुबोधम् । हस्त्याद्यस्थिक्षारं कुटजादिकल्कमिश्रितं हस्तिमेहे । मधुमेहे कदरादिकषायम् ॥

कफानुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि । पित्तानुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुञ्जीत ॥

वसामेहादीनां चतुर्णां वातोद्भवानां कफानुगतत्वे सति स्वैः स्वैः कषायौषधैः सिद्धानि तैलानि शस्यन्ते । पित्तानुगतत्वे तैरेव घृतानि । यमकं वा प्रकृतत्वात् घृततैलाभ्याम् ।

एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेहविकल्प उक्तो वेदितव्यः

एतेन कषायौषधस्नेहसाधनेन शेषेष्वपि कफमेहेषु पित्तमेहेषु च कषायौषधैः स्नेहविकल्प उक्त इति वेदितव्यः ॥

तथा कषायसंपृक्तैः स्नेहैः कफपित्तमूत्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥

तथा प्रमेहिणे कषायेण सह प्रयुक्तैः स्नेहैः कफादीनामनिलस्य चोपशमो भवति । कषायशब्दः क्वाथादिकल्पनावाचकः ॥

त्रिकण्टकातिविषाभल्लातकलोध्रवचापिचुमन्दघननिशाजमोदार्जुनाश्मन्तकपटोलसोमवल्कमञ्जिष्ठापद्मकचन्दनागरुभिश्च स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥

त्रिकण्टकादिभिः स्नेहाच्चतुर्थांशैर्जलेन च स्नेहसमेन स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः । सामान्योक्तं कफानुगतत्वे तैलं पित्तानुगतत्वे घृतं मिश्रको वेति वेदितव्यम् ॥

दशमूलहरीतकीदेवदारुकरञ्जद्वयद्विवर्षाभूदन्तीभूकदम्बभल्लातकशटीपुष्करमूलार्कमूलस्नुहीमूलवरणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि यवकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पादशेषं कषायमवतारयेत् । तेन वचाविडङ्गकम्पिल्लकभल्लातकभार्ङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीद्वयत्रिवृन्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् । एतद्धान्वन्तरं सर्पिः सर्वमेहपिटकाकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवर्ध्मपाण्डुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरम् ॥

दशमूलेत्यादिना धान्वन्तरं सर्पिः । दशमूलानां संयुक्तानां दशपलम् । दशमूलस्यैकत्वात् प्रत्येकमित्युक्तम् । करञ्जद्वयं कृष्णश्वेतभेदेन । वर्षाभ्वौ पुनर्नवे । भूकदम्बको यवानी कौण्डिन्यकश्च । यवादीनां मिश्रीभूतानां प्रस्थत्रयम् । प्रत्येकं तु षोडशपलं शुष्कद्रव्यत्वात् प्रस्थः । सर्वस्मादेकीकृतादष्टगुणादम्भसः पादशेषं क्वाथं गृह्णीयात् । वचादीनि गर्भे । कम्पिल्लको रञ्जनको रेवको रक्तचूर्णकः । रोहिषः प्लीहापहः ॥

आहारं च यवविकृतिप्रायं मध्वामलकोपेतमाहारयेत् । यथायथं प्रमेहघ्नौषधनिर्यूहैः सुबहुशो यवान् भावयित्वा सक्तुमन्थापूपधानालाजवाट्यादीन् विविधांश्च लघून् भक्ष्यानुपकल्पयेत् । तद्वच्च गोधूमान् । गवाश्वखरजठरस्थितैश्च यवैर्वंशयवैर्वा । यवो

हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च । तथा शालिषष्टिकतृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जाङ्गलानि च पिशितानि शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधासवानुपानान्युपयुञ्जीत ॥

सर्वश्च मेही यवविकारभूयिष्ठं माक्षिकामलकयुक्तं भोजनमाहारयेत् । मेहेषु यथास्वौषधक्काथभावितान् यवान् सक्त्वादिषु नानाप्रकारेषु च भक्ष्येपूपकल्पयेत् । यववत् गोधूमानपि यथास्वक्काथभावितान् कल्पयेत् । गवादिजठरमध्युषितैर्यवैस्ताद्विष्ठातश्च गृहीतैर्वेंशयवैर्वा सक्त्वादीन् कल्पयेत् । यवो हीत्यादि सुबोधम । तथा शाल्यादिकमप्युपयुञ्जीत । शूल्यादिकं जाङ्गलमांसविशेषणम् । प्रदिग्धमुपदेहसिद्धम । भृष्टचणकाद्युपदंशो येषामासवानुपानानाम् ॥

लोध्रमूर्वाशटीविलङ्गत्रिफलापुष्करमूलचातुर्जातकक्रमुकचविकायवानीश्यामाभाङ्गींद्विविशालाभूनिम्बतगरचित्रकपिप्पलीमूलकटुरोहिणीकुष्ठपाठेन्द्रयवातिविषाप्लवनखमरिचानि कर्षांशान्यपां कलशेऽभिशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुमृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्धभागेन मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं लोध्रासवः सर्वप्रमेहकुष्ठकिलासस्थौल्यारोचकक्रिमिपाण्डुशोफार्शोग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥

लोध्रासवः सुबोधः । क्रमुकः पट्टिकालोध्रः । प्लवं परिपेलवम् । कलशो द्वादशाधिकानि पञ्च पलशतानि भवन्ति । तुर्याशश्चतुर्थभागशेषः । तस्यार्धभागश्चतुष्षष्टिपलानि द्वौ प्रस्थौ भवतः ॥

दशमूलदन्तीत्रिवृच्छ्यामाश्रेयसीचित्रकपुनर्नवसुधाधवैकैषिकागण्डीरगुळूचीनां पृथक् पञ्चविंशतिपलान् भार्गास्त्रिफलाढकं च सलिलद्रोणैर्दशभिः पादशेषं निर्यूहमवतारयेत् । तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुळतुलाद्वयं गोमूत्राढकमयोरजोर्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठक्रिमिघ्नवचाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतीवापं दत्वा मासं स्थापयेत् । एष दशमूलारिष्टः समानः पूर्वेण ॥

दशमूलेत्यादिना दशमूलारिष्टः सुबोधः । शुष्कद्रव्याणां कुडुवाद्याद्रात् द्रवाच्चार्धमिति स्मर्तव्यम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । एकैषिका अम्बष्ठा । सैव मयूरशिखा । सैव बहुमूलिका ॥

असनादिद्रव्याणि पृथग् विंशतिपलान्यम्भसां घटाष्टकेन क्राथयेत् । चतुर्थस्थितं च परिस्रुतं सुशीतं गुळपलशतद्वयेन मध्वर्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन च पृथक् पलांशेन वत्सकादिना संयोज्य सक्षौद्रेण पिप्पलीचूर्णेनान्तःप्रलिप्ते जतुस्रुते घृतकुम्भे आवाप्य यवपल्ले निधापयेत् । तत्र च तनूनि खदिराङ्गारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहुशो निमज्जयेदालोहविलयनात् त्रींश्चतुरो वा मा-

सानयं विधृतो लोहारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः । शीधुमधुमाधवानपि च निगदान् पिबेत् ॥

अ‍सनादिगणद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्येकीकृत्य काथयेत । वत्सकादिगणद्रव्याणि पलांशानि चूर्णितानि दत्वा घटे पिप्पलीमूलेनान्तर्लिप्ते स्थापयेत् । सुबोधम् । निगदमदुष्टम् ॥

निवृत्तमद्यस्तु सारोदकं दर्भाम्भोमधुकपित्थतिन्दुकमरिचानुविद्धानि पानकानि रागषाडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्विधानि । उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनम् ॥

निवृत्तमद्यो ब्राह्मणादिः सारोदकादिकं पिबेत् । सारोदकं खदिरादिसारोषितम । रागान् षाडवांश्च । सर्षपया संस्कृतान् सार्षपिकान् । पानकानि तद्विधानि सर्षपादितीक्ष्णद्रव्यसंस्कृतानि । अस्मै चामद्यपप्रमेहिन उष्ट्रादिपुरीषचूर्णानुविद्धमशनं दद्यात् ॥

मुस्तामृतागण्डीरद्विहरिद्राद्विशारिवा - द्विदर्भवर्षाभूत्रिकण्टकव्योषफल्गुरोहिषपल्लव - श्यामासुरदारुकाळाविळङ्गपाठाकाम्पिल्लकभा - र्ङ्गीनिदिग्धिकादन्तीचित्रककटुकैरण्डमूला - नि समांशान्यैकध्यं चूर्णयित्वा तच्चूर्णादयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य मद्यानुपानं मधुनावलिह्यात् पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफलाम्भसा वा । तेन मेहप्लीहहलीमकपाण्डुरोगश्वयथुदुर्नामगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशाम्यन्ति । द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीलयेत् । प्रवृद्धमेदाः प्रगाढव्यायामोद्वर्तनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौषधीभिः ॥

मुस्तादिचूर्णं माक्षिकेण लिह्यान्मद्यानुपानम । रोहिषः प्लीहघ्नाख्यस्तस्य पल्लवम् । श्यामा पिप्पली । कटुकं मरिचम् । एरण्डस्यैव मूलम् । उष्णोदकेन वा त्रिफलाकथितजलेन वा मुस्तादिचूर्णं पिबेत् । तेनेति चूर्णेन । सुबोधम् । प्रगाढो व्यायामो दृढम् । रूक्षाभिश्चौषधीभिरुद्वर्तनादिकम् ॥

अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं वा गच्छेत् । श्यामकनीवारामतिन्दुककपित्थाश्मन्तकफलमूलाहारो वा मृगैः सह वसेत् । गोभिर्वा सह तन्मूत्रशकृद्वृत्तिः परिभ्रमेत् । तडागानि वा खनेत् । कृशं त्वविरुद्धैर्बृंहयेत् ॥

सधनत्वे दानेनाधर्मनाशनं निर्धनत्वे चासौख्यान्मेदःप्रभृतीनां क्षयः । अतोऽधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिश्च फलमूलतृणधान्याशनादिना शतं योजनानां यायात् । श्यामाकाद्याहारो मृगैः सहारण्ये वसेत् । गोभिर्वा सह वसेत् । तदिति गवां परामर्शः । अविरुद्धा ये बृंहणा अपि मेदःश्लेष्मवृद्धिं न कुर्वन्ति ॥

शराविकाद्यास्तु अपकाः शोफवदुपाचरेत् । पकाश्च व्रणवत् । पूर्वरूपेष्वेव तु

तासां पाने वनस्पतिकषायं बस्तमूत्रं चोपदिशन्ति । तीक्ष्णं च संशोधनं दुर्विरेच्या हि मेहिनो भवन्ति मेदोभिव्याप्तदेहत्वात् । तैलं च व्रणरोपणार्थमेलादौ कुर्वीत । आरग्वधादेः कषायमुद्वर्तने । असनादेः परिषेचने । वत्सकादेः पानभोजनेषु ॥

शराविकाद्याः पिटकाः अपका एकदेशशोफवदुपाचरेत् । पकास्तु व्रणप्रतिषेधचिकित्सया । तासां च पिटकानां प्राग्रूपदर्शनकाल एव वनस्पतिकषायं छागमूत्रं चोपदिशन्ति । पुष्पं विना फलिनो वनस्पतयः । उपदिशन्तीत्यनेनाचार्योऽनादरेणागमं प्रदर्शयति । अनादरकारणं च मूत्राणां तीक्ष्णत्वात् पाकहेतुत्वम् । हृदये तु इति पाठः क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय बस्तमूत्रं च शस्यते । तीक्ष्णं संशोधनं यन्निश्शेषं दोषाञ्छोधयति । तीक्ष्णसंशोधनहेतुर्मेहिनां दुर्विरेच्यत्वम् । तत्र हेतुर्मेदसाऽतिव्याप्तदेहत्वम् । विरेकशब्दो वमनविरेचनयोर्वर्तते । सुबोधम् । एलादिर्गणः । उद्वर्तने कषायं घनं कुर्यात ॥

पाठाचित्रकशार्ङ्गेष्टाक्षुद्रबृहतीशारिवासोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुना लिह्यान्नवायसं वा । असनादिवर्गस्य कषायं पादशेषं परिगृह्य परिस्राव्य च पुनः प्रियङ्ग्वामलकलोध्रदन्तीकृष्णायस्ताम्रचूर्णावापं दर्वीप्रलेपिनमवतारयेत तं यथाबलमवलिह्यात् । यथास्वं च प्रमेहघ्नौषधनिर्यूहैर्भावितशिलाजतुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान् सपिटकानपकर्षतीति ॥

पाठादिकं मधुना लिह्यात् । नवायसं वा पाण्डुरोगे वक्ष्यमाणं मधुना लिह्यात् । असनादिकषायः प्रियङ्ग्वादिगणचूर्णयुक्तो लेहपाकः । यथाबलत्वेनानियतमात्र उपयोगः प्रदर्शितः । शिलाजस्य तुला स्वैः स्वैः प्रमेहौषधकाथैर्भाविता सत्युपयुक्ता सर्वमेहान् पिटकाश्चापकर्षति ॥

भवति चात्र—

मागधीमधुकं लोध्रं कुष्ठमेलाहरेणवः ।
समङ्गा धातकीपुष्पं शारिवा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ।
मातुलुङ्गस्य पत्राणि मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
तैस्तैलं सिद्धमभ्यङ्गाच्छोधयेद्रोपयेत च ।
दुष्टारुःपिटकागण्डगण्डमालाभगन्दरान् ॥

भवति चात्रेति गतानुगतिका । मागधिकादिभिः स्नेहपाकेन सिद्धं तैलं दुष्टारूंषिकादीनां शोधनं रोपणं च । अरूंषिकाः सन्धिषु दीर्घमूलाः । पिटकाः शराविकाद्याः । गण्डानि नानाविधानि । गण्डमाला ग्रन्थ्यादिविज्ञाने वक्ष्यते ॥

पिटकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्यसून् घ्नन्ति मेहिनः
अनुशेषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥

प्रमेहिणां पिटका अविपाकादयश्चोपद्रवा यदा भवन्ति तदा भिषग्वैद्यः शीघ्रं

पिटकाः साधयेत् चिकित्सेत् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्ताः पिटका मेहिनोऽसून् घ्नन्ति । अनु पश्चात्तासु पिटकासु सिद्धासु यथाबलमुपद्रवान् साधयेत् । यथाबलमिति बलानतिक्रमेण । य एवोपद्रवो बलवान् स एवादौ साध्य इत्यर्थः ॥

सर्वजत्वान्महामर्मसंश्रयादनुषङ्गतः ।
सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो गदः ॥

इति चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

प्रमेहनामा च व्याधिः सर्वव्याधिभ्यो दारुणः । कथमित्याह । सर्वजत्वादिति हेतुचतुष्टयम् । सर्वो हि प्रमेहः सर्वदोषजो भवति वस्त्याख्यमहामर्मसमाश्रयश्च । स्वभावादेव च दीर्घकालानुषङ्गवान् भवति बहूपद्रवश्च । तस्मात्तं यत्नेन साधयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तयोर्विद्रधिवृध्योश्चिकित्सितप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते । पृथगध्यायारम्भे निदानस्थान एव प्रयोजनमुक्तम् ॥

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेव विद्रधिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् । प्रततं च शोणितमपहरेत् । पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥

सर्वमेव विद्रधिं बाह्यमाभ्यन्तरं च । सुबोधम् । उपनाहः पाकाय पिण्डबन्धः ॥

आभ्यन्तरे तु विद्रधौ वरणादिक्वाथं मूषकादिप्रतीवापं पिबेत् । आभ्यामेव च वर्गाभ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च । मधुशिग्रुं च पानभोजनलेपनेषु । शिलाह्वयं वा कल्पविधानेनोपयुञ्जीत । गुल्गुलुं वा । यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥

आभ्यन्तर इत्यादिना विशेषः । विरेचनद्रव्याणि कुम्भनिकुम्भादीनि शोधनादिगणसंग्रहाध्यायनिर्दिष्टानि । तैः सर्पिः प्रकल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च । पानादिषु मधुशिग्रुम् । रसायनाध्यायोक्तकल्पविधानेन दोषानुगुण्येन शिलाजतुं प्रयुञ्जीत । गुल्गुलुं वा । सर्वेण च प्रकारेण गुल्मवद्विद्रधिमुपक्रमेत ॥

त्रिफलापिचुमन्दमधुककटुकापटोलानि शाणांशानि । त्रिवृत्त्रायमाणयोः कर्षम् । मसूरपलं चैकमध्यमष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पूतं रसं घृतमूर्छितं पिबेत् । तेन विद्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमूर्छारक्तपित्तकामिलाकुष्ठविसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादीनि शाणांशानि । त्रिफला पृथग्भूता गृह्यते । शाणं कर्षस्य चतुर्थांशः । त्रिवृतः कर्षं त्रायमाणायाश्च कर्षम् । पलं मसूरस्य । सर्वतोऽष्टगुणमम्भः । हृदये तु तथा चरकसंवादेन पठितम् । तथा त्रायमाणायाः शाणमापतति । पटोलमूलस्य कर्षो मसूरस्यार्धपलमिति । तत्र पठ्यते । त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् । त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोंऽशाः पृथक्तथा । मसूरान्निस्तुषादष्टौ तत्क्वाथः सघृतो जयेत् । एतच्च प्रयोगान्तरत्वेन नेयम् ॥

त्रायमाणाप्रस्थक्वाथे मुस्तकटुकातामलकीत्रायमाणाचन्दनदुरालभाजीवन्तीवीरोत्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामलकरसप्रस्थद्वयोपेतं विपक्वं समानं पूर्वेण ॥

त्रायमाणायाः षोडशपलस्य क्वाथपरिभाषया द्वौ क्वाथप्रस्थौ भवतः । यस्मादौषधात् षोडशपलात् क्वाथश्चतुर्गुणश्चतुष्षष्टिपलानि भवन्ति । मुस्तादीनि पालिकानि । क्षीरप्रस्थम घृतप्रस्थमामलकरसप्रस्थमित्येवमत्र क्वाथस्य द्वौ प्रस्थौ भवतः । औषधात् षोडशगुणं जलम । घृतादर्धेन च त्रायमाणा । एवं च क्वाथस्य घृताद्विगुणत्वमौषधाच्च जलस्य षोडशगुणत्वं हृदयविरुद्धमुक्तमिव । यदा तु हृदयपाठैकरूपतया व्याख्यायते तदा प्रस्थश्चासौ क्वाथः प्रस्थक्वाथः स च त्रायमाणाया इति ज्ञायते । किं तु तद्विरुद्धम । घृताच्चतुर्थांशत्वं त्रायमाणाया आपतति । यस्मात्तत्र घृतसमस्त्रायमाणाक्काथोऽभिमतः । घृतार्धेन च त्रायमाणा । तथा च तत्रैवं पठितम् । कुडुवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । कुडुवं तद्रसाद्धात्रीस्वरसात् क्षीरतो घृतात् । कर्षांशैः कल्कितैस्तिक्तात्रायन्तीत्यादि । एतच्चैवं व्याख्यायते । त्रायमाणायाः शुष्कद्रव्यत्वात् कुडुवं चत्वारि पलानि । ततोऽष्टगुणमुदकं द्वात्रिंशत् पलानि भवन्ति । तानि कथितानि चतुर्भागावशेषं कषायमवतारयेदिति । द्रवत्वात् । कुडुवमष्टपलं क्वथितशेषं भवति । तावदेव च घृतादिकं च । द्रव्यात् षोडशगुणं क्वथनजलं देयमित्येषा परिभाषाष्टगुणेऽम्भसीत्यनेन बाधिता । पादशेषितमवतारयेदित्येषा त्वबाधितैव । अस्य पक्षस्य चरकेण सादृश्यं केवलम् । तत्र त्रायमाणाया दशगुणं जलं दत्वा पञ्चभागेनाष्टौ पलानि गृह्यन्ते । अत्र त्वष्टगुणात पादशेषत्वेन । अथैवमुच्यते त्रायमाणाकुडुवस्याष्टगुणमम्भोऽष्टौ कुडुवानि भवन्ति तानि च द्रवत्वात् पलमानेन षोडशगुणत्वमेवापद्यन्त इति । तन्न । यतो विनाप्यष्टगुणवचः सामान्यपरिभाषयैव द्रव्याद्द्रवस्य षोडशगुणत्वसिद्धेः । क्वथितशेषस्य च शब्देन नियतत्वादष्टगुणवचनप्रयोजनमापद्यते । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥

द्राक्षामधूकखर्जूराभीरुविदारीपरूषकत्रिफलाक्वाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभयागर्भं सर्पिर्विपाचयेत् । तच्छीतं मधुश-

केरापादयुक्तं समानं पूर्वेण । भृशं च शृङ्गादिभिः शोणितमेवं सेचयेद्यथासन्नम् । बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत् । पच्यमानं च कोष्ठगतं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥

द्राक्षादिके सर्पिषि काथः स्नेहाच्चतुर्गुणः । क्षीरमिक्षुरस आमलकरसश्चैकीभूतं घृतसमम् । कल्पयेत् सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितमिति न्यायात् । अन्ये क्षीरादिकं पृथक् स्नेहसममिति वर्णयन्ति । यस्मात् पृथक् स्नेहसमं विद्यात् पञ्चप्रसृति तु द्रवमित्युक्तम् । अभयागर्भः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । शर्करा घृतस्य चतुर्थेन भागेन समा । सुबोधम् । पच्यमानमित्यादि विद्रधिविशेषणम् । तथाविधं विद्रधिमुपनाहयेत् पिण्डैर्बध्नीयात् ॥

तत्रैव च पिण्डिते शूले तत्पार्श्वपीडनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिह्नैः पक्वमुपलक्ष्य भित्त्वा व्रणवत् साधयेत् ॥

तत्रैवेति कोष्ठे विद्रधौ पिण्डितशूलादिकेन लिङ्गेन पक्व इति विद्रधिमुपलक्ष्य शस्त्रेण भित्वा व्रणविधानेन साधयेत् । पिण्डितं शूलं विद्रधिनियतत्वाच्छेषाङ्गाव्यापनशीलम् । तथाविधे शूले सति । तथा तस्य विद्रधेः पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वप्ने लब्धे सुखेन निद्रायां प्राप्तायाम् । शस्त्रविध्युक्तानि पक्वलिङ्गान्यल्पवेगताम्लान्यादीनि ॥

आभ्यन्तर एव च पक्वमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पूयमुपद्रवान् परिरक्षन् उपेक्षेत दशाहमात्रम् ॥

अन्तः पक्वं स्वयमूर्ध्वमार्गेणाधो वा प्रवृत्तं पूयमुपद्रवान् रक्षन् भिषग्दशरात्रमुपेक्षेत । न केनचित् प्रकारेणोपक्रमेतेत्यर्थः । केवलमन्नपानं तथा विधेयं यथोपद्रवेभ्यो रक्षा भवति ॥

असम्यग्वहति वा क्लेदे तन्निर्वाहणार्थमम्लसुरासवमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणादिं मधुशिग्रुं वा पिबेत् । तन्मूलैर्वा कृतां यवागूं यवकोलकुलत्थयूषेण चाश्नीयात् । ऊर्ध्वं च दशाहात्तिल्वकघृतेन त्रायमाणाघृतेन वा यथाबलं शोधयेत् ॥

यदा तु पूयं प्रवृत्तं न तु सम्यक् तदा तस्य सम्यक्प्रवृत्तये वरणादिकं मधुशिग्रुं वाम्लसुरादीनामन्यतमेन पिबेत् । मैरेयं खार्जूरं मद्यम् । तन्मूलैरिति वरणादेर्मधुशिग्रोश्च प्रत्यवमर्शः । यवादियूषेणान्नमश्नीयादिति दशाहः सुबोधम् ॥

विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुञ्जीत । यथा च नोपैति पाकं तथा प्रयतितव्यम् । शीघ्रविदाहित्वाच्चास्य विद्रधिरिति संज्ञा । पक्वे तु पुनर्दैविकी सिद्धिराशुकारितरश्च सर्वामयेभ्यो विद्रधिः । सति च प्रमेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षेत ॥

विशुद्धश्च तिक्तकं सार्पिर्मधुना मिश्रितमल्पमल्पं कृत्वोपयुञ्जीत । पाकरक्षणाय

यत्ने हेतुः शीघ्रविदाहित्वम् । दैविकी सिद्धिः पुरुषयत्नासाध्यत्वात् । विद्रधिमतः प्रमेहे सति प्रमेहचिकित्सितमीक्षेत । तत्रोक्तेन प्रकारेणापि चिकित्सेदित्यर्थः ॥

स्तनविद्रधिमपि व्रणविधानेनोपचरेत् । पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् । न पुनरुपनाहयेत् । उपनद्धो हि स्तनो मृदुमांसतया शीघ्रमेव पक्वः संकोथमवाप्यावदीर्येत । पक्वं च स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च कृष्णमण्डलं परिहरन् शस्त्रेणोपक्रमेत । सर्वासु चामविदग्धपक्वव्रणावस्थासु स्तनं निर्दुहीत । दन्तादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं साधनं च ॥

स्तनविद्रधीत्यादि सुबोधम् । उपनाहबन्धेन स्तनः पक्वः कोथं क्लेदमवाप्यावदीर्येत । सर्वासु चावस्थासु स्तनं निर्दुहीतापनीतक्षीरं कुर्यात् । दन्तादिविद्रधीनां यथास्वमध्यायेषु लक्षणं चिकित्सितं च वक्ष्यते । यथा दन्तविद्रधेर्मुखरोगेषु । आदिग्रहणेन कर्णविद्रध्यादीनां ग्रहणम् ॥

॥ इति विद्रधिचिकित्सा ॥

वृद्धौ तु मारुतजे त्रिवृता स्निग्धमातुरं स्विन्नं च मिश्रकसुकुमारकातिलवकैरण्डकोशाम्रफलस्नेहानामन्यतमेन विरेचयेत् । ततोऽनिलघ्नक्वाथकल्कैर्निरूहयेत् । निरूढं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुकतैलेनानुवासयेत् । स्वेदप्रलेपोपनाहांश्च प्रयुञ्जीत । पक्वं च भित्वा व्रणमिव चिकित्सेत् ॥

वृद्धावित्यादिना वृद्धिचिकित्सा । त्रिवृतइति स्नेहत्रितयस्य नाम । स्निग्धस्विन्नाय वक्ष्यमाणानां मिश्रकादीनां स्नेहानामन्यतमं विरेचनार्थं दद्यात् । ततो विरेचनादूर्ध्वमनिलघ्नानामौषधानां क्वाथेन तेषामेव च कल्केन निरूहयेत् । मधुयष्ट्या पक्वं तैलमनुवासनम् । स्वेदादींश्च पुनः प्रयुञ्जीत । एवमपि पक्वं वृद्धिं शस्त्रेण भित्वा व्रणवच्चिकित्सेदिति वातवृद्धिः ॥

पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् । पक्वं च पित्तव्रणवत् ॥

वक्ष्यमाणपित्तश्वयथुवत् पित्तवृद्धिं चिकित्सेत् । तथापि पक्वं पित्तव्रणवदिति पित्तवृद्धिः ॥

कफवृद्धिमपि कफशोफवत् । पिबेच्च पीतदारुकषायं मूत्रेण । कफग्रन्थिवच्च सर्वं विम्लापनवर्ज्यमाचरेत् । पक्वं च पाटितं श्लेष्मव्रणवत् । रक्तजं पित्तवृद्धिवत् । प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥

कफवृद्धौ कफश्वयथुवच्चिकित्सा । तत्र च पीतदारुणो दारुहरिद्रायाः क्वाथं गोमूत्रभावितं पिबेत् । विम्लापनं विलायनं वर्जयित्वान्यः सर्वः श्लेष्मग्रन्थिविहितः । पक्वं वृद्धिं श्लेष्मव्रणवत् चिकित्सेत् । सुबोधम् । रक्तजमित्यादि सुबोधम् । अत्रेति रक्तवृद्धौ ॥

मेदोवृद्धिं गवादिकरीषतुषकिण्वसुरसादिभिरुष्णरूक्षैर्मूत्रयुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधैरेव सुखोष्णैः सोत्सेधं लेपयेत् । तद्वच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा । स्विन्नं चैवं फलसेवनीं परिहरन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीयमेदःकासीससैन्धवमाक्षिकैः प्रतिसार्य सीव्येत् । ततः सुमनोग्रन्थिमनःशिलैलाभल्लातकैस्तैलमभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । आव्रणसन्धानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥

मेदोवृद्धिं गोकरीषादिभिः स्वेदयेत । करीष इति पशुपुरीषस्याख्या । किण्वं सुराघनः । सुरसादिर्गणः । अन्यच्च यत् स्पर्शवीर्याभ्यामुष्णं रूक्षं च । अथवा एभिरेवाग्निसंयोगादुष्णैः स्नेहप्रतिषेधाच्च रूक्षैरिति । उत्सेधो घनत्वम् । शोधनादिगणोक्तशिरोविरेचनद्रव्यैर्वा । तद्वन्मूत्रयुक्तै रूक्षैश्च । फलं वृषणं सीवनीं च रक्षन्वृद्धिपत्रेण विदार्य मेदोऽपनेयम् । तस्मिन्नपनीते कासीसादिभिः प्रतिसार्यावचूर्ण्य व्रणं सीव्येत् । ततः स्यूत्वा सुमनःप्रभृतिभिः सिद्धं तैलमभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । सुमनःकाष्ठस्य ग्रन्थिः सुमनोग्रन्थिः । व्रणसन्धानं च यावत्तावत् स्नेहस्वेदौ कुर्यादिति मेदोवृद्धिः ॥

मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् । ततोऽधस्तात् सेवन्या दकोदरवद्व्रीहिमुखेन भित्त्वा नाड्या स्रावयेत् । ततः स्थगिकाबन्धं कुर्यात् । व्रणे च शोधनरोपणानि ॥

मूत्रवृद्धौ सुबोधम् । दकोदरस्योदकोदरस्य व्यधो वक्ष्यमाणः । स्थगिकाबन्धः सूत्रस्थाने प्रदर्शित इति मूत्रवृद्धिः ॥

आन्त्रवृद्धिं फलकोशमसंप्राप्तं वातवृद्धिवदुपचरेत् । पुनर्नवशतपलं दशपलानि च पृथक् दशमूलपयस्याश्वगन्धाशतावर्येरण्डमूलान्यपां वहेऽष्टांशावशेषं साधयेत् । पूतशीते च तस्मिन् निर्यूहे त्रिंशद्गुळपलान्येरण्डतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिकानि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैन्धवान्यावाप्यैकध्यं विपचेत् । एतत् सर्वयन्त्रणास्वपरिक्लेशेन सुकुमाराख्यं सुकुमाराणामीश्वराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाग्नीनां विषमाग्नीनां च कामतोऽन्नपाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कान्तिकरं बल्यं बृंहणं वयस्थापनं वर्ध्मविद्रधिप्लीहगुल्मोदावर्तशोफोदरार्शोमेढ्रयोनिरोगेषु महावातव्याधिषु च परममौषधम् । गन्धर्वहस्तमूलतुलां यवाढकं नागरार्धकुडुबं च सलिलद्रोणे पादशेषं विपचेत् । तेन द्विगुणक्षीरेणैरण्डतैलप्रस्थं साधयेत् । कल्कपिष्टं चात्र दद्यात् पुनर्गन्धर्वहस्तमूलकुडुबं शुण्ठीपलं च । एतत् गन्धर्वहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण । भवति चात्र ॥

आन्त्रवृद्धिं पुनः फलकोशौ वृषणावसंप्राप्तं वातजवृद्धिवच्चिकित्सेत् । तत्र ह्यान्त्रक्रमेण फलतो या वृद्धिः प्रसरति । पुनर्नवादिना सुकुमाराख्यम् । सुबोधम् ।

दशमूलद्रव्याण्यपि पृथग्दशपलानि । सर्वाभिर्यन्त्रणाभिर्यतो न परिक्लेशयन्नतः सुकुमाराख्यम् । क्षीणरेतसामिति संभवात् पुंसां विशेषणम् । अप्रजानामिति प्राधान्येन नारीणाम् । कामतो यथेच्छं मात्रादिभिः । वर्ध्मे वृद्धिः । गन्धर्वहस्तादिना तैलं गन्धर्वहस्ततैलम् । गन्धर्वहस्त एरण्डः । गतानुगतिका ।'

यायाद्वर्ध्म न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
वस्तिकर्म पुरः कृत्वा वङ्क्षणस्थं ततो दहेत्॥
अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।

स्नेहादिभिः प्रयुक्तैर्यदि वर्ध्म शान्तिं न यायात् तत्रैव वस्तिकर्मपूर्वकं वङ्क्षणस्थं दहेत् । दीर्घमपि वङ्क्षणाभ्यन्तरस्थं दहेदित्यर्थः । केन दहेदित्याह अर्धचन्द्रवक्रया शलाकया । सा च यन्त्रविधौ प्रदर्शिता शलाकामन्त्रवर्ध्मनीत्यादिना । अग्निरपि शलाकास्थो दाहकारणं भवति शलाकापि । किमर्थं दहेदित्याह मरुतो वायोर्मार्गरोधार्थम् । अग्निना संकुचितत्वात् रुद्धमार्गो वायुरान्त्रं न वर्धयति ॥

अङ्गुष्ठस्योपरि स्नाव पीतं तन्तुसमं च यत् ।
उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्वा यतो गदः

तथेदमपि कुर्यात् । गदो वर्ध्म यतो यस्मिन् पार्श्वे वामे वा फलकोशे दक्षिणे वा तस्मिन्नेव पार्श्वे पाणावङ्गुष्ठस्योपरि नखमूलमनुप्रवृत्तं वर्णेन पीतं यत् स्नाव तत् सूच्या उत्क्षिप्तं तिर्यक् छित्वा तिर्यगेव दहेत् ॥

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वानामिकाङ्गुलेः ।

अन्ये त्वाचार्या एवमाहुः । यथा । यतो गदो वर्ध्म ततोऽन्यपार्श्वे स्नाव छित्वा दहेत् । तेषां मते वामफलकोशजे वर्ध्मनि दक्षिणपाणावङ्गुष्ठस्नाव दहेत् । दक्षिणजे च वामाङ्गुष्ठजमिति । अङ्गुष्ठविधानेनानामिकाङ्गुलौ स्नाव दहेत् दक्षिणवामभेद उभयमते पूर्ववद्व्याख्येयः । अनामिका कनिष्ठिकाया द्वितीया ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीह्नि चायं विधिः स्मृत
कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वभ्यां तु यतो गदः ॥

इति चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अन्यैराचार्यैः स्नावच्छेददाहविधिर्वातकफजे गुल्मे प्लीह्नि च स्मृतः । विश्वभ्यां च कनिष्ठिकाया अनामिकागश्च स्नावच्छेदनमिच्छन्ति । यतो गद इति यस्मिन्नेव पार्श्वे गदो विश्वभी तस्मिन्नेव पाणावित्यर्थः । विश्वभीप्रयोगात् सर्वत्र पाणिमनुमिमीमहे । विश्वभी वातव्याधौ बाहुकण्डराविकार उक्तः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य गुल्मस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

गुल्मो हि वातादृते न संभवति । तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ । स्नेहोपसंहितं मृदु विरेचनं तद्विधांश्च बहुशो वस्तीनम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्यावचारयेत् । मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो गुल्मेषु नियन्तुम् ॥

गुल्मो हीत्यादिना सर्वगुल्मानां वातप्रधानत्वात्सर्वत्रैव प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातनाशनायानन्तरं च स्नेहयुक्तं मृदु विरेचनं प्रशस्यते । सर्वत्र च विरेचनस्य पश्चाद्वातहरद्रव्यसिद्धान स्नेहोपहितान् मृदूंश्च वस्तीन्मांसरसांश्चाम्लादिगुणान् युक्त्या योग्यैर्मात्रादिभिरवचारयेत् । एतेन च स्नेहादिना मारुते विजिते सत्यन्यः पित्तादिर्दोषोऽल्पेनापि यत्नेन नियन्तुं शमयितुं शक्यो भवति । इति सामान्येन गुल्मेषु ॥

अथ वातोत्तरे रूक्षं बद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररुजमनिलव्याधिविहितमन्यतमं तैलं पाययेत् । अथवा विल्वङ्गपञ्चकोलमरिचात्रिफलाधान्यकगर्भं सपयस्सर्पिर्विपक्वम् । अनेनैव वा कल्केन दशमूलक्काथोपहितम् । राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलम् । हिङ्गुधानकाम्लवेतससौवर्चलैलाविलशटीडाडिमयवक्षारत्रिकटुकाजगन्धाजमोदाजाजीपुष्करम्लवचाचित्रकसुरसैर्वा दधिसंयुक्तम् ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते । वातोत्तरे गुल्मे रूक्षत्वादियुक्तमातुरं वातव्याधिविहितेभ्यस्तैलेभ्योऽन्यतमं तैलं पाययेत् । अथवा समक्षीरं विलङ्गादिकल्केन विपक्वं सर्पिः पाययेत । पञ्चकोलानां पृथगन्यसमत्वम् । पानीयेन विना द्रव्याणि रसं न त्यजन्तीति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । अथवा दशमूलकाथेनानेनैव च विलङ्गादिकल्केन विपक्वं पाययेत् । अथवा राजयक्ष्मविहितं षट्पलम् । अथवा दधिसमं सर्पिर्हिङ्ग्वादिभिर्विपक्वम् ॥

हपुषामरिचवाष्पिकासैन्धवदीप्यकाजाजीपञ्चकोलकैः कोलमूलकडाडिमरसदधिक्षीरवत् सर्पिः सिद्धं सिद्धं शूलविबन्धहिध्माध्मानप्लीहहृद्रोगग्रहणीहतनामकृमिवर्ध्मपाण्डुक्षयश्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु । शुण्ठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्धं धानकाकुडवं डाडिमद्विकुडवं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्यं विपचेत् । एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥

हपुषादिभिश्चूर्णीकृतैः कोलादित्रयस्य रसैर्दधिक्षीराभ्यां चेति पञ्चभिर्द्रवैः पृथक् स्नेहसमैः सिद्धं शूलादिषु सिद्धमप्रतिहतम् ।

बाष्पिका हिङ्गुपत्रिका । दीप्यकः अजमोजः । कोलं बदरम् । हतनामार्शांसि । शुण्ठ्यादिकं घृतं सुबोधम । अध्यर्ध पलं पिप्पल्याः । क्षीरं घृतसमम् । ऐकध्यं मिश्रीभावेन । पूर्वेण हपुषादिना गुणैः समानम् ॥

लशुनस्य विगतत्वचस्तुलां प्रत्येकं पञ्चपलिकं च महापञ्चमूलमष्टगुणेऽम्भसि साधयेत् । तेन क्वाथेन तदर्धांशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लडाडिमरसैः यवानीदीप्यकाम्लवेतसहिङ्गुचविकासैन्धवत्र्यूषणत्रिफलामरदारुभिश्चार्धपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं पीतं समानं पूर्वेण ॥

लशुनात् पञ्चमूलाच्च मिश्रीभूतात् पलसंख्याया अष्टगुणमम्भः पलसहस्रकम् । क्वथितस्य चतुर्थो भागः सार्धं पलशतद्वयम् । सुरादिचतुष्टयं च पृथक् प्रत्येकं क्वाथादर्धांशं सपादशतम् । सैन्धवादीन्यर्धपलिकानि । प्रस्थं घृतस्य ॥

वर्षाभूद्वयदशमूलाश्वगन्धासुपवीच्छिन्नरुहाभार्ङ्गीरास्नैरण्डबलाकालाशटीपुष्करमूलगन्धपलाशान् द्विपलांशान् प्रस्थं प्रस्थं च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपचेत् । तेन पृथक् समं मातुलुङ्गडाडिमाम्रातकरसशुक्ततुषोदकारनालं घृतप्रस्थं दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताह्वाद्विक्षारत्रिलवणत्रिकटुकरास्नाकुम्भनिकुम्भयवानीयवानकहिंस्राम्लवेतसनीलिनीफलविडङ्गडाडिमहिङ्गुपाषाणभेदकोषकट्फलहपुषाभार्ङ्गीश्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुबीजाजाजीशार्ङ्गिबोपकुञ्चिकाग्रन्थिककुस्तुम्बरीतुम्बुरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पलीगर्भं साधयेत् । दाधिकाख्यमेतत् सर्पिः समानं पूर्वेण । मूत्राघातोन्मादापस्मारवातव्याधिहरं च । पिबेद्वा व्योषषड्ग्रन्थाकृमिघ्नकटुकाचित्रकसौवर्चलाभयायवक्षारैर्दशांशक्षीरसंयुक्तं साधितं सर्पिः । क्षीरायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसरडाडिमरसानामन्यतमं विदध्यात् ॥

वर्षाभ्वादिना दाधिकाख्यं सर्पिः । वर्षाभ्वादीनि द्विपलांशानि । दशमूलद्रव्याणि पृथक् । यवादीनां प्रत्येकं प्रस्थम । मातुलुङ्गादिफलरसाः शुक्तादित्रयं च पृथक् पृथक् घृतसमम् । वचादिकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । वर्षाभूः पुनर्नवा । सुषवी उपकुञ्चिका । छिन्नरुहा गुळूची । काळा नीलिनी । गन्धपलाशः गन्धपत्रम् । आम्रः सहकारः । आम्रातकं पीतनकफलम । कुम्भो द्रवन्ती । निकुम्भो दन्ती । यवानको यवानीभेदः । हिंस्रा मांसी । नीलिन्याः फलानि । ऊषकः वातसाह्वयः । तदेव सिंहमूत्रम् । वृषको टरूषकः । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । त्रपुसस्योर्वारोश्च बीजम् । उपकुञ्चिका प्रसिद्धा सितासितभेदेन । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । कुस्तुम्बरी धाना । तुम्बुरोः फलानि । सुरसा प्रसिद्धं हरितकद्रव्यम् । पूर्वेण हपुषादिना गुणैः समानम । मूत्राघातादिहरं च अथवा व्योषादिभिः स्नेहसमैर्दशभिः क्षीरांशैः सह साधितं सिद्धं

घृतं पिबेत् । यत्र त्वातुराद्यपेक्षया क्षीरापथ्यता शङ्क्यते तत्र तदेव घृतं क्षीरस्थाने दोषाद्यपेक्षयैव सुरादीनामन्यतमं क्षीरप्रमाणेन दत्वा तेन सह पचेत ॥

अभ्यङ्गपूर्वं चैनं सदा स्वेदयेत् । स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयुक्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा भित्वा च विबन्धमाशु गुल्ममपकर्षतः ॥

एवं च वातगुल्मं सदैवाभ्यङ्गपूर्वं स्वेदयेत् । अत्रैव हेतुः स्नेहेत्यादि । सुबोधम् ॥

तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्ति । बस्तिजे बस्तिमुभयं नाभिपार्श्वाश्रये । विबद्धानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि बृंहणानि चान्नपानानि पुनःपुनश्च स्नेहपाननिरूहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षिणा योज्यानि ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्म एव हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्त्याचार्याः । बस्तिजे विशेषेण बस्तिम् । नाभ्याश्रये पार्श्वाश्रये चोभयं स्नेहपानं बस्तिश्च । विबद्धानिलवर्चसो ह्युभयम् । कफपित्तानुरक्षिणा सता भिषजा दीप्ताग्नेः पुरुषस्य स्निग्धत्वादियुक्तान्यन्नपानानि योज्यानि । स्नेहपानादीनि च पुनःपुनरुपयोज्यानि ॥

अन्यथा कफो विवृद्धस्तन्द्रागौरवारुचिहृल्लासाग्निसादान् कुर्यात् । तमुल्लिखेत् । तत्कृतेषु च शूलानाहविबन्धेष्वनन्तरोक्तानां घृतानामौषधैश्चूर्णगुलिकाक्काथान् कोलडाडिममातुलुङ्गसुरामण्डतक्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् । अपि च ॥

अन्यथा यदि भिषक् कफं न रक्षति ततः स्नेहादिभिर्वृद्धः श्लेष्मा गुल्मिनस्तन्द्रादीन् कुर्यात् । यदि च कदाचिदरक्षया कफो वृद्धस्ततस्तं कफमुल्लिखेदेव । तत्कृतेषु श्लेष्मकृतेषु शूलादिष्वनन्तरोक्तैर्घृतौषधैः कोलादीनामन्यतमेन सह चूर्णादीन् कल्पयेत् । अपि चेति समुच्चये ॥

त्रिलवणहपुषाजमोदाजगन्धावचाहिङ्गुपाठोपकुञ्चीषड्जीरकाजाजिकुस्तुम्बरीबाष्पिकाकारवीतुम्बुरुस्वर्चिकायावशूकोजटापौष्करीडाडिमं तिन्तिणीकं विलङ्गानि भार्ङ्गीवरोवेतसाम्लोमिसिमरिचगजकणाभया पञ्चकोलानि कुम्भो निकुम्भो विशाला यवानी सुराह्वं च तत्सर्वमेकत्र चूर्णीकृतं बीजपूराद्रसेनासकृत् भावितं यः पिबेत् प्रातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः सादरम् । प्लुतमशिशिरवारिणा जीर्णमद्येन त्रेण तक्रेण कोलाम्भसा मस्तुना पेयया सर्पिषौष्ट्रेण दुग्धेन कौलत्थयूषेण वा क्षारनिश्च्योततोयेन वा डाडिमाद्वा रसेनात्मवानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं हृदयगुदकटीयकृत्प्लीहगुल्माश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् तथा गुल्मविष्टम्भदुर्नामकृच्छ्रोदराध्मानहिध्माविबन्धाः सवध्मारुचिश्वासकासाः प्रपक्तुं च शक्तो भवेत् पावकः प्राश्यमानानि पाषाणचूर्णान्यपि ॥

त्रिलवणादीनां चूर्णं यथोक्तेन प्रकारेण दोषादीनपेक्ष्य यः पिबेत् । तस्य हृदयाद्याश्रितं शूलं प्रणश्येत् । त्रिलवणादिभिश्च पक्वं घृतं यः पिबेत तस्यापि हृदयादिशूलं नश्येत् । पौष्किरीजटा पुष्करमूलम् । वरः सिन्दुवारः वेतसाम्लोऽम्लवेतसः । मिसिः शतपुष्पा । गजकणा हस्तिपिप्पली । कोलानि बदराणि । त्रिलवणादीनां चूर्णं बीजपूररसेनासकृत् भावयेत् । अशिशिरवारिप्रभृतीनामन्यतमेन प्रातराहारकाले वा यः पिबेदिति संबन्धः । औष्ट्रेणेति दुग्धेन संबध्यते । मूत्रेणेति सामान्येन कोलाम्भो मृदितबदरं जलम् । क्षारनिश्च्योतिततोयं रूक्षद्रव्यभस्मभावितं जलम् । आत्मवान् जितेन्द्रियोऽपथ्यपरिहरणेन । घृतपाके च द्रवद्रव्याणि चूर्णवदेव दोषाद्यपेक्षया देयानि । एताभ्यां चूर्णघृताभ्यामन्यतरेण हृदयाद्याश्रितं शूलं गुल्मादयश्च प्रणश्येरन । तस्य पावकोऽन्तरग्निः पाषाणचूर्णान्यपि प्राश्यमानानि पक्तुं समर्थो भवति ॥

अभयापलद्वयमम्लवेतसपलद्वयं पालिकान् वचाविश्वभेषजत्रिवृद्दन्तीचित्रकशटीपुष्करजटायावशूकान् कार्षिकान मरिचाजाजीसैन्धवोपकुञ्चिकाशीतिवारकयवानीधातकीपुष्पविळङ्गान हिङ्गुत्रिकर्षं च चूर्णितं पूर्ववद्भावितं पीतं च समानं तेन ॥

अभयादिचूर्णं पूर्ववदिति मातुलुङ्गरसेनासकृत् भावितं पूर्ववदेवाशिशिरवारिप्रभृतीनामन्यतमेन प्रातराहारकालेऽपि वा पीतं पूर्वेण त्रिलवणादिना गुणैः समानम् ॥

यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योषपाठागुल्गुलुत्रिवृतागजपिप्पलीतालीसैलापामार्गद्रवन्तीनिदिग्धिकामूलानां भागो भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मातुलुङ्गडाडिमबदररसशीधुसुरोष्णसलिलान्यतमेन पीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठस्तैमित्याशोऽश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहोन्मादापस्मारस्कन्नशुक्रताग्निसादानपनयति ॥

यवान्यादीनां समानां मिश्रीकृतानामेको भागस्तत्सम एव द्वितीयोऽम्लवेतसस्यैतच्चूर्णं सूक्ष्मरजीकृतं श्लक्ष्णपिष्टं मातुलुङ्गरसादीनामन्यतमेन पीतं शूलादीनपनयति । स्कन्नशुक्रता स्त्यानशुक्रत्वम् ॥

तिलकुतळपलाशसर्षपयवनाळमूलकबीजानामन्तर्धूमदग्धानां क्षारं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गाळयेत् । ततस्तदच्छं शुण्ठीसैन्धवकुष्ठक्रिमिघ्नचूर्णप्रतिवापमधिश्रित्य लेहीभूतमाददीत । तत्तैलयुक्तं समानं पूर्वेण ॥

तिलकुतळपलाशादीनामन्तर्धूमदग्धानां क्षारात् गवादिमूत्रेण प्रत्येकं बहुकृत्वोऽनेकवारं गाळितात् स्राविताद्यदच्छं प्रसन्नं जलं तच्छुण्ठ्यादिचूर्णेन सहालेहीभावाद्विपक्वमुपयोगकाले च तैलेन सहोपयुक्तं पूर्वेण यवान्यादिना गुणैः समानम । तिलकुतळस्तिलका-

ण्डम् । तिलपलाशं तिलपत्रम् । यवस्य नालं मध्यो भागः ॥

महौषधदेवदारुदन्तीत्रिवृत्पाठाक्षारद्वयत्रिफलोपकुञ्चिकाचविकाद्वीपिपिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलसर्षपसुगन्धाकुष्ठकटुरोहिणीनामर्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पञ्चानां लवणानामेकत्र चूर्णयित्वा दध्ना त्रिवृतेन चाप्लाव्य कलशोदरेऽन्तर्धूमं पाचयेत् । अग्निवर्णं च कलशमपनीय क्षारमाददीत । एष क्षारागदो भेळविहितः समानः पूर्वेण सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुक्रदोषांश्च साधयति ॥

महौषधादिकं दध्ना त्रिवृतेन चालोड्यान्तःकलशमन्तर्धूमं दग्धं क्षारागदनामा भेळविहितः क्षारः पूर्वेण यवान्यादिना गुणैः समानः । सर्पदष्टादींश्च साधयति । विषहितत्वादगद इति नामविशेषणम् । महौषधं शुण्ठी । द्वीपिश्चित्रकः । सर्पसुगन्धा गन्धनाकुली । पञ्चलवणानि सैन्धवादिक्रमेण प्रत्येकं पालिकानि । त्रिवृतं स्नेहत्रयम् ॥

इति वातगुल्मे चिकित्स्यमाने भिषगादिदोषाद्या श्लेष्मणो वृद्धिस्तत्र चिकित्सोक्ता । पित्तं च वृद्धमित्यादिना वातगुल्म एव चिकित्स्यमाने अरक्षया पित्तस्य वृद्धस्य चिकित्सोच्यते ॥

पित्तं च विवृद्धमन्तः संतापं जनयेत् । तत्रैरण्डतैलं सपयस्कं विरेचनार्थं पिबेत् । सकफस्तु वारुणीमण्डमिश्रम् । अत्युद्रिक्तपित्तस्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण पिबेत् । विरिक्तस्यापि संतापानुवृत्तौ रक्तमवसेचयेत् ॥

केवले पित्ते विवृद्धेऽन्तः संतापे सक्षीरमेरण्डतैलं वीरेचनार्थं पिबेत् । विरेचनार्थग्रहणेन विरेचनविधानं स्मारयति कालादिनियमनाय । सकफस्तु पित्ते वृद्धे वातगुल्मी वारुण्याः सुराया मण्डेन प्रसन्नेन मिश्रमेरण्डतैलं पिबेत् । यस्य त्वत्युद्धतं पित्तं सः त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण सह पिबेद्विरेचनार्थम् । एवमनन्तरोक्तैः प्रकारैर्विरिक्तस्याप्यनुवर्तेत एव यदि सन्तापस्ततो गुल्मस्थानाद्रक्तमवसेचयेत् ॥

विड्विबन्धे चोदावर्तक्रमं कुर्यात् । लुञ्चिततिलपलद्वयं शुण्ठ्यर्धपलं च पिष्टं गुळपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् । तद्वातगुल्मोदावर्तयोनिशूलानपोहति । तथा क्षीरशृतेन महापञ्चमूलेन शिलाह्वयम् । लशुनन्तु क्षीरसिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्तगृध्रसीहृद्रोगविद्रधिशोषविषमज्वरान् जयति ॥

पुरीषस्य बन्ध उदावर्तचिकित्सितं कुर्यात् । लुञ्चित इत्यादि सुबोधम् । लुञ्चितं त्याजितत्वक् । तथेति पिबेत् । किम् । क्षीरे संस्कृतेन बृहत्पञ्चमूलेन सह शिलाजतु । पुरुषः क्षीरसिद्धं लशुनं घनीभूतं पीत्वा गुल्मादीन् जयत्यभिभवति ॥

बृहतीद्वयबिल्वगोक्षुरकैरण्डमातुलुङ्गीमूलपाषाणभेदक्वाथः सयावशूको गुल्मशूल-

हरः । माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवाह्रस्वपञ्चमूलैरण्डेक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्वगुल्मकोष्ठशूलघ्नः । देवदारुनागरैरण्डपुष्करमूलानां क्वाथः सर्वगुल्मशूलघ्नः । पुष्करमूलदुरालभायवशुण्ठीनां वा । तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाध्यैकत्र पीता गुल्मोदरानाहप्लीहहराः । स्वेदांश्च विविधान् पुनःपुनर्योजयेत् ॥

बृहत्यादिक्वाथो यवक्षारचूर्णसहितो गुल्मशूलहरः । सुबोधम् । इक्षुवालिका करम्भशालिनामा इक्षुविशेषः । निर्यूहः क्वाथः । पुष्करमूलादीनां क्वाथ इति संबन्धः । तैलादिकं यवक्षारान्तं सर्वं च समांशं पीतं गुल्मादिहरम् । सुबोधम् ॥

स्रंसनार्थी नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वोक्तानि हवींषि पिबेत् । अथवा रामठस्यैको भागः सैन्धवस्य त्रयो नवैरण्डतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदैकध्यं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मप्लीहशूलहरम् । नीलिनीबलाव्याघ्रीकटुकाफलतालपत्रिकारास्नाक्रमिघ्नानि पालिकान्यपामाढके साधयित्वाष्टभागावशिष्टमवतारयेत् । तेन स्नुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिःप्रस्थं पचेत् । तत्पेयामण्डेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं गुल्मप्लीहकुष्ठाश्वित्रजठरव्यङ्गशोफज्वरपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपकर्षति । दुर्विरेच्यो हि सर्व एव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् । तस्मात्सुस्निग्धमेनं स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥

स्रंसनार्थी गुल्मी दोषाद्यपेक्षया पुनरपि विरेचने प्राप्ते । अथवेति पूर्वापेक्षया । सुबोधम् । रामठं हिङ्गु । नीलिनीघृतं सुबोधम् । सर्वस्य गुल्मिनो विरेच्यस्य मारुतावजयाय स्नेहस्वेदपूर्वकं विरेकं युञ्ज्यात् । स्नेहविरेकं वा स्नेहनार्हस्य ॥

इति वातगुल्मे अरश्मया पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोश्चिकित्सोक्ता । पित्तगुल्म इत्यादिना पित्तगुल्मचिकित्सोच्यते ॥

पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते स्रंसनार्थं मधुना कम्पिल्लकमवलिह्यात् । द्राक्षाभयारसं वा सगुळं पिबेत् । कल्पोदितानि वा विरेचनानि प्रयुञ्जीत ॥

माक्षिकेण कम्पिल्लकं विरेचनार्थं स्निग्धोष्णद्रव्यजात एव पित्तगुल्मे । (नि) कम्पिल्लको रजनको रेवको रक्तचूर्णकः । द्राक्षाया हरीतक्याश्च रसमेकीकृतं सगुळम् । विरेचनकल्पविहितानि वा विशिष्टपित्तयोग्यानि विरेचनानि । इति स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे ॥

रूक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संशमनार्थं तिक्तकं वाशाघृतं वा पिबेत् । अथवा तृणपञ्चमूलक्वाथेन जीवनीयकल्केन च सिद्धं

सर्पिः । तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपञ्च-मूलादिभिर्वा पृथक् साधितं क्षीरम् ॥

रूक्षोष्णजे तु तिक्तघृतादिभिः शमनमेव योज्यम् । न तु स्रंसनम् । तिक्तकं कुष्ठोक्तम् । वाशाघृतं रक्तपित्तोक्तम् । तृणपञ्चमूलक्वाथो घृताच्चतुर्गुणस्तत्रैव जीवनीयानां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । अथवा न्यग्रोधादिगणेन साधितं क्षीरम् । तृणपञ्चमूलादिभिर्वा पञ्चमूलैः पृथक् पृथक् क्षीरं साधितम् ॥

रूक्षोष्णजे शमनस्योक्तत्वाद्विरेचनं न प्राप्नोति । तदर्थमुच्यते ॥

रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्यतो वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिक्वाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाघृतानामन्यतमं पिबेत् । क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव सुखोष्णमनुपिबेत् ॥

आत्ययिके बाधावहे रूक्षोष्णजेऽपि त्रिफलाक्वाथादीनां प्रयोगः । सामान्यतो वा यो गुल्म उत्पन्नस्तस्मिन् सामान्यत इति किञ्चिद्रूक्षेण किञ्चित्स्निग्धेन चोष्णेन । सुबोधम् ॥

पक्वाशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः सतिक्तैः संशोधयेत् । शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यञ्जयेत् । मणिकनकरजतताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मुक्तावलीश्च सुशीताः । एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चास्रक् स्रावयेत् । सुतरक्तं च जाङ्गलरसैर्लब्धबलमर्तिशेषनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासयेत् ॥

पक्वाशयस्थ इति पित्तगुल्म एव तिक्तैर्द्रव्यैः सह क्षीरवस्तिभिः संशोधयेत् । शीतानि द्रव्याणि चन्दनादीनि । मण्यादिभाजनानि शीतजलपूर्णानि गुल्मस्योपरि धारयेत् एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेनाशान्तौ पित्तगुल्मे विदाहपूर्वरूपेषूत्पत्स्यमानायां पाकाभिमुखाख्यायां विदाहावस्थायां चास्रक् स्रावयेत् । सुबोधम् ॥

विद्रधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् । पर्यागतमपि तद्वदुपलक्ष्य तथैव सर्वथोपचरेत् ॥

विदह्यमानं पच्यमानं विद्रधिवदुपनाहयेत् पिण्डैर्बध्नीयात् । पर्यागतमतिक्रान्तपाकं गुल्मं तद्वद्विद्रधिवदुपलक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञात्वा विद्रधिवदेव सर्वशः सर्वेण प्रकारेणोपचरेदिति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्वामयेद्वाम्यमुपवासयेत् । लङ्घितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् । तथा स्वेदान् वातगुल्मोक्तानि च घृतादीनि द्विगुणहिङ्गुक्षाराम्लवेतसानि ॥

श्लेष्मगुल्मे वमनप्रयोगे विधिग्रहणं यत्नेन वमनापायरक्षणार्थम् । अवाम्यं गर्भिण्यादिकमुपवासयेदालङ्घितलिङ्गलाभात् । तदनु संसर्गं पेयादिकमुष्णत्वादिगुणं हितम् ।

स्वेदांश्चाचरेत् । वातगुल्मे यानि घृतादीन्युक्तानि तानि प्राप्तमानात् हिङ्ग्वादीनि द्विगुणीकृत्य दत्वा योज्यानि ॥

दशमूलक्काथे व्योषडाडिमहिङ्गुयवक्षारविळसैन्धवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्लेष्मगुल्मघ्नम् । भल्लातकपलद्वयं लघुपञ्चमूलं च पालिकमुदकाढके प्रस्थावशेषं पाचयेत् । तस्मिन् क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गुविळङ्गशटीविळसैन्धवक्षाररास्नानागरपिप्प । लीषड्ग्रन्थामधुकचित्रकैः कार्षिकैर्विपचेत् । एतद् भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपाण्डुरोगघ्नम् । षट्पलं वा द्विगुणक्षारं क्षीररहितं मस्तुदधिकाञ्चिकार्द्रकरसाढकद्वयोपेतं साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुण्ठीसैन्धवविडश्या - मायवक्षारतुम्बुरुचूर्णो यवक्काथाप्लुतः सर्पिर्भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मकाठिन्यघ्नः ॥

दशमूलादिकं घृतं सुबोधम । भल्लातकघृतं च सुबोधम् । यत्र राजयक्ष्माणि षट्पलमुक्तं तद्द्विगुणेन क्षारेण क्षीरप्रतिषेधेन च मस्त्वादीनां मिश्रितानामाढकद्वयेन सह साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्ग्वादीनां चूर्णो यवक्काथेनालुळितो घृतेन च भर्जितो भक्षितः सन् शूलगुल्मादिघ्नः ॥

ततोऽस्य सर्वमङ्गं गुल्मं च साध्मानं सविबन्धं कठिनमुन्नतं गूढमांसं स्थिरं महावस्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् । स्निग्धस्विन्नशरीरस्य शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् । तया संगृहीते च गुल्मे घटीमपनयेत् भिन्द्याद्वा ॥

ततोऽस्य गुल्मिनः सर्वमङ्गं शरीरं गुल्मं च साध्मानादिरूपं बहुधा बहुभिः स्वेदप्रकारैः बहुशोऽनेकवारं स्वेदयेत् । गूढमांसं मांसेन दुर्लक्ष्यं महावस्तुं बह्वाभोगम् । सुबोधम् । घटिका उक्ता यन्त्रविधौ । तयेति घटिकया गुल्मे तुम्बवत् संगृहीते सुलग्नामपि घटिकां बलादपनयेद्वा भिन्द्याद्वा ॥

ततो हृदयमान्त्रं च वर्जयन् गुल्मं विमार्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रान्तरितं प्रपीडयेत् प्रमृज्यात् । ततः साल्वलादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् । एवममुना क्रमेण स्थानादपसृते शिथिलीभूते च गुल्मे विरेकान् स्नेहवतो दाशमूलिकांश्च वस्तीन् विदध्यात् । नीलिनीघृतमेनं द्विगुणप्रमाणं पाययेत् ! उदरोक्तानि च सर्पींषि ॥

ततो गुल्मं वस्त्रव्यवहितं कृत्वा हृदयमान्त्रं च परिहरन् विमार्गादिभिः सर्वतोदिक्कं प्रपीडयेत् । प्रमृज्यान्म्रक्षयेत् । विमार्गो मोचकानां चर्मणि रेखाकरणं काष्ठमयम । यस्य पीवाङ्ग इति प्रसिद्धिः । अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि । आदर्शस्य दर्पणस्य वर्तुळाधारा क्रियायोगिनी । एतेषामन्यतमं यथालाभम । साल्वलाख्यानि स्वेदविध्युक्तानि पद्मकादीनि । सुबोधम् ।

दशमूलेन संस्कृता दाशमूलिकास्ते च वस्तिकल्पे वक्ष्यन्ते । एनमिति । श्लेष्मगुल्मिनं द्विगुणं नीलिनीघृतं पलमात्रयेत्युक्तत्वात् द्विपलम् ॥

त्रिफलाकुम्भनिकुम्भदशमूलानां षोडशांशावशिष्टं क्काथं घृतमेरण्डतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् । अयं मिश्रकस्नेहः कफगुल्मवातविड्विबन्धोदावर्तप्लीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥

त्रिफलादीनां यत्र षोडशपलानि तत्र जलपलानां शतद्वयं षट्पञ्चाशत् च दत्वा षोडशांशावशिष्टं कथितमवतारयेत् । षोडशपलानीति यावत् । तत्सममेत्र घृतं चैरण्डतैलं च क्षीरं च । अत्र सामान्यक्काथपरिभाषा च षोडशांशावशेषमित्यंशवचनेन बाधिता । अयं च स्नेहो नाम्ना मिश्रकः ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरेरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पयसि पचेदयं मिश्रकस्नेहो गुल्मिनां स्रंसनो वृद्धिविद्रधिगुल्मवातव्याधिषु च परममृतम् ॥

पिप्पल्याद्यैर्घृततैलाभ्मिश्रीभूतात् षड्गुणं क्षीरं चतुर्विंशतिप्रस्थं स्रंसनं विरेचनम ॥

दन्त्याः पलानि पञ्चविंशतिस्तावन्त्येव चित्रकस्य तावत्य एव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशिष्टं साधयित्वा पूते च तस्मिन् रसे ताश्च हरीतकीः पञ्चविंशतिं गुळपलानि तैलार्धकुडुवं चूर्णीकृतं त्रिवृताकुडुवमर्धपलोन्मितां मागधिकां महौषधं च प्रक्षिपेत् । ततो मृद्वग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैलसमं मधुकर्षांशं च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् । एता दन्तीहरीतक्यः सावलेहाः पञ्चविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामिलारोचकग्रहणीपाण्डुहृद्रोगोत्क्लेशप्लीहोदरविषमज्वरानपोहन्ति । हृद्यं सुखं च विरेचनम् ॥

दन्त्याः पलानीत्यादिना दन्तीहरीतक्यः सुबोधाः । हरीतक्याः पञ्चविंशतिः फलसंख्यया । सलिलस्य कलशः पञ्चपलशतानि सद्वादशपलानि । ता इति क्काथद्रव्येभ्य उद्धृता हरीतकीः । पञ्चविंशतिमित्येतद्गुळपलानीत्यनेन संबध्यते । तैलार्धकुडुवं चत्वारि पलानि । त्रिवृतायाः कुडुबं चत्वारि पलानि शुष्कद्रव्यत्वात् । चतुर्जातौषधानां प्रत्येकं कर्षः । सावलेहभागकल्पनया हरीतकीनामवलेहमुपयोगे सहितं भवति । तत्रैकस्याः पलं भवति ॥

गुडाक्षीरभावितं वा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् । गुल्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् । तेन वा श्यामात्रिवृत्कुष्ठदन्तीगुल्गुलुक्षारहरीतकीः पीलुरसं वा समधुसर्पिर्लवणम् ॥

अथवा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् । किंभूतं गुडाक्षीरेण भावितम् ।

अथवा गुल्गुलुं गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा श्यामादिकं तेनेति गोमूत्रेण पिबेत् । सुबोधम् ॥

मूत्रबस्तिक्षारांश्च तांस्तांस्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो द्र्यहमेकाहं वा विश्राम्य प्रयुञ्जीत । क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयात् छिन्दन् क्षरयति ॥

मूत्रादींस्तत्र तत्रोदरार्शःकुष्ठाद्यध्यायेषूक्तान् तांस्तानिति तैरेव नानाविधैः प्रयोगैः मूत्रादिभिः प्रयुञ्जीत क्षीराद्याहारः सन् । द्र्यहं विश्राम्य बलाद्यपेक्ष्यैकाहमेव वा विश्राम्य । क्षारस्य प्राधान्याद्धेतुरुच्यते । कफस्य स्निग्धत्वादिवचनं क्षारस्य विपरीतगुणप्रदर्शनाय । आशयात् । स्थानात् क्षरयति शोधयति ॥

कफरुद्धमार्गशुध्यर्थं विविधांश्च चूर्णलवणतक्रारिष्टासवानवचारयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलसैन्धवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च जीर्णसुराम् । अपि च ॥

विविधांस्तीक्ष्णान् क्षारचूर्णादीन कफेन रुद्धस्य मार्गस्य शुध्यर्थमवचारयेत् । पिप्पल्यादिचूर्णयुक्तां जीर्णां बहुवर्षोषितां च सुराम् । अपि चेति श्लोकमनुबन्धे ॥

वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ।
वस्तिभिर्गुळिकाचूर्णक्षारारिष्टासवैरपि ॥
श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति
तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥

श्लैष्मिको गुल्मः कृतमूलत्वाल्लब्धमूलत्वाद्धेतोर्यदि वमनादिभिर्न शाम्यति ततस्तस्य गुल्मस्यान्ते यथोक्तानां क्रियाणां निष्फलत्वाद्विच्छेदाय रक्तं विस्राव्य शरादिभिर्दाहं कुर्यात् ।

अथ वस्त्रान्तरितं सपर्यन्तं गुल्मनिचयं प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमन्थतिन्दुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिवस्तिहृदयान्त्ररोमराजीः परिहरन् नातिगाढं परामृशेत् । ततः कषायस्वादुशीतैरग्निवेगमुपशमय्य व्रणोपक्रमं कुर्वीत ॥

अथेत्यादिना तस्यैव दाहस्य विधानम् ॥ गुल्मनिचयो गुल्मसंघातः । अग्निना प्रदीप्तेन शरकाष्ठेन वा दहेत् । शस्त्रेण वाग्निमन्थकाष्ठेन वा तिन्दुककाष्ठेन वा । तथा च गुल्मं दहेद्यथा नाभ्यादिकस्य पीडा न संभवति । नातिगाढं गुल्मे प्रवेशयेत् । तत इति दाहानन्तरम् । सुबोधम् । इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥

व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्रमिदमेव यथोक्तं विदध्यात् ॥

व्यामिश्रदोषे संसर्गजसन्निपातजे गुल्मे इदमेवाध्यायनिर्दिष्टं विधानं दोषाद्यपेक्ष्यैव व्यामिश्रं विदध्यात् ॥

अनन्तरं रक्तगुल्मचिकित्सा ॥

रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया योषितः स्नेहस्वेदपूर्वकं स्नेहविरेचनं वितरेत् ।

पलाशक्षारोदकसिद्धं च यमकम् । गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिम् ॥

तस्मिन् रक्तगुल्मे नार्याः प्रसवकाले दशमासाख्ये गते विरेकं कुर्यात् । तदा हि निर्भ्रान्तित्वं गुल्मे भवति । पलाशवृक्षक्षारस्रुतोदके स्नेहसमे यमकं घृततैलं पक्वं वितरेत् । यदि च गुल्मस्य भेदनं प्रयोजनं ततस्तीक्ष्णोष्णमाहारौषधादिकं विधिं भजेत् ॥

एवमभिद्यमाने योनौ योनिविरेचनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पललम् । ताभ्यां वा भावितान् कटुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान् वा वराहपित्तभावितान् वा नक्तकानूर्ध्वाधोभागिकद्रव्यभावितान् वा। सगुळक्षारं किण्वं वा । वस्तिं च सक्षारक्षीरमूत्रं दाशमूलिकमुत्तरवस्तिं च योजयेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन हितेनाप्यभिद्यमाने गुल्मे योनेर्विरेचनार्थं पललं तिलकल्कं यवक्षारेण वा महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं योजयेत् । महावृक्षः सुधा । ताभ्यां च यवक्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्यान् दद्याद्वितरेत् । अथवा तत्पित्तेन कटुकमत्स्यपित्तेन भावितान् नक्तकान् पिचून्योनौ दद्यात् । ऊर्ध्वाधोभागिकैरिति वमनविरेचनद्रव्यैर्विभावितान् नक्तकान् । किण्वं वा गुळक्षारयुक्तं योनौ दद्यात् । सक्षारादिकं दाशमूलिकं वस्तिमुत्तरवस्तिं च युञ्ज्यात् ॥

प्रवृत्तं तु रक्तं रसौदनाशिन्या उपेक्षेत । अतिप्रवृत्तं तु रक्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥

एनमौषधैः प्रवृत्तं रक्तमुपेक्षेत । नान्यदौषधं कुर्यादित्यर्थः । औषधतैक्ष्ण्याच्च यदि रक्तमतियोगेन प्रवर्तते ततस्तद्रक्तं रक्तपित्तचिकित्सया साधयेत् ॥

सर्वेष्वित्यादिनोपसंहरति ॥

सर्वेषु चान्नपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी प्रयुञ्जीत ॥

अनलापेक्षयाहारद्रव्याणां गुणागुणं दोषादिकं च समीक्ष्यान्नपानं गुल्मेषु युञ्जीतेति तात्पर्यार्थः ॥

आनाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन गुल्मवत् प्रतिकुर्यादिति। भवति चात्र॥

केवलेषु चानाहादिष्वामाद्यनुरोधेन तदपेक्षया यथायोग्यं गुल्मवत् चिकित्सितं कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ।
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥

इति चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

मन्द इत्यादि सुबोधम् । मन्देऽग्नौ गुल्मवृद्धेरग्निमान्द्येन दोषकोपः । प्रदीप्तेऽग्नौ गुल्मशमस्य हेतुर्दोषप्रशम इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

———

सप्तदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्योदरस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसञ्चयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्व्याकुलानिलतया यत् प्रजायते तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुञ्जीत । मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरण्डतैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा। क्षीराहारो वा गव्यं वा माहिषं वा मूत्रम् । उष्ट्रीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥

सर्वमित्यादिनोदरिणोऽभीक्ष्णं विरेचनोपयोगेहेतुरतिमात्रो यो दोषाणां संचयस्तस्यानुबन्धेन कर्त्रा स्रोतोमुखनिरोधः । अनिलस्य व्याकुलत्वमनेकरूपमवस्थानम् । मूत्रेत्यादिना विरेचनप्रयोगः । गव्यं माहिषं वा मूत्रं क्षीराहारः । अथवा सर्वाहारपानपरित्यागेनोष्ट्रीक्षीरवृत्तिः स्यात् ॥

शोफशूलानाहतृण्मूर्छापरीतो विशेषेण पयोऽनुपानं गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् । पिप्पलीसहस्रं वा स्नुहीक्षीरभावितं सेवेत । तद्भावितेन वा कृष्णाभयाचूर्णेन कासरम् । सैन्धवाजमोजयुक्तं वा नैम्बं तैलम् । अथवार्द्रकरसानुविद्धम् । सिद्धं वा ॥

शोफादिपरीत उदरी अनन्तरोक्तं कुर्याद्विशेषेण तु प्राणदां हरीतकीं गोमूत्रेण सह पिबेत् । पीतायां पश्चात् क्षीरं पेयम् । पिप्पलीसहस्रं क्रमेण सेवेत तद्भावितेन स्नुहीक्षीरभावितेन पिप्पलीं हरीतकीचूर्णेन सह कासरं तच्च गुल्गुलुपर्यायप्रसिद्धम् । निम्बसूतं तैलं सैन्धवाजमोजाभ्यां युक्तम् । अथवार्द्रकस्य रसेनानुविद्धं तेन स्तोकेन कृतसंस्कारं तत्सिद्धं वा ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमथ्य सुगुप्तं यवपल्ले मासं स्थापयेत् । ततश्चोद्धृत्य परिस्राव्य हरीतकीक्वाथाम्लदधिप्रतीवापं विपाचयेत् ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थेन युक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेन मथितं सदतु गुप्तं यवपल्ले यवराशौ निधापयेत । ततश्च यवपल्लान्मासादूर्ध्वमुद्धृतं वस्त्रेण च परिस्राव्य स्नेहसमं हरीतकीक्वाथं तावदेव चाम्लं दधि दत्वा पचेदिति ॥

अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपाच्य शीतीभूतमभिमथ्य तं नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥

अथवा गव्ये पयसि सुधाक्षीरं दत्वा विपचेत् । क्षीरस्य घनत्वं यावत्ततः शीती-

भूतं क्षीरं दण्डेनाभिमथ्य नवनीतं गृह्णीयात् । तच्च नवनीतं सुधाक्षीरेण समेन सह विपाचयेदिति द्वितीयं घृतम् ॥

अथवा चविकाचित्रकदन्त्यतिविषाकुष्ठशारिबाविळङ्गत्रिफलाकटुरोहिणीद्विहरिद्राशङ्खिनीत्रिवृद्दीप्यकानर्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्विपलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुडुबं चैकध्यं पाचयेत् । एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पींषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्ठीलानाहकुष्ठोन्मादापस्मारान्निघ्नन्ति ॥

अथवाचविकेत्यादिना तृतीयम् । एतानि त्रीणि सर्पींषि येषां तिल्वकसर्पिश्चतुर्थं तानि चत्वारि पीतान्युदरादीन् घ्नन्ति । तिल्वकघृतं वातव्याधावुक्तम् ॥

यावशूकपञ्चकोलकषट्पलेन वा मस्तुदशमूलकाथाढकद्वयेन च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं प्रयोजयेत् ॥

पलं यवक्षारस्य पलपञ्चकं पञ्चकोलानां मस्तुन आढकं दशमूलकाथस्याढकम् । घृतस्य प्रस्थ इति दशमूलषट्पलम् ॥

यवकोलकुलत्थपञ्चमूलकषायेण वा सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥

यवादीनां काथो घृतसमः सुरासौवीरकं मिश्रीभूतं घृतसममित्युदरिणो घृतानि ॥

सर्पिष्पानस्रस्ते च दोषे बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः स्नुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् । विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदारुप्रगाढम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा द्वित्रिगुणानुलोमनद्रव्यम् ॥

एवं सर्पिष्पानेन दोषे स्रस्ते प्राप्तशैथिल्ये बलवान् पुरुषो विरेचनार्थं मूत्रादिकं स्नुहीक्षीरयुक्तं शीलयेत् । अथवा शोधनादिगणनिर्दिष्टानां विरेचनद्रव्याणां कषायं शुण्ठीदेवदारुचूर्णप्रगाढं शीलयेत् । प्रगाढं घनम् । गुल्मोक्तं वा त्रिलवणादिचूर्णं द्विगुणैरन्यभागापेक्षयानुलोमिकद्रव्यैः कुम्भनिकुम्भादिभिः कृतं शीलयेत् । अथवा त्रिगुणानुलोमिकद्रव्यं त्रिलवणादिकम् ॥

पटोलमूलरजनीविळङ्गत्रिफलाः कर्षांशाः । कम्पिल्लकनीलिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद् द्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पिबेत् । जीर्णे च पेयामण्डपो रसाशी वा स्यात् । ततः षड्रात्रं सव्योषेण पयसाश्नीयात् । ततः सप्तमेऽहनि पुनश्चूर्णं पिबेत् । अनेन विधिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निबर्हयति । गुल्मभेदनानि च प्रयुञ्जीत ॥

पटोलमूलादिकं प्रत्येकं कार्षिकम् । कम्पिल्लकं कर्षद्वयम । नीलिनीफलं कर्षत्रयम् । त्रिवृता कर्षचतुष्टयं चूर्णयित्वा गोमूत्रेण पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे पेयामण्डपो वा स्याद्रसोदनाशी वा इत्येकमहः कृत्वा षड्रात्रमनौषध एव सव्योषेण पयसा भोज-

नमश्नीयात् । ततः सप्तमे दिवसे पूर्वप्रस्थानेन पुनः पटोलादिचूर्णं पिबेत् । पुनः षड्रात्रविधानेनाचूर्णक्षयम् । जातोदकान्यपि चिरकालप्ररूढत्वात् । सुबोधम "

वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादि - वचाहरिद्रादिवर्गद्रव्याणि पृथक्पालिकानि सूक्ष्मकल्कीकृतानि लवणानि च वज्रवृक्षक्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणे मृद्वग्निना घट्टयन् पाचयेत् । अविदग्धकल्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमङ्गुष्ठमात्रा गुलिका वर्तयित्वा यथाबलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् । एषा मूत्रवर्तिर्महारोगश्वासकासपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपाण्डुक्रमिकोष्ठारोचकाविपाकोदावर्तेषु परममगदम् ॥

वमनादिद्रव्याणि सूत्रनिर्दिष्टानि पृथक् पालिकानि । लवणानि च पृथक् पालिकानि । वज्रवृक्षक्षीरस्य प्रस्थमित्येतत् सर्वमूत्रगणे प्रक्षिप्य घट्टयंश्चालयन्मृद्वग्निना पचेत् । मूत्रगणोऽष्टौ गवादिमूत्राणि । तेषां प्रमाणं द्रव्यव्याप्यम् । एषा मूत्रवर्तिरुदरे त्रींश्चतुरो वा मासान् बलापेक्षया प्रयोज्या एषा च महारोगादीनां परमौषधम् । वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः । सुबोधम् ॥

कृतविरेचनश्च क्षामदेहोऽन्तरान्तरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमाजं वा व्योषयुक्तं शीलयेत्। दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकानागरं क्षीरेण पिष्टम् । सुरदारुचित्रकं वा सुरुङ्गां वा पुनर्नवं वा त्रिफलादन्तीरौहीतकनिर्यूहं वा व्योषक्षारोपेतं तत् स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

क्षामदेहश्च क्षामत्वनाशनाय व्योषोपेतमौष्ट्रकादिक्षीरं शीलयेत् । विरेचनाद्दोषशेषस्य पाचनार्थं चविकादिप्रयोगान् शीलयेत् । पुनर्नवान्तं क्षीरेण पिष्टम् । सुरुङ्गा मूर्वा । व्योषक्षारोपेतं वा त्रिफलादीनिर्यूहम् । तदेव स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

पुराणमन्नं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान् क्षीरं च दन्तीचित्रकविल्वङ्गचविकात्रिकटुकोपेतम् । तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् । पिप्पलीवर्धमानं वा सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी गुल्गुलुं वा । पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च । आत्ययिकांस्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत । सलिलं तु वर्जयेत् । आनाहोदावर्तयोर्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥

पुराणं चान्नं तक्रादींश्च तांस्तानर्शश्चिकित्सिताद्युक्तान् । दन्त्यादिचूर्णोपेतं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं पिप्पलीवर्धमानं वा रसायनविधानेन सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी सेवेत । गुल्गुलुं वा सुबोधम् । आत्ययिकाः साबाधाः । सलिलमुदरी पाने विवर्जयेत् । यथास्वमित्यात्मीयचिकित्सया ॥

वातकृतेषु पार्श्वशूलोपस्तम्भहृद्ग्रहेषु विल्वक्षाराम्भसा तैलं पाचयेत् । स्योनाकाग्निमन्थतिलकुतलकदल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलम् ॥

वातकृतेषूदरिणः पार्श्वशूलादिषु बिल्ववृक्षक्षारस्रुतेनाम्भसा तैलं विपाचयेत् । स्नोबाकादीनामन्यतमस्य वा क्षीरेण विपक्वं तैलम्॥

कफे पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां वा वाते बलवान् वातगुल्मोक्तक्रमेणैरण्डतैलं पिबेत् ॥

एरण्डतैलं च बातगुल्मविधानेन पिबेत् । कस्मिन्विषय इत्याह् । कफे वातेनावृते ताभ्यामिति कफपित्ताभ्यां वात आवृते । बलवानिति अबलस्यैरण्डतैलप्रतिषेधः ॥

लिम्पेच्च जठरमुदरिणां शिग्रुपलाशार्काश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारुभिर्मूत्रपिष्टैःसुखोष्णैः । वृश्चिकालीकुष्ठषड्ग्रन्थाद्विपुनर्नवधान्यनागरपञ्चमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् । प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥

शिग्र्वादिभिश्च मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैरुदरिणो जठरं लिम्पेत । वृश्चिकाल्यादिकाथैर्मूत्रैः परिषेचयेत् ॥

विरिक्तस्य चास्य सदाम्लानमुदरं साल्वलादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्टयेत् । एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति । तथापि पुनः सुविरिक्तस्याध्मानेऽम्ललवणान् सुस्निग्धान् निरूहान् दद्यात् । सोपस्तम्भे तु वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥

विरिक्तस्येत्यादि सुबोधम् । म्लानं विरेकात् त्यक्तकाठिन्यम् । साल्वल इति पद्मकादिस्वेदनाम । एवमिति वेष्टनेन । एतदिति जठरम् । तथापीत्यादि सुबोधम् । तीक्ष्णोष्णानिति निरूहान् । स्तम्भ एवोपस्तम्भः इति सामान्येनोदरिणां चिकित्सा ॥

अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्वेदिताङ्गं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् । कृतायां च संसर्ग्यां बलार्थं क्षीरमवचारयेत् । निवर्तयेच्च प्रागुत्क्लेशात् क्रमेण । ततो यूषरसादिभिर्मन्दाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्तिनं पुनः स्निग्धस्विन्नमास्थापयेद्विदार्यादिकाथेन चित्राफलतैलप्रगाढेन । तीक्ष्णोष्णाधोभागिकद्रव्ययुक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । संसर्गी पेयादिक्रमः । क्षीरेण बले लब्धे दोषोत्क्लेशात् पूर्वं क्षीरं निवर्तयेत् । न तु झटित्यपि तु क्रमेण । मन्दं स्तोकमम्लं डाडिमादि लवणं च येषाम् । विदार्यादिगणकाथश्चित्राफलतैलेन प्रगाढो घनः । चित्राफलानि द्रवन्तीफलानि तेषां तैलम् । अधोभागिकद्रव्याणि च विरेचनद्रव्याणि । तानि तीक्ष्णानि दाशमूलिके संमिश्र्यास्थापयेत् ॥

दीप्ताग्निं च बद्धमलमस्थिसन्धित्रिकपार्श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रूक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलोरुबूकतैलाभ्याम् । भोजयेच्चैनं जाङ्गलरसेन विदार्यादिशृतेन वा पयसा ॥

दीप्ताग्नित्वादियुक्तं रूक्षमनुवासयेत् । केनेत्याह । वातहराम्लद्रव्यसिद्धतिलतैलोरुबूकतैलाभ्याम् । ऊरुबूक एरण्डः । एनं चानुवासनार्हमुदरिणं जाङ्गलानां रसेन भोजयेत् । विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेण ॥

सरळमधुशिग्रुमूलकबीजस्नेहाश्च पानाभ्यञ्जनेन शूलघ्नाः । स्वेदयेच्चाभीक्ष्णं जठरम् ॥

सरळादिस्नुताश्च स्नेहाः पानेन चाभ्यञ्जनेन च शूलघ्नाः । सरळस्य देवदारुसदृशस्य पीडाख्यस्य स्नेहः । शेषयोर्बीजम् । सुबोधम ॥

अविरेच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूषरसवस्त्यभ्यङ्गसमभक्तौषधैः संशमयेत् ॥

अविरेच्यस्याल्पाग्निक्रूरकोष्ठादेरुदरिण : पयःप्रभृतिभिर्दोषं संशमयेत् । समभक्तमौषधं साम्नमिति पूर्वं प्रदर्शितम् । इति वातोदरम् ॥

पित्तोदारिणं मधुरविपकेन सर्पिषोपस्नेह्य श्यामात्रिवृत्त्रिफलाविपक्वेनानुलोम्यैनं मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्यूहेणास्थापयेदनुवासयेच्च ॥

पित्तोदरे प्रथमं मधुरद्रव्यसिद्धेन घृतेन स्नेहनं तदन्ते श्यामादिविपक्वेन विरेचनम् । एनमिति पित्तोदरिणं न्यग्रोधादिगणकाथेन प्रभूतमाक्षिकादिनास्थापयेदनुवासयेच्चेति प्रकरणान्न्यग्रोधादिसिद्धेनैव स्नेहेन ॥

दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरबस्तिभिः शोधयेत् ॥

दुर्बलं तु पित्तोदरिणं स्नेहविरेचनास्थापनाद्विनैव प्रागेवानुवास्य क्षीरबस्तिभिः कल्पे वक्ष्यमाणैः शोधयेत् । स्नेहादिविधाने च सूत्रस्थानस्य स्मर्तव्यम ॥

संजातबलाग्निं च स्निग्धं पुनःक्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुपूगशृतेन वा । सातलात्रायमाणाभ्यां वारग्वधेन वा सश्लेष्मणि पित्ते समूत्रेण सवाते तिक्तघृतान्वितेन पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् बस्तिकर्म चाचरेत् ॥

संजातबलाग्निमित्यादि सुबोधम् । पुनरित्यस्य स्निग्धमित्यनेन संबन्धः । सश्लेष्मणि पित्ते समूत्रेण पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् । सवाते पित्ते तिक्तघृतसंयुक्तेन पयसा विरेचयेत् । एवमेरण्डशृतं सत्रिवृत्कल्कमेकं क्षीरम् । द्वितीयं सातलात्रायमाणाभ्यां शृतम् । तृतीयमारग्वधशृतम् । मूत्रेण सह चतुर्थम् । तिक्तघृतेन सह पञ्चममिति सुबोधम् ॥

एभिरेव क्षीरैर्विदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् । पायसेन चोपनाहयेदुदरम् ॥

एषां क्षीराणामन्यतमेन विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेणान्नं भोजयेत् । अस्य च पित्तोदरिणः पायसेन क्षीरसिद्धेनान्नेनोदरमु-

पनाहयेत् बध्नीयात् वातादिहरणायेति पित्तोदरम् ॥

श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्ज्य त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिक्काथेनास्थापयेदनुवासयेच्च । कुलत्थयूषेण व्योषवता क्षीरेण वा भोजयेत् । स्त्यानकफोदरं क्षारमरिष्टांश्च तीक्ष्णान् पाययेत् । सततं च स्वेदयेत् । किण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥

श्लेष्मोदरे वत्सकादिगणशृतेनाज्येन स्नेहः । ततः स्वेदः । तदनन्तरं सुधाक्षीरसिद्धेनाज्येन विरेचनम् । ततः कट्वादिभिः संसर्ज्य पेयादिक्रमं कृत्वा त्रिकट्वादिभूयिष्ठेन मुष्ककादिक्काथेनास्थापयेत् । तत्सिद्धेन तैलेन पश्चादनुवासयेत् । सुबोधम् । स्त्यानकफोदरं घनश्लेष्मजठरम् । किण्वादिकल्कैर्जठरमुपनाहयेत बध्नीयात् । किण्वं सुराघनम् । इति श्लेष्मोदरम् ॥

सान्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् । सर्वमेवेत्येके सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् कृच्छ्रतमत्वाच्च । दोषोद्रेकतस्तु प्रतिकुर्वीत ॥

संसर्गजं तु यावत् संभाव्यते तावदुक्तमेव । सन्निपातोदरमसाध्यमिति चिकित्सायाः प्रत्याख्यानं कृत्वा चिकित्सेत् । येनासिद्धावयशसा योगो न भवति । चिकित्सा च प्राणेषु कण्ठगतेष्वप्यवश्यं कर्तव्या । एके आचार्या एवं मन्यन्ते यथा न केवलं सन्निपातोदरमेव प्रत्याख्याय चिकित्सेत् यावत् सर्वमप्युदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् । कुत इत्याह सर्वस्योदरस्य सर्वदोषात्मकत्वात् स्वभावेनातिकृच्छ्रतमत्वाच्चेति । यदा तु प्रतिक्रिया क्रियते तदा दोषोद्रेकमपेक्ष्यः । सुबोधम् ।'

सप्तलाशङ्खिनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्धमासं वा । महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥

सप्तला सातला । (नि) शङ्खिनी तिक्तका चित्रा यवतिक्ताक्षिपीतका । निर्यासोऽत्र क्काथः । मासमर्धमासं वेति पूर्वापराभ्यां संबध्यते महावृक्षक्षीरं सुधाक्षीरम् ॥

अथवाजगन्धाजशृङ्गीदन्तीद्रवन्तीस्वादुकण्टकपुनर्नवाझरसीवृश्चिकाळीमूषिकपर्णीमहासहाक्षुद्रसहावृक्षादनीभार्ङ्गीगृध्रनखीतण्डुलीयकदाडिममातुलुङ्गमूलकाथेन मदनफलैलाकुष्ठकुटिलरास्नाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैन्धवलवणितेनस्निग्धेनास्थापयेत् ॥

अथवाजगन्धादिकाथेन मदनफलादिकल्कगोमूत्राभ्यां संसृष्टेन सैन्धवेन च स्नेहयोगाच्च स्निग्धेनास्थापयेत् । स्वादुकण्टकोऽत्र गोक्षुरकः । (नि) कपित्थपत्रा झरसी निर्ज्वरा तुम्बपत्रिका । नक्राहिदंष्ट्रिका काळी वृश्चिकाळ्युष्ट्रधूमकः । मूषिकपर्णी द्रवन्ती । क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । वृक्षादनी । (नि) वन्दाकः स्याद्वृक्षरुहा सैवारोकामरूपकः । वृ-

क्षादिनीवटरुहा कामिन्यारोहिणी च सा ॥ वृक्षादिनीत्यन्वर्थनामा । गृध्रनखी तिन्दुकी । कुटिलं तगरम् ॥

तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र च जठरे ज्ञातीनाश्राव्य मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् । पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् । इक्षुगण्डिकां वा भक्षयेत् कृष्णसर्पेण दंशयित्वा वल्लीफलानि वा मूलकं वा ॥

एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेन निचयात्मके सन्निपातोदरे अशाम्यत्यातुरस्य ज्ञातीनाश्राव्य श्रावयित्वा मद्येनाश्वमारादिकल्कं पाययेत् । सर्वत्र च जठरे अशाम्यतीदं सर्वं कुर्यादित्यर्थः । पानभोजनेषु वा स्थावरं विषं निक्षिपेदातुरस्य । कृष्णसर्पेण दष्टामिक्षुगण्डिकां वा भक्षयेदातुरो वल्लीफलानि वा कूश्माण्डादीनि कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् । तथा वा मूलकम् ॥

एवं ह्यस्य दोषसंघातः स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्तते । तेनागदतां व्रजति । भवान्तरं वा ॥

एवं कृतेऽस्यातुरस्य स्थिरत्वादियुक्तो दोषसंघातः प्रमाथिना स्वभावेन विषेणाश्वेव बहिः प्रवर्तते । तेन प्रवृत्तेन कदाचिदगदतां निर्व्याधितां व्रजति । क्षीणत्वाद्वा भवान्तरं जन्मान्तरं वा व्रजति । पञ्चतां यातीत्यर्थः ॥

हृतदोषं च शीताम्बुपरिषिक्तं क्षीरयवागूं पाययेत् । ततस्त्रिवृद्वास्तुकमण्डूकपर्णीकालशाकयवशाकानामन्यतमं स्वरससाधितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुङ्मासमेकमश्नीयात् । तत्स्वरसमेव च तृषितः पिबेत् । ततः शाकैर्निर्हृते दोषे परतो दुर्बलाय कारभं क्षीरं प्रयुञ्जीत ॥

हृतदोषमिति विषेण त्रिवृतादिशाकानामन्यतमम् । स्वरसेन साधितमिति त्रिवृच्छाकं त्रिवृच्छाकस्य स्वरसेनैव साधितं वास्तुकशाकं वास्तुकस्वरसेनैव साधितमिति सर्वत्र योज्यम् । अम्लादिवर्जितं किञ्चिदेव स्विन्नमद्यात् । किञ्चिदस्विन्नमेव हरितकप्रकारेण । अनन्नभुगिति शाकवृत्तिरेव मासमेकं स्यात् । तृषितस्तु भुज्यमानस्यैव शाकस्य स्वरसं पिबेत् । सुबोधम् । कारभमौष्ट्रमिति वाताद्युदराणि ॥

प्लीहोदरे यथादोषमुपस्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां विध्येत् । रुधिरस्यन्दनार्थं च पाणिना प्लीहानं विमर्दयेत् । पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं समुद्रशुक्तिक्षारं पयसा पाययेत् हिङ्गु सुवर्चिकां वा । पलाशक्षारोदकेन वा यवक्षारम् ॥

प्लीहोदरे स्नेहस्वेदावनुबन्धकदोषानुगुण्येनैव । सिराव्यधे सूत्रोक्तप्रकारः सिरा-

याश्रावगमः । रक्तस्यन्दनाय प्लीहानं मर्दयेद्यथा ततो रक्तं स्यन्दति । नद्याविशुक्तिप्रतिषेधाय समुद्रपहणम् । हिङ्गु पयसा पाययेत् । सुवर्चिकां वा । यवक्षारं पलाशवृक्षक्षारोदकेन पाययेत् ॥

पारिजातकेक्ष्वाकपामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टम् । सौभञ्जनकनिर्यूहं वा पिप्पलीचित्रकसैन्धवचूर्णयुक्तम् । अम्लस्रुतं वा विडमागधिकाढ्यं पूतिकरञ्जक्षारम् । अग्निसादे तु त्रिलवणादिं क्षारानरिष्टांश्च पिबेत् । घृतं षट्पलं महाषट्पलं रोहीतकषट्पलं वा ॥

पारिजातकादीनां क्षारस्तैलेन संसृष्टः । पारिजातकं रोहितकम् । (नि) इक्ष्वाकुः । कटुकालाबुनी तुम्बा लम्बीक्ष्वाकुश्च शब्दितः । सौभञ्जनकषायं वा पिप्पल्यादियुक्तम् । अथवा पूतिकरञ्जस्य नक्तमालस्य क्षारमम्लेन काञ्चिकमद्यादिना स्रुतं गालितं विडपिप्पलीभ्यामालोड्य पिबेत् । सुबोधम् । महाषट्पलं दशमूलषट्पलम् । रोहितकषट्पलमनन्तरमेव रोहीतकत्वगित्यादिना पठितम् । सुबोधम् ॥

रोहीतकत्वक्पलानि पञ्चविंशतिं कोलप्रस्थद्वयं च तोये क्राथयेत् तेन क्राथेन तथा पालिकैः पञ्चकोलकैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहीतकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं साधयेत् । तत् परं प्लीहहितम् ॥

(नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । कोलं बदरम् । पञ्चकोलतुल्यत्वाद्रोहीतकत्वग्भ्यो गर्भे पञ्चपलानि भवन्ति ॥

रोहीतकलताः खण्डशः कल्पिताः हरीतकीश्च तोये गोमूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् । स रसः प्लीहगुल्मोदरकृमिमेहकामिलार्शांसि साधयति । एवमनुपशाम्यत्यमाप्तपिच्छोदके वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाग्निकर्म कुर्यात् ॥

व्यङ्गुलमात्रकल्पितानां रोहीतकलतानां हरीतकीनां च रोहीतकसमानानां सप्तरात्रं दोषाद्यपेक्षया तोये वा मूत्रे वासुतानां यो रसः स प्लीहोदरादीन् साधयति । एवमित्यादिना प्लीहोदरे अग्निकर्मप्रदर्शनम् । पिच्छा मण्डप्रायं पूर्वं प्रदर्शितमुदरे । उदकोऽस्वच्छम् । वातकफोल्बण एव न वाताद्युल्बणेऽग्निकर्म । इति वातप्लीहोदरम् ॥

पित्तोल्बणे तु जीवनीयघृतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुञ्जीत । पुनःपुनश्चः रुधिरमवसेचयेत् । यकृदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥

पित्तोल्बणे प्लीहि जीवनीयैः सिद्धं घृतं प्रयुञ्जीत । क्षीरवस्तयश्च विरेचनानि च । यकृदाख्योदरेऽप्ययमेव प्लीहोक्तक्रियाविभागो विधेयः ॥

बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवणमूत्रं तीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् । स्रंसनानि चान्नान्युदावर्तहराणि च तक्ष्णं च

विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नम् ॥

बद्धोदरे तु स्निग्धाय कृतस्वेदायातुराय तैलादियुक्तं तीक्ष्णं निरूहं दद्यादनु च तथाविधमेवानुवासनं स्रंसनान्यनुलोमनानि । सुबोधम् ॥

छिद्रोदरे स्वेदवर्ज्यं कफोदरवदाचरेत् । दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रूक्षतीक्ष्णौषधान् समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान् कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योजयेत् ॥

छिद्रोदरे स्वेदं विना सर्वं कफोदरचिकित्सितं विधेयम् । उदकोदरे पूर्वमेव तीक्ष्णादिगुणद्रव्यनिर्यूहादीन दीपनं कफघ्नं चान्नपानं योजयेदुदककृतानां दोषाणां विकाराणामपहरणार्थम् । निर्यूहः काथः । क्षारो भस्म ॥

एवमसिद्धौ बद्धच्छिद्रदकोदरेष्वश्मर्यामिव सुहृदां प्रकाश्य शस्त्रमवचारयेत् । तत्र बद्धच्छिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधो नाभेश्चतुरङ्गुलानि वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणमान्त्राणि निष्कास्य निरीक्ष्य बद्धगुदोदरस्यान्त्रप्रतिरोधकरं वालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् । परिस्राविणि शल्यमुद्धृत्यान्त्रपरिस्रावं विशोध्य तच्छिद्रं मर्कोटकैर्दंशयेत् । लग्नेषु च शिरस्सु कायमपनयेत् । ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् । यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् । अथ निवातमागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥

एवमित्युक्तक्रिययासिद्धौ त्रिषु बद्धाद्युदरेषु पृथग्विधक्रियोपयोगाय शस्त्रमवचारयेत् । आतुरसुहृत्प्रकाशनमश्मरीवत् । नाभेरधोऽधरभागे नाभितश्चत्वार्यङ्गुलानि परित्यज्य चतुरङ्गुलमात्रं पाटयेत् । तेन चान्त्राणि तथा परीक्ष्याणि यथा सन्निवेशं न त्यजन्ति । गुदबन्धहेतुमान्त्रस्य प्रतिरोधकं वालादिकमपहरेत । परिस्राविणीति छिद्रोदरे । तच्छिद्रं मर्कोटैर्वा दंशयेत् । सुबोधम् । क्षीरेणैव वृत्तिर्यस्य तम् ॥

दकोदरे सर्वेषु च जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः परिगृहीतस्याकक्ष्यातः पटवेष्टितोदरस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरमात्रमवगाढं विध्वा नाळीं निधाय दोषोदकमर्धमात्रमवसिञ्चेत् । ततो नाळीमुद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणं बन्धनेनोपचरेत् ॥

दकोदरनाम्न्युदरे सर्वेषु चोदरेषु चिरकालप्ररूढत्वाज्जातोदकेषु वातहर इत्यादिनोदकस्रावणविधिः । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । अङ्गुष्ठोदरमात्रमिति प्रमाणम् । व्रीहिमुखं नाम शस्त्रम् । तच्चोदकं सर्वं न स्रावयेत्सकृदपि त्वर्धमात्रमवसिञ्चेत् । अवसिञ्चनमवस्रावणम् । नाळी यन्त्रविधावुक्ता ।

सहसा सर्वस्मिन् विस्राविते तृष्णा ज्वरोऽङ्गमर्दोऽतीसारः श्वासः कासः पाददाहो वा जायते । पूर्यते च सुतराम् । अतस्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरं कृत्वा दोषोदकमल्पशो विस्रावयेत् । निस्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाविककौशेयचर्मणामन्यतरेण गाढतरं वेष्टयेत् । तथा नाध्मापयति वायुः । लङ्घयित्वा च यवागूमल्पस्नेहलवणां मात्रया पाययेत् । ततः परं षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेत् । ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत् । अन्यच्च मासत्रयमल्पलवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति । भवति चात्र ॥

सहसेत्यादिनार्धमात्रावसेचने हेतुः । सुतरां च पुनरुदकेन जठरं पूर्यते दुष्टत्वात् । तस्माद्दोषाद्यपेक्षया त्रिरात्रान्तरितं वा चतुरन्तरितं वा एवं पञ्चादिकमपि । पूरणप्रत्ययान्तानां त्र्यादीनामाचार्येण प्रयोगः कृतः । तथाविधानां रात्रिशब्देन सामानाधिकरण्येन पूरणमात्रेण रात्रेरेकत्वात् समाहारो न सिध्यति । न च विवक्षितार्थप्रतीतिस्तस्माच्चिन्त्यमेतत् । सुबोधम् । लङ्घयित्वा प्राप्तलङ्घनेन तु सर्वत्र । गतानुगतिका ॥

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरम् ॥
वर्ज्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यादिष्टे जितेन्द्रियः ॥

प्रयतोऽतियत्नवान् संवत्सरेणोक्तप्रकारेण जलोदरं विजयेत । किंभूत इत्याह वर्ज्येष्वत्यर्थोष्णाम्लादिषु यन्त्रितस्तद्प्राप्तिलक्षणयत्नपरः सन् । दिष्टे पथ्यत्वेनोद्दिष्टे क्षीरादौ नातियन्त्रितोऽर्थान्नाप्यत्यन्वितः अदिष्टेपीष्टाप्रतिषिद्धे जितेन्द्रियो न त्विन्द्रियवश्यः ॥

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ।
अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वत्र शस्यते ॥
वह्निर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ।
तस्माद्भोज्यानियोज्यानिदीपनानिलघूनिच
सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटूनि च ।
भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः॥
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥
स्वंस्वंस्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ।
अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥
गुळं तिलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः ।
आयासाध्वदिवास्वप्नयानयानानि च त्यजेत्॥

सर्वस्मिंश्चोदरे वातादिशमनी क्रिया इष्यते यतः सर्वमेवोदरं प्रायेण सन्निपातजमेव । सुबोधम् । एषामित्युदरिणाम् । तथेत्युक्तप्रकारेण । सर्वश्चोदर्यत्यर्थोष्णादिगुणं च त्यजेत् ॥

नात्यच्छसान्द्रमधुरं पाने तक्रं प्रशस्यते ।
सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करम् ॥
यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ।
त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुक्तं निचयोदरे ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
प्लीह्नि बद्धे तु हपुषायवानीपट्वजाजिभिः ।

सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमन्दवह्न्यतिसारिणाम् ।
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥

नात्यच्छादिगुणं च तक्रं पाने प्रशस्यते । तच्च तक्रं पिप्पलीलवणयुक्तं वाते । मरिचशर्कराभ्यां पित्ते । यवान्यादिभिर्युक्तं तक्रं कफोदरे । सन्निपातोदरे त्र्यूषणादिभिस्तक्रम् । मध्वादिभिः प्लीहोदरे । हपुषादिभिर्बद्धोदरे । छिद्रोदरे पिप्पलीमाक्षिकयुक्तं तक्रम् । सलिलोदरे व्योषयुक्तम् । गौरवादियुक्तानां वातश्लेष्मार्तानां तक्रममृतत्वाय कल्पते संपद्यत इत्यर्थः ॥

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ।
स्थैर्यकृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ॥
भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ।

इति चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ॥

सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं पश्चात् प्रयोगे निष्पन्ने शस्यते यतस्तत् क्षीरं स्थैर्यकृत्वादियुक्तं तथा तेन प्रयोगभेषजेन येषामपचितमङ्गं शरीरं तेषां क्षीरममृतायते । अमृतमिवाचरति जीवितदानेनेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य पाण्डुरोगस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पाण्ड्वामयिनमादौ कल्याणकपञ्चगव्यतिक्तकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् । डाडिमसारतः कुडवं धान्यकार्धकुडवं पिप्पल्यष्टमिकां शुण्ठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः कल्कीकृत्य तोयाढके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पाण्डुरोगगुल्मप्लीहार्शःश्वासकासमूढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं वन्ध्यानां संमतं दुःखप्रसविनीनां च ॥

पाण्ड्वामयी प्रथममेव कल्याणकादीनां घृतानामन्यतमं पिबेत् । डाडिमाद्यं सुबोधम् । डाडिमसारो डाडिमबीजानि अष्टमिकार्धपलम् । वन्ध्यानामप्रवृत्तप्रजानां प्रसवकाले या दुःखेन प्रसूयन्ते तास्तथोक्ताः ॥

दुरालभाचन्दनपटोलत्रायमाणागुडूचीकिराततिक्तरोहिणीघननिशाद्वयेन्द्रयवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्षिकैः क्षीराढके घृतप्रस्थं साधयेत् । पाण्डुरोगकामिलारक्तपि-

चज्वरदाहासृग्दरविस्फोटश्वयथुभगन्दरार्शो - घ्नम् ॥

दुरालभादिघृतं पाण्डुरोगादिघ्नम । कटुरोहिणी कटुका । निशाद्वयं दार्वीरजन्यौ ॥

स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वामयेत् । पुनश्च स्निग्धं मूत्रयुक्तं गव्यं माहिषं वार्धमासं पयः पाययेत् । मागधिकाशृतं वा । मूत्रसिद्धां वा त्रिफलाम् । सप्ताहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः । स्वर्णक्षीरीभद्रदारुनागरश्यामात्रिवृन्मूलानि तेनैव वा क्वथितानि । एभिर्वा शृतं पयः ॥

एवं पाण्डुरोगिणमेतैर्घृतैः स्निग्धं तीक्ष्णैरौषधैर्वामयेत् । पुनश्च वमने कृते स्निग्धं पाययेन्मासमर्धमासं वा गव्यं पयो माहिषं वा । अथवा मागधिकया पिप्पल्या शृतं पयः पाययेत् । त्रिफलां मूत्रेण सिद्धामापाकमामूत्रक्षयं क्वथिताम् । हरीतकीर्वा मूत्रेण कल्किताः । तेन मूत्रेणैव क्वथितानि स्वर्णक्षीर्यादीनि वा । एभिरिति प्रयोगौषधैः शृतं पयो वा ॥

वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागाः मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागार्धं च चूर्णितं सुखाम्बुना पीत्वा क्षौद्रमनुलिह्यात् । एतत् पाण्डुकामिलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्तकासश्वासा - नपोहति ॥

वत्सकादीनां समा भागाः । मूर्वा एकस्मादौषधभागाद्द्विगुणा । अतिविषा वत्सकाद्यन्यतमस्य भागस्यार्धेन । एतच्चूर्णमुष्णाम्बुना पत्वा पश्चान्माक्षिकं केवलं लिह्यात् । एतच्च पाण्ड्वादीनपोहति विनाशयति॥

त्रिकटुककाळतिललोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यैर्माक्षिकेण वटकान् कृत्वा तक्रानुपानान् पाण्डुरोगी भक्षयेत् । त्रिफलाव्योषकाग्निविळङ्गभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां तक्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पाण्डुरोगकामिलाकुष्ठार्शःशोफोदरप्लीहमेहहराः ॥

त्रिकटुकादीनां मिश्रितानां समम् । माक्षिकधातुर्वट्टमाक्षिकम् । माक्षिकं वटकीकरणाय । त्रिफलाद्ये हरीतक्यादीनां नवभागास्तावन्त एवायश्चूर्णस्य मध्वादिभिरुपयोगः । एतस्य नवायसस्य हृद्रोगादिहरत्वम् । अग्निश्चित्रकः । वेल्लं विळङ्गम् ॥

माक्षिकधातुचविकादारुदार्वीत्वग्ग्रन्थिकान् त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चूर्णाद् द्विगुणं च सुश्लक्ष्णं पृथङ्मण्डूरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा तस्मिंस्तत् क्षिपेत् । अनन्तरं च वटकान् कुर्यात् । ते तक्रानुपानमभ्यस्ताः परमौषधं पाण्ड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामिलामेहप्लीहाढ्यवातकफार्तानां च ॥

माक्षिकधात्वादिके माक्षिकधातुर्वट्टमाक्षिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।

त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि । तस्माद्द्विगुणं मण्डूरं लोहमलम् । सर्वत इति मण्डूरसहितात् चूर्णादष्टगुणं गोमूत्रं पक्तव्यम् । अस्मिंश्च वटकसम्पादनयोग्ये चूर्णं मण्डूरं च प्रक्षेप्तव्यम् । मेदसा आवृतो वायुराढ्यवातः ॥

शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पञ्चपलिकास्त्रिफलादयश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलापलाष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः । कुलत्थादियूषाशिना यथाग्न्यभ्यवहृतः समानः पूर्वेण । यक्ष्मविषविषज्वरकासश्वासापस्मारहरश्च ॥

शिलाजत्वादिना योगराजनाम्ना गुळिका । त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि घनेन मुस्तेन विनाष्टौ पलांशानि प्रत्येकं पालिकानि । ताप्यं वट्टमाक्षिकम् । अयोमलं मण्डूरम् । कुलत्थादय इत्यादिग्रहणेन सर्वाणि विदाहीनि संगृहीतानि ॥

त्रिफलाकुटजफलघनपटोलपिचुमन्दमहौषधकषायैर्मासमर्धमासं वा भाविता न्यष्टौ शिलाह्वयपलानि समसितान्युपकुल्यातुकाक्षीरीधात्रीफलकर्कटकशृङ्ग्यः पृथक् पलांशाः निदिग्धिकाफलमूलयोः पलं त्रिजातकात्रिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलयुक्तान् वटकान् वर्तयेत् । ते डाडिमाम्बुक्षीररससलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानन्तरोक्तान् रोगान् दारयन्ति । हृद्रोगगळरोगगरोदरासृग्दरभगन्दरगुल्मवर्ध्मशुक्रमूत्रदोषांश्च ॥

त्रिफलेत्यादिना वज्राभिधाननाम्ना गुळिका । त्रिफलादीनां पृथक् पृथक् क्वाथैः शिलाजतुनो भावना । मासेनार्धमासेन वा भावनानिष्पत्तिः । भाविताशिलाजतुसमा शर्करा । सुबोधम् । कुटजफलमिन्द्रयवः । घनो मुस्तम् । पिचुमन्दो निम्बः । महौषधं शृङ्गिवेरम् । अनन्तरोक्तान् रोगान् मण्डूरवटकोक्तान् रोगान् हृद्रोगादींश्च दारयन्ति । दारणाद्वज्राभिधानम् । असृग्दरं नारीषु रजोदोषस्तच्चोत्तरे वक्ष्यते । मूत्रदोषाः शुक्रदोषाश्च सर्वे मूत्रशुक्राश्रया व्याधयः ॥

द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्करार्धतुलां तवक्षीरीनागरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वामलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पचेत् । लेहीभूते शीते च तस्मिन् मधुप्रस्थमावपेत् । त्रिसुगन्धिकस्य कर्षत्रयं च चूर्णीकृत्य दर्व्या परिघट्य जातीपुष्पादिवासिते मृद्भाण्डे निदध्यात् । अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पाण्ड्वामयहृद्रोगकामिलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनपरानपि विरेकसाध्यान् व्याधीन् प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥

द्राक्षादिलेहं पाण्ड्वामयादिषु लिह्यात् ॥

भोजनं तु सात्म्यतः शालियवगोधूममुद्गजाङ्गलमांसानि पयो घृतं वृषपटोलवेत्रपर्पटकशाकं द्राक्षाडाडिमखर्जूरामलकरसानि। पानमनुपञ्चमूलसिद्धं वारि वाताधि-

के। घनह्रीवेरशुण्ठीसाधितं पित्तोत्तरे। श्लेष्मण्यरिष्टशीधुमार्द्वीकासवाः। सर्वत्र वा तक्रम्॥

सर्वस्य पाण्डुरोगिणः सात्म्यवशाच्छाल्यादिकं भोजनम्। पानं चेत्यादि सुबोधम्। अथवा सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि च तक्रम्।

बीजकसारप्रस्थम्। वरायाः पलानि पञ्चविंशतिः। पञ्च द्राक्षाया बलायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय पूतशीतेऽस्मिन् शर्करातुलां मधुप्रस्थं कर्षांशानि च चूर्णितानि व्योषव्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलावालुककुष्ठमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्वमैकध्यं यवपल्ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत्। अयं बीजकसारारिष्टः पाण्डुकामिलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचककासश्वासान् निवर्हति॥

बीजकेत्यादिना सारारिष्टः पाण्ड्वादीन् निवर्हति। बीजकमसनः। वरा त्रिफला। क्रमुकः पट्टिकालोध्रः। एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्। मधुकं मधुयष्टी॥

गण्डीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत्। अर्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथगर्धप्रस्थं कुटजत्वचश्च। कुडुबांशान् मुस्तारुष्करकृमिघ्नेन्द्रयवान्। पालिकान् पाठादन्तीमधुरसारास्नाशटीचित्रकान्। मृद्वीकार्धप्रस्थं च षोडशगुणे पादशेषमम्भसि विपाच्य रसमाददीत। तं पूतशीतं सितोपलातुलाद्वयेन लोहचूर्णप्रस्थेन च युक्तं मागधिकार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रन्थिकपलेनार्धपलिकैश्च मरिचविळङ्गैलवालुकैः प्रलिप्ते घृतकुम्भे निधापयेत्। मासमात्रं स्थितोऽयं गण्डीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात्। ग्रन्थ्यर्बुदकृमिहरश्च॥

गण्डीरारिष्टः सुबोधः। गण्डीरो महान् द्रुमप्रायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिप्रसिद्धः। सुधेत्यन्ये। त्रिफलाया द्रव्यत्रयस्य पृथगर्धप्रस्थम्। कुटजत्वचश्चार्धप्रस्थम्। मुस्तादिकं प्रत्येकं कुडुबभागम्। पाठादिकं तथैव पालिकम्। सर्वतः षोडशगुणमम्भः। मागधिका पिप्पली। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्। मागधिकादीन्युक्तमानानि श्लक्ष्णपेषितानि। घटप्रलेपाय॥

अथवा चव्यकुष्ठचित्रकप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणं गुळतुलां पिप्पलीप्रस्थत्रयं त्रिफलाप्रस्थत्रयं विळङ्गप्रस्थत्रयं कुडुबांशांश्च मरिचपरूषकद्राक्षाकाश्मर्यफलेन्द्रयवान् द्विपालिकानि च दन्तीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि प्रक्षिपेत्। ततो यवपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत्। एष मस्त्वरिष्टः पाण्डुरोगमेहस्थौल्यमेदोऽर्शोग्रहणीप्लीहशोफोदरभगन्दरहरः। परमं चाग्निदीपन इति।

भवति चात्र।

अथवा चविकाकुष्ठाभ्यां प्रलिप्ते भाजने मस्त्वादीनि प्रक्षिप्य यवराशौ पक्षं नि-

क्षिप्य यथाबलं मस्त्वरिष्टं पिबेत् । एष च पाण्डुरोगादिहरोऽग्निदीपनश्च । गतानुगतिका ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितम् ।
विकल्प्यमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥
स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥

अस्मिन्नध्याये पाण्डुरोगस्य प्रशान्त्यर्थं सामान्येन यच्चिकित्सितमुक्तं तद्विदुषा पण्डितेन पृथग्दोषबलं प्रति विकल्प्यं वातादिकेषु विभागेन । यद्यत्र पथ्यं तत्तत्र योज्यमित्यर्थः । एतदेव स्नेहप्रायमित्यादिना स्फुटीक्रियते ॥

मृदं निर्घातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः
बलाधानानि सर्पींषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत्॥

मृदमित्यादिना मृद्भक्षणपाण्डुरोगचिकित्सा । तत्रापि मृद्यावदपक्का कोष्ठे व्यवतिष्ठते तावत् कुतस्तद्विकाराणामुपशमः । तस्मात् प्रथममेव मृदः कायान्निर्यातनम् । पश्चात् पाण्डुरोगचिकित्सा । तां च मृदं तीक्ष्णैः संशोधनैः कायान्निर्घातयेत् । पश्चात् कोष्ठे शुद्धे सर्पींषि योजयेत् । तानि बलाधानानि बलस्योत्पादकानि भवन्ति ॥

व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥
वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम्
सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकाकृतान्

तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।

व्योषादिभिः कल्कीकृतैः क्षीरेण च स्नेहसमेन सर्पिर्विपक्वं मृत्तिकाकृतान् सर्वान् विकारान् प्रशमयति । केसरादिभिः शृतं घृतं तद्वत् गुणैर्व्योषादिवदित्यर्थः ॥

मृद्द्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भाविता मृदम् ।
विडङ्गेनातिविषया पाठया निम्बपल्लवैः ॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वयाथवा ।
मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥

यदा तु मृद्विषयं लौल्यं श्रद्धा भवति तदा तस्या मृदो द्वेषणार्थं विडङ्गादिभिर्भाविता मृदमस्मै दद्यात् । न केवलमेतत् कुर्याद्यावन्मृद्भेदेन यो दोषभेदस्तदनुगमात् भेषजं च योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । कषायरसमृद्भक्षणजेषु विकारेषु वातहरं भेषजं योज्यम् । ऊषरायां मृदि भुक्तायां पित्तहरम् । मधुरायां कफहरमिति ॥

कामिलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत्
पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कितः ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामिलापाण्डुरोगजित्
दन्तीचतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ॥
घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत् प्लीहाश्वयथुजिच्च सः ।
पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ॥
कामिलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ।
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ॥
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामिलाहरमुत्तमम् ।

कामिलायां तु पित्तघ्न उपक्रमो योज्यो यः पाण्डुरोगे न विरुध्यते । एतत् पाण्डुरोगकामिलामधिकृत्योच्यते । यथापथ्यानां शतस्य काथे पथ्यावृन्तानामेव शतं कल्कीकृतं दत्वा घृतं पचेत् । पथ्याया हरीतक्या वृन्तानि पत्राणि । दन्तीघृतं तद्वत् पथ्यादिवत् गुल्मादिजिदित्यर्थः । अस्य तु विशेषः प्लीहश्वयथुजित्वम् । स इति घृतप्रस्थः । सुबोधम् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । हरिद्रादिकं सुबोधम् ॥

गोमूत्रे द्विगुणे दार्वीकल्कार्धपलसाधितः ।
दार्वीपञ्चपलकाथे कल्के कालीयके परः ॥
माहिषात्सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परःपरे ।
सिद्धं कालीयककाथे सनिशं चोत्तरे हितम् ॥

माहिषात्सर्पिषः प्रस्थो द्विगुणेन गोमूत्रेण दार्वीकल्कार्धपलेन च साधित एको भवति । अपरश्च माहिषात्सर्पिषः प्रस्थो दार्व्याः पञ्चपलस्य काथे कालीयके च कल्के स्नेहाच्चतुर्थांशे भवति कोऽनयोः सर्पिःप्रस्थयोर्विषय इति पृष्ट आह । पूर्वो गोमूत्रपकः पूर्वे पाण्डुरोग इत्यर्थः । परो दार्वीकाथसिद्धः परे रोगे कामिलायामित्यर्थः । कालीयकं पीतचन्दनम् । उत्तरे च कामिलाख्ये कालीयकादिसिद्धमपि हितम् ।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ।
सत्र्यूषणं विल्वमात्रं पाययेत् कामिलापहम् ॥
पिबेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ।
कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥
सशर्करां त्रिभाण्डीं वा गवाक्षीं वा प्रयोजयेत्

इक्ष्वादीनामन्यतमस्य रसेनारग्वधं समेन त्र्यूषणेन युक्तं कामिलापहं भिषगातुरं पाययेत् । विल्वमात्रं मरिचादियुक्तं सन्मात्रशब्देनाचार्यः पलस्य दोषाद्यपेक्षया ऊनस्याधिकस्य वा प्रयोगमुपदिशति । निकुम्भस्य दन्त्याः द्विगुणगुडम् । कुम्भो द्रवन्ती । तस्याश्चूर्णं त्रिफलायाः कषायेण पिबेद्वा । सुबोधम् ॥

त्रिफलायागुडूच्यावादार्व्यानिम्बस्यवारसम्
प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामिलार्ताय योजयेत् ॥
तिलपिष्टनिभं यस्तु कामिलावान् सृजेन्मलम्
कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥

त्रिफलादीनामन्यतमस्य रसं कथितगृहीतं कषायं माक्षिकेण युक्तं कामिलार्ताय प्रातः प्रातर्योजयेदिति समान्येन कामिलायाश्चिकित्सा । तिलपिष्टेत्यादिना विशेषेण ॥

रूक्षशीतेत्यादिना कामिलायाः शाखाश्रयणकारणं लिङ्गं चिकित्सा च क्रमेणोच्यते ॥

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामचलनिग्रहैः ।
कफसंमूर्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः
क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥

रूक्षादिभिः सर्वैः श्लेष्मणा संमूर्छित एकत्वमापन्नो वायुः कुपितो यदा पित्तं कोष्ठात् बहिः क्षिपेत्तदा हारिद्रनेत्रत्वादिमानातुरः साटोपविष्टम्भो भवेत् । गुरुणा च हृदयेनोपलक्षितो भवेत । शाखासमाश्रिते च पित्ते ऽन्तरल्पे सति दौर्बल्यादिभिरातुरः क्रमेणानुषज्येत ॥

रसैस्तं रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥
भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।
सबीजपूरकरसं लिह्याद्व्योषं तथाशयम् ॥
स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।
वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥
निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामिलिको विधिः

तं तथाविधं शाखाकामिलिनं रूक्षत्वादियुक्तैः शिख्यादीनां मांसरसैः शुष्कमूलकादिजैश्च यूषैरन्नं भोजयेत् । तस्य चाहारौषधादिकं सर्वं भृशमतिशयेनाम्लत्वादियुक्तं शस्यते । व्योषं च बीजपूरकस्य रसेन लिह्यात् । तथेत्युक्तेनोपक्रमेणान्तर्वातश्लेष्माणि जिते पित्तं शाखाभ्यः स्वमाशयं स्थानमेति । तेनेति पित्तेन । अस्येति रोगिणः । कामिलिक इति सामान्यकामिलामधिकृत्योक्तः कार्यो विधेयः ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामिलायां शिलाजतु ।
मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं वाथ हिरण्यजम् ॥

गोमूत्रेणेत्यादिना कुम्भकामिलायाम् । सुबोधम । माक्षिकधातुर्वैट्टमाक्षिकम् । हिरण्यजं किट्टं सुवर्णमलम् ॥

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ।
महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्धात्रीरसेन तु ॥
त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादुपित्तानिलापहम्
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ॥
यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ।
मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥
कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ।
पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥
पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ।

इति चिकित्सिते अष्टादशोऽध्यायः ॥

यस्तु हलीमकी स गुडूचीस्वरसक्षीराभ्यां साधितेन सिद्धेन महिषीहविषा स्निग्धदेहः सन्नामलकरसेन त्रिवृतां पिबेत् । तया च विरिक्तो यत्किञ्चित् पित्तानिलहरं मधुरं च तदद्यान्नान्यत् किञ्चित् । द्राक्षालेहः पूर्वमस्मिन्नेवाध्याय उक्तः । यापनादीनि कल्पे वक्ष्यन्ते । पिप्पल्याद्यन्यतमं पयसा प्रयुञ्जीत सर्वं दोषबलानतिक्रमेण च । यश्च कुशलो भिषक् स शोफोक्तमपि क्रियाक्रमं सम्यग्विकल्प्य पाण्डुरोगेषु प्रयुञ्जीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सितेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वयथोश्चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

श्वयथुषु दोषजेषु सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुबद्धेषु लङ्घनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् । स्नेहजेषु विरूक्षणान्यौषधानि । विरूक्षणोत्थेषु स्नेहनानि । तत्रामजेषु लङ्घितवतो लघ्वन्नमशितस्य भद्रदारुनागरमरिचप्रतिविषाविळङ्गेन्द्रयवानुष्णाम्बुना । नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्वो वा । पञ्चकोलकाजाजीनिदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा । मूत्रवर्तिं वा नवायसं वा । गुरुभिन्नपुरीषस्तु तक्रं सव्योषसौवर्चलक्षौद्रम् । गुळहरीतकीं वा शीलयेत् ॥

श्वयथुषु दोषजेष्विति निजेषु सर्वसरेष्विति देहव्यापिषु । सुबोधम । भद्रदार्वादीनुष्णाम्बुना । तेनैव नागरादीनि वा पञ्चकोलादीनि वा । मूत्रवर्तिरुदरोक्ता । नवायसचूर्णस्त्रिफलादिः पाण्डुरोगोक्तः । शीलयेदिति चिरकालमभ्यसेत् ॥

इतरस्त्रिवृत्त्र्यूषणकटुरोहिण्ययश्चूर्णानि त्रिफलाक्वाथेन । व्योषयवक्षारायोरजांसि वा । विभीतककल्कं वा तण्डुलाम्बुना । गुल्गुलुं वा गोमूत्रेण । हरीतकीं वा । तुल्यगुडां वा शुण्ठीं पुनर्नवकषायानुपानाम् । आर्द्रकं वा तुल्यगुळमर्धपलाभिवृद्धं पञ्चपलप्रकर्षं प्रयुञ्जीत । मासमयं प्रयोगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकाग्निसादगुल्मोदरप्रमेहपाण्डुकामिलामनोविकारानपहरति । आर्द्रकरसं वा शालिक्षीराहारः पिबेत् ॥

इतर इति लघुबद्धपुरीषः त्रिवृदादीनि त्रिफलाक्वाथेन । व्योषादीनि वा । विभीतककल्कं तण्डुलाम्बुना । गुल्गुलुं गोमूत्रेण हरीतकीं वा । पुनर्नवकषायमनुपानं यस्यास्तुल्यगुळायाः शुण्ठ्यास्ताम् । अयमिति मिश्रयोरर्धपलाभिवृध्या पञ्चपलप्रकर्षो मासं प्रयोगः । पञ्चपलानि सगुळस्य सतः । मनोविकारा ये केचन संतर्पणोत्था मनोवहस्रोतोदुष्टिप्रभवाः । सुबोधम् ॥

निवृत्तामदोषः शृतानि पयांसि सर्पींषि च । त्रिकटुकैरण्डश्यामामूलैः सिद्धं क्षीरम् । महौषधमुरुङ्गीमूलाभ्यां वा । वर्षाभूमयूरकपञ्चकोलैर्वा । कुम्भनिकुम्भव्योषाग्निकैर्वा । करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् । गोमूत्रं महिषीमूत्रं दा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥

एभिस्तीक्ष्णैर्निवृत्तामदोषः शृतानीत्यौषधैः पयांसि सर्पींषि च पिबेदिति संबन्धः । त्रिकटुकमहौषधवर्षाभूकुम्भादीनि चत्वारि क्षीराणि । श्यामामूलं त्रिवृन्मूलम् । महौषधं शुण्ठी । मुरुङ्गीमूलं मूर्वामूलम । वर्षाभू

पुनर्नवा । मयूरमपामार्गः । कुम्भनिकुम्भौ दन्तीद्रवन्त्यौ । अग्निकाश्चित्रकः । सुबोधम् ॥

डाडिमयवानीयवानकधनिकापाठाम्ल-वेतसमरिचपञ्चकोलविल्वफलयावशूकानक्ष - मात्रान् सलिलाढके विपाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहाग्निसादहरम् । अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत । तच्चित्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वेण ॥

डाडिमाद्यमपि घृतं सुबोधम । चित्रकचूर्णेन सह जाताद्दध्नो मथिताद्यन्नवनीत तच्चित्रकमूलचूर्णगर्भं चित्रककल्कसहोषितेन तक्रेण सह सिद्ध पूर्वेण डाडिमादिना समानम् ॥

यथादोषोच्छ्रयं च धान्वन्तरं कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि वा तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥

यथादोषोछ्रयमित्युछ्रितदोषानुगुण्येन धान्वन्तरादीनामन्यतमं घृतं पाययेत् । धान्वन्तरं प्रमेहोक्तम । कल्याणकमुन्मादोक्तम् । पञ्चगव्यमपस्मारोक्तम् । तिक्तमहातिक्ते कुष्ठे॥

दशमूलकाथकंसे पथ्याशतं गुळतुलोन्मिश्रमधिश्रयेत् । लेहीभूते तत्र त्रिकटुकत्रिजातकयवक्षारचूर्णं प्रक्षिपेत् क्षौद्रार्धप्रस्थं च । एता दशमूलहरीतक्योऽतिप्रवृद्धमपि श्वयथुमुदरारोचकाविपाकपाण्डुरोगगुल्ममेह - श्वासकासकार्श्यामवाताम्लपित्तमूत्रशुक्रदोषांश्च निघ्नन्ति ॥

दाशमूलिके दशमूलपलानि द्वात्रिंशत्तः षोडशगुणं जलं सद्वादशानि पञ्चपलशतानि चत्वारि कंसानि भवन्ति । कथितशेषः कंसमष्टाविंशदधिकं पलशतम् । दशमूलेन सह हरीतकीनां काथनममनस्थीनां च पुनर्गुडेन सह कषाये प्रक्षेपः । आगस्त्यवदविच्छिन्नपारम्पर्येण लेहीभूते त्रिकटुकादिचूर्णं तथा क्षिपेद्यथा लेहता न नश्यति ॥

शटीपुष्करमूलकारवीचित्रकाजाजीजीवन्तीविल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्नान्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् । स्पर्शसुखांश्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् ॥

शट्यादिभिः काथादिप्रयुक्तैः परिगृहीतानि संस्कारेणात्मीकृतानि घृतेन तैलेन वा भृष्टान्यल्पस्नेहादीनि पेयायूपादीन्यन्नानि कल्पयेत् । स्पर्शसुखांश्चाभ्यङ्गादीन् ॥

शैलेयस्थौणेयकश्रीवेष्टकागरुदेवदारु - हरेणुकाकुष्ठध्यामकपत्रकमांसीमागधिकाव - न्यधान्यतालीसपत्रकचतुर्जातकपलाशाम्बु - दाम्बुप्रियङ्गुस्पृकानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यङ्गं पचेत् । तैश्च प्रदेहं कुर्यात् । सर्षपसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्गेष्टाभिश्च । केवलैर्वाक्षमज्जाभिः ॥

शैलेयकादिभिस्तैलमभ्यङ्गार्थं पचेत् । तैरेव च जलपिष्टैः प्रदेहं कुर्यात् । शैलेयं शिलापुष्पम । (नि) स्थौणेयं शुकबर्हाख्यं क-

नीयं तैलपीतकम । श्रीवेष्टको वायसिको दधिश्यावश्च शब्दितः । ध्यामकं रोमिकम । अम्बुदं मुस्तम् । अम्बु बाळकम् । (नि) अरेणुकागजपुत्री चर्माणिकपिलाद्विजा । कपिलोला पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥ स्पृहास्रुग्बाह्मणी देवी मालालाकायिकागुरुः । सर्षपादिभिरपि तैलप्रभेदश्च ॥

विशेषतश्चैकाङ्गजेषु पुनर्नवहिंस्राकोशातकीकरवीरकिंशुकातिविषर्धिवृद्धिमूषिकपर्णीहस्तिकर्णनळिकानाकुलीस्थूलकाकादनीसालत्रिफलादेवदारुलोध्रतालपर्णीदशपात्रिकाजयन्तीभिः प्रलेपः ॥

विशेषत इत्यनेनैतत् प्रदर्श्यते । यथा । सर्वाङ्गजविहितमप्येकाङ्गजे श्वयथौ यद्यपि हितं तथापि पुनर्नवादिकं विशेषेण । हिंस्रा मांसी । (नि) धामार्गवः कोशफला राजकोशातकी तथा । कटुकोशातकी ज्ञेया जालिनी कृतवेधनम ॥ किंशुकः पलाशवृक्षः । ऋद्धिः पीतपुष्पा । लोहितपुष्पा प्रसिद्धा । वृद्धिर्लक्ष्मीः । मूषिकपर्णी वृषकर्णी । हस्तिकर्णः रक्तैरण्डः । (नि) नळिका विद्रुमलता कपोतचरणा नळी । नाकुली सर्पसुगन्धा । स्थूलकाकादनी स्थूलकाकनासाख्या ; गुञ्जाभिहिता । तालपर्णी ताली । दशपत्रिका विशाला । (नि) जयन्त्यावर्तिकापत्रा जयनामासुराजिता ॥

मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिम्बवर्षाभूक्काथेन वा स्नानम् ॥

मूलककथितोष्णोदकेन स्नानम । वृक्षकादिकथितेन वा । वृक्षकः कुटचः नक्तमाल आरग्वधः । इति सामान्येन श्वयथौ ।

अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरण्डतैलं वार्धमासं मासं वा पिबेत् । एरण्डतैलमेव च विड्वातसङ्गे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा । वातहराभ्यङ्गस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् । विशेषेण चैकाङ्गगे मातुलुङ्गाग्निमन्थशुण्ठीदेवदारुहिंस्राप्रलेपः ॥

अथेत्यादिना वातादिषु विशेषेण । त्रिवृत इति स्नेहत्रयस्य नामोक्तम् । मूत्रैणैरण्डतैलम । एवशब्दोऽन्यस्नेहनिषेधाय । प्राग्भक्तमेव पयसा रसैर्वा सहितमेरण्डतैलम् । वातहरैर्द्रव्यैरभ्यङ्गादि कुर्यात् । अभ्यङ्गः स्नेहलेपः । विशेषेण चैकाङ्गगेऽनिलज इति बोद्धव्यम् । मातुलुङ्गादिभिः प्रदेहः । हिंस्रा मांसी । इति वातज उक्तम् ॥

पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पिबेत् । तिक्तकं वा । मूर्छारतितृड्दाहेषु क्षीरम् । तदेव तु स्रंसनार्थी मूत्रयुक्तम् । अभयामरदारुमधुककटुकादन्तीचन्दननिचुळपटोलमूर्वादार्वीत्रायमाणोपकुल्याविशालाक्काथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषवीसर्पज्वरदाहपिपासान्तःसंतापसंनिपातानुपशमयति। घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमञ्जिष्ठामृणाळचन्दनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यङ्गादीन् ॥

पैत्ते सुबोधम् । मूर्छादिषु पैत्ते केवलमेव क्षीरं पिबेत । स्रंसनार्थीति शोध्ये

पित्ते तदेव क्षीरं मूत्रयुक्तम् । अभयादीनां क्वाथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथ्वादीनुपशमयति । मधुकं मधुयष्टी । निचुळं जलवेतसम् । उपकुल्या पिप्पली । विशाला गवाक्षी । पैत्ते घृतादिभिरन्यैश्च शीतवीर्यैरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत् । इति पित्तज उक्तम् ॥

कफोत्थे त्वारग्वधादिसाधितं तैलं पिबेत् । क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च । भल्लातकचित्रकव्योषविळङ्गबृहतीफलानि पृथक् प्रस्थांशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोमयाग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् । तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोपलातुलया च युक्तमग्निकमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भाण्डे समावाप्य वैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् । ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो भल्लातकारिष्टः शोफोदरार्शोभगन्दरग्रहणीकृमिकुष्ठमेहकार्श्यकिक्कसान् सत्वरमपनयति ॥

कफोत्थ इत्यादि सुबोधम् । भल्लातकारिष्टः शोफादीनपनयति । अच्छं सुप्रसन्नं काञ्जिकम् । शुष्कद्रव्याणां प्रस्थः षोडशपलानि । काञ्जिकस्य द्रोणः पञ्चपलशतानि द्वादशपलसहितानि । मस्तुनः कलशमिति द्रोणस्यैव नाम । अग्निकश्चित्रकः । समावाप्य निक्षिप्य । वैहायसमाकाशस्थापितत्वादवलम्ब्य शिक्यम् ॥

त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाष्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं गुळतुलामुदकद्रोणं च मधुलिप्तभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताहं शीते धारयेत् । अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वेण । पुराणपिण्याककृष्णाशिग्रुत्वगतसीसिकताः मूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् । एकाङ्गगे तु काळासरळाजभृङ्ग्यजगन्धाश्वगन्धैकैषिकाः । शुण्ठीकुलत्थतक्कारीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने । चण्डागरुणी विलेपने ॥

त्रिफलादीनां फलसंख्यया प्रत्येकं शतम् । मधुलिप्तभाजनस्थं धारयेदिति संबन्धः । नाम्ना अष्टशतारिष्टोऽयं यतो हरीतक्यादिद्रव्याण्यष्टशतानि भवन्ति । पूर्वेण भल्लातकारिष्टेन समानस्तुल्यः । सुबोधम् । अतसी क्षुमा । एकाङ्गगे तु शोफे काळादीर्मूत्रपिष्टाः सुखोष्णाश्च प्रलेपे दद्यात् । काळा मञ्जिष्ठा । अजशृङ्गी विषाणी । एकैषिका मांसी । शुण्ठ्यादिसिद्धे मूत्रजले स्नानाय हिते । अर्जकः कुठकः । विलेपने चण्डागरुणी । चण्डा चोरकः ॥

संसर्गसन्निपातयोर्यथादोषोदयमिदमेव साधनम् । एकदेशाश्रये च श्वयथौ यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतेति । भवति चात्र ॥

इदमेव पृथग्दोषोक्तं साधनं संसर्गे सन्निपाते च दोषोद्रेकानतिक्रमेण मिश्रीकृत्य योज्यम् । यस्तु श्वयथुरेकदेशेऽङ्गस्याश्रितस्तस्मिन्यथासन्नं वमनादीन् कुर्वीत । ऊर्ध्वनाभिजे वमनमधोनाभिजे विरेचनं बस्तिश्च । शि-

रोगे नस्यमिति यथासन्नशब्दार्थः । औषधिना कृते शोफे रक्तावसेको दोषापेक्षमनेकधा । गतानुगतिका ॥

प्राय इत्यादिनागन्तुशोफचिकित्सा ॥

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः
शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ।
विसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च
कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥

अभिघातान्मारुतः सरक्तः प्रायो दुष्यति । स च दुष्टः सरागं शोफं विकरोति । प्रायोग्रहणमन्यानुबन्धज्ञापनार्थम् । तत्राभिघातजे विसर्पचिकित्सितं कार्यमन्यच्च यत्किञ्चिद्वातशोणितनुत्तच्च । उभयत्रापि दोषानुबन्धघ्नत्वे विशेषःसंभवत्येव विषजे शोफे विषघ्नं कर्म कार्यम् ॥

ग्राम्याब्जानूपपिशितमबलंशुष्कशाकंतिलान्नं
गौडंपिष्टान्नंदधिसलवणांपिच्छिलंमद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरंसमशनमथोगुर्वसात्म्यंविदाहि
स्वप्नंचारात्रौश्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनंच ॥

इति चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सर्वश्च श्वयथुगदवान् ग्राम्यादिपिशितं शुष्कशाकादिकं च वर्जयेत् । ग्राम्यं जनपदमध्यचारिप्राणिजम् । अब्जस्यानूपत्वेऽपि वर्जनीयप्राधान्यात्त पृथग्ग्रहणम् । अबलं दुर्बलप्राणिजम् । गौडं पानकम् । पिष्टान्नं पिष्टकृतं यत् किञ्चित् । सलवणमिति केवलमपि लवणं वर्जयेद्वर्जने सहभावः । पिच्छिलं क्लिन्नरूपम् । मद्यं चाम्लम् । धाना भृष्टयवम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । समशनं मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् । गुरु यत्किञ्चित् गुरुत्वादियुक्तम् , दिवास्वप्नं मैथुनं च सर्वदेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य विसर्पस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेष्वेव सर्वविसर्पाणां लङ्घनं रूक्षणं सिरामोक्षणमुल्लेखनं विरेचनं च कुर्यात् । न तु कदाचिदपि स्नेहनम् ॥

विसर्पाणामाशु बाधावहत्वात् पूर्वरूपदर्शन एव लङ्घनादिकं कुर्यात् । रूक्षं यत्किञ्चित् । उल्लेखनं वमनम् ॥

निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पींषि तिक्तकत्रायमाणाघृतादीनि पाने द-

द्यात् । तत्र मदनेन्द्रयवपटोलपिचुमन्दमधुकेक्षुरसान् वमनेऽवचारयेत् । द्राक्षात्रिवृत्त्रिफलात्रायमाणा विरेचने ॥

निरामे क्षीणकफे च तिक्तकादीनि शीतवीर्याणि घृतानि क्वाथादिना दद्यात् विसर्पे च यदा वमनं तदा मदनादिभिरेव । विरेचनं द्राक्षादिभिः ॥

मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्याकक्रुष्णगन्धावंशार्तगळान् लेपसेकेष्वनिलजे- ह्रस्ववद्वल्लीकण्टकपञ्चमूलानि च ॥

मुस्तादीनि लेपे सेके च । (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही वरमालिका । कृष्णगन्धा सौभञ्जनः । आर्तगळः सहचरो नीलः । हिन्ताल इति केचित् । अनिले ह्रस्वपञ्चमूलम् । वद्पञ्चमूलं वल्लीपञ्चमूलं कण्टकपञ्चमूलं च लेपसेकेषु । चशब्दोऽनिले मुस्तादिसमुच्चयाय ॥

पित्ते तु कमलोत्पलशैवालपङ्कदूर्वामृणाळशृङ्गाटककशेरुकशर्कराह्रीबेरकुचन्दनमुक्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौण्डरीकमधुकपद्मकघृतक्षीराणि न्यग्रोधादिं च ॥

पित्ते कमलादिं न्यग्रोधादिं च लेपसेकेषु । पङ्कः कर्दमः प्रसिद्धः । अमृणाळमुशीरम् । मृणाळं बिसाङ्कुरं वा । ह्रीबेरं वाळकम् । पयस्या क्षीरिका ॥

श्लेष्मण्यजगन्धाश्वगन्धासरळकाळैकैषिकागरुचोचरास्नावचाशीतशिवेन्द्रवल्लीगोमूत्राणि वरणादिं च ॥

श्लेष्मणि विसर्पे अजगन्धादीनि वरणादिगणं च । सरळं देवदारुसम पीडाख्यम् । काळा मञ्जिष्ठा । एकैषिका मांसी । शीतशिवो मिसिः । इन्द्रवल्ली शाकविशेषः ॥

संसर्गे यथादोषबलं विकल्पयेत् ।

एतदेव पृथग्दोषचिकित्सितं दोषबलानुगुण्येन विकल्पयेत् । संसर्गो यत्र दोषयोर्मिश्रीभावमात्रम् । न त्वग्निविसर्पादिप्रादुर्भावः । यस्माद्द्वन्द्वजेष्विति पुनर्वक्ष्यति । तत्राग्निविसर्पादयोऽभिमताः । अन्यथा विशेषेणेत्यादिना निर्धारणं न युज्यते ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रूक्षा विशीताः प्रलेपपरिषेकाः ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे विसर्पे पित्तस्थानगते वा सामे विसर्पे रूक्षा विशीताश्च प्रलेपाद्या हिताः । विशीता इति स्पर्शेऽम्बुवत् शीतानां प्रतिषेधः । उष्णप्रतिषेधो विसर्पत्वादेव । तेनानुष्णाशीतत्वमभिमतम् ॥

पित्त तनवः सुशीताः सघृता वस्त्रान्तरिताः क्षणे क्षणे चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥

पित्तेऽधिके यदा लेपादयो युज्यन्ते तदा तनव इत्यादिकाः । वस्त्रान्तरिता इत्यङ्गे वस्त्रं दत्वा वस्त्रान्तरितो लेपः शीतो लघुश्च ।

ऊष्माणं च न निगृह्णातीत्यवगन्तव्यम् । अन्ये प्रयोज्याः पूर्वदत्तास्त्यक्त्वा ॥

द्वन्द्वजेषु यथायथं दोषांश्चिकित्सेत् । विशेषेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् । ग्रन्थिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवेक्ष्य प्राग्लङ्घनादीनि विरेचनान्तानि शमनानि च योजयेत् । ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥

द्वन्द्वजेषु दोषानुगुण्येन चिकित्सेत् । सुबोधम् । ग्रन्थिविसर्पे प्राग्लङ्घनादीनि विसर्पपूर्वरूपोक्तानि योजयेत् । तेषु योजितेषु वातश्लेष्मघ्नं कर्म ॥

शूले च तदास्निग्धाम्लोष्णाभिरुत्कारिकाभिर्ग्रन्थीनामुपनाहनम् । वातकफविसर्पोक्तैश्च लेपस्तैरेव वा सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः । लिम्पेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन नक्तमालत्वचा वा । विभीतकेन वा विजयाक्षनागबलाग्निमन्थभूर्जग्रन्थिवंशपत्राणां वा ॥

शूले ग्रन्थीनामुत्कारिकाबन्धः । उत्कारिका पिष्टपिण्डी । उपनाहो बन्धः । तैरिति वातश्लेष्मोक्तैः । सुबोधम् । विजयादीनां वा कल्केन । विजया हरीतकी ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कस्नुहीक्षीरभल्लातकास्थिभिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति । दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रन्थौ त्रिफलां प्रयुञ्जीत । मधुपिप्पलीर्वा । मुस्तासक्तुभल्लातकानि वा । शीधुमधुशर्करान् वा । मातुलुङ्गरसानुविद्धां मदिरां वा । गिरिजतु वा गुल्मभेदनं वा । ताम्रलोहोपलादिपीडनं वा । जत्रूर्ध्वगते तीक्ष्णधूमवमनानि च ॥

दन्त्यादिभिरुष्णैः प्रदेहः शिलामपि भिनत्ति । किंपुनर्ग्रन्थिमित्यर्थः । दीर्घेत्यादि सुबोधम् । प्राधान्यमुखेन प्रयोगः । गिरिजतु शिलाजतु । जत्रोरूर्ध्वगते ग्रन्थिविसर्पे तीक्ष्णानि धूमानि वमनानि च ॥

तथाप्यभेदे क्षारेणाग्निना वा दहेत् । पाटयित्वा वा शस्त्रेण परिशोधयेत् । विदग्धं वा रक्तमपनीयापनीय पुनःपुनः स्वेदयेत् । एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातश्लेष्मणि चोत्तिष्ठेत ॥

तथापीत्यादिना सामान्येन ग्रन्थिविसर्पे विदग्धं पाकाभिमुखं रक्तं तदपनयनं ग्रन्थीनां स्वेदौषधत्वात् तद्योग्यतापादनाय । पर्यायेण परिवृत्या । पुना रक्तपित्ते पुनर्वातश्लेष्मणि च उत्तिष्ठेत चिकित्सायां यत्नं कुर्यात ॥

सर्वस्मिन् विसर्पे पर्यागते विदारिते च व्रणवत् । तैलं च दार्वीविडङ्गकम्पिल्लकैः ग्रन्थिव्रणसाधनं साधयेत् ॥

पर्यागतेऽतिपाकं प्राप्ते व्रणवदुपाचरेदिति संबन्धनीयम् । दार्व्यादिभिश्च तैलं साधयेत् पचेत् । तद्धि ग्रन्थिजानां व्रणानां साधनं उपशमोपायः ॥

कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौकोभिरसृग्वसेचयेत् ।

असृक्प्रक्लेदाद्धि त्वङ्मांससिरास्नावसंक्लेदो भवति । पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमन्दानाम् । मुस्तोशीरामलकशारिवाणाम् । चन्दनोत्पलयोः । पटोलादिवर्गस्य वा । घृतमिश्रं वा दार्वीत्वक्तिक्तापटोलयष्ट्याह्वारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानाम् ॥

कर्दमाख्ये विसर्पे वमनादीन् शीघ्रतरं योजयेत् । सुतरामित्यशेषेण श्लेष्मदोषनिर्हरणाय । कृतेषु वमनादिषु जलौकोभी रक्तमवसेचयेत् । असृक्प्रक्लेदादित्यनेन रक्तस्रावहेतुः । घनमुस्तचन्दनपटोलादिकृताश्चत्वारः पाचनकषायाः । पञ्चमो दार्व्यादीनां घृतमिश्रः । घनो मुस्तम् । पिचुमन्दो निम्बः । तिक्ता कटुका । अरिष्टो निम्बः ॥

विरेकार्थं च त्रिवृच्चूर्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्माम्भसा वा पाययेत् । त्रायमाणाशृतं पित्तोद्वृत्तौ क्षीरमिति । भवति चात्र ॥

घृतादीनामन्यतमेन त्रिवृच्चूर्णं विरेकाय । घर्माम्बूष्णोदकम् । पित्तस्योद्वृत्तावत्याधिक्ये त्रायमाणाशृतं क्षीरम् । गतानुगतिका ॥

श्रेष्ठास्रस्रुतिरेवात्र विसर्पो ह्यसृगाश्रयः ।
यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥

अत्र विसर्पेऽसृक्स्रुतिरेव श्रेष्ठाऽन्योपक्रमेभ्यो यतो विसर्पस्याश्रयो रक्तम् । यच्च [नासौ] विसर्पो रक्तपित्तेनासंसृष्टो न जायेत । तत्कारणमपि रक्तस्याश्रयो भवति ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥

इति चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

अपि च बहुदोषाय विसर्पिणे यत् घृतं न विरेचयति तत् कदाचिन्न देयम् । तेन ह्यविरेचनेन घृतेन प्राप्तस्तम्भः स दोषस्त्वगादिकं पचेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कुष्ठस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेष्वेव कुष्ठिनं स्नेहपानेनोपक्रमेत । तत्र वातोत्तरे मेषशृङ्गीशार्ङ्गेष्टैरण्डगुडूचीद्विपञ्चमूलसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ॥

कुष्ठिनमिति सामान्येन । तत्रेति विशेषः । वातोत्तरे कुष्ठे मेषशृङ्ग्यादिभिः सि-

द्धं तैलं वा घृतं वा पानेऽभ्यङ्गे च यो- येत् । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । द्वे पञ्चमूले पूर्वे । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् ॥

पित्तोत्तरे धवाश्वकर्णककुभवचापुनर्नवपलाशपिचुमन्दमधुकलोध्रसमङ्गासिद्धं सर्पिः । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्वीदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान् भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् । तेन कार्षिकैश्चन्दनोपकुल्यामुस्तात्रायन्तीन्द्रयवभूनिम्बैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधयेत् । एतत्तिक्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगण्डगण्डमालाश्वयथुपिटका - रक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामिलापाण्ड्वा - मयोन्माददाहतृड्भ्रमकण्डूकुष्ठनाडीगुल्ममद - तिमिरव्यङ्गत्रिश्वापस्मारभगन्दरोदरप्रदरज्व - रगरविद्रधिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥

पित्तोत्तरे तु धवादिभिः सिद्धं सर्पिरेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्बः । समङ्गा मञ्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटोलादिभिस्तिक्तकं नाम घृतं भवति । तच्च कुष्ठीदान् पित्ताधिकानपहरति । पिटकाः शराविकाद्याः । असृक्पित्तं रक्तपित्तम् । तिक्तरोहिणी कटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली । भूनिम्बं किराततिक्तकम् ॥

सप्तच्छदकटुकातिविषाशम्याकपाठा - मुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्वि - रजनीद्विशारिवाचन्दनदुरालभापद्मकवचाश - तावरीविशालाकुडजबीजवृषमूर्वागुडूचीभू - निम्बत्रायमाणामधुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणाम्बु सर्पिर्विपक्वं महातिक्तकाख्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् । गुग्गुलुपञ्चतिक्तं वा पिबेत् ॥

सप्तच्छदादीनामौषधानामेकत्रिंशतं गर्भं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । स्नेहादेव द्विगुणमामलकरसम् । घृतं महातिक्तकं नाम्ना तिक्तादधिकगुणम् । सप्तच्छदो गुच्छपुष्पः प्रसिद्धः । पिप्पलीद्वयं पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनीद्वयं पिण्डहरिद्रा दार्वी च । द्वे शारिवे वल्लीशारिवा काष्ठशारिवा च । विशाला गवाक्षी । कुटजबीजमिन्द्रयवम् । भूनिम्बं किराततिक्तकम् । गुग्गुलुना निम्बादिभिश्च यत्संसाध्यते तत् गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

कफोत्तरे सालप्रियालशम्याकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठैः साधितम् । अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाक्वाथे मरिचविलङ्गशिग्रुजातीदेवदारुक्षवकहरिद्राभ - याकल्केन वाजिमूत्रेण च सिद्धं सर्पिः ॥

कफोत्तरे च सालादिभिः साधितं घृतं स्नेहनाय शस्यते । अथवा बृहत्यादिक्वाथेन स्नेहसमेनाश्वमूत्रेण च स्नेहसमेन साध्यते मरिचादिगर्भम् । बृहतीद्वयं स्थूला सूक्ष्मा च । शुकनासा तुहरिता सरलस्नेहदारुजम् । जातिपुष्पं उद्वेगजननम् । मरिचं तीक्ष्णम् । क्षवकः क्षुद्विबोधनम् ॥

सर्वेषु च भल्लातकतुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलम् । भल्लातकपथ्याकृमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥

भल्लातकादिफलानामन्यतमनिष्पीडितं तैलं सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भल्लातकादित्रयसिद्धं वा हविर्घृतं सर्वेषु ॥

ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथासन्नं च संशोधनानि प्रयुञ्जीत । सिरां च बलापेक्षी विध्येदेकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा । अन्तरान्तरा च पुनःपुनः स्नेहं पिबेत् । दुर्बलं हि शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति । वमने त्वस्य मधुककुटजबीजनिम्बपटोलपल्लवानि विदध्यात् । कुम्भनिकुम्भत्रिफला विरेचने माणिभद्रवटकांश्च ।

ततः स्नेहप्रयोजनानन्तरमुत्कृष्टदोष उत्कृष्टानि संशोधनानि मध्ये मध्यान्यल्पेऽल्पानीति यथादोषार्थः । कफस्थानस्थे पित्तवाते वमनं वातस्थानस्थे पित्ते कफे वा विरेचनं पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोरुभयमिति यथासन्नार्थः । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वमनमधःकायस्थे विरेचनं शिरोगते नस्यमपि । पक्वाशयस्थे बस्तिरपि । निषिद्धमपि निर्दिष्टं बस्तिरर्शःकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणां व्यधे दोषबलव्याध्यपेक्ष्यसंख्याविकल्पः । दुर्बलमित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतुः । अस्य कुष्ठिनो मधुकादीन्येव वमनाय यथायोगं विदध्यात् । कुम्भादीन्येव विरेचने । माणिभद्रवटकाश्चात्रैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक् त्रिभागोनत्रिशाणाः कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदेतत् पलमेकध्यं सलिले विपाच्य पाययेत् । ऊर्ध्वाधोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्नीयात् । एवमेतत् षडहात्प्रयोगात् परं पित्तकफशोफकुष्ठदुष्टनाडीव्रणार्शोभगन्दरग्रहणीपाण्डुहलीमककामिलाविषमज्वरहृद्बस्तिवेदनाघ्नम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूलं विशालामूलं हरीतक्यामलकविभीतकानां च दलानि भवन्ति । एषां पञ्चानामशीतिर्धानकाः । कटुकात्रायमाणे शाणांशे इति द्वौ शाणौ द्वादशधानकाः । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भवन्ति । शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाण इति चत्वारो धानकाः पूर्वैः सह षण्णवतिर्भवतीति लौकिकमपि पलं भवति । एतत् षडहाद्योपयोगेन परं पित्तकफोत्थानां शोफादीनां नाशनम । मानस्य च नियमं भेषजकल्प एव वक्ष्यामः । नाड्या उपलक्षितो व्रणो नाडीव्रणः । विषमज्वराः सततकादयः । हृद्वेदना बस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमनं वा ब्राह्मीस्वरससाधितं सर्पिः पिबेत् । आवर्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहे-
१५ तन्मूलैश्च घृतप्रस्थं साधयेत् । ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् । ऊर्ध्वाधो विरिच्यमानस्तृषितः । शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनमश्नीयात् । अ-

नेन कुष्ठश्वित्रापचीभगन्दरनाडीव्रणाखुविषाणि सिध्यन्ति । मेध्यं चैतत् पुंसवनं च ॥

अथवोभयानुलोमनं वमनं विरेचनं च सर्पिः पिबेत् । किमित्याह । ब्राह्मीस्वरससाधितम् । आवर्तकीघृतं सुबोधम् । आवर्तकी रक्तपुष्पा । महाजालिनी नाम च वमनद्रव्यम् । अर्मणो द्रोणः । पलशतानि पञ्चद्वादशाधिकानि । आवर्तक्या एव मूलानि कल्कपरिभाषया । मात्रामित्यानियमो दोषादिवशात् । सुबोधम् । पुंसवनं स्त्रीणाम् ॥

दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिम्बकृतमालघनेन्द्रयवैः सस्नेहैरास्थापनम् । एभिरेव च विपक्वः स्नेहोऽनुवासनार्हस्यानुवासनम् । दन्तीमरिचफणिज्जकार्द्रककरञ्जबीजपिप्पलीविळङ्गसैन्धवैरूर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च शिरोविरेकः । सूत्रस्थानोक्तो वैरेचनिकधूमश्च ॥

दार्व्यादिभिः कथितैश्च कल्कीकृतैश्च स्नेहयुक्तैरास्थापनम् । एभिरेव च दार्व्यादिभिर्विपक्वः स्नेहः सूत्रोक्तप्रकारेणानुवासनार्हस्य सतोऽनुवासनम् । जत्रोरूर्ध्वगते कुष्ठे । क्रिमिषु च जत्रोरूर्ध्वे शिरस्थिते दन्त्यादिभिः कल्कादियुक्तैः शिरोविरेकः । तथा सूत्रस्थाने धूमविधौ यो वैरेचानिको धूम उक्तः सोऽपि योज्यः । तस्य च द्रव्याणि शोधनादिगणसंग्रहणे शिरोविरेचनद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि चेत्यादिपठितानि ॥

ततः सर्वतो विशुद्धस्यान्तर्बहिः शमनानि प्रयुञ्जीत ॥

ततः सर्वत ऊर्ध्वमधः शिरसि च विशुद्धस्य शमनान्यन्तर्बहिश्च प्रयुञ्जीत । बहिरित्यालेपादिभिः ॥

खदिरकदरातिनिशासनशिरीषशिंशपाशाकसर्जार्जुनजम्बूकरवीरधवामलकीमुष्ककाक्षिकबदरीवञ्चुळनिम्बकरञ्जकदम्बमधूकसारान् सार्द्रान कृतमालनिचुळपटोलाङ्कोलबलाविल्वकुटजकटभीपारिभद्रसहचरगृध्रनखीवरणवर्धमानार्कसौभञ्जनाटरूपकशतावरीश्वदंष्ट्राहिमाराश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुप्ताग्निमन्थेन्द्रवारुणीकाकोदुम्बरिकामेषशृङ्गीडुण्डुकगुळूचीवर्षाभूवायसीबृहतीद्वयरोहिणीमूर्वाशार्ङ्गेष्ठामूलानि च शकलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि संक्षुद्य महति कटाहेऽष्टगुणेनाम्भसा क्वाथयेत् । अष्टभागशेषं निर्यूहमवतार्य परिस्राव्य च तस्मिन् सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेदीषदवशेषकषाये च विदलीकृतारुष्करसहस्रत्रयमत्रावाप्य पुनः पाचयेद्विगतस्वरसान्यरुष्कराण्यपास्य तस्मिन् स्नेहे सुचूर्णितानि प्रक्षिपेत् । व्याधिघातव्योषनाकुलीमार्कवार्ककाकादनीतगरकटुकाकुष्ठविल्वहिङ्गुविळङ्गचित्रकातिविषामुस्तेन्द्रयवेन्द्रवारुणीरूप्यमललोहरजोलोहकान्तरसाञ्जनाभ्रशुकनासादेवदाळीत्रिफलालाङ्गलिकीविशालाकुम्भनिकुम्भवचावाराहीमहाद्रुम* कोशातकीप्रपुन्नाटसोमपर्णीनळि -

* कर्कोटकीतिपाठः ॥

काद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेल्लीकालि - काकन्दकसप्तच्छदशार्ङ्गेष्टोत्पलशारिवागुल्गु - लुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुम्बरीजीवकद्वयपाठेन्दुरे - खावज्रकन्दहरिद्राद्वयलवणपञ्चकानि प्रत्येकं त्रिपलिकानि शृङ्गीविषपलं चैकं ततो द- र्व्या समन्तादाघट्य सुगुप्तं भूमौ धान्ये वा मासं निखनेत् ॥

खदिरेत्यादिना शमनप्रयोगः । ख- दिरादिभिर्योगराजो रसायनाग्र्यः । तत्र खदिरादीनां मधुकान्तानां सार्द्रोऽशुष्कः सा- रः । कृतमालादीनां शार्ङ्गेष्टान्तानां मूलानि प्रत्येकं त्रिंशत्पलानि । सर्वेभ्योऽष्टगुणं ज- लम् । तस्याष्टभागशेषस्यावतरणम् । तत्र च सर्पिषः पलशतत्रयं प्रक्षिप्य पचेत् । तत्र च विपच्यमाने सर्पिषि सर्वं कषायं यावन्न परिक्षीयते तावदरुष्कराणां सहस्रत्र- यं विदलीकृतमवपाटितमावाप्यैतत् सर्पिः पुनः पक्तव्यम् । तेन च साधनेन नीरसान्यरु- ष्कराणि भृष्ट्वा ततः स्नेहादुद्धृत्य तानि विगतास्थीनि च संचूर्ण्य स्नेह एव प्रक्षि- पेत् । व्याधिघातादीनि प्रत्येकं त्रिपलानि प्रक्षिपेत् । शृङ्गिविषस्य पलम् । खदिरं खादिरम् । कदरः श्वेतसारः । तिनिशः स्पन्दनम् । असनं बीजकम । शिरीषः प्रसिद्धः । शाकं खरदारु खरच्छदम् । सर्जाह्वः श्रीभरः । सालरसो निर्यास एव । अर्जुनः ककुभः । मुष्कको मोक्षकः । का- श्मीरेपु पुरुन्तुकः । अक्षिकः रजनकः । वञ्चुळः वेतसः दीर्घपत्रः प्रसिद्धः । कु- तमालो नक्तमालः । निचुळो वेतसभेदः । (नि) अङ्कोटोङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकी- लकः । कुटजो वत्सकः । कटभिज्योंति- ष्मती । पारिभद्रको निम्बः । कण्टकार्कि- शुकश्च । गृध्रनखी तिन्दुकी । वरणस्तमालः श्वेतपुष्पः । वर्धमान एरण्डः । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । अहिमारः अरिमेदः । श्री- पर्णी काष्मरी । स्वयंगुप्ता कण्डूकरी । अ- ग्निमन्थः तर्कारी । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्र- सिद्धा । काकोदुम्बरिका फल्गुः । मेषशृ- ङ्गी अजशृङ्गी । डुण्डुको मयूरजङ्घः । वायसी काकमाची । रोहिणी कटुका । मूर्वा किराततिक्ता । शार्ङ्गेष्टा अङ्गारवल्लि- का । अरुष्कराणि भल्लातकानि । व्याधिघातः आरग्वधः । नाकुली सर्पसुगन्धा । मार्कवः भृङ्गराजः । काकादनी काकपीलुका । कर- ण्डिश्चिरण्डिका च । तगरं नतम । रू- प्यस्य मलं तथोक्तम् । लोहरजः शस्त्रचूर्णम् । लोहकान्त अयस्कान्तः । रसाञ्जनं तार्क्ष्य- शैलम् । अभ्रं अभ्रकम । शुकनासा स्योना- कः । देवदाळी जीमूतकः । गरागरी व- मनद्रव्यम् । लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । वि- शाला गवाक्षी । कुम्भो द्रवन्ती निकुम्भो दन्ती । वाराही (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही व- रमालिनी । माधवी सौकरी कार्ष्णी कालन्दी गृष्टिकापरा ॥ महाद्रुमः राजजम्बुकः । को- शातकीधामार्गवः । प्रपुन्नाटकश्चक्रमर्दः । सोमपर्णी । (नि) उच्चटा सोमपर्णी च प्रच- ला तलला तथा । नळिकाद्वयं मांसीद्वयम् । जातिपल्लवं जातिपत्रम । ताप्यं वट्टमाक्षि-

कम् । कारवेल्ली प्रसिद्धा । कूलिकाकन्दकं कर्कोटकम् । कुस्तुम्बरी आर्द्रिका । जीवकद्वयं जीवन्ती जीवनींकं च । इन्दुलेखा सोमराजी । वज्रकन्दं सुधा ॥

अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रातस्ततो मात्रामुपयुञ्जीत । जीर्णे च यथेष्टमाहारं तेनास्य पूर्वमङ्गानि तुद्यन्ते भिद्यन्ते शूयन्ते स्फुरन्ति स्फुटन्ति च । ततः सप्तरात्रात् पुनः स्वस्थीभवन्ति । अपि च ॥

योगराजमवलिह्य समस्तं
संज्ञयैव कथितोत्तमशक्तिम् ।
हन्ति कुष्ठमतिपातितगात्रं
स्नायुजालपरिशेषमशेषम् ॥

श्वासाग्निसादारुचिकासयक्ष्म-
गुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ।
शोफं कृमीन पाण्डुगदं ज्वरांश्च
निवर्तयत्येष रसायनाग्र्यः ॥

अथेत्यानन्तर्ये । संशुद्धिर्वमनादिना । स्वस्त्ययनं देवपूजादीरितम् । समस्तं निरवशेषमिमं योगराजमवलिह्याशेषं कुष्ठं हन्ति । किंभूतं योगराजमाह । संज्ञया नाम्ना कथिता उत्तमा शक्तिर्यस्य तथाविधम् । आश्चर्यसंज्ञमित्यर्थः । कुष्ठं किंभूतमित्याह । अतिपातित गात्रम् । तथा स्नायुजालमेव परिशेषम् ॥

त्रिफलादशमूलमूर्वामुस्तसप्तच्छददारुनिम्बत्वग्गवाक्षीचित्रकमञ्जिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः सक्तुभिर्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥

त्रिफलादीनां चूर्णं सर्वतो नवगुणैः सक्तुभिर्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥

अथवा क्षुण्णान्यवान् निस्तुषान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिञ्जे शोषयेदेवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च । ततस्तान् सक्तून् कृत्वा भल्लातकप्रपुन्नाटावल्गुजचित्रकविडङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तानसनादिकषायेण पाययेत् ॥

अथवा मुसलेन क्षुण्णान् यवान् रात्रिमेकां गोमूत्रेण वासयेत् । ततोऽहनि किलिञ्जे तु शोषयेत् । पुना रात्रौ गोमूत्रे वासयेत् । पुनरहनि शोषयेदेवं सप्तरात्रं भावयेच्छोषयेच्च । ततस्तैर्यवैः सक्तून् कृत्वा तान् सक्तून् भल्लातकादिचूर्णेन चतुर्भागेन युक्तानसनादिगणकषायेण पाययेत् ॥

एवमसनादिक्वाथपीतानामारग्वधादिकषायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तूनरुष्कराग्निमन्थचूर्णमिश्रान् खदिरासनसाररोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषायेण डाडिमाम्लवेतसाम्लेन सैन्धवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाययेत् । एष सर्वमन्थकल्पः । यावकांश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशशष्कुलीप्रभृतीन् कुर्यात् । यववच्च गोधूमैः ॥

एवमित्यनेनैव सप्ताहवासनशोषणादसनादिक्वाथपीतानां वा आरग्वधादिपीतानां वा यवानां सक्तूनरुष्कराग्निमन्थयोश्चूर्णेन मिश्रान् खदिरसारादीनामन्यतमस्य डा-

डिमाम्लवेतसेनाम्लेन सैन्धवेन लवणेन सितामधुभ्यां मधुरेण कषायेणालोड्य पाययेत । असनादीनां क्वाथः पीतो यैर्यैस्ते तथोक्ताः । गोमूत्रवदसनादिना वारग्वधादिना वा भाविता इत्यर्थः । गोजीर्णका ये यवा भुक्ता गोमयेन सह निर्गताः । (नि) पारिजातस्तु रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । सर्वेषां च मन्थानामयमेव डाडिमादिनाम्लादियोजना कल्पः । सुबोधम । अनन्तरोक्तयवविधानवत् गोधूमैरपि ॥

सुरां कल्पयेत् पलाशक्षारभावितशालितण्डुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रियङ्गुगजपिप्पलीचित्रककेबुकैलावालुकपरिपेलवलोध्रमरिचविलङ्गचूर्णमिश्रेण नवे चैनां भाजने जतुकृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् । ततो गन्धरसोपपन्नां कुष्ठिने पातुं दद्यात् ॥

सुरां कल्पयेत् कथमित्याह । पलाशेत्यादि । पलाशवृक्षक्षारेण भावितानां शालितण्डुलानां पिष्टेन क्षारोदकस्वेदितेन प्रियङ्ग्वादिचूर्णमिश्रेणेति । सुबोधम् । एनामिति सुराम् ॥

खदिरशिंशपासारमुत्तमकारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च कषायकल्पेन विपचेत् । तेन क्वाथेन तण्डुलान् भावयेत् । पिष्टं च स्वेदयेत् । अभिषुणुयाच्च पूर्ववत् ॥

खदिरादीन् कषायकल्पेनेति । षोडशगुणेनाम्भसा चतुर्भागशेषेण पचेत् । सुबोधम् । उत्तमकारणी करम्भः । कोशवती घण्टोली ॥

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थसप्तलाकेबुकशङ्खिनीतिल्वकतिफलापलाशशिंशपानां रसमादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साधयेत् । सिध्यति चावपेत् । पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्य ततश्चतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिण्डं तस्मिन् प्रक्षिपेत् प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगुप्तं निदध्यात् । इयमयस्कृतिः दुस्साधमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति । स्थूलं कर्शयति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति । विशेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ॥

त्रिवृदादीनां रसं क्वाथं गृहीत्वा पलाशमय्यां द्रोण्यामासिञ्चेत् । आसिच्य चायःपिण्डं तप्तं तप्तमेकविंशतिवारान् निर्वाप्य तदवगाहेनाग्निरहितं कृत्वा तं पलाशद्रोणीरसं स्थाल्यां साधयेत गोमयाग्निना । सिध्यति च रसे पिप्पल्यादिकमावपेत् । यावता घनत्वं भवति तावदिति । मधुसमो घृतस्य भागः । सुबोधम् । प्रशान्तं निर्वृतं तप्तलोहपिण्डक्षोदम् । सुबोधम् । एष योगो नाम्नायस्कृतिः । अरुणं मूलं त्रिवृत् । श्यामारुणं श्यामा । सप्तला सातला । केबुकं प्रसिद्धं मध्यदेशे । (नि) वितिक्ता स्याच्छङ्खिनी तु

दृढपादा विसर्पिणी । तिक्तला चाक्षिपीडाख्या विश्वावेत्रा यवेश्वरा ॥

असनादिक्वाथमासिच्य पलाशद्रोण्यामयोघनैस्तप्तैः संयोज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकादिं प्रतिवाप्य क्षौद्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुञ्जीत ॥

असनादीत्यादिना अपरा त्रिवृदादिवदयस्कृतिः । कलशे दोषानुरूपैरौषधैर्लेपरूपादिना कृतसंस्कारे तं क्वाथं प्रक्षिप्य तत्र च वत्सकादिचूर्णं माक्षिकं च प्रतिवाप्य मासं निधापयेत् । मासादूर्ध्वमुपयुञ्जीत ॥

एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु चायस्कृतिं विदध्यात् । खदिरसुरदारुसारक्वाथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यण्डिकाप्रस्थं लोहचूर्णार्धप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्षिकाणि प्रक्षिप्यायसे भाण्डे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥

एवमित्यसनादिवत् न्यग्रोधादिनारग्वधादिना चायस्कृतिं कुर्यात् । सर्वत्र च वत्सकादि क्षौद्रं च प्रतिवापः । खदिरसारसुरदारुणोः क्वाथस्य मात्रा शेषद्रव्यव्याप्तियोग्या । त्रिफलाचतुर्जातयोः पृथग्द्रव्यम् ॥

रसायनप्रयोगेण च लोहतुलां तुवरकास्थीनि भल्लातकान्यलम्बुसामवल्गुजं गुग्गुलुमर्शोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ।

भवति चात्र ॥

किलासकुष्ठग्रहणीप्रमेह-
स्थूलत्वदुर्नामभगन्दरेषु ।
पाण्डुत्वशूनत्वकफामयेषु
मन्थादियोगान् विदधीत धीमान् ॥

रसायनप्रयोगविहितविधानेन पृथग्लोहचूर्णादीनि योजयेत् । अर्शश्चिकित्सितविधानेन वा चित्रकम् । तुवराणां पश्चिमोदधितश्च प्रसिद्धानां फलविशेषाणामस्थीनि मज्जानः । अलम्बुसा मदयन्तिका । अवल्गुजा सोमराजी । गतानुगतिका । धीमान् सुबुद्धिः किलासादिष्वनन्तरोक्तांस्तर्पणादीन्युञ्जीत । किलासं श्वित्रम् । कफामयाः सर्वे श्लेष्मव्याधयः ॥

शालयो यवगोधूमकोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जाङ्गलम् ॥
त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्रयोजितभावितम् ।
धात्रीखदिरनिम्बाम्बुरसं मुद्गपटोलजम् ॥
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेन्दुराजिमत् ।
अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् ॥
दधिदुग्धगुळानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ।

शालय इत्यादिना सर्वकुष्ठहितमन्नपानमुच्यते । जाङ्गलं मांसम् । सर्वं च त्रिफलादिभिर्भावितं तैरेव संयोजितम् । अरिष्टो निम्बः । पानं धात्र्याद्यम्बु । धात्री आमलकम् । मुद्गैः सपटोलै रसो यूषः । तानि मद्यानि येषां कुष्ठहितान्यौषधानि गर्भे । मथितं तक्रं इन्दुराजिमत् सोमराजियुक्तम् । एवंविधमन्नपानं कुष्ठे हितम् । न त्वम्लादि-

गुणमन्नपानं हितम् । दध्यादिकं च कुष्ठी नितरां त्यजेत् सुतरां जह्यात् ॥

तुलार्धं निम्बपञ्चाङ्ग्यास्तथा खदिरसारतः ।
हरीतकी*दलतुलां भल्लातकतुला दश ॥
कृष्णाविळङ्गकुडुबावेकध्यं विपचेज्जले ।
कषायं तं परिस्राव्य निदध्यात्ताम्रभाजने ॥
षण्मासतः पिबेत् कुष्ठक्रिमिमेहैर्विमुच्यते ।
निम्बारिष्ट इति ख्यातो वरुणेनैष निर्मितः ॥

* हरीतकीदशतुलामिति च पाठः ॥

तुलार्धमित्यादिना निम्बारिष्टः । निम्बस्य पञ्चाङ्गी पञ्चानामङ्गानां समाहारः मूलं सारं त्वक् पत्रं फलं चेति दशपलांशानि । तथेति तुलार्धम । एवं विळङ्गकुडुवान्तं क्वाथपरिभाषया जले विपचेत् । सुबोधम् ॥

विळङ्गसारामलकाभयानां
पलं पलं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।
गुळस्य च द्वादशमासमेष
जितात्मना हन्त्युपयुज्यमानः ॥
कुष्ठश्वित्रश्वासकासोदरार्शो-
मेहप्लीहग्रन्थिरुग्जन्तुगुल्मान् ।
सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षो-
र्भिक्षोः प्राणान् माणिभद्रः किलेमम् ॥

विळङ्गसारादीनां प्रत्येकं पलम् । विळङ्गसारो विळङ्गमज्जा । कुम्भात् त्रिवृतायाः त्रीणि पलानि । गुळस्य द्वादश पलानि । मासशब्दोपादानात् प्रत्यहमस्माद्योगाद्वराटिकात्रयोपहितनवधानकान्वितमर्षपलमभ्यवहरणीयमिति प्राप्तम् । वराटिका गुञ्जा । जन्तवः क्रिमयः । माणिभद्राख्यो यक्षः भिक्षोः प्राणान् मुमुक्षोः इमं सिद्धं योगं प्राणकरं प्राह जगादेत्यर्थः । अत्र भूतकाले प्राहेति । किलेत्यागमिकत्वं सूचयति । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । गुळस्य षड्द्वादशपलानीति । तथा गृहीते चूर्णात् त्रिगुणं गुळं स्यात् । एवमेव तालीसवटकादावपि प्रासिद्धम् । तस्माद्यत्र गुळस्य प्रमाणमनुक्तं तत्र चूर्णात् त्रिगुणं गुळं ग्राह्यम । एवं कृतेप्यग्निमान्द्यं न स्यात् । तदुक्तं सूत्रे । गुळः कर्ताग्निसादस्य सह न त्वभयादिभिरिति ॥

कटुकापटोलमूलोत्तमा-
वचानिम्बरात्रिमञ्जिष्ठानाम् ।
संशीलितःकषाय-
स्त्वगामयान् श्लेष्मपित्तबहुलान् हन्ति ॥
वातोत्तरांस्तु सर्पि-
र्विपाचितं क्वथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ।
खदिरारिष्टगुळूचीं-
सुरतरुदार्वीश्च कल्पयेत् पृथगेवम् ॥

कटुकादिनवकषायः संशीलितः श्लेष्मपित्तभूयिष्ठांस्त्वगामयान् हन्ति । एवं कटुकादिभिः क्वथितकल्कितैश्च स्नेहपाकपरिभाषया विपाचितं सर्पिर्वातोत्तरांस्त्वगामयान् हन्ति । खदिरादिभिः पृथक् प्रत्येकं सर्पि-

र्विकल्पयेत । एवमिति काथकल्कविधानेन । विषयश्चात्र गुणैर्विकल्प्यः ॥

शीतः कषायः खदिरस्य पीतः
सक्षौद्रताक्ष्यों हरति प्रसह्य ।
त्वक्कण्ठरोगापचिगुल्ममेहान्
वलाहकान् वायुरिव प्रचण्डः ॥

खदिरस्य शीतः कषायः सक्षौद्रताक्ष्यः पीतस्त्वग्रोगादीन् प्रसह्याक्रम्य हरति । यथा प्रचण्डो वेगवान् वायुर्वलाहकानभ्राणि प्रसह्य हरति । ताक्ष्यं रसाञ्जनम् ॥

सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन
विळङ्गकल्केन च संप्रयुक्तः ।
कुष्ठं कषायः खदिरस्य हन्ति
तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥

सर्पिर्मध्वाद्यन्यतमेन युक्तः खदिरस्य कषायः कुष्ठं हन्ति । यथा धर्मः सम्यक् प्रयुक्तो मनसि तिष्ठन् कषायं रागादिरूपं मलं हन्ति ॥

खदिरस्य लूनशिरसो
मूले खातस्य मध्यमं मूलम् ।
छित्वाधोऽयःकुम्भं
रससंग्रहणाय निदधीत ॥

लिप्तात् कृष्णमृदेन्धनैश्च निचिता-
दादीपिताद्वह्निना
तस्माच्च्यवते रसः स सहितः
क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ।
पीतः कुष्ठभगन्दरारुरपची-
मेहास्रपाण्डून् जयेत्
प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्यं च भल्लातवत् ॥

खदिरस्य लूनशिरसः छिन्नशाखस्य मूले निखातस्य मध्यमं प्रधानं मूलं स्तोकं छित्वा तस्यैवाधोऽयःकुम्भं लौहं घटं स्कन्धादवतीर्णस्य रसस्य ग्रहणार्थं निदधीत । अनन्तरमूर्ध्वस्थितखदिरस्कन्धं कृष्णमृदा आलिप्यते । ततोऽन्यैः काष्ठैर्निचितं स्कन्धमग्निना दीपयेत् । ततोऽग्निना दीपितात् स्कन्धाद्यो रसो लोहघटे च्यवते । स रसः क्षौद्रादिसहितः पीतः कुष्ठादीन जयेत् । तस्य च रसस्य प्रस्थः पीतो जराश्च जयेत् । इह रसप्रयोग इदं भोज्यमिदं त्याज्यमिति रसायनविध्युक्तभल्लातकवद्विज्ञेयम् ॥

योज्यं खदिरवन्निम्बशिंशपारग्वधासनम् ।
रोहीतकं सुराह्वं च खदिरोदकपायिनः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वा
गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा
मासं सव्योपगुळतैला ॥

दार्वीकलिङ्गकटुकातिविषाग्निपाठा-
मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ।
पीता जयन्ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठ-
कोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥

अनेन च खदिररसप्रकारेण निम्बाद्यन्यतमं योज्यम् । अन्यदपि योज्यम् ।

रोहीतकमुपयुज्यमानं खदिरोदकपायिनः पुंसः प्रबाधते कुष्ठम । तद्वत् सुराह्वम् । तद्व- द्दार्वीरसाञ्जनम् । (नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । सुराह्वं देवदारु । अभया वा व्योषादियुक्ता मासं गव्यमूत्रेण पीत्वा हितभुक् पुरुषः कुष्ठं जयति । दार्व्यादयः सूक्ष्मरजसः श्लक्ष्णचूर्णानि मूत्रेण पीताः प्रतिदिनं गुदजादिकं जयन्ति । धरणं पलस्य दशमभागः ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविलङ्ग-
प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूषम् ।
रक्ता निम्बं सुरतरुकृतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं
पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥

लाक्षादिचूर्णं मासं गव्यमूत्रेण पीत्वा कुष्ठं जयति । मधुरसा मूर्वा । वरा त्रिफला । द्वीपिश्चित्रकः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः । सप्तपर्णं प्रसिद्धम् । आटरूषकं वाशा । रक्ता मञ्जिष्ठा । पञ्चमूल्यावादी । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥

दशपलमरिष्टपल्लव-
कुसुमजटात्वक्फलं यथाकालम् ।
प्रत्याहरेत् समस्तं
कृतमालतरोश्च तद्वत् ॥

संचूर्ण्यासनखदिर-
क्वाथेनाप्लाव्य शोषयेदनिले ।
चित्रकघनभल्लातक-
गोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥

लोहविडङ्गावल्गुज-
सितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ।
सप्ताहमेकतस्त-
द्रसेन भृङ्ग्यास्ततो भाव्यम् ॥

अथ पतितमक्षमात्रं
घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा ।
अचिरात् करोति वह्निं
मतिं स्मृतिं पाटवं मेधाम् ॥

कृमिकुष्ठगण्डपाण्डु-
प्रमेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ।
अपचीभगन्दर-
स्थौल्यदुष्टनाळीव्रणव्यङ्गान् ॥

कफपित्तजान् विकारान्
विशेषतः सुविषमान् निवर्तयति ।
वर्षाद्विषगरकृत्या
नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि ॥

अरिष्टस्य पल्लवादिकं दशपलम् । यथाकालं कालानतिक्रमेण प्रत्याहरेत् प्रतिगृह्णीयात् । पल्लवयोग्ये काले पल्लवानि कुसुमकाले कुसुमानि । एवं शेषेऽपि योज्यम् । कृतमालवृक्षस्य तद्वदेव दशपलं पल्लवादिकं यथाकालमाहरेत् । तदुभयं संचूर्ण्य प्लावनयोग्येनासनखदिरक्वाथेनाप्लाव्य अनिले वायौ शोषयेत् । ततश्चित्रकादीनां पलसमानां पालिकानां चूर्णम् । तच्चैकतः सप्ताहं भृङ्गरसेन भाव्यम् । अथ तं चूर्णं घृतादन्यतमेनाक्षमात्रं पतितमचिरादग्न्यादीन् करोति । कृम्यादींश्च निवर्तयति विशेषेण सुविषमान् क-

फपित्तजान् विकारान् निवर्तयति । सेव्य-मानं च वर्षाद्विषादीन् हन्ति । नित्यमभ्यासेन खलत्यादीन् । हीनशक्तीनि विषाणि बहुकालं देहे तिष्ठन्ति । कृत्या आभिचारदेवता ॥

त्रिकटूत्तमातिलारु-
ष्करराज्यमाक्षिकसितोपलाविहिता ।
गुळिका रसायनं स्यात्
कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा ॥
चन्द्रशकलाग्निरजनी-
विळङ्गतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।
वटकागुळांशक्लृप्ताः
समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः ॥

त्रिकट्वादिभिः सप्तभिः सप्तसमा नाम गुळिका । चन्द्रशकलादिभिर्वटका गुळस्य भागेन क्लृप्ता अभ्यस्ताः सन्तः समस्तकुष्ठानि नाशयन्ति । चन्द्रशकलः सोमराजिः । तुरवकफलस्यास्थि मज्जाधारम ॥

विळङ्गभल्लातकवाकुचीनां
सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।
सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या
गुळेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥

विळङ्गादीनां सलाङ्गल्यादिका गुळेन कृता पिण्डी कुष्ठं विनिहन्ति । वाकुचिः सोमराजिः । द्वीपिश्चित्रकः । (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही गृष्टिकावरा । माधवी सौकरी चैव प्रोक्ता सा वरमालिनी ॥ लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । उपकुल्या पिप्पली ॥

पथ्याकलिङ्गकपलाशफलेन्दुराजी-
भल्लातकास्थिचतुरङ्गुलचित्रकार्कैः ।
सावर्तकीकृमिहरैः क्रमवर्धितांशैः
मूत्रेण तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥

पथ्यादिभिः क्रमविवर्धितांशैर्यथोत्तरं भागवृद्धैः सर्वैश्च तुल्यतुवरैर्मूत्रेण कृता वटका गदघ्नाः । तेन हरीतकीनामेको भागो द्वाविन्द्रयवानां त्रयः पलाशफलानामेवमेव यावद्विळङ्गस्य दशेति क्रमार्थः । चतुरङ्गुळ आरग्वधः । आवर्तकी महाजालिनी वमनद्रव्यम् । गदशब्देन प्रकरणात् कुष्ठ उच्यते ॥

शशाङ्कलेखा सविळङ्गसारा
सपिप्पलीका सहुताशमूला ।
सायोमला सामलका सतैला
कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥

शशाङ्कलेखा सोमराजिः विळङ्गसारादिभिर्युगपद्युक्ता लीढा कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति । हुताशमूलं चित्रकमूलम् । अयोमलं लोहमलम् ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकातिविषाकणाः ।
मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥
सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।
लिह्याद्दन्तीत्रिवृद्ब्राह्मीश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥
कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ॥
वराकणाविळङ्गान् वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः

भूनिम्बादयो वचान्तास्तुल्यभागाश्चूर्णितास्तथा दन्तीत्रिवृद्ब्राह्मीश्च यथोत्तरद्विगुणाः

संमिश्रय चूर्णिता मधुसर्पिषा लिह्यात् । एतद्भूनिम्बादिकं ब्राह्म्यन्तं कुष्ठादीनां परमम्मौषधं स्यात् । भूनिम्बः किराततिक्तकम् । कणा पिप्पली । द्वे निशे द्विहरिद्रे । तिक्ता कटुका । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्रसिद्धा । अङ्गानां प्रसुप्तिरिव प्रसुप्तिरचैतन्यम् । कुष्ठी वरादीन् वा तैलादिभिर्लिह्यात् ॥

खदिरशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं
सगिरिजतुविळङ्गं मात्रया सेवमानः ।
लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा ।
श्वयथुकिटिभकोठश्वित्रकुष्ठानि हन्यात् ॥

खदिरशकलानां चूर्णं क्षौद्रादियुक्तं मात्रया सेवमानः पुरुषो लघुभोजित्वादियुक्तः सन् श्वयथ्वादीन् हन्ति । जितात्मा जितेन्द्रियः जितानि क्रोधोत्सेकरागादिमण्डलानि येन ॥

खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत्
अष्टमेऽहनि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥
त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु वाकुचीम् ।
तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्वद्ब्राह्मीं समार्कवाम्
लोहक्रिमिघ्नर्द्विप्रस्थं क्षिप्त्वा तद्वटकीकृतम् ।
कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगन्दरिषु पूजितम् ॥
लाङ्गलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ।
गुळिकास्त्रिशतं षष्टिं कुर्याद्भृङ्गरसाप्लुतम् ॥
छायाशुष्कां च तत्रार्धगुळिकां भक्षयेत् पुरः।
जीर्णे रसेन रूक्षेण पेयापूर्वं च भोजयेत् ॥
यन्त्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुळिकामपि ।
खादेत् परस्तान्मासस्य भवेत् कामचरः क्रमात्
एवं सर्वाणि कुष्ठानि जयत्यतिवलान्यपि ।
धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुग्जीवेत् समाः शतम्

द्रोणे सद्वादशपञ्चपलशतमाने जलस्य खदिरासनसारयोस्तुलां क्षिपेत् । खदिरस्य पञ्चाशतमसनस्य पञ्चाशतम् । तस्मिंश्चूर्णीकृत्य क्षिप्ते सति तज्जलं सप्ताहमधिवास्य अष्टमेऽहनि पचेत् । दर्वीलेपिनि च तस्मिंस्त्रिफलादिकं यथोक्तपरिमाणं क्षिपेत् । तस्यास्त्रिफलायाश्चूर्णस्य पादेन चतुर्भागेन सोमराजिम् । तदर्धं वाकुचीतोऽर्धं द्वीपिमूलं चित्रकमूलम् । तद्वदिति वाकुच्या द्वीपिमूलवत् ब्राह्मीं मार्कवं च । मार्कवो भृङ्गराजः । लोहक्रिमिघ्नयोरुभयोर्द्विप्रस्थम् । लोहं शस्त्रम् । इति वटकीकृतं कुष्ठादिषु पूजितम् । लाङ्गल्यादित्रिंशत्पलेन भृङ्गरसालोळितेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं गुळिकानां कुर्यात् । ततः पुनः प्रथममासं यावदर्धगुळिकां भक्षयेत् । ततः सर्वां गुळिकामपि खादेदागुळिकाक्षयान्मासमेवं ब्रह्मचर्यपथ्यभोज्यैर्याति । ततः क्रमेण कामचारी निर्यन्त्रणः । एवमित्यादि सुबोधम् ॥

वाशामृतानिम्बवरापटोल-
व्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपकम् ।
सर्पिर्विसर्पज्वरकामिलास्र-
कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारी-
कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।
सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः
पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः
क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।
कुष्ठश्वित्रप्लीहवध्मार्शोऽश्मगुल्मान्
हन्यात् कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकाख्यम् ॥

वाशादीनामुदकेन काथेन कल्केन चैषामेव पक्वं सर्पिर्विसर्पादिघ्नं नाम्ना वज्रकमित्याचार्या जानन्ति शब्दयन्ति । त्रिफलादीनां महावज्रकं सर्पिः पिचुभागैः प्रत्येकं कर्षांशैः नवस्य वज्रदुग्धस्य सुधाक्षीरस्य मुष्ट्या पलेन । सुबोधम् ॥

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।
कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥

यतेर्ब्रह्मचर्यादियुक्तस्य अरण्यवासिनः पुंसो लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसाभ्यामन्विता कुष्ठघ्नी भवति । अथवा समसर्पिर्लेलीतकवसा गायत्र्यसनयोरुदकेन काथेन संयुक्ता सत्युपयुक्ता कुष्ठघ्नी भवति । लेलीतकवसोत्तरापथे रसरूपा प्रसिद्धा । जातीरसो जात्याः स्वरसः । गायत्री खदिरः ॥

मूत्रे विनीता त्रिफला रसे वा
सिद्धा घृते वाम्भसि केवले वा ।
रसायनं पथ्यभुजो हरिद्रा
निहन्ति पाण्ड्वामयकुष्ठमेहान् ॥
पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं यन्त्रपीडितम् ।
मेध्यं तत् कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातास्रनाशनम् ॥

मूत्र इत्यादिना हरिद्राया दार्व्याः प्रयोगः । एभिः प्रकारैरुपयुक्ता हरिद्रा पथ्यभुजः पुंसो रसायना भवति पाण्ड्वामयादींश्च निहन्ति । विनीता निक्षिप्ता । पिबेदित्यादि सुबोधम् । अमृतवल्ली गुळूची । यन्त्रपीडितग्रहणं स्वरसशब्देन काथपरिहारार्थम् ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानांपोट्टलैर्हितःस्वेदः
स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥
रुधिरागमार्थमथवाशृङ्गालाबूभिरपहरेद्रक्तम् ॥
प्रच्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जळौकोभिः ।

स्थिरत्वादियुक्तानां कुष्ठानां पोट्टलैः रूक्षैरौषधमृटकैः स्वेदो हितः । स्विन्नं चोत्सन्नमुन्नतं च कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण रुधिरागमार्थं विलिखेत् । रुधिरेणाशक्तिर्विलिखनाय यदि विरमेत् । अथवा स्विन्ने कुष्ठे शृङ्गादिभी रक्तमपहरेत् । अल्पं तु कुष्ठं प्रच्छेदवगाढे पाटनविलेखनम् । त्वङ्मात्रे पाटनप्रछानम् । अथवा स्वल्पं कुष्ठं जळूकाभिर्विरेचयेत शोधयेत् ॥

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम्
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेष.म्॥

ये लेपा इत्यादिना वक्ष्यमाणानां लेपानां विषयप्रत्यवक्षेपः । उक्तस्य रक्तविस्रावणादिकस्य च प्रयोजनकथनम् । निर्हृतास्राणां निर्हृतदोषाणां संशोधिताशयानां च कुष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते तेषां लेपानां सिद्धिर्भवाति । निर्हृतदोषा वमनादिना । संशोधितो निष्कृमिक्लेदादिकृत आशयः स्थानं त्वगादि ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्य ॥

येष्वित्यादिना कुष्ठस्य बाह्यस्य क्षारस्य विषयः । स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु सुप्त्यादियुक्तेषु येषु निष्फलत्वात् शस्त्रं न क्रमते न प्रभवति तेषु बहिरन्तश्च विस्राव्य क्षारो निपात्यः ॥

लेपोऽतिकठिनपरुषेसुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च
पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥

अतिकठिनत्वादियुक्ते तत्कालपीतागदस्य पुंसो विषैर्लेपः कार्यः । अनु च विषलेपस्य मन्त्रयुक्तैरगदैर्लेपः कार्यः ॥

स्तब्धानि सुप्तसुप्ता-
न्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृता
करवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥

जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो
वाशा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्र्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च
निम्बो विडङ्गः करवीरकश्च ॥

ग्रन्थिश्च भूर्जो लशुनः शिरीषः
सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिर्जको वत्सकसप्तपर्ण-
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥

वचाहरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो
भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।

मनश्शिलाले गृहधूम एला
कासीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते
गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-
श्चूर्णाः प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं
सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रुम् ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां
हन्युः प्रयुक्ता नचिरान्नराणाम् ।

स्तब्धत्वादियुक्तानि कुष्ठानि कूर्चादिभिर्घृष्टानि प्रदेहैर्वक्ष्यमाणैः प्रदेह्यानि । जात्यादिजैः पत्रैः । आरग्वधेत्यादिना षड्भिरर्धरूपैरर्धवृत्तैः षट्प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः । किंभूताः गोपित्तं पीतं यैस्ते तथोक्ताः । गोपित्तेन भाविता इत्यर्थः । पुनरेव पिष्टाः आदौ भाविताः पुनः पिष्टाः सर्षपतैलेन युक्ताः एते योगाः परं सिद्धाः कार्यसंपादने । एते च नराणामचिरात् कुष्ठादीन् हन्युः । किलासं श्वित्रम् । सुरेन्द्रलुप्तमिन्द्रलुप्तम् । तच्च शिरोरोगेषु वक्ष्यते । किटिभानां पुनः सदद्रुग्रहणमतिशयख्यापनम् । सपामामित्यपच्या गण्डमालाया विशेषणम् । श्र्याह्वः श्रीवासः । सुराह्वं देवदारु । सलोमशो धातुकासीसम् । कृष्णगन्धा सौभञ्जनः । फणिर्जको मारीचकः । सुमनः प्रवालाः मालतीपल्लवानि । अञ्जनं सौवीरकम् । अलं

हरितालम् । गृहधूमो धूममलम् । सर्जाह्वः सर्जरसो रालः सर्वरसोऽपि च ॥

निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं
कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं
चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तथास्य कण्डूःपिटकाः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥

तैलाभ्यक्तं शरीरं निम्बादिभिः समभागैः तक्रपिष्टैरुद्वर्तयितुं यतेत । तथा कुर्वतः कुष्ठिनः कण्ड्वादीनि शमं व्रजन्ति । वन्यं परिपेलवम । चण्डा चोरकम् । कोठाः सिध्मादिमण्डलानि ॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-
कासीसकम्पिल्लककुष्ठलोध्राः ।
गन्धोपलः सर्जरसं विलङ्गं
मनश्शिलाले करवीरकत्वक् ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुःसकण्डूः किटिभानि पामा
विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥

मुस्तादिचूर्णानि तैलैर्भ्यक्तदेहस्यावचूर्णनार्थं दद्यात् । एवं कृते दद्रवादीनि न भवन्ति । अमृता गुळूची । आसङ्गं रसाञ्जनम् । कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । कम्पिल्लको रजनको रेवतो रक्तचूर्णकः । गन्धोपलो गन्धपाषाणः ॥

काण्डे महावृक्षभवे निलीनः
स्विन्नः कुकूले पुटपाकयुक्त्या ।
विचर्चिकां सर्षपकल्कपिण्डो
निहन्ति लज्जामिव रागवेगः ॥

सर्षपकल्कस्य पिण्डो सुधागण्डान्तर्लीनः पुटपाकयुक्त्या स्विन्नो विचर्चिकां निहन्ति । यथा रागवेगः प्रवृद्धो लज्जां निहन्ति ॥

मनश्शिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं
कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥

मनश्शिलादिकः प्रदेहः कुष्ठहरो भवति । तथेत्यादि सुबोधम् । प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दः । गोसलिलं गोमूत्रम् ॥

गुल्गुलुमरिचविलङ्गैः
सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।
श्रीवेष्टकालगन्धै-
र्मनश्शिलाकुष्ठकम्पिल्लैः ॥

उभयहरिद्रासहितै-
श्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।
दिनकरकराभितप्तैः
कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥

गुल्गुलवादिभिश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैर्दिनकररश्मितप्तैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं चेत्यनेन

घर्षणनाशनयोरेककालता प्रदर्शिता । श्रीवेष्टकः वायसको दधिश्यावश्च शब्दितः । कालगन्धः सौभञ्जनकम् । चाक्रिकं तैलं चक्रस्थं सद्यःपीडितम् ॥

मरिचं तमालपत्रं
कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं
सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्म
सप्ताहात् घर्मसेविनोऽपैति ।
मासान्नवं किलासं
स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं ताम्रे भाजने सप्ताहमुषितं तेनालिप्तं सिध्म घर्मसेविनः सूर्यरश्मिसेविनः सप्ताहादपैत्यपगच्छति । नवं किलासं श्वित्रमालिप्तं घर्मसेविनो मासादपैति । किंभूतस्याह स्नानवर्ज्यं कृतसंशुद्धेः ॥

मयूरकं जर्जरितं समूलं
दग्ध्वा परिस्राव्य च सप्तकृत्वः ।
तेनाम्भसा कङ्गुणिकोत्थतैलं
सिद्धं परं सिध्मनिबर्हणाय ॥

जीवन्ती मञ्जिष्ठा
दार्वी काम्पिल्यकं पयस्तुत्थम् ।
एष घृततैलपाकः
सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥
देयः समधूच्छिष्टो
विपादिका तेन नश्यति म्रक्ता ।
चर्मैककुष्ठकिटिभं
कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥

मयूरकक्षाराम्भसा प्रियङ्गुतैलं सिद्धं कुष्ठनिबर्हणाय परमं श्रेष्ठम् । मयूरकोऽपामार्गः । जीवन्त्यादिभिर्घृततैलम् । मधूच्छिष्टं मदनम् ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि॥
करञ्जबीजद्विनिशाव्योषैळकजसर्षपाः ।
वरावेल्लं च तैस्तैलं सगोमूत्रैर्विपाचितम् ॥
कुष्ठदुष्टव्रणग्रन्थिगण्डमालाभगन्दरान् ।
विशेषाद्वातकफजान् हन्त्यभ्यङ्गेन वज्रकम् ॥

सप्तपर्णादिभिर्गोमूत्रेण च तैलं स्नेहपरिभाषया पाचितमभ्यङ्गेन कुष्ठादीन् सर्वान् निहन्ति । विशेषाद्वातकफजान् निहन्ति । नाम्ना वज्रकम् । आस्फोतान्तानां मूलम् । आस्फोतः अर्कः ॥

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्ङ्गी-
कम्पिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।
निर्गुण्ड्यरुष्करसुराह्वसुवर्णदुग्धा-
श्रीवेष्टगुल्गुलुशिलाहरितालविश्वैः ॥
तुल्यस्नुगर्कदुग्धं
सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुणं
श्वित्रार्शोग्रन्थिमालाघ्नम् ॥

एरण्डादिभिः स्नेहाच्चतुर्थांशैः । स्नुगर्कयोर्मिश्रीभूतेन क्षीरेण तैलेन समेन । ता-

क्ष्यं वट्टमाक्षिकम् । नीपो धूळीकदम्बः । सुरवारुणी इन्द्रवारुणी । निर्गुण्डी खिन्दुवारकः । सुराह्वं देवदारु । सुवर्णदुग्धा काञ्चनी । शिला मनश्शिला । विश्वं शुण्ठी ॥

कनकक्षीरीशैला-
भार्ङ्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
जातीप्रवाळसर्षप-
लशुनविळङ्गं करञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लव-
मूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोतम् ।
गुञ्जैरण्डकबृहती-
मूलत्वक्सुरसार्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठा मुस्ता
षड्ग्रन्थातुम्बुरुत्वचो मूर्वा ।
एळकजकुटजशिग्रु-
त्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी
तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्री कासीसं
दार्वीत्वक् स्वर्जिकालवणम् ॥
एतैस्तैलं तैलं
कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ।
करवीरमूलपल्लव-
तोये च विपाचितं जयति ॥
कटुकालाबुन्यस्तं
नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठम् ।
मण्डलदद्रूकोष्ठ-
कृमिपामाविचर्चिकाः सुतराम् ॥

कनकक्षीर्यादिभिस्तैलं तैलं तिलोद्भवं तैलं चतुर्गुणे मूत्रे विपाचितम् । अथवा कटुतैलं विपाचितं वातकफकुष्ठं नाशयति । अथवा केवलस्यैव करवीरस्य मूलपल्लवयोः काथेन विपाचितम् । कनकक्षीर्यादि च इदं कटुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठादिकं जयति । मूलं फलानि च दन्त्याः । सप्तच्छदार्कयोः पल्लवादिकम् । आस्फोता गिरिकर्णी । गुञ्जादिना फलम् । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिका च । षड्ग्रन्था वचा । आर्जकं कुठेरकभेदः । अवाक्पुष्पी ब्रह्मदण्डी वाराही वरमालिका । अमृता गुळूची । आसङ्गं रसाञ्जनम् ॥

सिक्थकतुत्थकगुल्गुलु-
सिन्दूररसाञ्जनैः कटुकतैलम् ।
पामाकिटिभविचर्चिषु
साधितमभ्यञ्जने श्रेष्ठम् ॥
शैलेयकम्पिल्लकपट्टिकाह्व-
सुराष्ट्रजासर्जरसोपलानि ।
शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः
कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः ॥

सिक्थकादिभिः साधितं कटुतैलं पामादिष्वभ्यञ्जनं श्रेष्ठम् । सिक्थकं मदनम् । शैलेयकादीनां चूर्णो नवनीतयुक्तः सर्वस्मिन् कुष्ठे प्रशस्तः । स्रवति तु कुष्ठेऽधिकं प्रशस्तः । पट्टिकाह्वं लोध्रम् । सुराष्ट्रजा सौराष्ट्री । उपलो गन्धपाषाणः । शिला मनःशिला ॥

एडगजकुष्ठसैन्धव-
सिद्धार्थविडङ्गकाञ्चिकैर्लिप्तम् ।
कृमिपामसिध्मदद्रू-
मण्डलकुष्ठं शमं याति ।

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं
सश्रीवेष्टाः कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो
दद्रूघ्नो मूलकोत्थं च बीजम् ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्चिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रूं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥

एडगजादिभिर्लिप्तं कृम्यादिकं शमं याति । लाक्षादिभिर्हरिद्रान्तैर्दद्रुषु तक्रोन्मिश्रो लेपः स्यात् । मूलकोत्थं च बीजं केवलं दद्रुषु लेपे उक्तम । प्रपुन्नाटबीजं चक्रमर्दः । श्रीवेष्टको वायसको दधिश्यावश्च शब्दितः । दूर्वादयः काञ्चिकतक्रपिष्टास्त्रिभिः लेपैः बद्धमूलामपि दद्रूं कण्डूं च नाशयति ॥

मनश्शिलात्वक्कुटजं सकुष्ठं
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरसेन वापि
कर्षोन्मितान्याढकसंमितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेप-
मेतत् परं कुष्ठनिषूदनाय ॥

मनःशिलादीनां चूर्णानि कर्षोन्मितान्याढकसंमितेन तुषोदकेन पलाशक्षारोदकेन वा साध्यान्येतदपि प्रलेपं कुष्ठनिषूदनाय परं श्रेष्ठमाचार्या वदन्ति । कुटजत्वक् वत्सकत्वक् । सलोमशो धातुकासीसम । भौर्जो ग्रन्थिः सुज्ञेयः ॥

एलाचित्रकनिम्ब
त्वषकं कुरुविन्दनागरार्कं च ।
चूर्णीकृतमष्टाहं
भावयितव्यं पलाशस्य ॥

क्षारेण गवां मूत्र-
स्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते दीर्यन्ति च
लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥

मांसी मरिचं लवणं
रजनीतगरं सुधा गृहाद्धूमः ।
मूत्रं पित्तं क्षारः ।
पालाशःकुष्ठनुलेपः ॥

एलादिकं चूर्णीकृतमष्टाहं परिशोष्य गोमूत्रस्रुतेन पलाशक्षारेण भावयितव्यम् । अस्य कुष्ठिनस्तेन लिप्तान्यर्केन चाभितप्तानि कुष्ठमण्डलानि भिद्यन्ते जीर्यन्ति च । मांस्यादिको लेपः कुष्ठनुत् । पित्तं मूत्रं प्राणिनामेवाष्टानाम् ॥

मुस्तं त्रिफला मदनं
करञ्ज आरग्वधः कलिङ्गयवाः
ससप्ताह्वकुष्ठफलिनी-
दार्व्यःसिद्धार्थकं स्नानम् ॥

एष कषायो वमनं
विरेचनं वर्णदस्तथोद्घर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफ-
प्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥

मुस्तादीनि सिद्धार्थकं नाम स्नानम् । एष च योगः वमनाय कषायो भवति विरेचनं च वर्णकराङ्गोद्घर्षश्च । उत्घृष्यन्तेऽनेनाङ्गानीत्युद्घर्षः । एष च प्रयोगः त्वग्दोषादीनां प्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नश्च ॥

करवीरनिम्बकुटजा-
च्छम्याकाचित्रकाच मूलानाम् ।
मूत्रे दर्वीलेपः
क्काथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥

श्वेतकरवीरमूलं
कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दर्व्याः ।
सुमनःप्रवाळयुक्तो
लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥

शैरीषी त्वक् पुष्पं
कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची
चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥

करवीरेत्यादि सुबोधम् । श्वेतकरवीरादिभिर्लेपः कुष्ठापहः सिद्धः । शिरीषत्वगादिभिः पृथक् चत्वारो लेपाः कुष्ठघ्नाः । राजवृक्षः आरग्वधः ॥

दार्वीरसाञ्जनस्य च
निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरग्वधवृक्षकयो-
स्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥

इति षड् कषाययोगाः ।
कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च हिता-
स्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥

आलेपनं प्रघर्षण-
मवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगै-
श्चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥

दार्वीरसाञ्जनाभ्यामेकः कषायः । निम्बपटोलाभ्यां द्वितीयः । खदिरसारेण तृतीयः । आरग्वधवृक्षकाभ्यां चतुर्थः । त्रिफलया पञ्चमः । सप्तपर्णेन षष्ठः । तिनिशेन सप्तमः । अश्वमारेणाष्टमः । एते कषाययोगाः कुष्ठिनां स्नाने पाने च हिताः । एत एव च कुष्ठिनामालेपनादिकं भवति । एत एव च कषायाः पृथक् तैलस्य पाकयोगे घृतस्य च पाकयोगे कुष्ठशान्त्यर्थं शस्यन्ते ॥

सर्षपकरञ्जकोशा-
तकानि तैलान्यथेङ्गुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहु-
स्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥

सर्षपादीनि च तैलानि कुष्ठेषु हितान्याचार्या आहुः । प्रकरणाद्बहिःप्रयोगे । कोशातकस्य फलम् । इङ्गुदी वृक्षविशेषः ॥

शीताः प्रदेहसेका-
स्तिक्तंसर्पिः सिराविरेकश्च ।

विशरणदाहक्लेदे
विस्फोटे चर्मदलने च ॥

शीर्णनखरोममांसः
कृमिमानन्नाम्भसी त्यजेत् कुष्ठी ।
सद्यो दुग्धं दुग्धं
षण्मासान् कारभं भजेत्समधु ॥

कुष्ठेषु अङ्गविशरणादौ शीतप्रदेहादिकं हितम् । विशरणं त्वङ्मांसावदरणम् । चर्मदलनं त्वगुद्घटनम् । शीर्णनखत्वादियुक्तः कुष्ठी अन्नमम्भश्च त्यजेत् । किमन्यत् प्राणान् जह्यात् न । अपि तु कारभं दुग्धमौष्ट्रं क्षीरं सद्यो दुग्धं तत्कालविस्रावितं समाक्षिकं षण्मासान् भजेत् ॥

एडगजः सविलङ्गो
मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनश्च दन्ता
गोश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥

रजनीद्वयं कृमिघ्नं
प्रपुनाटं राजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोत्पाटनमग्र्यं
सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥

श्वित्राणां सविशेषं
योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
उत्सन्नेषु च लेपाः
सवर्णकरणास्तथाभ्यङ्गाः ॥

एडगजादिकं बहिः प्रयुक्तं कुष्ठानामुद्दालनं निबिडत्वग्भाजनम् । रजन्यादिकं सपिप्पलीपाकलमग्र्यं श्रेष्ठं कुष्ठोत्पाटनं योज्यम् । उत्पाटनं मोक्षणम । पाकलं कुष्ठम् । एतच्च रजन्यादिकं सर्वत ऊर्ध्वमधःशिरसि च विशुद्धानां श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यम् ॥

पक्षात् पक्षात् छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्मूर्ध्नः स्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्
षष्ठे षष्ठे मास्यसृङ्मोक्षणं च ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्
कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।
निस्सन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं
तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ॥

पक्षात पक्षादिति ग्रहणं वमनादिक्रियान्तरपरिहारदिवसज्ञापनार्थम् । शोधनं विरेचनम् । मूर्ध्नः शिरसः शुद्धिर्नस्येन । सर्वस्य च कृत्स्नान्निरवशेषान दोषान् निर्हरेत् । अस्येति कुष्ठिनः । किंप्रयोजनमित्याह । यो दुर्वान्त इत्यादि । असम्यक्शुध्या दोषैरुद्धतैर्व्याप्तैः कुष्ठं निस्सन्देहमसाध्यत्वं याति ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
जिनजिनसुतताराभास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥

इति चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

व्रतादीनि कुष्ठमुन्मूलयन्ति । तच्च कुष्ठं प्रकटितमलपापं प्रकाशितदोषपापम् । तेन

हि कुष्ठेन मला वातादयो दुष्टदुष्टं चादृष्टं कर्म प्रकाश्यते । अतः शास्त्रतो नियमश्चान्द्रायणादिः । दमः अक्रोधादित्वम् । यम इन्द्रियजयः । जिनो बुद्धः । जिनसुता अवलोकितेशादयः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वित्रस्य कृमीणां च क्रमेण चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कुष्ठादपि बीभत्सं
यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तच्छान्त्यै
यतेत दीप्ते यथा भवने ॥

श्वित्रे शीघ्रमेव शान्त्यर्थं यतेत दीप्तगृहवत् । यतः श्वित्रं कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितम् ॥

मदयन्त्याः सवायस्याः सुरभ्यारग्वधस्य च
शतं पलानां प्रत्येकं वरायास्त्वाढकत्रयम् ॥

व्याघ्रीवह्निकपोता-
वल्सकखदिरार्कमूलदन्त्यैन्द्र्यः ।
सनिशाद्वया दशपला
क्वाथेऽमीषां क्षिपेत् पिष्ट्वा ॥

बीजं करञ्जेङ्गुदशिग्रुनिम्बा-
न्नीलीं सनीलोत्पलचन्द्रलेखाम् ।
श्यामां किरातं कटुकत्रयं च
पश्चाढकं तत्र च पञ्चगव्यात् ॥

शमयत्यचिरेण घृतं
मृदुहुतवहसाधितं महानीलम् ।
न किलासमेव केवल
मपचीकृमिकासकुष्ठमभ्यस्तम् ॥

उन्मादापस्मारा-
वर्शोविद्रधिशिरोरोगान् ।
गळगण्डगुल्मगण्डा-
नर्बुदशोफप्रमेहगळरोगान ॥

सविसर्पशोषपवन-
व्याधीन्विषमज्वरान् हन्यात् ।

मदयन्त्यादिना स्नेहनार्थं घृतमुच्यते । मदयन्ती धातकी । वायसी काकनासा । सुरभिर्गन्धसुरा । आरग्वधः शम्याकः । व्याघ्री निदिग्धिका । वह्निश्चित्रकः । कपोता काकमाची । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । करञ्जादीनां चतुर्णां बीजम् । श्यामा त्रिवृत् । पञ्चगव्यानि गोमयस्वरसः मूत्रं क्षीरं दधि घृतमित्येतानि । एतन्महानीलं नाम घृतं मृदुना हुतवहेनाग्निना साधितमचिरेण किला-

सं श्वित्रमेव न शमयति । अपि तु अपच्यादिकमपि शीघ्रं शमयति ।'

संशोधनं विशेषात्
पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ।
श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं
मलयूरस इष्यते सगुडः ॥

तं पीत्वाभ्यक्ततनु-
र्यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।
सेवेत विरिक्तश्च
त्र्यहं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥

अनु चानन्तरं पीतस्नेहस्य संशोधनमेव विशिष्यते विशिष्टं भवति नान्यत् किञ्चित् । तत्रापि श्वित्रेऽग्र्यं प्रधानं स्रंसनं विरेचनमिष्यते । किमाह । सगुडो मलयूरसः । मलयूः सोमराजिः । अभ्यक्तो रविकरसंतापं च यथाबलं निषेवमाणोऽनेन विरिक्तस्त्र्यहं पिपासुस्तृष्णावान्यदा भवति तदा पेयां पिबेत । एवं त्र्यहं विरेचनम् । तृषिते पेया नान्यत् किञ्चित् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा
जायन्ते कण्टकेन तान् भिद्यात् ।
स्फोटेषु निस्स्रुतेषु
प्रातः प्रातः पिबेत् पक्षम् ॥

मलयूमसनं प्रियङ्गुं
शतपुष्पां चाम्भसा समुत्क्वाथ्य ।
पालाशं वा क्षारं
यथाबलं फाणितोपेतम् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते उक्तेन स्रंसनविधिना सुबोधम् । पालाशं क्षारं फाणितेन क्षुद्रगुडेन युक्तं यथाबलमिति बलापेक्षत्वादनियतमात्रमपि ॥

वितुषावल्गुजबीजा-
च्चूर्णं गोवारिभाविताद्बहुशः ।
मूलक्काथेन पिबेत्
कलितरुकृतमालमदनफल्गूनाम् ॥

पीते किलासी तिलतैलदिग्धो
दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ।
जीर्णे च तक्राप्लुतकोद्रवाशी
स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रम् ॥

वितुषेत्यादिना स्फोटोद्भवाय विधिः । अवल्गुजा सोमराजिः । तद्बीजं बहुकृत्वोऽनेकवारं गोमूत्रेण भावितं कलितर्वादीनां मूलक्काथेन विधिः । तस्मिंश्च पीते सति किलासी श्वित्री रविपादसेवी तिलतैलेन दिग्ध उपलिप्तः स्यात् । कलितरुर्बिभीतकः । कृतमालो नक्तमालः । मदनफलं प्रसिद्धम् । फल्गुः काकोदुम्बरिका ॥

विध्वान्येद्युः स्फोटकान् कण्टकैस्तान्
बस्ताम्भोभिर्घृष्टया शुक्तवर्त्या ।
लिम्पेत् कामं लेपनाद्वेदनायां
लेपो योज्यः शङ्खनाभिर्जलेन ॥

अनेन स्फोटकानन्येद्युः कण्टकैर्भित्वा बस्ताम्भोभिः छगलमूत्रैर्घृष्टया शुक्तवर्त्या कामं

भृशं लिम्पेत् । शुक्तवार्तिव्योषादिभिर्वक्ष्यमाणा । सुबोधम् ॥

व्योषसर्षपनिशागृहधूमै-
र्यावशूकपटुचित्रकयुक्तैः ।
कोलतुल्यगुळिकार्धविषांशा-
श्वित्रकुष्ठशमनो वरलेपः ॥

व्योषादीनां भागो विषस्य चार्धभागयुक्तोऽनेन बदरतुल्या गुळिका क्रियते । एषा गुळिका वरलेपः श्वित्राणां कुष्ठानां च शमने ॥

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं
सर्पिःकुम्भे संस्थितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्
कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥

गव्यमित्यादि सुबोधम् । अस्मै श्वित्रिणे कुष्ठोक्तं विधानं कार्यम् । कुष्ठश्वित्राणामेकरूपत्वात् ॥

मार्कवमथवा खादेद्
भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकशृतं च दुग्धं
तदनु पिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥

अथवा मार्कवं भृङ्गरजो लोहपात्रस्थं तैलेन भृष्टं खादेत् । पश्चाच्च बीजकशृतं दुग्धं श्वित्रनाशनं पिबेत् । बीजक असनः ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीनां
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।
घ्नन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रून्
पामाकोठान् दुष्टनाळीव्रणांश्च ॥

पूतीकादीनां जात्यन्तानां पल्लवा गवादिमूत्रैः पिष्टा आलेपात् श्वित्रादीन् घ्नन्ति । पूतीकः करञ्जः । व्याधिघात आरग्वधः । स्नुही सुधा ॥

द्वैप्यं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा
श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।
पूतीकीटो राजवृक्षोद्भवेन
क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥

द्वीपिनः हस्तिनो वा चर्म दग्धं तैलेन युक्तम् । श्वित्रे लेपो वरिष्ठः श्रेष्ठः । पूतीकीटः कर्कटीकारवल्लीवद्दुर्गन्धी कृमिविशेषः प्रसिद्धः । राजवृक्ष आरग्वधः ॥

रात्रौ गोमूत्रे वासितान् जर्जराङ्गा-
नह्निच्छायायां शोषयेत् स्फोटहेतून् ।
एवं वारांस्त्रीन् भावयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैः
स्नुह्याः क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥
अक्षतैलद्रुतालेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।
शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाप्लुतम् ॥

रात्रावित्यादि सुबोधम् । स्फोटहेतुर्भल्लातकः । तथेत्यक्षतैलद्रुतम् । अक्षं विभीतकम् । तदाप्लुतं शिखिपित्ताप्लुतम् । ह्रीबेरं वाळकम् । शिखी मयूरः ॥

उपोषितायान्नकालांस्त्रीन् श्वेतकृकवाकवे ।
यष्ट्याह्वकुष्ठैळकजबीजचूर्णं घृतान्वितम् ॥

दद्यात्तस्य पुरीषेण श्वित्रमुद्दाल्य लेपयेत् ।
मासं हन्त्याशु तच्छ्वित्रं विशेषाद्गुह्यसंश्रयम्॥

उपोषितेत्यादि । श्वेतकृकवाकवे शुक्लकुक्कुटाय त्रीनन्नकालानुपोषिताय सार्धदिनं यथौचित्येन वा त्रीनन्नकालाननाहारभयेन यष्ट्याह्वादिचूर्णं भोजनाय दद्यात् । अस्य श्वेतकृकवाकोः पुरीषेण शस्त्रादिनोद्दाल्य श्वित्री मासं लेपयेत् । तदाशु श्वित्रं हन्ति । गुह्यसंश्रयं मेढ्रगतं विशेषाद्धन्ति ।

लेपः पटुवेल्लशिला
कासीसं रोचना कनकपुष्पी ।
गोपित्तयुक्तमथवा
चपलाञ्जनयुग्मलोहरजः ॥

पट्वादिभिर्लेपः श्वित्रं हन्ति । अथवा चपलादिकं गोपित्तयुक्तं लेपः । चपला पिप्पली । अञ्जनयुग्मं स्रोतोजं सौवीरं च । लोहरजः शस्त्रचूर्णम् ॥

काकोदुम्बरिका वा
सावल्गुजचित्रका सगोमूत्रा ।
कदलीक्षारयुतं वा
खरास्थि दग्धं सगोरुधिरम् ॥

अथवा काकोदुम्बरिकालेपः । किंभूता सावल्गुजचित्रका सगोमूत्रा च । काकोदुम्बरिका फल्गुः । अवल्गुजः सोमराजिः । अथवा दग्धं खरास्थि लेपः । किंभूतं कदलीक्षारेण युक्तं सगोरुधिरं च ॥

नीलोत्पलं सकुष्ठं
ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
हस्तिमदाध्युषितो वा
मालत्याः क्षारकक्षारः ॥

अथवा नीलोत्पलादित्रयं हस्तिमूत्रेण पिष्टं लेपः । अथवा मालत्याः । क्षारकक्षारः क्षारकाणां मुकुलानां क्षारो हस्तिमद आसंस्कारमध्युषितो लेपः

सिद्धार्थकाबृहत्यौ
करञ्जकोशातकीफलं गुञ्जा ।
शुकनासा सगवाक्षी
स्वर्णक्षीरीनिकुम्भश्च ॥
लाङ्गलिकी हयमार-
स्तिल्वकभल्लातकाश्वमूती च ।
मुस्तास्नुही सहिंस्रा
सुवर्णशकला फलोपेता ॥
मूलकबीजं व्योषं
पीलुविल्लङ्गानि कर्णिकारश्च ।
पिचुमन्दजातीकिसलय-
वाकुचिकातुत्थकुष्ठानि ॥
कटुरोहिणीमनोह्वा-
त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ।
गजहयखरमूत्राणां
पात्रत्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्याम् ॥
द्वौ कुडवाविह दद्यात्
सर्षपतैलाच्च चातुर्थीम् ।
दर्वीलेपं सिद्धा
रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥
श्वित्रं घृष्टं लिप्तं
त्रीनालेपांस्तया न लङ्घयति ॥

मशतिलकचर्मकील-
ग्रन्थ्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥

सिद्धार्थकेत्यादिना मूत्रिका नाम रसक्रिया । बृहत्यौ स्थूला सूक्ष्मा च । करञ्जस्य कोशातक्याश्च फलम् । कोशातकी कृतवेधनी । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिका च । शुकनासा तुहिनका सरळा स्नेहदारुका । निकुम्भो दन्तीफलान्येव । लाङ्गलिकी विशल्या गर्भपातनी च । हयमारः करवीरः । तिल्वकः पट्टिकालोध्रः । अश्वमूत्री सल्लकी । स्नुही सुधा । हिंस्रा मांसी । हरेणुका रेणुपुष्पं सुवर्णशकला च । सा फलोपेता फलयुक्ता । कर्णिकार आरग्वधः । वाकुचिका सोमराजिः । सिद्धार्थकादीनां त्रिफलान्तानां सर्वेषां गोमूत्रेण कल्कीकरणम् । द्वौ कुडुबौ स्नुगर्कदुग्धाभ्याम् । सर्षपतैलाच्च चातुर्थी पलम् । दर्वीलेपमिति क्रियाविशेषणम् । श्वित्रं घृष्टं सत् तया रसक्रियया लिप्तं त्रीनालेपान् न लङ्घयति त्रयाणामवचारत; शमं यातीत्यर्थः । तिलकाः कृष्णातिलतुल्यानि मण्डलानि । तान्येवोन्नतानि मशकाः । चर्मकीलमर्शोनिदान उक्तम ॥

कुडुबोऽवल्गुजबीजा-
द्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।
मूत्रेण गवां पिष्टः
सवर्णकरणः परं श्वित्रे ॥

कुडुवेति सुबोधम् । हरितालचतुर्थभागो वाकुचीबीजापेक्षया पलमित्यर्थः । जिते दोषे सवर्णकरणार्थमयं लेपः ॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे वा
गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
दत्वा पचेद्बीजमवल्गुजानाम् ॥
श्वित्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन
तेन प्रलिप्तं बहुशः प्रघृष्टम् ।
कुष्ठं मशं वा तिलकाळकं वा
यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥

सुष्ठु दग्धे गजलण्डात् हस्तिशकृतो जाते क्षारे हस्तिमूत्रेण परिस्रुते गाळिते द्रोणप्रमाणे अवल्गुजानां बीजं दशभागयुक्तं दत्वा पचेत् । चिक्कणपाकत्वं गतेन तेन शुष्कगोमयादिना घृष्टं श्वित्रं बहुशः प्रलिप्तं एतदेव श्वित्रं जयेत् कफार्दीश्च ॥

भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूल-
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥
स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकाळकेषु
मशेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥

भल्लातकादिसुबोधम् । स्नुगर्कदुग्धे मिश्रीभूते भल्लातकादिकं पक्त्वा पश्चात्तु लोहपात्रस्थं शलाकया लेपं कुष्ठादिषु विदधीत । द्वीपिश्चित्रकः । लाङ्गलिका विशल्या गर्भपातनी च ॥

शुध्या शोणितमोक्षै-
र्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव
प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥

शुध्यादिभिरवश्यं श्वित्रं प्रशाम्यति । किं सर्वस्य । न । अपि तु कस्य चिदेव क्षीणपापस्य । अक्षीणपापस्य न कथञ्चिदपि शमं याति इति श्वित्रचिकित्सा ।'

क्रिमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्विन्ने गुळक्षीरमत्स्याद्यैः क्रिमिणोदरे ।
उत्क्लेशितक्रिमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥
सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वार्धवारिणि ।
तं कषायं कणागाळाक्रिमिजित्कल्कयोजितम्॥
सतैलस्वर्जिकाक्षारं युञ्ज्याद्बस्तिं ततोऽहनि।

स्निग्ध इत्यादिना क्रिमिचिकित्सा । प्रथममेव स्नेहस्वेदौ । तैः स्निग्धस्विन्न आतुरे । क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्निति पामादिपाठान्नः । तस्मिन् गुळादिभिरुत्क्लेशितौ क्रिमिकफौ यस्य । तां च शर्वरीं गुळाद्युपयोगरात्रिं सुखोषिते सुखेन सुप्ते । द्वितीयेऽह्न्यर्धोदके गोमूत्रे सुरसादिगणं क्वाथयित्वा तं कषायं कणादिकल्कसंयोजितं तैलादियुक्तं च बस्तिं युञ्ज्यात् ॥

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ।
त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालुळितं ततः ॥
ऊर्ध्वाधःशोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ।

ततस्तस्मिन्नेवाहनि यस्मिन् बस्तिः प्रयुक्तस्तस्मिन् निरूढमातुरं विरेचनं पाययेत् । किमित्याह त्रिवृत्कल्कं फलादिकषायालुळितम् । अत्र हि विरेचनशब्देन दोषरेचनाद्वमनमप्युच्यते । फलं मदनफलम् । कणा पिप्पली । तत इति त्रिवृत्प्रयोगाद्वमनविरेचनाभ्यां ऊर्ध्वाधःशोधिते क्रमं पेयादिकं पञ्चकोलयुक्तं कुर्यात् ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ॥
काले विळङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ।

कट्वादिरसानां च द्रव्याणां कषायैः क्वाथैः परिषेचनं च कुर्यात् । ततस्तं क्रिमिणोदरं काले योग्ये विळङ्गतैलेनानुवासयेत् ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।
उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥

मूर्धगेषु शिरोगतेषु क्रिमिषु शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायोक्तं हितम् । पश्चाच्च उद्रिक्ततिक्तकट्वादिभिर्भोजनमाचरेत् स्वल्पस्नेहम् ॥

विळङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
पिबेत् सस्वर्जिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधिताम् ॥
रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेबुकात् ।
पलाशबीजपत्तूरपूतीकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥
सक्षौद्रं सुरसादीन वा लिह्यात् क्षौद्रयुतान् पृथक्

तथा तक्रेण साधितां यवागूं विळङ्गादिचूर्णेन सह पिबेत् । अथवा शिरीषादेः पृथक् प्रत्येकस्य रसं पिबेत् । किणिही अ-

पामार्गः । पारिभद्रको मन्दारः । पत्तूरो मत्स्याक्षकः । पूतीकः करञ्जः । किंभूतं शिरीषादिरसमाह सक्षौद्रम् । अथवा सुरसादीन् सुरसादिगण एव पठितान् पृथक् प्रत्येकं क्षौद्रद्रुतान् लिह्यात् ॥

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विळङ्गक्वाथभावितम् ।
कृमिमान्मधुना लिह्यात् भावितं वा वरारसैः
शिरोगतेषु क्रिमिषु चूर्णं प्रधमनं च तत् ।

तथाश्वपुरीषचूर्णं शतकृत्वः बहून् वारान् विळङ्गक्वाथेन भावितं क्रिमिमान् पुरुषो मधुना लिह्यात् । अथवा अश्वविट्चूर्णं वरारसैस्त्रिफलाक्वाथैर्भावितं क्रिमिमान्मधुना लिह्यात् । तच्च चूर्णं भाविताश्वविशः शिरोगतेषु क्रिमिषु नासया प्रधमनं योज्यम् । सुबोधम् ॥

आखुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥
पक्त्वा पूपलिकां खादेत् धान्याम्लं च पिबेदनु
सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ॥
नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ।

पिष्टेन शालिपिष्टेन मिश्रितैराखुकर्ण्याः किसलयैः सुपिष्टैः पूपलिकां पक्त्वा खादेत् । अनु धान्याम्लं च पिबेत् । किसलयमभिनवोद्भिन्नं पल्लवम् । किंभूतं धान्याम्लं आह । सपञ्चकोलादिकम् । अथवा असान्द्रं तनु स्वच्छं तक्रमेव केवलमनु पिबेत् । अयं च विधिराखुकर्णीकिसलयवत् नीपादिपल्लवेष्वपि पृथग्विधेयः । नीपो धूळीकदम्बः । मार्कवो भृङ्गराजः । निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ॥

विळङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
विळङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्धांशैरातपे स्थितम् ॥
दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।
सुराह्वसरळस्नेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥

अथवा पिष्टैः शालिपिष्टैर्विळङ्गचूर्णमिश्रैर्नानाविधं भक्ष्यं कल्पयेत् । अथवारुष्करं भल्लातकजं तैलं पाने वस्तौ च कल्पयेत् । किंभूतमाह । तैलस्यार्धांशैर्विळङ्गबीजैर्युक्तं सकलं च दिनमातपे स्थितम् । सुराह्वस्य देवदारुणः सरळस्य पीडाख्यायाः देवदारुसमायाः संबन्धी स्नेहः पृथगेवमारुष्करतैलविधानेनार्धांशविळङ्गचूर्णयुतं सकलं दिनं चातपस्थितं पाने वस्तौ च कल्पयेत् ॥

तिल्वकोद्दाळकपले त्रिवृच्छ्यामे तदर्धतः ।
दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तदर्धे चव्यचित्रकौ ॥
पिष्ट्वा विळङ्गयूषेण तेन भावितपीडितात् ।
तैलप्रस्थं तिलात्साध्यं क्रिमिघ्नद्विगुणे रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत् काले विदध्याच्चानुवासनम्

तिल्वकोद्दाळकयोर्द्वे पले एकस्य पलं परस्य च पलमित्यर्थः । त्रिवृच्छ्यामयोस्तदर्धतः । तिल्वकोद्दालकादर्धेन पलमित्यर्थः । दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तयोरर्धपलमित्यर्थः । तदर्धे चव्यचित्रकौ तयोः प्रत्येकमर्धकर्षम् । एतत्सर्वं विळङ्गयूषेण विळङ्गक्वाथेन पिष्ट्वा तेन विळङ्गयूषपिष्टेन भावितांस्तिलान् पश्चाच्च विधिना तैलस्य प्रस्थं साध्यम् । कथमित्याह । क्रिमिघ्नाज्जाते रसे क्वाथे तैलाद्द्विगुणे । तत्तैलं सिद्धं काले योग्ये पिबेत् शो-

धनार्थम् । तच्च तैलमनुवासनं दद्यात् । तिल्वकः पट्टिकालोध्रः । उद्दालकः कोविदारः कुण्डलस्ताम्रपुष्पकः । अरुणमूला त्रिवृत् । श्यामारुणमूला श्यामा ॥

कोशातकीकरञ्जोमासर्षपस्नेहकल्पनम् ।
कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरक्रिमिम् ॥

अनेनैव तिलविधिना तिल्वकादिप्रयोगेन कोशातकीकरञ्जादिस्नेहकल्पनां कृत्वोदरक्रिमिणं पाययेत् ॥

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।
शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सितम् ।
इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥

पुरीषजेषु वस्तिविरेचने सुतरां दद्यात् । अन्यदपि क्रिमिघ्नं योज्यमिति सुतरांग्रहणम् । कफजन्मसु क्रिमिषु शिरोविरेकादिकं दद्यात् । रक्तजानां क्रिमीणां कुष्ठचिकित्सितोक्तं क्रिमिनाशनप्रकरणे प्रतीकारं कुर्यात् । रोमभोजिषु क्रिमिषु यत्प्रखादादूध्येकदेशे रोमाणि न भवन्ति तेषामिन्द्रलुप्तविधिर्विधेयः । स च शिरोरोगे वक्ष्यते ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुळं च
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान्मधुरात्रसांश्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्जयेच्च ॥

इति चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

समासतः संक्षेपत इदमुच्यते । यः पुरुषः क्रिमीन् जिघांसुस्त्यक्तुमिच्छुः स क्षीरादिकं परिवर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां वातव्याधीनां चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वेषु केवलानिलविकारेष्वन्तर्बहिः स्नेहस्वेदौ साल्वलेनोपनाहो निवातं स्थानं प्रावरणानि दशमूलक्वाथसिद्धा महास्नेहप्रगाढाः स्निग्धा दध्यम्ला नागरपिप्पलीतीक्ष्णाग्राम्यानूपौदकशिरःपिशितरसाः पयांसि यूषाः प्रीणनानि चान्नानि । तैरेव च मांसैर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिण्डादिस्वेदाः ॥

केवलेनान्यदोषासंसृष्टेन वातेन ये विकारा व्याधयः तेषां सर्वेष्वित्यादिना चिकित्सोच्यते । साल्वल इति पद्मकादिस्वेदना-

म । तेनोपनाहः । निवातं स्थानम् । प्रावरणानि च निवातानीति संबध्यते । दशमूलादिकं ग्राम्यानूपौदकशिरःपिशितरसानां विशेषणम् । महास्नेह इति स्नेहचतुष्टयस्याख्या । तेन प्रगाढास्तद्भूयिष्ठाः । स्निग्धा इति प्राणिस्वभावात् । शुण्ठीपिप्पलीभ्यां तीक्ष्णाः । औदकानामानूपत्वेऽपि पृथक्करणेन तेषां प्रचुरसेव्यत्वं द्योतयति । तैरेव मांसैर्ग्राम्यादिभिर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानां महास्नेहाभ्यक्तगात्राणां वातार्तानां पिण्डादिस्वेदाः ॥

अपि च ॥

कोलकुलत्थामरतरु-
यवमिसिमाषातसीवचाकुष्ठम् ।
रास्नातैलफलानि च
वातजिदुत्कारिकाम्लोष्णा ॥

अपि चेति पद्यसमुच्चयाय । कोलादिनोत्कारिका विधेया । उत्कारिका स्विन्नपिण्डी । अमरतरुर्देवदारुः । मिसिः शतपुष्पा । तैलफलानि सर्वाणि येभ्यस्तैलमुत्पद्यते ॥

विडालनकुलोष्ट्रसृगालादिचर्मभिर्बन्धः । स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥

विडालादिचर्मभिर्बन्धनं च सुबोधम् । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत । तत्रोक्तं वातचिकित्सितं कुर्यादित्यर्थः ॥

स्निग्धस्विन्नस्य हि तोदभेदायामशूलादयो वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति । स्नेहश्च धातून् पुष्णाति बलं च देहे जनयति । तस्मात् पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शीलयेत् । तन्मृदूकृते च कोष्ठे नावतिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥

पुनः पुनः स्नेहस्वेदशीलने स्निग्धस्विन्नेत्यादिना हेतुरुच्यते । स्नेहश्चेत्यादिना स्नेहस्य विशेषः । ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां मृदूकृते कोष्ठे अनिलामया वातव्याधयो देहे न तिष्ठन्ति कोष्ठमूलत्वाद्दोषगुणानामिति केवला वातव्याधिचिकित्सा ॥

यदि तु सदोषत्वान्न निवर्तन्ते ततः सर्वशरीरगेऽपि वायौ विशेषतः पक्वाशयाश्रिते मृदुस्नेहविरेचनं तिल्वकसर्पिः सातलाघृतमैरण्डतैलं वा क्षीरेण दद्यात् । एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनावृतः पवनो विचरन्नाशु शान्तिमेति ॥

यदि पुनरनन्तरोक्तेन कर्मणा न निवर्तन्ते व्याधयः सदोषत्वाद्दोषान्तरसंसर्गाद्धेतोस्ततः सर्वशरीरगतेऽपि दोषान्तरसंसृष्टे वायौ स्नेहविरेचनं दद्यात् । पक्वाशयाश्रिते विशेषेण स्नेहविरेचनं दद्यात् । तिल्वकसर्पिरादीनां क्षीरेण प्रयोगो विरेचनाय । एवं च स्नेहविरेचनेन विशुद्धस्रोतसः पुंसोऽनावृतो वायुश्चरन् शीघ्रमेवोपशान्तिमेति । वायोश्च सदोषस्य कोप उक्तः ॥

अपि च ॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बध्वानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत्

अपि चेत्यादिना यत्र वायोः कोपे निजं कारणं नास्ति केवलं स्निग्धादिभिराहारैश्चितो मलः पित्तश्लेष्माख्यः स्रोतोबन्धं कृत्वानिलं वातं रुणद्धि । तत्राप्यनुलोमनमुच्यते ॥

अथ दुर्बले विरेच्ये निरूहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवंविधं च भोज्यम् । भोज्ययुक्तं वा स्रंसनमवचारयेत् । विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसकृत् स्नेहस्वेदौ स्वाद्वम्ललवणं चान्नपानम् । एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्नेहान् वस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥

अथेति गद्यारम्भे शैली । यो वातामयी दुर्बलः क्रूरकोष्ठादित्वाच्च विरेचनं नार्हति तस्मै पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तं निरूहं भोजनं च दद्यात् । अथवा स्रंसनं विरेचनमाहारेण युक्तमवचारयेत् । विशुद्धस्य दोषभस्मापनयनेन पेयादिक्रमेण चाग्नौ समिद्धे असकृत् स्नेहस्वेदाववचारयेत् । स्वाद्वादिकं चान्नपानम् । सुबोधम् । अवपीडकस्नेह इति रोगानुत्पादनीये योजनाद्वयमुक्तम् । * अयं हि विधिः सर्ववातशमनः ॥

* सर्ववातविकाराणां सामान्यं विधानमेतत् विशेषास्तुतः इति जर्जटः ॥

आमाशयगते कृतवमनस्य षड्धरणं चूर्णं परतश्च यथार्हं स्नेहादीन् । नाभिदेशमाश्रिते विल्वशलाटुभिः सिद्धान् मत्स्यान् अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोग्रहणीविहितमाममलपाचनं क्षारोपयोगानन्तर्गुल्मोपक्रमं च प्रयुञ्जीत । हृदयस्थे अंशुमत्या शृतं पयः ॥

आमाशयगत इत्यादि सुबोधम् । षड्धरणं दार्व्यादि कुष्ठोक्तम् । परत इति वमनषड्धरणयोः कृतयोः । विल्वशलाटुर्बालविल्वम् । अशेषकोष्ठाश्रितः आमाशयपक्वाशययोर्व्याप्य प्रवृत्तः । क्षारोपयोगान् सर्वानन्तर्भागिकगुल्मचिकित्सितं च प्रयुञ्जीत । अंशुमती सालपर्णी ॥

श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण स्नैहिकं नस्यं धूमं शिरोवस्तिमर्दनालेपनान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनम् ॥

श्रोत्रादिस्रोतोगते तथोर्ध्वशिरोगते च स्नैहिकं सूत्रोक्तं नस्यं धूमं च विशेषेण प्रयुञ्जीत । स्रोतसां कर्णादीनां प्रीणनं स्नेहतर्पणम् । कर्णगते कर्णतर्पणम् । नासागते तु नासायामित्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गस्वेदनिवातानि । रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः । मांसमेदसोर्विरेकास्थापनशमनानि । अस्थिमज्ज्ञोरन्तर्बहिःस्नेहाः । शुक्रप्राप्ते हर्षः शुक्रलं चान्नपानम् । विबद्धे तु शुक्रे विरेचनम् । ततोऽनुबन्धेऽनन्तरोक्तां क्रियां कुर्यात् पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गादीनि । निवातमिति सामान्येन गृहप्रावरणादि । रक्तस्थे शीतप्रदेहादि रक्तमोक्षणान्तम् । मांसस्थे विरेकादिकं क्रमेण । मेदस्थे च । अस्थनि मज्ज्ञि च स्थिते अन्तर्बहिश्च स्नेहाः । शुक्रप्राप्ते सुबोधम् । विबद्धमसम्यग्वाहि शुक्रम् । तत इति विरेचनात् । अनन्तरोक्तां क्रियां हर्षः शुक्रलं चान्नपानम । पुत्रकामीयं नामाध्यायमीक्षेत तत्रोक्ता वातशुक्रचिकित्सा योज्येत्यर्थवशाद्वातदुष्टशुक्रचिकित्सितप्रकारेण ।

शुष्यति तु गर्भे बालेषु च यष्टीमधुककाष्मर्यफलशारिवाशर्करामृतं पयो दद्यात् । मांसादमांसरसांश्च बृंहणीयस्नेहयुक्तान् ॥

गर्भबालयोर्वातेन शुष्यतोः शुक्रसमन्वयोऽपि हृदि स्फुरत्याचार्यैश्च । सुबोधम् । बृंहणीयाः स्नेहा ये स्वभावादेवैरण्डतैलवद्विरेचना न भवन्ति ॥

सिरास्नावसन्धिप्राप्तेऽभ्यङ्गमर्दनस्वेदोपनाहबन्धाग्निकर्माणि । संकोचे माषसैन्धवसाधितं तैलमभ्यङ्गः । स्वापे बहुशो रक्तावसेचनम् । न त्वङ्गम्लानौ शोषभयात् । सुतरक्तस्य तैललवणागारधूमैः प्रदेहः ॥

सिरादित्रयस्यान्यतमं प्राप्तेऽभ्यङ्गादीनि । अग्निकर्म नानाविधं मधुस्नेहादिना । संकोचेऽङ्गस्य माषादिसाधितं तैलमभ्यङ्गः । स्वापेऽङ्गस्य बहुशो रक्तावसेचनम । स्वाप इव स्वापः । अङ्गम्लानौ स्वापेऽपि रक्तावसेकं नेष्यते शोषभयात् । म्लानिरीषच्छुष्कत्वमिव । सुबोधम ॥

अथापतानकिनमस्रस्ताक्षमस्तब्धलाङ्गूलमवेदनमस्वेदनममल.पिनमखट्वाघातिनमबहिरायामिनं चोपक्रमेत ।।

अपतानकिनमस्रस्ताक्षत्वादिरहितमेवोपक्रमेत साध्यत्वात्र तु तद्युक्तमसाध्यत्वात । खट्वाघाती यः शय्यात उत्थाय वातवेगात् पादेन शय्यामाहन्ति ॥

तत्र प्रागेव स्निग्धस्विन्नाङ्गं व्योषविळङ्गश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनन्तरं चैनं विदार्यादिक्वाथमांसरसक्षीरदधिविपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् । तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥

तत्र तस्मिन्नपतानके प्रथममेव स्निग्धस्विन्नं पुरुषं व्योषादिभिश्च स्रोतोविशोधनाय कृतनस्यं विदार्यादिक्वाथादिना विधिपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् अच्छमिति विचारणारहितमन्यतमया मात्रया । एष हि विधिरनिलस्य नातिप्रसरणाय ॥

ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निष्काथ्य तत्कषायेणाम्लक्षीरवता मधुरवर्गप्रतीवापं महास्नेहं विपचेत् । तमपतानकिनमभ्यङ्गपरिषेकावगाहपानभोजनानुवासननावनेषु विदध्यात् ॥

ततोऽनन्तरं भद्रदार्वादिना सूत्रोक्तेन यवादिभिरानूपप्राणिमांसेन च क्वाथं कृत्वा तेन क्वाथेनाम्लकाञ्जिकमद्यादिभिः क्षीरेण च महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं साधयेत् गर्भे मधुरवर्गं दत्वा । औषधानां मांसस्य च दोषाद्यपेक्षणं प्रयुक्तस्य पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्मर्तव्यम् । मधुरस्कन्धः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । तन्महास्नेहमपतानाकेनामभ्यङ्गादिषु दद्यात् ॥

बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीषपूर्णे कूपे निखन्यादामुखम् । तप्तायां वा रथकारचुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत् पलालावच्छन्नम् । स्वेदयेद्वा पिण्डेन । मूलकोरुबूकस्फूर्जातकार्कसप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धं वा तैलमभ्यङ्गादिषु योज्यम् । अभुक्तवता चैतत् पीतमम्लदधिमरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहन्ति ॥

करीषेण शुष्कगोमयेन कूप इव कूपः निखातः । रथकारचुल्ली रथकारो नाम जातिविशेषो वर्णत्रयादूनो लोहकारवृत्तिर्गुर्जरदेशप्रसिद्धः । तस्य चुल्यग्निकर्मस्थानम् । शिलायामिति सूत्रोक्तविधानेन तप्तायां सुरापरिषिक्तायां सबाष्पायां पलालेन शालितृणेनावच्छन्नदेहं शाययेत् । मूलकादिस्वरससिद्धं वा तैलमभ्यङ्गसेकादिषु । स्फूर्जातकं काकतिन्दुकम । एतदेव मूलकादितैलमकृतभोजनेनाम्लदधिमरिचवचायुक्तं पीतमाक्षेपकमपहन्ति ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यल्पकालतैलपरिपीतान्यवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य क्वाथयेदास्नेहोपगमात् । ततस्तत् स्नेहमम्भस उपरिष्टात् पाणिशरावयोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं स्नेहपाककल्पेन पचेत् । एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरम् । अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलम् ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याणि चक्रवंशदारुकर्मसादीनि यैर्बहुकालं तैलं परिपीतं तेभ्यो मुसलादिक्षुण्णेभ्यः पानीयकथनेनोत्तरस्नेहं गृहीत्वा वातघ्नौषधैः पचेत् । एतच्च तैलं नाम्ना अणुतैलम् । यतो न केवलं वातघ्नौषधैः साध्यते यावत्सूत्रोक्तैरप्यणुतैलद्रव्यैः॥

वेगान्तरेषु च तीक्ष्णान्यवपीडानि प्रधमनानि वासकृद्दद्यात् । तथास्य श्लेष्मापगमनेन श्वसनविमोक्षात् संज्ञा पुनः पुनर्नोपरुध्यते । कुक्कुटकुलीरशिंशुमारवराहवसाः पाययेत् । यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलासिद्धां च यवागूम् । सर्वाकारं च गतवेगः स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥

प्रयोगान्तरमुच्यते । वेगान्तरमेकस्य वेगस्य उपशमोऽन्यस्याप्राप्तिः । अवपीडं कल्कादिनस्यम् । प्रधमनं नाड्या नासि चूर्णस्य ध्मापनम । संज्ञा चैतन्यम् । कुक्कुटादीनां यथालाभं वसाः पाययेत् । यवादिसिद्धां च यवागूम् । सर्वाकारं सर्वेण प्र-

कारेणौषधादिना स्वयं वा विगतवेगः स्नेह-विरेचनादिकं सेवेत ।'

त्रिवृद्दन्तीसुवर्णक्षीरीशङ्खिनीविळङ्ग-त्रिफलानामक्षसमाः कल्काः विल्वमात्रकं तिल्वकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतपात्रमेकं सर्वमैकध्यं प्रतिसंसृज्य विपचेदेतत्तिल्वकसर्पिः स्नेहविरेचनमनिलरोगेषु । तिल्वकविधिरेव चाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्यः । शुद्धवातापतानकविधानमेतत् । संसृष्टे यथासंसर्गम् ॥

त्रिवृदादिना तिल्वकघृतम् । त्रिवृदादीनां पृथक् कल्का अक्षमात्राः कार्षिकाः । तिल्वकमूलानां विल्वमात्रः कल्कः । कल्को जलपिष्टः । तिल्वकः पाट्टिकालोध्रः । तिल्वकवदेभिरेवाशोकयुक्तैः रम्यकयुक्तैश्च विधेयः । एतदनन्तरोक्तं विधानं शुद्धवातज एवापतानके विज्ञेयम । दोषान्तरसंसृष्टे तु वाते यथासंसर्गं संसृष्टदोषानतिक्रमेण तदविरोधेनैतद्योज्यमित्यर्थः ॥

सकफे तु वाते तुम्बुरुफलाभयाहिङ्गुपुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवक्वाथेन हृत्पार्श्वार्तिहरं पिबेत्। हिङ्गुनागरडाडिमाम्लवेतससौवर्चलचूर्णं वा । मुस्तापिप्पलीनागरातिविषाविभीतकभार्ङ्गीचूर्णं वा मद्येनोष्णाम्बुना वापतन्त्रककासहृद्रोगहरम् । सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिः । रास्नाम्लवेतससैन्धववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥

सकफ इत्यादि । कफसंसर्गे तुम्बुर्वादिचूर्णं यवक्वाथेन हृत्पार्श्वार्तिहरं पिबेत् । हिङ्ग्वादिचूर्णं वा यवक्वाथेन । मुस्तादिचूर्णं मद्येनोष्णाम्बुना वापतन्त्रकादिहरम् । सौवर्चलादिसिद्धं च सर्पिरपतन्त्रकादिहरम । रास्नादीनां कल्को घृतेन भृष्टो भक्षितः । अपतन्त्रकादिहरः ॥

शुण्ठीचित्रकभार्ङ्गीशुकनासानिचुलमहावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं साधयेत् । तत् पीतं परमपतन्त्रकश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नम् । पथ्याशतार्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वययुक्तं चतुर्गुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् तदपतन्त्रकघ्नम् । न चास्य शोधनार्थं वस्तयस्तीक्ष्णाः प्रयोक्तव्याः । हृद्रोगचिकित्सितं चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिभिरक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं साधयेत् तत् घृतं पीतमपतन्त्रकादिघ्नं भवति । पथ्याशतार्धं पञ्चाशद्धरीतक्यः । सुबोधम् । न चास्येत्यनेन च वस्तिप्रयोगोक्तवस्त्यादीनां तीक्ष्णवस्तिप्रतिषेधम् । हृद्रोगचिकित्सितं चेक्षेत तदुक्तयोग्यचिकित्सितकरणायेत्यर्थः ॥

अन्तर्बहिरायामावेकायामवत् साधयेत् । तैलद्रोण्यां चात्र शयनम् । अन्तरायामश्चैतयोर्घोरतरः अपि च ॥

अन्तरायामो बाह्यायाम एकायाम इत्यादि तेषां नाम । अत्र त्वन्तर्बहिरायामयोस्तैलद्रोण्यां शयनं विशेषः । अनयोर्द्वयोरन्तरायामो घोरतरः । तरप्प्रयोगात् द्वितीयो

घोरः तेन यत्नाच्चिकित्सेदित्यर्थः । अपि चेति घोरत्वप्रसङ्गेन ॥

विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।
प्रस्विद्यंश्च धनुष्कम्पी दशरात्रं न जीवति ॥
वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जडः ।
खञ्जः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोथवा॥

हनुस्तम्भमप्यर्दितवच्चिकित्सेत् । स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्रस्तौ स्वस्थानमानीय पाणिभ्यां पीडयेत् । विवृतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् । संवृतास्ये च नामयेत् ॥

विवर्णेत्यादिनोपेक्षणीयत्वमुच्यते । धनुष्कम्पो बाह्यायामः । अतो विवर्णदन्तवदनत्वादितः अन्यथा वैपरीत्ये मन्देषु च वेगेषु कदाचिज्जीवनं संभाव्यते । यदा च जीवेत्तदा विनतत्वादियुक्तो न त्वनुपहतः । विनतः कुब्जः । खञ्जः कुण्ठपादः । कुणिः कुण्ठबाहुः । पक्षहतो निष्क्रियदेहार्धः । पङ्गुलः सक्थिद्वयविकृतः । विकलो हीनवाक् । सुबोधम् । हनुस्तम्भे हि द्वयं भवति । कदाचिद्विवृतास्यता कदाचित् संवृतास्यता च । सुबोधम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च । तथा महातृणपञ्चमूलविदार्यादिजीवनीयानि मेद्यमांसान्यौदककन्दांश्च द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निष्क्वाथ्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्रं पुनरधिश्रयेत् । क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मथ्नीयात् । ततः स्नेहमादाय पूर्ववद्विपचेत् । एतत् क्षीरतैलं पानाभ्यङ्गादिषु विधेयम् । तैलविहीनमिदमेव क्षीरघृतमक्षितर्पणम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्यानिलामयचिकित्सा । एकायाम इत्यर्दितस्य नाम । मेद्यमांसानि वराहादिजानि । औदककन्दाः शाकवर्गोक्ताः मृणालकन्दादयः । क्षीरानुगमे तैलक्षीरयोरेकत्वे । तैलहीनमिति तैलेन विना साधितम् ॥

तिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मांसरसान् कल्पयेत् । यथोक्ताश्च यवागूस्निग्धाश्च नस्यधूमकवळग्रहाः प्रयोज्याः । कृष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् । उपलिप्य च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीतीभूते तैलं निषेचयेत् । उषितं च निशां खानयेत् । तामनुगततैलां मृत्तिकामादाय पञ्चमूलेन सह क्वाथयेत् । तमपि क्वाथं परिस्रुतमष्टगुणेन पयसा तैलावशेषं पाचयेत् । एतदप्यणुतैलं नावनात् सर्ववातव्याधिहरम् ॥

तिल्वकफलसिद्धात् क्षीराद्यत् तेन दध्ना सह मांसरसान्यथोक्ताश्च यवागूः कल्पयेत् । स्निग्धं च योजयेन्नस्यादिकम् । कृष्णभूम्यादिनाणुतैलं सुबोधम् ॥

तद्वच्च पञ्चमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो निषि-

च्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना पिचुना वा गृहीत्वा वातहरौषधक्वाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण सहस्रपाकं साधयेद्यावता कालेन शक्नुयात् पक्तुं प्रतिवापश्चात्र हैमवता दक्षिणापथगा चाश्वगन्धावातघ्नानि च द्रव्याणि । सिध्यति चास्मिन शङ्खमाध्मापयेत् । दुन्दुभीन् वादयेत् । ब्राह्मणानध्यापयेत् भोजयेच्च । छत्रं धारयेत् । बालव्यजनैश्च वीजयेत् । तत्सिद्धं नस्यपानाभ्यङ्गवस्तिषु प्रयुञ्जीत । एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्यं तैलमेवं भागशतपक्वं शतपाकम् । अभीक्ष्णं च स्वेदयेत् । ततः स्निग्धस्विन्नस्य श्लक्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वाससो वा चतुरङ्गुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्रीभूतप्रदेशानवगृह्णन् सर्वतो वेष्टयेत् बध्नीयात् । निशि बध्वा दिवा मुञ्चेद्दिवा वा निशि । मोक्षान्ते चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रक्लृप्ताभिः स्वेदयेत् । अव्यथं च प्रतिलोमं प्रमार्जयन्नृजु कुर्वंश्च पुनर्बध्नीयात् । एवं सप्तरात्रम् । सशोफे तु वमनमाचरेत् । सदाहरागे बलवतः सिराव्यधम् । घृतक्षीरवस्तिसेकान वातपित्तघ्नक्रियां च ॥

तद्वदिति रोहिणीकाष्ठवत् वातहरक्वाथादीनां तैलमिश्रितानां तैलसमा भागाः सहस्रम् । भागेन पक्वं पक्वं तैलं साधयेत् । पाके पाके च प्रतिवापम् । हिमवत्प्रभवा दक्षिणापथगा चाश्वगन्धा । वातघ्नानि च द्रव्याणि । अनिवार्यवीर्यमप्रतिहतशक्ति । स्निग्धस्विन्नत्वाच्छ्लक्ष्णस्तत एव च मृदु । सुबोधम् । मोक्षान्त इति अर्थाद्यदा यदा बन्धमोक्षस्तदा तदा यथोत्कारिकास्वेदः । अव्यथं प्रतिलोमं चेति प्रमार्जनक्रियाविशेषणम् । एवं प्रमार्जयन्नृजूकुर्वंश्च पुनर्बध्नीयात् । सदाहे रागे च सति सिराव्यधः । स च बलवतः । घृतादिकं च ।

एकाङ्गरोगिणमम्लानगात्रं स्नेहस्वेदोपपन्नं मृदुना संशोधनेन संशोध्यानुवास्यास्थाप्य चाक्षेपकविधानेनोपचरेत् । विशेषतो बलातैलमनुवासनार्थे । दोषसंसर्गे यथासंसर्गम् । कुक्कुटीं वा रसायनविधानेनोपयुञ्जीत । अपबाहुके नावनमूर्ध्वभक्तं च निरामे स्नेहपानम् । विश्वभीप्रभृतिषु पाददाहान्तेषु यथोक्तां सिरां विध्वा वातव्याधिवदुपाचरेत् ॥

एकाङ्गरोगिणं पक्षाघातिनम् । अम्लानगात्रं शोषरहितम् । सुबोधम् । दोषान्तरसंसर्गे संसर्गदोषापेक्षया । रसायनविधाने कुक्कुटीसुरासुरैः क्षीरसमुद्रमन्थ इत्यादिना वक्ष्यते । अपबाहुके स्नेहपानं घृतं तैलं वा दोषावस्थापेक्षं हितं सुबोधम् विश्वभ्यादिषु सिराव्यधोक्तां सिरां विध्वा सामान्यवातव्याधिवदुपाचरेत् तत्र च विश्वभीगृध्रस्याजानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले । पादहर्षपाददाहयोः क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यङ्गुले ॥

ऊरुस्तम्भे तु स्नेहास्रक्स्राववमनविरेचनवस्तिकर्माणि परिहरेत् । आमश्लेष्म-

सह तेषां विरोधात् । ऊरुलीनानां वायुना स्तब्धानां च वमनादेभिरूर्ध्वं नेतुमम्भसामिव निम्नात् स्थलमशक्यत्वात् । ततस्तत्र तु बहुशः शमनशोषणानि युक्त्यावेक्ष्य युञ्जीत । रूक्षोपचारान् यवश्यामाककोद्रवोद्दालकमलवणमल्पतैलसिद्धं शाकं क्षारारिष्टमधूदकानि च शीलयेत् ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादीनि परिहरेत् यतो नासौ शुद्धेन वातेन भवत्यामादेश्च स्नेहादिना विरोधः । यतश्चामादीनामूर्वोर्लीनानामनन्तरोक्तैर्वमनादिभिरूर्ध्वं कोष्ठं नेतुमशक्यत्वम् । यथा निम्नस्थानामम्भसां स्थलं नेतुमशक्यत्वमिति दृष्टान्तः । अतो हेतोस्तत्रोरुस्तम्भे युक्तिमपेक्ष्य बहुशः शमनादिकं प्रयुञ्जीत । तत्रादौ शमनं युक्त्या योजयेत् । यदि तथा न शाम्यति तत्र च रूक्षोपचारादिकं शीलयेत् ॥

ससैन्धवं वचादिं हरिद्रादिं वत्सकादिं वा । षड्धरणं वा हरीतकीः पिप्पलीर्वा । शार्ङ्गेष्टामदनदन्तीवत्सकं वा । स्वादुकण्टकारग्वधदार्वीमरुवकपाठाकरञ्जकूलकचूर्णं वा सक्षौद्रं मस्तुना पिबेत् । चित्रकदेवदारुकुष्ठपाठातिक्तकरोहिणीर्वा मधुना लिह्यात् । त्रिफलापिप्पलीमुस्तचविकाकटुरोहिणीर्वा । स्वेदांश्च रूक्षान् कुर्यात् ॥

वचाद्यादिगणानामन्यतमं ससैन्धवं षड्धरणं दार्व्यादिकं कुष्ठोक्तं हरीतकीपिप्पल्योः सामान्येनोष्णाम्बुनैव । शार्ङ्गेष्टादिचूर्णं मस्तुना पिबेत् । स्वादुकण्टको गोक्षुरकः । मरुवकं मारीचकम् । कूलकं पटोलम् । चित्रकादि मधुना लिह्यात् ॥

अल्पतृप्तं तु रूक्षं क्षाममनिद्रं जाङ्गलरसैः शालिभिश्च तर्पयेत् । सर्षपतैलं वा सरळकुष्ठश्रीवेष्टकसुरदारुनागकेसराजगन्धासिद्धं सक्षौद्रं पिबेत् । ससैन्धवपलं शुण्ठीचित्रकपिप्पलीमूलानां पृथग्द्विपलं दश भल्लातकास्थीनि कल्कीकृत्यैकध्यमारनाळढकेन सह तैलप्रस्थं पचेत् । तत्सर्ववातविकारेषु पथ्यं विशेषादूरुस्तम्भार्शोगृध्रसीग्रमपत्यदं च । बहिरपि श्लेष्मक्षपणाय क्षौद्रसर्षपकरञ्जफलवल्मीकमृद्गोमूत्रैरुष्णैर्लेपयेत् । सौभञ्जनतर्कारीद्वयसरळार्जुनकरञ्जाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्दनसेकान् कुर्यात् । व्यायामैश्च विविधैर्मेदः क्षपयेत् । स्थलान्युल्लङ्घयेत् । प्रतिस्रोतः सरितमव्याळां तरेत् । एवमूरुस्तम्भो हि शुष्के श्लेष्माणि प्रशाम्यतीति ॥

अल्पतृप्तमपतर्पितं रूक्षं क्षामत्वादियुक्तं तर्पयेत् । सरळादिसिद्धं सर्षपतैलं वा पिबेत् । क्षौद्रेण सह वर्तते यत्तैलं तत्तथोक्तम् । शुण्ठ्यादीनि द्विपलोन्मितानि । सुबोधम् । तमेव व्यायाममाह । स्थलानीति । अव्याळां ग्राहादिरहितां प्रतिस्रोतो विमुखम् ॥

भवति चात्र ॥
सहचरं सुरदारु सनागरं

कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।
पवनपीडितदेहगतिः पिबन्
द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥

रास्नामहौषधद्वीपिपिप्पलीषाडिपौष्करम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥

अथेदानीं सर्ववातामयानां सामान्येन भेषजमाह । सहचरादिभिस्तैलमिश्रितं कषायं पिबन् द्रुतगमनो विलम्बितगमनो वा भवति । तन्त्रकृता च मतिवैभवादस्य च वृत्तस्य नामविशिष्टं कृत्वा कथितम् । रास्नादिभिः साधितं घृतं परं वातरोगहरम् । द्वीपिश्चित्रकः ॥

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥

मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
संशुद्धगुल्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥

नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला
जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥

निम्बादीनां पृथग्दशपलान् भागान् अपां घटे द्रोणे विपचेत् । अष्टांशशिष्टेन तेन क्वाथेन पिचुभागकल्कैः कर्षांशकल्कैः घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत् पलानि विपचेत् । गजोपकुल्या श्रेयसी । द्विक्षारं सौवर्चलयवक्षारौ । मिसिः शतपुष्पा । तेजोवती ज्योतिष्मती । कणमूल इत्यत्र कणाशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । तेनात्र कणाच कणामूलं च ग्राह्यम् । अत एव च मुनिनात्र व्योषशब्दो निर्दिष्टः । युक्ता रास्ना । गुदोत्थान्यर्शांसि । हृत्पाण्डुभ्यां रोगः संबध्यते । मदो मदात्ययनिदानोक्तलक्षणः । शेषं सुबोधम् ॥

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाचतुष्पलान्
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
तद्वत्खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ॥
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

द्रोणेऽम्भस इत्यारभ्य श्वदंष्ट्रककषायस्येत्यन्तग्रन्थस्य शशिलेखाया अदर्शनात् जज्जटकृता निरन्तरपदी व्याख्या लिख्यते । द्रोणेऽम्भस इत्यादि । जीवनीयैः जीवन्त्यादिभिर्महाकषायसङ्ग्रहोक्तैर्दशभिः । फल्गुर्गोष्ठोदुम्बरः ॥

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते
तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मबुलूकजा ।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु योजयेत् ॥

सुदग्धवृतस्य स्थानस्योपर्यच्छस्तस्य शुक्तिरर्धपलं प्रकुञ्चः पलं वा शिरोगते मूर्ध-

गतेऽनिले बाहुशिरोगते वा आदिलोपात् । तद्वद्बलाबिल्वशृते क्षीरे । विधिनानेनेति । शुक्तिः प्रकुञ्चो वा । बुल्की मत्स्यविशेषो दत्याकारः ॥

* जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च
क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पाना-
द्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥

जीर्णं बहुवर्षोषितम् । क्षीरादष्टांशमिति तैलादष्टगुणं क्षीरम् ॥

* पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् । पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् । पयसाष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् । संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषत इति चरकपाठः ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य
तुलां समेतां दशमूलतश्च ।
अभीरुमूलाच्च तुलार्धमेत-
दष्टांशशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैला-
स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।
लोहितानळदलोहसुराह्वैः
कोपनामिसितुरुष्कनतैश्च ॥

तुल्यक्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं
सिद्धं कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।
कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्
गुल्मोन्मादौ पीनसान्योनिरोगान् ॥

केतकिमूलबलातिबलानां
यद्वहळेन रसेन विपक्वम् ।
तैलमनल्पतुषोदकयुक्तं
मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥

तुलां लशुनकन्दस्य तुलार्धं जाङ्गलात् पलात्
दशमूलाच्च विपचेद्भागान् पञ्चपलान् पृथक् ॥
तोयार्मणेन पादस्थे समं तैलं पयो दधि ।
तत्र दद्यात् पलांशांश्च रास्नामधुकजीवकान् ॥
मिसिस्थिरामहामेदाचपलातिविषाबलाः ।
काकोळीपौष्करं मूलमश्वगन्धां च साधितम् ॥
तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मानाहार्तिशूलनुत् ।
भग्नजर्जरिताङ्गानां पथ्यमग्नेश्च दीपनम् ॥

समूलजालां विपचेत् प्रसारिणीं
तुलोन्मितां पादधृते घटेऽम्भसः ।
पृथक् सतैलं दधि तत्समं क्षिपेत्
समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥

प्रसारिणीजीवकसिन्धुजन्म-
यष्ट्याह्वरास्नाग्निकयावशूकैः ।
सग्रन्थिकाख्यैर्द्विपलैः सुपिष्टैः
भल्लातकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥

शुण्ठीपलत्रययुतैर्विनिहन्ति पान-
नस्यादिभिस्तदखिलान् मरुतो विकारान्
कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकार-
श्वासास्थिभङ्गजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्येत्यादि तैलयोगचतुष्टयं सुबोधम ॥

पचेत् सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये ।
द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥
सहाचरस्य मूलानां कल्कितैर्दशभिः पलैः ।

अथवा नतषड्ग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥
सैलानळदशैलेयशताह्वारक्तचन्दनात् ।
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ॥
भेळस्य संमतं तैलं तत् कृच्छ्रानानिलामयान्
वातकुण्डलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥
गुल्महृद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च नाशयेत् ।

पचेत् सहाचरतुलामित्यादि । तुला पलशतम् । समक्षीरे क्वाथसमे । अथ वेति पक्षान्तरे । नतादिभिः कल्कितैः तैलाढकं पचेत् । सिद्धेऽस्मिन् पूते शर्कराया अष्टादशपलं क्षिपेत् । भेळाख्यस्य महर्षेः संमतं तत्कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्याननिलामयान् वातकुण्डलिकादींश्च नाशयेत् । वातकुण्डलिका मूत्राघातभेदः ॥

* श्वदंष्ट्रकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥
षट्पलं शृङ्गिवेरस्य गुळस्य च पलाष्टकम् ।
तैलप्रस्थं विपक्वं तद्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ॥

* श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
षट्पलं शृङ्गिवेरस्य गुळस्याष्टपलं तथा ॥
तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ।
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ इति चरकपाठः । श्वदंष्ट्रेत्यादि जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते क्षैरेयीपानमिति यावदिति जर्जटः ॥

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ।
जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ।
पचेत्साजपयोर्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥
शटीसरळदार्वेलामञ्जिष्ठागरुचन्दनैः ।
पद्मकातिबलामुस्तासूर्प्यपर्णीहरेणुभिः ॥
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
पलाशरसकस्तूरीनळिकाजातिकोशकैः ॥
स्पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
त्वक्कुन्दुरुष्ककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ॥
लवङ्गनखतकोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ॥
सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ।
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजितम् ॥
श्वासं कासं ज्वरं मूर्छां छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयम्
प्लीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ।

बलाशतं पलशतमित्यर्थः । छिन्नरुहापादं गुळूच्याः पञ्चविंशतिपलानीति यावत् । रास्नाष्टभागिकं रास्नायाः सार्धानि द्वादशपलानि । रसे शतभागस्थिते । तैलाढकं पचेत् समैर्दध्यादिभिः शुक्तान्तैरेकैकमाढकं इक्षोर्निर्यासः स्वरसः । सहाजक्षीरस्यार्धांशेनार्धाढकेन वर्तते यत्तैलं तत्साजपयोर्धांशमित्युक्तम् । सूर्प्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च । व्याघ्रनखः समुद्रजः । पलाशं पत्रकम । तच्च तमालम् । रसो बोळः । नळिका विद्रुमलता । जातिकोशकं जातिपत्री । स्पृक्का ब्राह्मी । जाती मालती । * कटुफलं कर्कोटफलम् । अम्बु वाळकम । कुन्दुरुकं

* कटुफलोल्लताकस्तूरिका । कटुफलं दक्षिणावर्ते प्रसिद्धं गन्धद्रव्यमन्ये । इति जर्जटः ॥

कुन्दुरुः । तुरुष्कः तुवरः । श्रीनिवासकः । (नि) मृत्तिका यवनो वल्कः पिण्डितः श्रीनिवासकः । लवङ्ग इति लवङ्गकुसुमम् । स्थौणेयं तैलपीतकम् । तगरं नतम् । ध्यामकं सामकं प्लवम् । (नि) कुटन्नटं प्लवं धान्यं वितुन्नं परिपेलवम् । अवतारिते तैले गन्धपत्रं संस्काराधानमात्रम् ॥

अमृतायास्तुलाः पञ्च पचेत्तोयवहद्वये ।
पादशेषे समक्षीरं तैलस्य ह्याढकं पचेत् ॥
एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
शतपुष्पावलामेदामहामेदर्धिजीवकैः ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥
शतावरीतामलकीकर्कटाह्वाहरेणुभिः ।
वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ॥
वीरामहैलर्षभकत्रिदशाह्वैश्च कार्षिकैः ।
मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥
कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ।
उन्मादारत्यपस्मारैरार्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।

अमृताद्ये अमृतायाः गुळूच्याः पञ्च तुलाः पञ्चशतानि पलानि ; वहद्वयं चत्वारि सहस्राणि षण्णवत्यधिकानि । क्षीरं तैलसमम् । एलादीनि त्रिदशाह्वान्तानि कार्षिकाणि । श्रावणी मुण्डिका प्रसिद्धा । विदारी कन्दालिका । तामलकी शिवा । कर्कटाह्वः कर्कटशृङ्गी । हरेणुका कौन्ती । काळा नागबला । काळानुसारीत्यन्ये । वीरा काकोळी । महैला पत्रैला । त्रिदशाह्वयं सुराह्वं देवदारु । क्षीणशब्दस्य वीर्यादित्रयेण संबन्धः । वीर्यं शुक्रमिति केचित् । एतान् प्रकृतिं नयेत् स्वास्थ्यमापादयेत् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥
एष कल्पोऽश्वगन्धाया बलातिबलयोरपि ।

रास्नाद्ये तैले हैमवतानि गन्धानि हिमवत्प्रभवानि गन्धद्रव्याणि । एलाद्यैरिति बलातैलोक्तैरेलादिभिर्मधुयष्ट्यन्तैः एष च रास्नादितैलकल्पः पृथगश्वगन्धादीनामपि योजयेत् । तेनाश्वगन्धाद्यन्यतमस्य सहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं पाचयेत् । गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चेत्युक्तं बोद्धव्यम् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूह इत्यादि । पलशब्दलोपोऽत्रद्रष्टव्यः । निर्यूहः क्वाथः । एलाद्यैरिति एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनळदादयः । अमृताह्वतैलोक्तैर्वा एलामांसीनतोशीरेत्यादिभिः । हैमवतैर्गन्धैरगुर्वादिभिरिति जर्जटः ॥

क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पृथक् पचेत् ।
यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिग्रुबिल्वयोः॥
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितम् ।
साधयेत्तत् परं सर्वपवनव्याधिभेषजम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगर्वाद्यमुदाहृतम् ।
सहस्रशतशः पक्त्वा सिद्धं वातामयापहम् ॥

अथवा बलादीनां बल्यवर्गपठितानां बलातिबलादीनां पृथक् प्रत्येकमेकस्यैव क्वाथस्तस्यैव कल्कः । यवादीनां मूलकान्तानां

रसं दधि पयश्च पृथक् तैलसमम । शीतज्वरोक्तमगर्वादिकं पुनः पुनस्तैरेवौषधैः तेनैव विधानेन तदेव पक्कं योज्यम् ॥

फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात् कुलत्थं कुडुबद्वयम् ।
कृष्णगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलानि तु ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलात् पलं पलम् ।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुरारनाळदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलडाडिमवृक्षाम्लरसं क्षीरं वसां नवाम् ॥
मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कमेकत्र तत् सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये ॥
सिरापर्वास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ॥

त्रिफलादीनां यथोक्तमानानां द्रोणपादशेषिते क्वाथे सुरादितैलाज्यान्तं पृथक् प्रस्थोन्मितं क्षिपेत् । जीवनीयानां सूत्रोक्तानां षट्पलानि । कृष्णगन्धा सौभञ्जनं तस्य त्वचः पञ्च पलानि । आढक्याश्च तुवर्याः पञ्चपलानि । द्वे द्वे इति प्रकरणात् पले । आरनाळं काञ्चिकम् । दध्यम्लमम्लं दधि । सौवीरकं वितुषयवकृतम् । तुषोदकं सतुषयवकृतम् । कोलादीनां प्रत्येकस्य रसः । कोलः बदरम् । वृक्षाम्लं तिन्त्रिणीकम । सुबोधम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामस्थीनि विपचेज्जले ।
तत्स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोतविदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकैः ॥
सिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हन्ति तच्चलम् ।
क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामन्त्यादिवर्गत्रयपठितानां प्राणिनामस्थीन्यवक्षुद्य जले विपाच्यानि । जलक्षये च तत्स्नेहो ग्राह्यः । तं स्नेहं दशमूलकषायेण जीवकादिभिरग्निदीप्तिकरैश्च वातघ्नैः कल्कैः सह पचेत । किंभूतैः कल्कैः द्विक्षीरभागिकैः द्वौ क्षीरभागौ येषां कल्कानां तेन कल्केन । तावत् स्नेहाच्चतुर्थांशेन भावितव्यम् । ततो द्विगुणं क्षीरं स्नेहादर्धं भवति । आस्फोतोऽर्कः । कपिकच्छुः कण्डूकरी । तदौषधं सिद्धं सिरादिस्थं चलं पानाद्यैर्हन्ति । क्षीणौजःप्रभृतीनां चैतदमृतोपमं स्यात् ॥

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयु-
र्वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥

अध्यायमुपसंहरन्नाह । एतेऽनन्तरोक्ताः स्नेहाः काले स्नेहयोग्ये पानादिषु प्रयुक्ताः सम्यक् च स्वविषये विधिना प्रयुक्ता दुष्टान् वातान् प्राणादीननेकसंयोगभिन्नानाशु शीघ्रं शान्तिं नयेयुः । वन्ध्याश्च युवतीः पुत्रभाजः कुर्युः । स्नेहान्तोचितत्वादिदमुच्यते ॥

स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ।
पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥

इति चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

वातकोपेऽवश्यं रूक्षादित्वात् श्लेष्मा प्रायेण कोपरहितो भवति । सः स्नेहस्वेदैर्वातव्याधिप्रयुक्तैर्हेतो द्रवत्वं प्राप्तः पक्वाशये स्थितः केनचित् प्रकारेण श्वेतमूत्रपुरीषादिना स्वं रूपं दर्शयेत् । तथाविधं पित्तं वा स्वं रूपं दर्शयेत् । तदा तं श्लेष्माणं पित्तं वा मिश्रं वा वस्तिभिर्योग्यैर्विनिर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य वातशोणितस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वातशोणितिनः स्निग्धस्य दाहरागरुक्तोदेषु जलौकोभिः कण्डूपतापस्वापचिमिचिमायनेषु शृङ्गतुम्बैर्देशाद्देशान्तरं सञ्चरत् सिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगसकृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥

सर्वस्य वातशोणितवतः स्नेहपूर्वं रक्तस्रावणमिष्यते । तत्र विशेषाद्दाहादिषु जलौकोभिः । कण्ड्वादिषु शृङ्गतुम्बैः अनियतदेशस्थितं रक्तं सिरया प्रच्छानेन वा । सर्वत्र च वातशोणितेषु दुष्टमसृक् स्तोकमवसेचयेत् । जलौकादिभिरसृक्स्रावे क्रियमाणे रक्तस्यावसेचनं सकृदेव न कार्यं । न बहु । कुत एवमित्याह ॥

असृक्क्षये हि गम्भीरशोफस्तम्भकम्पग्लानिसंकोचादयः स्युः । सिराव्यथोक्ताश्च मूर्छादयः । नैव च स्रावयेदङ्गग्लानौ रूक्षे वातोत्तरं च रक्तम् । ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्नेहयुक्तानि रूक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासकृत् प्रयोजयेत् ॥

असृक्क्षय इत्यादि । यस्मात् सकृदस्रे विस्राविते रक्तक्षये सति गम्भीरश्वयथ्वादयः स्युः गम्भीरः शोफ अवगाढः ग्लानिरुपशोषः । आदिग्रहणेन सर्वेषामपतर्पणजानां ग्रहणम् । सुबोधम् ॥

अथ वातप्रबले पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेण चिकित्सामाह पुराणं सर्पिः पञ्चदशादिवर्षोषितम ॥

दशमूलपुनर्नवद्वयैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीरास्नावाक्पुष्पीशङ्खपुष्पीबलातिबला द्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे च तत्तुल्यानि पृथक् छागमांसामलकेक्षुरसघृतक्षीराणि संयोज्य

कल्कं च पिप्पलीमरिचकाश्मर्यफलोत्पलद्रिमेदाद्विश्रावणीवीरापुनर्नवनागरसमङ्गातुकाक्षीरीक्षीरकाकोळीद्राक्षाक्षोळपद्मबीजशृङ्गाटकानिकोचकभव्योरुमाणखर्जूरवातामग्रुञ्जाताभिषुकाणां पुनः पचेत् । एतज्जीवनीयाख्यं सर्पिर्वातपित्तविकारान् विशेषतश्च पाण्डुरोगज्वरापस्मारभगन्दरश्वासकासाहिध्मास्वरभेदपार्श्वशूलयकृत्प्लीहमूत्रसङ्गाश्मरीवातशोणितसर्वाङ्गैकाङ्गरोगानपहरति । बल्यं वर्ण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रदं च । तैलसात्म्यो वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥

दशमूलेत्यादिना जीवनीयाख्यं सर्पिः अवाक्पुष्पी वाराही । शङ्खपुष्पी काश्मीरेषु वीरटीति प्रसिद्धा । छागमांसरसादीनि पञ्च पृथक् प्रत्येकं क्वथितशेषसमानि । पिप्पल्यादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । समङ्गा मञ्जिष्ठा । निकोचकं फलविशेषः । जीवनीयाख्यमेतत् पाण्डुरोगादीन् वातपित्तविकारान् विशेषतोऽपहरति । बल्यत्वादियुक्तं च। तैलसात्म्यः सन् वातशोणिती सः क्षीरशर्करायुक्तमेव तैलं पिबेत् ॥

अथवा शतावरीमयूरकक्षीरविदारीबलाद्वयतृणपञ्चमूलक्वाथे पद्मकादिगर्भे साधितम् । बलातैलं वा वातव्याध्युक्तम् । शतपाकं वा । वातहरसिद्धेन पयसाम्लैर्वा स्पर्शसुखं परिषेकं कुर्वीत ।*

अथवा शतावर्यादिक्वाथे पद्मकादिगणगर्भे साधितं तैलं तैलसात्म्यः पिबेत् । मयूरकः अपामार्गः । बलातैलं वातव्याध्युक्तम् । तत्र चोक्तं वा शतपाकम् । वातहरैरित्यादिना परिषेकम् ॥

* द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् । पिबेत् घृतं तथा क्षीरं गुडूची स्वरसे शृतमिति चरकपाठः । द्राक्षामधुकतोयाभ्यामित्यत्र द्विवचनसामर्थ्यात् प्रत्येकं घृतमिति जर्जटः ॥

प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु काकोळीजीवकर्षभकबलातिबलासृगालविन्नामेषशृङ्गीप्रियाळसितोपलासुरभिवचाकशेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धान् पञ्च पायसानुपकल्पयेत् । स्नैहिकफलमज्जोत्कारिकां वा । बिल्वपेशिकातगरदेवदारुसरळरास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयुक्ताभिरुपनाहः ॥

यवादिषु पञ्चसु प्रत्येकं सर्पिरादिभिः पञ्चभिः काकोळ्यादिकल्केन चोपनाहार्थं पञ्च पायसान् कल्पयेत् । गवादिभिर्माषान्तैः । सृगालविन्ना पृश्निपर्णी । स्नैहिकानां फलानामक्षोडादीनां मज्जा उत्कारिका च । बिल्वपेशिकादिभिरुपनाहः । पिष्टबन्धो दधिमस्तुभ्यां युक्तादिभिः ॥

यवमधुकैरण्डबीजपुनर्नवैर्धान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः । मातुलुङ्गाम्लवेतससैन्धवघृतमिश्रं वा शिग्रुमूलम् । सहचरजीवन्तीमूलं वा । रास्नामधुकगुळूचीबलाद्वयजीवकर्षभकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पिरभ्यङ्गः ॥

यवादिभिर्धान्याम्बुपिष्टैः प्रलेपः । अथवा शिग्रुमूलं मातुलुङ्गाम्लवेतसादिभिर्युक्तम् । मातुलुङ्गाम्लमम्लमातुलुङ्गम् । तद्युक्तं वा । सहचरजीवन्त्योर्मूलसालेपः । रास्नादिकल्केन क्षीरेण च ससिक्थकं सिद्धं सर्पिरभ्यङ्गः । सिक्थकं मदनम । इति वाताधिके ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचन्दनकाश्मर्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् । शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीकटुकाकषायं वा । स्वादुतिक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च । रास्नाभीरुदशमूलबलासिद्धं वा । धारोष्णं वा । विरेकार्थे त्रिवृच्चूर्णयुक्तं वा । क्षीराहारो वा क्षीरेणैरण्डतैलं बहुश पिबेत् । अमृतारग्वधाटरूषककषायेण वा । क्षीरवस्तीन् वा सघृतान् दद्यात् ॥

पित्तप्रबले द्राक्षादिकषायं शर्करामधुभ्यां मधुरम् । मधुरशब्देन तयोर्माधुर्योपादनी मात्रोक्ता । शतावर्यादिकषायो वा शर्करामधुमधुरः । तथा सूत्रोक्ताभ्यां मधुरतिक्तवर्गाभ्यां सिद्धं घृतम् । रास्नादिशृतं क्षीरं वा धारोष्णमेव वा । विरेकार्थे क्षीरं त्रिवृच्चूर्णेन युक्तं वा । अथवा क्षीरेण सहैरण्डतैलं क्षीरान्नादो बहुशः पिबेत् । अमृतादिकषायेण वैरण्डतैलं क्षीराहारो बहुशः पिबेत् । सुबोधम् ॥

शीतैश्चन्दनपद्मकबिसमृणालादिभिः शृतेन क्षीरेण परिषेकः । क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकेन वा । द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा । धान्याम्लेन वा जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥

चन्दनादिभिः शीतैः शीतवीर्यैः शृतेन क्षीरेण परिषेकः । क्षीरादिना वा । उदकशब्दस्य शर्करातण्डुलाभ्यां संबन्धः । अथवा द्राक्षादियुक्तेन धान्याम्लेन परिषेकः । अथवा जीवनीयौषधसिद्धेन सर्पिषा परिषेचयेत् । शतधौतेन सर्पिषा वा । शतधौतं यत् सर्पिर्बहुवारं विलाप्याग्नौ क्षीरिवृक्षादिशीतोदके प्रक्षिप्य मथ्ना खजितत्वात् स्त्यानीक्रियते ।

मसूरोशीरप्रपौण्डरीकदार्वीमधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैरकासक्तुभिः सघृतक्षीरशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्विसर्पशोफहरः । गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरसंयुक्तो लेपः । तिलाश्च पयसा पिष्टाः भृष्टा कपाले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥

मसूरादिभिः सक्त्वन्तैः घृतादियुक्तैः प्रदेहो दाहादिहरः । एरकासक्तुः एरकाबीजसक्तुः । पासी । सुबोधम । निर्वापिता ऊष्माणं त्याजिता इति पित्ताधिके ॥

रक्तप्रबलेऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥

रक्तप्रबलेऽपि वातशोणिते एवमिति पित्तोक्तम । अत्र तु बहुशः शोणितमवसेचयेत् । अतिदेशेन लाघवार्थं व्युत्क्रमः ॥

श्लेष्मप्रबले धात्रीनिशामुस्ताकषायं मधुमधुरं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा । मधुकशृङ्गिबेराभयाकटुरोहिणीनिर्यूहं वा । यथार्हस्नेहपीतं च मृदु वामयेद्विरूक्षयेच्च । न चातिसेकलेपान् दद्यात् ॥

श्लेष्मप्रबले वातशोणिते धात्र्यादिकषायं माक्षिकयुक्तं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा । मधुकादिकषायं वा । तं च यथायोग्यस्नेहपीतं मृदु स्तोकं वामयेत् । मृदु च विरूक्षयेत् सुबोधम ॥

निम्बसर्षपाश्वगन्धाक्षारातिलैः कोष्णैर्लेपः । वचागारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा । पुनर्नवेन वा सघृतेन । तिलसर्षपातसीयवचूर्णो वा । श्लेष्मातककपित्थमधुशिग्रुमिश्रः क्षारमूत्रपिष्टः कटुकस्कन्धसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥

निम्बादिभिः कोष्णैर्लेपः । वचादिभिर्वा कोष्णैर्लेपः । सुबोधम । तिलादिचूर्णो वा किंभूतः श्लेष्मातकादिमिश्रः क्षारमूत्रेण क्षारस्रुतेन मूत्रेण पिष्टः । कटुकस्कन्धासिद्धैः क्षारोदकादिभिः सेकः कार्यः ॥

संसर्गे मिश्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् । सर्वेषु च यथायथं गुळूचीं गुळहरीतकीं पिप्पलीवर्धमानं वा शीलयेद्वस्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भवति चात्र ॥

मिश्रदोषाधिके दोषानुरोधेन यथोक्तमुपक्रमं मिश्रं कार्यम् । अथवा मिश्रदोषोद्रेकेऽप्युद्रिक्तमेव दोषं प्रतिकुर्यात् । गुळूच्यादिकं पृथक् सर्वेषु वातशोणितेषु सामान्यं शीलयेत् । गतानुगतिका ॥

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैरान्तरमाचरेत् ॥

बाह्यमुत्तानं वातशोणितमालेपनादिभिर्जयेत् । विरेकादिना गम्भीरम् ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
लेपोपनाहसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥

सर्पिरादिभिः पानाद्युपयुक्तैः कोष्णैश्च लेपादिभिर्वातोत्तरं जयेत् ॥

विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः ।
पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥

विरेकादिभिर्लेपैश्च शीतलैः पित्तोत्तरं रक्तोत्तरं च ॥

वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥

कफोत्तरे वातरक्ते मृदु च वमनं स्नेहसेकादि चात्यर्थं न शस्यते । यथाबलं लङ्घनं चालेपाश्च कोष्णाः शस्यन्त इति ॥

व.तश्लेष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहशोफरुकण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥

वातश्लेष्मोत्तरे वाताधिके कफाधिके च कोष्णद्रव्यलेपादिविधाने शीतलेपादिप्रतिषेधे च हेतुर्वात इत्यादिनोच्यते । शीतैः प्रलेपैर्दोषस्य स्तम्भनाद्विदाहादेर्विवृद्धिर्भवति ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।
उष्णैः प्लोषोषरुग्रागस्वेदावदरणोद्भवः ॥

पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे चोष्णैर्दाहाद्युद्भवः ॥

मधुयष्ट्याः पलशतात् कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥
काकोळीक्षीरकाकोळीतामलक्यर्धिपद्मकैः ।
जीवन्तीजीवकर्षभत्वक्पत्रनखवाळकैः ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाशारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुष्प्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥

मधुयष्टितैलं चतुष्प्रयोगं पाननस्याभ्यञ्जनसेकप्रयोगं वातरक्तार्यर्तिनुत् । दाहशब्दो ज्वरशब्देन संबध्यते । वरी शतावरी । पयस्या क्षीरिका । स्थिरा सालपर्णी । हंसपदी घृतमण्डा । मधुपर्णी मेदा । तामलकी ताली । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वितुन्नकं धातकीफलम् ॥

मधुयष्ट्याः पलं दत्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे पचेच्छतं वारांस्तदेवं मधुकाच्छते ॥
सिद्धं योज्यं तृडुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ।
हृत्पाण्डुरोगवातासृक्पित्तादिषु च पूर्ववत् ॥

मधुयष्ट्या इत्यादि । तैलप्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे मधुयष्टीपलं दत्वा पचेत् । एवं पलेन पलेन मधुकस्य क्षीरेण च शतं वारान् पचेत् । तावता शतं मधुयष्ट्याः प्रविशति । तस्सिद्धं तृडादिषु योज्यम् । पूर्ववदिति चतुर्षु प्रयोगेष्वतिदिशति ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्यानिले शस्तं नादौ स्नेहनबृंहणम् ॥
कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
भेषजं स्नेहनं कुर्याच्च रक्तप्रसादनम् ॥

मेदसोऽतिवृध्या कफस्य वातिवृध्या यो मार्गरोधः स्रोतःपिधानं ततो हेतोरनिले कुपिते प्रथमं स्नेहनबृंहणं न शस्तम् । तत्राढ्यवातविधानं कृत्वा वातशोणितोक्तं भेषजं स्नेहनं रक्तप्रसादनं च कुर्यात् ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातेन वर्जयेत् ।

गम्भीरे वातशोणिते वातेन यदि रक्तमाक्रान्तं भवति तद्वातशोणितं केवलवातं वर्जयेत् ॥

रक्तपित्तातिवृध्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥
भिन्नं स्रवति तद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तयोश्चिकित्सां व्रणवत् भेदशोधनरोपणीम् ॥
कुर्यादुपद्रवाणां च तत्तत्तच्चिकित्सितात्

यत्र तु रक्तपित्तयोरतिवृद्धिस्तया शोणितमाशु पाकं गच्छति । ततो यत्नेनायत्नेन वा तद्वातशोणितं भिन्नं विदग्धं पाकाभिमुखं रक्तं स्रवति पूयमेव वा स्रवति तयोर्विदग्धरक्तपूययोः भेदादिभिर्व्रणवच्चिकित्सां कुर्यात् । उपद्रवाणां मोहमूर्छादीनां तत्तच्चिकित्सिताच्चिकित्सितं कुर्यात् ॥

निदानानुक्रमेण प्राणादीनां चिकित्सितमाह ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥

यत्र युगपत् प्राणादीनां कोपस्तत्र यथोद्दिष्टमुद्दिष्टवातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण । यथामयमिति प्राणादिकोपजनितरोगाद्यपेक्षया । यथासन्नमिति प्राणादीनामन्यतममासन्नमन-तिक्रम्य । यस्मिन्नेव गदे य एव प्राणादीनामन्यतम आसन्नस्तमेव चिकित्सेदित्यर्थः । यथाबलमित्यन्यतमस्य बलिनः पूर्वं प्रतीकारं कुर्यादिति । एवमत्र भैषज्यं विकल्प्यम् ॥

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥

सर्वत्र चामयुक्ते वाते स्वेदादिभिर्निरामतां नीते केवलवातनुत्सर्वं कुर्यात् ॥

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम्
व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ॥
धन्वमांसं यवः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ।
सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ॥
कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ।
यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन वा ।

अथ वायौ पित्तावृत इत्यादिना आवृतवातचिकित्सा । पित्तावृते वायौ व्यत्यासात् पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां योजयेत् । जीवनीयं च सर्पिः पाययेत् एतच्चास्मिन्नेवाध्याये दशमूलादिनोक्तम । धन्वमांसादिकं वात्र योज्यम् । सुबोधम् । काल इत्यनुवासनयोग्ये । मधुरद्रव्यसाधितैस्तैलैरनुवासनम् । यष्टीतैलादिभिः सेचनम् । पञ्चमूलकषायेण वा शीतोदकेन वेति पित्तावृताचिकित्सा ॥

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टेकफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ।

कफावृते वाते यवान्नादिकं हितम् । कफपित्ताभ्यां युगपत् संसृष्टे वाते शीघ्रं पित्तं विनिर्जयेत् । ततः कफम् ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वातशोणितिकीं क्रियाम् ॥
स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितम् ।
प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ॥
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥

रक्तसंसृष्टे सामान्यां वातशोणिताचिकित्सां कारयेत् । मांसावृते स्वेदादयः स्नेहान्ताश्चेति हिताः । आढ्यवाते मेदसावृते वायौ प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं भिषग्जितमौषधं हितम । अस्थिस्थे मज्जस्थे च महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं युगपत् । रेतसा शुक्रेणावृते पूर्वोक्तं वातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं पुत्रकामीयोक्तं च ॥

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयः ॥

एरण्डतैलं वर्चस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

अन्नावृते सुबोधम् । मूत्रावृते मूत्रला-न्यन्नादीनि । उत्तरबस्तिर्मेढ्रयोज्यः । वर्चस्थे पुरीषावृते एरण्डतैलादिकम् ॥

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ।
सर्वस्थानावृतेप्याशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ॥
अनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम्
यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यं विरेचनम् ।
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥
शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुल्गुलोः ।
लेह्यो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताशतः ॥
अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं [illegible] भेषजम् ।
वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ॥

कफपित्ताविरुद्धमित्यादिना सर्वावरणानां सामान्येन चिकित्सा । अनभिष्यन्द्यादिगुणं च यत् किञ्चित् । प्रायो बाहुल्येन यापना वस्तयस्ते च कल्पे वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । रसायनानां स्वविषयविभागेन । भार्गवो लेह्यो रसायनोक्तश्च्यवनप्राशः । अपाने तु येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपनत्वादिगुणं कार्यम् ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम्
प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत्
उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ।
समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ॥
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः
स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृतान् वातान् विमार्गगान्

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणावृतानां संक्षेपेण चिकित्सितमुक्तम् । प्राणाद्यानां स्वविशेषेणावृतानां तदिति चिकित्सितं विकल्प्य स्वयमूह्य कुर्यात् । उदानमित्यावृतं विज्ञेयम् । व्यानं त्रिधा योजयेदूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । चतुर्भ्योऽप्युदानादिभ्यः सर्वथा प्राणो यत्नेन रक्ष्यः । यत्तस्य प्राणस्य स्थितौ देहस्य सम्यक्स्थितिर्भवति । एवंस्थिते वृतान् आवृतान् वातानुन्मार्गगान् नानाविधेनोपायेन स्वं स्वं स्थानं नयेत् ॥

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ।
रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥
पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ।
रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ॥
पित्तरक्तानिलहितं विविधं च रसायनम् ।

लशुनश्च सर्वावरणं हन्ति पित्तरक्तसंसर्गं वर्जयित्वा । पित्तावृत इत्यादि सुबोधम् । खुड इति वातशोणितस्य नाम । नानाप्रकारं पित्तादिहितं च रसायनं पित्तरक्तावृते हितम् ॥

यथेत्यादिना चिकित्सितमुपसंह्रियते ॥

यथानिदानंनिर्दिष्टमितिसम्यक्चिकित्सितम्
आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ।

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैर्यथानिदानं निदानोक्तार्थानतिक्रमेण चिकित्सितं सम्यङ्निर्दिष्टम् । एतच्च चिकित्सितमायुर्वेदस्य लक्ष्यं सद्य एवार्तिनाशनाद्धेतोः । स्थाने चिकित्सितशब्द उपचारात् प्राधान्येन ॥

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम्
भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥
इति चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

चिकित्सितमित्यादिभिः पर्यायैरौषधं स्मृतमाचार्यैरिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

इति चिकित्सितस्थानं चतुर्थं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथममस्मिन् स्थानचतुष्टयेन च प्रधानं तन्त्राङ्गं निर्णीतप्रायम् । केवलं तत्र तत्र वमनैश्च विरेकैश्चेत्येवमादि यदुक्तं तदव्यक्तत्वाद्वक्तव्यमिष्टम् । न च वमनादीनां पञ्चानां कर्मणां याः कल्पनास्तासां सूत्रस्थान एव निर्णय उक्तः । यतस्तत्रार्थानां सूत्रणमेव कृतं न तु सर्वथा निर्णयः । शारीरनिदानयोश्च पञ्चकर्मकल्पनानिर्णयो दूरोत्सारित एव । चिकित्सितस्थाने तु यद्यप्यवसरो विद्यते तथाप्यनेकाबाधसाधारणत्वात् पञ्चकर्मव्यवस्थापनाध्यायश्चेत्रत्वं दुरुपपादम् । असम्यग्योगेन च पञ्चकर्मणां या आपदस्तासां हेतुलिङ्गौषधकथनेऽप्ययमेव कल्पः । भेषजकल्पनानां च वमनादिवदेव निर्णीतशिष्टत्वमतोऽस्य सर्वस्य वस्तुनो निर्णयाय पञ्चमस्य कल्पसिद्ध्याख्यस्य स्थानस्यास्मिन्नवसरे प्रारम्भो युक्तः । अतः स एवारभ्यते । सिद्धिः कर्मणामसम्यग्योगेन ये गदास्तेषां प्रतीकारः । पञ्चानामपि कर्मणां मध्ये वमनस्यैव प्राधान्यम् । यतस्तन् सर्वौषधप्रयोगोपयोगभूतोर्ध्वाङ्गोपद्रवस्य श्लेष्मणः परमौषधमतः प्रथममेव वमनस्य कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वमनानां कल्पो वमनकल्पः तम् । अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । इति हेत्यादि च ॥

वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकोशातकीकुटजफलानि श्रेष्ठानि तेष्वपि मदनफलम् ॥

वमनानामौषधानाम् । तत्र वमनानि शोधनादिसंग्रहे पठितानि । मदनादीनां फलपत्रपुष्पाणि । कुटजादीनां फलानि । हस्तिपर्ण्याः शारदानि फलानि । कोविदारादीनां मूलानि । शाल्मल्यादीनां पिच्छा । प्रिय-

ङ्गोः पुष्पम् । तालीसस्य पत्रम । हरिद्रायाः शृङ्गिवेरस्य च कन्दः । यष्टीदार्व्योः सारः । तगरादीनि चेति । एतेषां वमनद्रव्याणां मध्ये मदनादीनि षट् श्रेष्ठानि । तेष्वपि मदनफलमेव श्रेष्ठम्

ननु मदनादीनां केन रूपेण प्राधान्यं मन्यते नैकं प्रधानं भवत्येकस्य प्रधानत्वेऽपरस्य प्रधानत्वहानेरत उच्यते ॥

दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां च प्राधान्यम् ॥

दोषेत्यादि । दोषदूष्यबलकालप्रकृतिकोष्ठादिवशादेषां मदनफलादीनामेतत्कल्पनानां च संयोगसंस्कारादिकृतनां प्राधान्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । न ह्येषामेकविषयत्वेन प्राधान्यमपि तु विषयभेदेन । यतः क्वचिदेव सा विलक्षणा दोषाणां सामग्री । यस्यां मदनमेव कार्यकर्तृत्वमासादयति । न तु तथा जीमूतकादीनि । अन्यस्यां जीमूतक एव न तु मदनादीनि । सर्वत्रैवं वाच्यं दोषाद्यपेक्षयेति । अपि प्राधान्ये एतद्वर्जितानां तथा शक्त्यभावान्न प्राधान्यं एषां प्राधान्यमित्युक्तं न ह्यकल्पनानां प्रयोग उपपद्यत इति । यद्यपि कल्पनानामेव सुप्रयोग उक्तो भवति तथापि तासां पृथक् प्राधान्यमेतदर्थमुच्यते । यद्वास्तवेन रूपेणैषां प्राधन्यं तन्न कयापि विधिकल्पनयापहर्तुं शक्यते । अन्यानि हि द्रव्याणि संयोगसंस्कारादिभिरन्यथाभूतानि दृष्टानि । मदनादीनां पुनर्दोषाद्यपेक्षया प्रयुक्तानां न कथञ्चिदपि प्रधानत्वहानिरिति ॥

दोषादीनामेव चातिबह्ववस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पनानां व्यापदां साधनानां च यदसङ्ख्येयत्वमतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गप्रदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥

दोषदूष्यादिपरायत्ततत्रं यथा वमनादीनां पञ्चानामपि तथा तेषां च दोषादीनां नानाविधस्वरूपत्वादिभिर्बहुत्वम् । तदनवस्थानादिना पारतन्त्र्येण च वमनादिकल्पनानामप्यतिबहुत्वम् । प्रत्येकं कल्पनानामसम्यग्योगस्यानेकरूपस्य संभवाद्व्यापदां बहुतरत्वम् । तासां च साधनस्य चिकित्सितस्याप्यसंख्येयत्वमतः सर्वेषां दोषाद्यवस्थादीनामसंख्येयत्वात् सर्वं कण्ठोक्त्या वक्तुं न पार्यते । केवलं बुद्धिमतां विकल्पमार्गस्य प्रदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते । साध्यैकदेश उदाहरणं शेषस्य तथा संप्रत्ययार्थम् ॥

अथ वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे प्रशस्तेऽहनि मुहूर्ते च नातिहरितपाण्डूनि मदनफलान्यादायतानि प्रमृज्य कुशमूटके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् । सुशुष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपललमृदिताः पुनः शोषयित्वा नवं कलशमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥

अथेत्यादिना मदनादीनां यथाप्रधानं कल्पना उच्यन्ते । अन्तरे मध्ये मुहूर्ते प्रशस्ते ईषत् गृहीतपाकत्वान्नातिहरितानि च

नातिपाण्डूनि च तानि हृयुत्तरसंस्कारसहानि भवन्ति । तानीति मदनफलानि । प्रमृज्य पांस्वादिशोधनार्थम् । कुशमूटो दर्भमयी गुच्छिका । गोमयेनालिप्य तं कुशमूटं यवबुसाद्यन्यतमराशावष्टराद्‌मपि वासयेत् । नवमेऽह्नि गोमयालिप्तदर्भमूटादुद्धृत्य तानि मदनफलान्यातपे शोषयेत् । सुशुष्कोणामिति फलानां पिप्पलीः फलान्तर्भवा उद्धृत्य दधिहाविराविभिस्ताः क्रमेण मृदिताः पुनरातप एव शोषयेत् । पललं तिलकल्कः । ततस्ताभिः शुष्काभिररजस्कं निर्धूलिं नवं मृत्कलशमाकण्ठमापूरयित्वा सुगुप्तं कृत्वा निधापयेत् ॥

ततः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत तावज्जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककषाये कोविदारकच्छुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषितं विमृदितं पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् । श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु विशेषेण पुनः पुनरा पित्तागमनात् । तेन साधु वमति ॥

प्रयोगकालो यदातुरे प्रयुज्यन्ते । अन्तर्नखा मुष्टिर्यस्मिन् मुष्टौ नखानि न दृश्यन्ते । अथवा यावत् साधु मन्येतेति दोषाद्यपेक्षया । जर्जरीकृत्यावक्षुद्य । मधुयष्टीकषाये वा कोविदाराद्यन्यतमकषाये वा । कोविदारः प्रसिद्धः । कच्छुदारः श्लेष्मातकः । नीपो धूलीकदम्बः । विदुलो वेतसः । बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला गोधापीलुपर्णी च तुण्डिका । शणपुष्पी बृहत्पुष्पी सा चोक्ता शणघण्टिका । महाशणा माल्यपुष्पी वामिनी कटुतिक्तका । सदापुष्पी अर्को विल्वं च । प्रत्यक्पुष्प्यपामार्गः । इति सामान्येन श्लेष्मज्वरादिष्वनन्तरेण विशेषेण वामयेत् पुनःपुनर्यावत् श्लेष्मणः स्रुतत्वात् पित्तस्यागमनम् ॥

फलपिप्पलीनां चूर्णं वा स्वक्वाथभावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिनिर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रन्थिज्वरोदरारोचकेषु पिबेत् ॥

अथवा बलवत्कफादिषु फलपिप्पलीनां चूर्णं स्वेन क्वाथेनैव भावितमनन्तरोक्तकोविदाराद्यन्यतमनिर्यूहेण पिबेत् ॥

फलमज्जचूर्णं वा जीमूतादिनिर्यूहेण पित्ते कफस्थानगते ॥

जीमूतादीत्यादिग्रहणेनैव प्रथममुक्तानामिक्ष्वाकादीनां चतुर्णां परिग्रहः । तच्च चूर्णं जीमूतादिनिर्यूहेण कफस्थानगते पित्ते पिबेत् ॥

फलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्नेव वा यवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च ॥

पयो यवागूश्चाधोगास्रपित्तहृद्दाहयोः । तस्मिन्निति फलपिप्पलीसिद्धे पयसि सिद्धां यवागूम् ॥

तस्य वा पयसः शृतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरसि कण्ठे हृदये च तनुकफोपदिग्धे ॥

तस्येति पिप्पलीसिद्धस्य पयसः । सन्तानिकां शीतस्य क्षीरस्योपरिजालिकां ततः अञ्जालिं चत्वारि पलानि । पित्ते प्रकुपिते उरःप्रभृतौ च तनुना कफेनोपदिग्धे समन्तालिप्ते ॥

तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु । तस्माद्वा पयसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिषट्ककाथसिद्धं कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥

तज्जं क्षीरजं दध्युत्तरं सरः एवं कफच्छर्द्यादिषु । यस्य कफेनाभिभूतोऽग्निर्यश्च शुष्यच्छरीरस्तयोः तस्मात् फलपिप्पलीशृतात् क्षीरात् प्रमथितात् जातं नवनीतमनन्तरोक्तमदनफलादिषट्कस्य काथेन सिद्धम ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वारग्वधादिद्रव्याणां घोण्टानिम्बबाणवर्जानां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत ॥

अथवा कफाभिभूताग्निशुष्यद्देहैरारग्वादिगणद्रव्याणां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्यतमस्य दोषाद्यपेक्षया निर्यूहेण काथेन फलपिप्पलीचूर्णमिश्रेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत । घोण्टाया भूनिम्बस्य बाणस्य चारग्वधादितो निष्कृष्य प्रतिषेधः । घोण्टा गोपघोण्टः । भूनिम्बः किराततिक्तः । बाणः सहचरः ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताह्वाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुवकागरुगुल्गुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयस्थौणेयकसुरसारेवतपूत्यशोकरोहिणीनां द्वात्रिंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितामुत्कारिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥

अथवा क्षये विषये रेणुकादीनां द्वात्रिंशतेरन्यतमस्य कषायेण दोषाद्यपेक्षया फलपिप्पलीचूर्णोत्कारिकां मोदकं वा भक्षयेत् । उत्कारिका स्विन्नपिष्टपिण्डी । रेणुका हरेणुः । शताह्वा शतपुष्पा । कुस्तुम्बुरु धान्यकफलम् । शैलेयं शिलापुष्पं शुकपुच्छं शुकबर्हं स्थौणेयं तैलपतिकम । पूती करञ्जः । अशोकः प्रसिद्धः । रोहिणी कटुका । श्रीवेष्टको वायसको दधिश्यावश्च शब्दितः ॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपीतैर्वा तिलशालितण्डुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शष्कुलीरपूपानन्यान् वा भक्ष्यान साधयित्वा भक्षयेत् ॥

अथवा तिलानां शालितण्डुलानां च पिष्टैश्चूर्णैः फलपिप्पलीकषायपरिपीतैः तत्स्वरसपरिपीतैश्च फलपिप्पलीकषायेणैव संसृष्टैः सुरसादिगणस्यान्यतमद्रव्यकषायेणोपसंसृष्टैः शष्कुल्यादीन् साधयित्वा वमनार्थं भक्षयेत् । कषायपरिपीतैः कषायभावितैरनेकशः ॥

फलपिप्पलीनां वा भल्लातकविधिस्रुतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात् पक्त्वा लेहयेत् ।

अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् । तत्कषायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥

अथवा रसायनोक्तभल्लातकस्रावणविधिना परिस्रुतं फलपिप्पलीनां स्वरसं दर्वीलेपं यावत् तावत् पक्वा लेहयेत् । अथवा तं लेहमन्नपानेषु योजयेत् । कषायैर्मदनफलपिप्पलीकषायैरन्नपानानि कल्पयेत् ॥

फलमज्जकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निम्बरूपिकान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरम् ॥

फलमज्जकाथं फलपिप्पलीकाथं वत्सकादिकल्कयुक्तं निम्बस्य रूपिकाया वा क्वाथेन संयुक्तं सर्वान् संतर्पणोत्थान् श्लेष्मव्याधीन् हन्ति । रूपिका अर्कः । संतर्पणोत्थविशेषणमातिशयप्रदर्शनार्थम् ॥

फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजःसदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्तायाह्ने तद्रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितोपेतमाकण्ठं पतिवानुपाजिघ्रेत् । सुकुमारः समुचितसुरभिगन्धसंपदुत्क्लिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा हि सुखेन छर्दयति ॥

अथवा फलादिप्रधानषट्ककाथभावितानां फलपिप्पलीनां चूर्णेन सरसि स्थितं सरोरुहं पद्मादि सायाह्नेऽवचूर्णयेत् तत् सरसीरुहं रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितं सरस उद्धृत्य सुकुमारः भेषजद्वेषी च पुरुषो जिघ्रतु वा तथा हि सुखेन छर्दयति । किंभूत आह । हरिद्रादीनामन्यतमं सैन्धवागुपेतमाकण्ठं पतिवान् । समुचितः अभ्यस्तः सुरभिर्गन्धसंपद्यस्य । कुसुमरजः पुष्पपरागः । भेषजद्वेषी यो नरः भेषजं द्वेष्टि ॥

एतेन सर्वमाल्यगन्धप्रावरणपटा व्याख्याताः एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् । इति फलविधानमुक्तम् ॥

एतेन पिप्पलीचूर्णभावनाविधिना सर्वेषां माल्यादयो व्याख्याताः । सरसीरुहवत्सर्वाणि कुसुमानि सर्वाणि गन्धद्रव्याणि प्रावरणपटाश्च चूर्णाधिवासितानि वमने योज्यानीत्यर्थः । यदा तु मदनफलानि कालात्ययोगेन न लभ्यन्ते तदा तेन मदनफलपिप्पलीविधानेन सर्वथा मदनफलवत् मदनपुष्पादि इति मदनस्य विधानमुक्तम् ॥

एवं च जीमूतादीनपि कल्पयेत् । विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिध्मादिषु जीमूतकम् ॥

जीमूतं देवदाली । आदिग्रहणेनैवं संप्राप्तानां वमनयोग्यानामन्येषां ग्रहणम् । जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताळी च ताडका ॥

तत्र पुष्पेषु क्षीरम् । फलेषु क्षीरपेयाम् । लोमशेषु सन्तानिकाम् । नि-

लोमकेषु दधि दध्युत्तरं वा । हरितपाण्डुषु क्षीरं दध्यम्लं वा । तत्कषायसंसृष्टां सुरां वा कफारोचककासपाण्डुरोगयक्ष्मसु प्रयुञ्जीत । पर्यागतानां जीर्णानां जीमूतकफलानां शुष्काणां चूर्णं पयसा वातपित्ते पिबेत् ॥

तत्रेत्यादिना पुष्पादिक्रमेण जीमूतस्यावस्थाः क्षीरादेः क्रमेणोपयोगाश्चोच्यन्ते । फलेष्विति प्रथमबद्धेषु । तानि च फलानि किञ्चित्कालेन लोमशानि भवन्ति कर्कोटिकावत् । पुनःकालेन लोमशत्वं त्यजन्ति । सन्तानिका क्षीरस्योपरितनी जालिका । दध्युत्तरं सरः । अलोमशत्वादनन्तरं परिहीनहरितत्वानि पाकाभिमुखत्वाच्च गृहीतपाण्डुत्वानि भवन्ति । तैः शृतात् पयसो जातं दध्यम्लं सयोज्यम् । क्षीरं वा । हरितपाण्डूनां फलानां कषायेण युक्तां सुरां श्लेष्मजेष्वरोचकादिषु प्रयुञ्जीत । सुबोधम् ॥

द्वित्राणि वापोध्यारग्वधादीनां नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे । जीमूतचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पित्तजे । तदेवोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥

द्वे वा त्रीणि वा जीमूतफलानि आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्तानिम्बामृतामधुरसस्रुववृक्षपाठानामन्यतमस्य कषायेण दोषाद्यपेक्षयासुतान्यामृदूभावात् पश्चाच्च मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे पिबेत् । पित्तजे ज्वरे जीमूतफलचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पिबेत् । केवलकफजे वातकफजे च ज्वरे तदेव जीमूतफलचूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥

जीवकर्षभकेक्षुशतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेन वातपित्तजे । अथवा पूर्ववत् सिद्धं घृतम् ॥

अथवा जीवकादीनामन्यतमस्य स्वरसेन जीमूतचूर्णं वातपित्तज्वरे पिबेत् । तथा च दृष्टफलम् । जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा पित्तश्लेष्मज्वरे । अथवेति तत्रैव दोषाद्यपेक्षया पूर्ववत्सिद्धं घृतं पिबेत् । पूर्ववदिति मदनफलवत् । तेनैव जीमूतफलशृतात् पयसो जातं नवनीतं मदनादिप्रधानषट्ककाथकल्काभ्यां सिद्धं पित्तजे युञ्ज्यादित्युक्तम् । इति जीमूतविधानमुक्तम् ॥

इक्ष्वाकुस्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिविषश्लेष्मरोगेषूपयोज्यः । तस्यापुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्ते कफज्वरे ॥

इक्ष्वाकुस्तु कासादिष्वन्येषु च श्लेष्मरोगेषु विशेषेण हितः । कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरस्तिक्तबीजा महाफला । तस्येक्ष्वाकोरसञ्जातपुष्पफलस्य प्रवालैरभिनवोद्भिन्नैः किसलयैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्त उन्मार्गपित्ते कफज्वरे ॥

पुष्पादिषु च सुतरां जीमूतवत् प्रयोगाः । इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षी-

रसाधितमुरस्थिते कफे पनिसे स्वरसादे वा वमनार्थी पिबेत् । जीर्णे वा समुद्धृतबीजे क्षीरं प्रक्षिपेत् । तत्र जातं दधि श्लेष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥

पुष्पादिष्विक्ष्वाकोः पुष्पफललोमशनिर्लोमहरितपाण्डुत्वावस्थासु सुरान्ताः प्रयोगाः क्षीरक्षीरपेयासन्तानिकादधिदध्युत्तरक्षीरसुरा इति जीमूतवत् । यत्र तु पीनसस्वरसादयोरपि कफो वर्तते तत्रेक्ष्वाकुफलस्वरसं त्रिगुणेन क्षीरेण पानयोग्यं साधितं पिबेत् । श्लेष्मजेषु कासादिषु बीजरहितेक्ष्वाकुफलान्तस्थितक्षीरजातं दधि ॥

इक्ष्वाकुबीजानि वा छागक्षीरभावितानि विषगुल्मोदरगरगण्डग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदेषु इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना कुष्ठविषपाण्ड्वामयेषु । तद्द्विपकं वा तक्रं समधुसैन्धवम् । तदेव वा मध्यं सगुडपललं भक्षयेत् ।'

इक्ष्वाकुभवानि बीजानि छागक्षीरभावितानि विषादिषु पिबेत् । अर्बुदं नीरुक् प्रन्थ्याकृत्यधिकं मांसम् । कुष्ठविषपाण्ड्वामयेष्विक्ष्वाकुफलानां मध्यं मज्जानं मस्तुना पिबेत् । अथवा तद्द्विपकं तक्रं समधुसैन्धवं कुष्ठादिषु पिबेत् । तदेवेक्ष्वाकुफलजातं मध्यं सगुडपललम् । पललं तिलकल्कः ॥

इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् । तत्फलस्वरसभावितैर्वा सक्तुभिर्मन्थं श्लेष्मज्वरकासकण्ठरोगारोचकेषु । इक्ष्वाकुकल्कं वा मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ।

श्लेष्मजेषु ज्वरादिष्विक्ष्वाकुफलतैलं वा । फलस्वरसभावितानां सक्तूनां वा मन्थम् । सुबोधम् । प्रसक्त अनुषक्तो ज्वरः ॥

बिल्वमूलद्विप्रस्थक्काथेन वा तुम्बीबीजानि क्काथयेत् ततस्तस्मिन् त्रिभागेन घृतम् । घृतसमानि च पिष्ट्वा तुम्बीबीजानि । तदर्धांशानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनीवत्सककृतवेधनानि । क्काथतुल्यमावपेत् त्रिकटुकम् । पुनरधिश्रित्य लेहं साधयेत्तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत् ॥

बिल्वमूलक्काथस्य चतुष्षष्टीपलानि तैस्तुम्बीबीजानां चत्वारि पलानि क्काथयेत् । क्वथितशेषं षोडशपलानि । तस्मिन्निति क्काथे । त्रिभागः पञ्चपलान्यष्टमाषकाधिककर्षाधिकानि । जीमूतो देवदाली । महाजालिनी घण्टोली । कृतवेधनं द्वितीया कोशातकी । अधिश्रयणं पाकाय चुल्यामारोहणम । प्रमथ्यामध्यदोषामतिक्रयतीसारे मागधिकाजलदादिक्काथयोराख्या ॥

अयमेव च कल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापञ्चमूलाङ्गेषु पृथक् पृथगुक्तो वेदितव्यः ॥

अयमेवेक्ष्वाकुकल्पो महापञ्चमूलाङ्गेषु चतुर्षु काश्मर्यादिषु काश्मर्यतर्कारीपाटलीटुण्डुकेषु । काश्मर्यं प्रसिद्धम् । तर्कारी

अग्निमन्थः । डुण्डुको मयूरजङ्घः । इतीक्ष्वाकुकल्पः ॥

धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसश्चयोरस्थरोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थे वातश्लेष्मणि च कण्ठाश्रये प्रकल्प्यः । जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान् समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥

धामार्गवो गरादिषु विशेषेण । द्विकोशातकीति पूर्वं यदुक्तं तत्र एका महाजालिन्याख्यान्या धामार्गवशब्देनोच्यते । कफस्य संचयः यथोक्तः । सुबोधम् । पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि पित्तप्रधाने कफपित्ते । तत्कषायैर्धामार्गवकाथैर्लेहान् पूर्व एव विषये कल्पयेत् । किम्भूतान् जीवनीयानामन्यतमस्य चूर्णेन संयुक्तान् समधुशर्करांश्च ॥

सुमनःसौमनस्यायनीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रसहावृश्चीवबिम्बीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवफलमेकं द्वे वा मनोविकारेषु ॥

सुमनःप्रभृतीनामन्यतमस्य वा कषायेण समधुशर्करान् लेहान् पूर्व एव विषये कल्पयेत । सौमनस्यायनी जातिपात्रिका । हैमवती काञ्चनी । महासहा माषपर्णी । क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । वृश्चीवः पुनर्नवाभेदः । बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । मनोविकारेषु मदादिष्वेवं धामार्गवफलं द्वे वा धामार्गवफले इति धामार्गवकल्पः ॥

कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगुल्मप्लीहपाण्डुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥

कृतवेधनमत्यर्थं कट्वादिगुणत्वात् गुल्मोदरादिषु सुतरां कल्पयेत् । कृतवेधनं द्वितीया कोशातकी । कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधनी । क्ष्वेळा सुतिक्ता घण्टोली मृदङ्गफलिका मता ॥

कुटचफलं पुनः सुकुमारेषूल्बणास्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च योजयेत् । कुटचफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा जीवककषायेण पिबेत् । फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीमूलान्यतमकषायेण वा सर्षपमधूकलवणान्यतमाम्भसा वा कुटचफलचूर्णं कृसरया वा वमनाय कल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

कुटचफलमिन्द्रयवम् । सुकुमारेषूल्बणास्रादिषु च पुरुषेषु तथा वातशोणितादिषु रोगेषु च प्रयोजयेत् । सुबोधम् । जीवकः प्रसिद्धः । फलं मदनफलम् । मूलशब्देन जीवन्त्याः संबन्धः । सर्षपादीनामन्यतमेन संयुक्तमम्भस्तथोक्तम् । तेन सह वा कृसरा पेया गतानुगतिका ॥

वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनाम् । बीजेनानेन मतिमानन्यानपि च कल्पयेदिति ॥

इति कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण वमनानां वमनद्रव्याणामेषा दिक् कल्पनामार्गः प्रदर्शितः ।

र्किंभूतानामाह । सुतरामुपयोगिनाम् । यथोक्तेन वर्जिन युक्त्यान्यानपि वमनादीन् कल्पयेन्मतिमान् प्राज्ञः । अप्राज्ञस्तु शास्त्रानुसारेण ऊहितुमशक्यत्वात् केवलं व्यापदा योजयतीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वशोधनमुक्त्वा अधःशोधनकल्पनाध्याय आरभ्यते ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत् । त्वक्षु तिल्वकः । क्षीरेषु स्नुही । फलेषु हरीतकी प्रधानानि । त्रिवृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यावं च । तत्रारुणं कषायमधुरं विपाके कटुकं रूक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात् पुनः सर्वव्याधिप्रशमनम् । सुखविरेचनत्वात् शिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥

दन्तीशङ्खिन्यादिमूलविरेचनद्रव्याणां त्रिवृत् प्रधानम् । रम्यकत्वगादीनां तिल्वकः । सप्तपर्णज्योतिष्मत्यादिक्षीराणां सुधाक्षीरं प्रधानमाशुफलत्वेन सुविषयत्वेन साधुकारित्वेन च । सुबोधम । कल्पनाविशेषाः संयोगसंस्कारादिकृताः । तदरुणं त्रिवृन्मूलं त्रिवृच्छब्दवाच्यम । उभयोक्तावपि ॥

इतरदपि तस्मात् गुणैः किञ्चिदूनं तीक्ष्णं कण्ठहृदयकर्षणं मूर्छासंमोहकृदाशुदोषहरत्वात् बहुदोषक्लेशक्षमक्रूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥

इतरच्छ्यावम । तस्मादित्यरुणात् । गुणैः रसादिभिः । मूर्छा प्रळयः । संमोहोऽस्फुटज्ञत्वम् । तद्वच्छ्यावं त्रिवृन्मूलं श्यामाशब्दवाच्यम् । उभयोक्तावपि ॥

अथ तयोर्मूलमतिर्यग्विसृतं गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् । ततस्त्वचं शोषयित्वा सम्यक् सुगुप्तं स्थापयेत् ॥

तयोर्द्वयोरपि अतिर्यग्विसृतमधोगतम् । एवं गाढं भूमौ बहुप्रविष्टं गम्भीरानुगतम् । तत इति मूलात् सम्यक् सुगुप्तं कृत्वा स्थापयेत् यावत्प्रयोगकालम् ॥

तच्चूर्णं शुण्ठीसैन्धवयुक्तमम्लैर्मांसरसेन वा पिबेद्वातामयेषु । क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाष्मर्यस्वरससर्पिःस्वादुद्रव्यक्वाथैः सशर्करं पित्तोत्थेषु । मूत्रक्षौद्रद्राक्षारिष्टपीलुरसत्रिफलापञ्चकोलक्वाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥

तच्चूर्णं त्रिवृन्मूलचूर्णं शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तं अम्लैः काञ्जिकमद्यादिभिर्वा मांसरसेन

वा दोषाद्यपेक्षया वातामयेषु पिबेद्विरेकयोग्ये-षु । क्षीरादियुक्तं चूर्णं पित्तोत्थेषु दोषाद्यपे-क्षया सर्वथा वा सशर्करम् । कफव्याधिषु मूत्रादीनामन्यतमेन सर्वथा वा व्योषचूर्णा-नुविद्धम् ॥

एभिरेव च द्रव्यैर्यथास्वं घृतशर्करा-द्राक्षेक्षुरसतुकाक्षीरीमधुराणि मातुलुङ्गदाडि-मामलककोलकरमर्दकपित्थरसतक्राम्लानि सै न्धवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेश-वारपरिपूरितानि सहकाररसत्रिजातनागके-सरकर्पूरसुरभीणि लेहगुळिकामोदकभक्ष्य-भोज्यान्युपकल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

एभिरेव विरेचनद्रव्यैस्त्रिवृच्चूर्णशुण्ठी-सैन्धवादिभिर्यथादोषं लेहादि कल्पयेत् । यत्र माधुर्यं घृतादिभिरेव । अम्लत्वं मातुलुङ्गादि-भिरेव । लावण्यं सैन्धवेनैव । तैक्ष्ण्यकार्यक-रणं व्योषेण । विविधैर्वेशवारैर्मांसधान्यकृतैः परिपूरणं संभवान्मोदकादीनां विशेषणम् । सहकारादि सर्वेषां विशेषणम् । सहका-रादिना सर्वत्र सुरभीकरणम । गतानुगतिका ॥

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितःससितो हिमः ॥
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
अजगन्धातुकाक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते
सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥

त्रिवृताले्हः सुबोधः । अजगन्धादि-ना चूर्णलेहं लीढ्वा सान्निपातज्वरादिपीडि-तः साधु विरिच्यते ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेक्षुगण्डिकम् ।
एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥

इक्षुगन्धस्य दर्विपाटितस्यान्तस्त्रिवृत्प्र-लिप्तस्य पुनः संयोजितस्य पुटपाकेन स्वेदनं स्विन्नस्य च भक्षणम् ॥

त्वगेलाभ्यां समा नीलि तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥

त्वगेलाभ्यां समाभ्यामेको भागः द्वि-तीयो नल्यास्त्रिभिः समा त्रिवृत् सर्वसमा शर्करा एतच्चूर्णं द्राक्षादिफलरसादिना वात-पित्तकफव्याधिषु तर्पणं पिबेत् । एतच्चाल्पा-नलादिगुणेषु नरेषु निरपायमनुपद्रवं विरेचनम्। तर्पणशब्देन सक्तूनां बहुत्वं प्रतिपादितम् । एतत् पृथग्दोषक्षमं संसर्गसन्निपातयोश्च सं-योगभेदेन योज्यम् ॥

विळङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।
सर्वतोऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुळेन वा ॥
गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून्

विळङ्गतण्डुलादीनां समामिश्रितानाम-र्धेन त्रिवृत् गुडयोगे जलेन लेहः एतच्चूर्णं गुल्मादीनन्यांश्च कफवातकृतान् बहून् गदान् परिमार्ष्टि नाशयति ॥

विळङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥
दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुळार्धतुलान्वितान्
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥
कुष्ठार्शःकामिलागुल्ममेहोदरभगन्दरान ।
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥
गुळः कल्याणको नाम सर्वर्तुषु च यौगिकः ।
व्योषत्रिजातकाम्भोदक्रमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥
सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुळिकाः कृताः
मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥
तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च
त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
त्रिवृद्दुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वसातलं जलदात्यये ।
त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरळं वचाम् ॥
स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥
त्रिवृत्त्रायन्ति हपुषासातलाकटुरोहिणीः ।
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।

विळङ्गादिना कल्याणकनामा गुडो वटकः । सुबोधम् । त्रिवृत्त्रायन्त्यादिकं सर्वर्तुषु । एतच्च स्निग्धानामेव विरेचनं भवति । मलदोषा दुष्टवातादिविकाराः ॥

श्यामात्रिवृद्दुरालम्भाहस्तिपिप्पलिवत्सकम्
नीलिनी कटुकामुस्ताश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ॥
रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा

श्यामादिकं नीलिन्यादियुक्तं रसादीनामन्यतमेन रूक्षाणामपि शस्यते । अपिशब्दः पूर्वस्माद्विशेषः । सर्वदा सर्वर्तुषु ॥

त्र्यूषणं त्रिफलाहिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम्
सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मण्डेनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत् सिद्धं जीर्णे चास्मिन्रसौदनम्

त्र्यूषणादिकं सिद्धं विरेकेण दृष्टफलं गुल्मपार्श्वार्तिनुत् भवति । त्र्यूषणत्रिफले समुदाये । अम्लवेतसस्यार्धपलम् । मण्डः स्वच्छा पेया । अम्लः काञ्जिकमद्यादिः । रसौदनो मांसरसामिश्र ओदनः ॥

त्रिवृतात्रिफलादन्तीसातलाव्योषसैन्धवैः
प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भाव्यमामलकाद्रसे ॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृतादिचूर्णं सप्तदिनान्यामलकरसेन भावितं तर्पणादिषु दोषाद्यपेक्षया योज्यम् । तर्पणाः सक्तवः । रागा बदरमण्डादयः ॥

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा

त्रिवृद्घृते यथालाभमम्लानि काञ्जिकादीनि पृथक् स्नेहसमानि । घृतं कल्कपादम् । श्यामात्रिवृतयोः कषाये घृतपाकः ।

कल्कं विना । केचित्तु सर्वकषायपाकेषु कषायौषधात् कल्कमपीच्छन्ति । पयोऽपि वा श्यामात्रिवृत्कषायसिद्धम् ॥

त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत्
पादशेषं कषायं तं पूतं गुळतुलायुतम् ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्ते मासे गते पीतं पाण्डुश्वयथुगुल्मजित् ॥

अष्टौ त्रिवृन्मुष्टीन् सनखानन्तर्नखान्यत्वाङ्गुलिनखा अपि मुष्टौ प्रविशन्ति । द्रोणोऽम्भसः सद्वादशानि पञ्चपलशतानि । पाकत्वाच्चतुर्भागः । क्षौद्रादिकेन स्निग्धघटालेपः ।

सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा तत्काथसंयुता ।

अथवैवंभूता सुरा पाड्वादिजित् । किंभूता त्रिवृतापादकिण्वा त्रिवृतापाद एव किण्वः यस्याः । सुरापादेन त्रिवृद्देयेत्यर्थः । किण्वः सुराकल्कः । तत्काथेन त्रिवृत्काथेन संयुता युक्ता ॥

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्विन्नैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं पल्ले जातं सौवीरकं पिबेत् ॥

श्यामात्रिवृत्काथस्विन्नैर्यवैः कुल्माषमर्धस्विन्नमाषमम्भसा आसुतं षडहं पल्ले धान्यराशौ जातं सौवीरकत्वोत्पत्तौ पेयम् । एष सौवीरको निस्तुषैः क्रियते ॥

भृष्टानवासतुषानशुष्कान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतान्
आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥

भृष्टानित्यादिना सतुषेण कृतं तुषोदकं भवति । इति त्रिवृत्कल्पः ॥

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतळः ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योमृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः

राजवृक्षोऽधिकं ज्वरादिषु पथ्यः । स च मृद्वादिगुणः । बालादिषु मृद्वनपायित्वाद्धेतोश्चतुरङ्गुलो विशेषाद्योज्यः । तौ सौरजातीयौ । कर्णिकारो राजवृक्षः प्रग्रहः कृतमालकः । आरोग्यशिम्बीशम्याको व्याधिघातोपघातकः । आरग्वधो दीर्घफलो घातश्च चतुरङ्गुलः । आरग्वधस्तथा चान्यो कर्णिकारेवतस्तथा ॥

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ।
ततोमज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥

तस्य सामान्येन राजवृक्षस्य फलकाले यदास्य फलानि भवन्ति तदा परिणतमतिक्रान्तपाकमेव फलमाहरेत् । न मध्यमम् । अकालेऽपि फलसंभवात् कालविशेषणम् । तेषामिति फलानाम् । गुणवतामिति दोषरहितानाम् । सप्तरात्रं सिकतासु वासनम् । तत आतपे शोषणम् । ततः शुष्काणां मज्जानमुद्धृत्य तं मज्जानं शुचौ निर्मले पात्रे निधापयेत् । द्राक्षेत्यादि सुबोधम् ॥

चतुरङ्गुलमज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥
सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।

चतुरङ्गुलमज्जकषायं हिमं शीतीभूतं दधिमण्डादीनामन्यतमेन युक्तं त्रिवृत्कल्केन युक्तं वा पाययेत् ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद् घृतम् ॥
मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ।

चतुरङ्गुलसिद्धात् क्षीरात् प्रमथिताद्यत् घृतमुदियात् तत घृतं चतुरङ्गुलमज्जाकल्केन सहामलकरसेन साधितं पिबेत् ॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषायेसाधितंसर्पिःकल्कैःश्यामादिभिःपिबेत् ॥

तदेव चतुरङ्गुलसिद्धक्षीरजं घृतं दशमूलाद्यन्यतमकषाये श्यामादिभिर्विरेचनद्रव्यकल्कैः सह साधितं पिबेत् ॥

दन्तीकषाये तन्मज्ञो गुळं जीर्णं च निक्षिपेत्
तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ॥

दन्त्याः क्वाथे चतुरङ्गुलमज्जानं जीर्णगुडं च निक्षिपेत् । तं मासं पक्षस्थितं वारिष्टं पिबेत् । इति चतुरङ्गुलकल्पः ॥

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ।
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गाळयेत्ततः
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥
शुष्कचूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ।
मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ॥

त्वचमित्यादिना तिल्वकस्योच्यते । लोध्रः शाबरकस्तिल्वस्तिल्वकस्तिलकस्तथा । रविद्रुः काण्डहीनश्च भिल्लीशम्बरपादपः । अभ्यन्तरवल्कलः अन्तर्भागस्त्यक्तो यया त्वचा तां त्वचं चूर्णयित्वा तस्य चूर्णस्य त्रीन् भागान् कुर्यात् ततो द्वौ भागौ लोध्रक्वाथेन स्रावयेत् । तेन शिष्टस्तृतीयो भागो भाव्यः । स एव पुनर्दशमूलकषायेण भाव्यः ततः शुष्कचूर्णं कृत्वा ततश्चूर्णात् पाणितलं कर्षं मस्त्वादीनामन्यतमेन पिबेत् । कोलैर्बदरैर्मृदितमम्बु तथोक्तम् । तद्वद्धात्रीफलाम्बु ॥

मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः क्वथिते जले ।
मरुजाः सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत्तदा ।

मरुजाभिर्मेषशृङ्ग्यादिक्वथितजलासुताभिः सौवीरकं कुर्यात् । मरुजा यवाः । तत् सौवीरकं यदाजातं भवेत् । तदा तस्याञ्जलिना पलचतुष्टयेन लोध्रकल्कं सामान्येनाक्षमात्रं पिबेत् ॥

सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ।
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

मरुजानां यवानां सुराविधानेन पक्षजातां सुरां पिबेत् ।तिल्वककषायकल्केन सह लेहः सुबोधः । इति तिल्वककल्पः ॥

सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।
आश्वेव कष्टविभ्रंशा नैव तां कल्पयेदतः ॥
मृदुकोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ।
कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥
पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ।

सुधा महान्तमपि दोषाणां संचयमाश्वेव भिनत्ति । कष्टविभ्रंशा तदसम्यग्योगेन कष्टा अपाया भवन्तीत्यर्थः । अतस्तां सुधां नैव कस्यचित् कल्पयेत् । किं सर्वत्रैव सा न कल्प्या नैवमपि तु मृदुकोष्ठादिष्वेव । क तर्हि सा कल्प्या । गुल्मादिषु ॥

सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।
द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः
तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
बिल्वादीनां बृहत्योर्वा क्राथेन सममेकशः ॥
मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
पिबेत् कृत्वा तु गुलिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः॥

सा च सुधा तीक्ष्णैर्बहुभिश्च कण्टकैः समाचिता सती श्रेष्ठा । तां च सुधां शस्त्रेण पाटयित्वा क्षीरमुद्धारयेत् । नवामभिनवां पाटयेत् । अपि च द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा । विशेषेण शिशिरस्यान्ते क्षीरं गृह्णीयात् । स्नुहिः सुधा महावृक्षो गुडानिस्त्रिंशपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डीरो स्नुग्वज्री वज्रकण्टकः । ततोऽनन्तरं[१७] बिल्वादीनां महापञ्चमूलद्रव्याणां बृहत्योश्चैकशः प्रत्येकं कषायेण समपरिमाणेन सुधाक्षीरं मिश्रयित्वाङ्गारेषु शोषयेत् पचेदित्यर्थः । ततोऽङ्गारशोषणानन्तरं गुलिकां कृत्वा मस्त्वादीनामन्यतमेन पिबेत् ॥

त्रिवृतादीन्नव वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
सप्ताहं स्नुक्पयःपीतान्रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥
तद्वद्व्योषोत्तमाकुम्भनिकुम्भाग्नीन् गुळाम्बुना

त्रिवृतादीन्नव त्रिवृच्छ्यामाराजवृक्षारग्वधतिल्वकसुधाशङ्खिनीद्रवन्तीदन्त्याख्यान् । सातलायाः पृथग्युक्तिरपि निश्चिता । वरा त्रिफला । स्नुक्पयः पीतान् सुधाक्षीरभावितान् । व्योषादीन् तद्वदिति सप्ताहं स्नुक्पयः पीतान् ॥

अथाच्छ्यामात्रिवृत्क्वाथं स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः
कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत्॥

श्यामात्रिवृत्क्वाथं स्नुहीक्षीरादिभिरद्यात् । कासारिरसादियुक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥

निकुम्भकुम्भशम्याकशङ्खिनीसप्तलारजः
रात्रौ मूत्रे दिवाघर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति ॥
स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासोऽवचूर्णितम्
आजिघ्रन् प्रावृणानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते॥

निकुम्भादीनां रजश्चूर्णं रात्रौ गोमूत्रे स्थापयेत् । दिवा च घर्मे आतपे शोषयन् स्थापयेत् । स्नुक्क्षीरेऽपि सप्ताहमातपे स्थापयेत् ततस्तेन चूर्णेन माल्यमवचूर्णितं आजिघ्रन् वासो वा प्रावृण्वानो मृदुकोष्ठो विरिच्यते । इति महावृक्षकल्पः ॥

नातिशुष्कंफलंग्राह्यंशङ्खिन्यानिस्तुषीकृतम्

सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी॥
श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ।

शङ्खिन्याः फलं विरेचनाय ग्राह्यम । तच्च निस्तुषीकृतम् । सप्तलायास्तु तथाविधमेव मूलम । ते च सप्तला शङ्खिन्यौ तीक्ष्णत्वगुणयुक्ते विकाषिण्यौ च । अत एव श्लेष्मामयादिषु कल्पयेत् । तीक्ष्णः क्षिप्रकारी । विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति । यवतिक्ता शङ्खिनी च दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली चाक्षपीडा च नेत्रमीला यशस्करी । सातला सप्तला सारी विदुला विमलाऽमला । बहुफेना चर्मकषा फेनादीप्ता मराळिका ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ॥
हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मेऽपि योजयेत्
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः
हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडितं पिबेत्
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वप्ययं विधिः ॥

अक्षमात्रमित्यादि सुबोधम् । तिलानां भाग एकस्तत्समाभ्यां शङ्खिनीचूर्णभागाभ्यां सहावपीडयेत् । तत्तैलं हरीतकीक्वाथेन पिबेत् । तिलवत् भागकल्पनयाऽतस्यादीनामपि पृथक् पीडितानां तैलस्य हरीतकीकषायेण पानविधिः । इति सप्तलाशङ्खिन्योः कल्पः ।।

दन्तिदन्तस्थिरस्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च
गुरुप्रकोपिवातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।
तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ॥
शोषयेच्चातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाषिताम्

दन्तीद्रवन्तिजं मूलं दन्तिदन्तवत् करिदन्तवत् स्थिरं स्थूलं चाताम्रश्यावं तीक्ष्णत्वादिगुणं भवति । सुबोधम् । दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुपाचित्रा मुकूलकः । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च गुणप्रिया । द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया । प्रत्यक्श्रेणी विषारण्डापुत्रश्रेण्याखुपर्णिका । तद्दन्तीद्रवन्त्योर्मूलं माक्षिकपिप्पलीभ्यां लिप्तं कुशादिभिः पश्चाच्च मृदा वेष्टयित्वा पुटपाकवत् स्वेदयेत् । स्विन्नं चातपे शोषयेत् । यस्मात्तस्य विकाषितां धातुकषणस्वरूपत्वमग्न्यर्कौ नाशयतः ॥

तत् पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ।
अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ॥
गोमृगाजरसैः पाण्डुः क्रिमिकोष्ठी भगन्दरी ।

तन्मूलं मस्त्वादिभिरभिष्यण्णतनुत्वादिमान् पिबेत् । अभिष्यण्णान्तः क्लिन्ना तनुर्यस्य स तथोक्तः । तदेव मूलं पाण्ड्वादियुक्तः गोमांसरसादिना पिबेत् ॥

सिद्धं तत् क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।
विसर्पविद्रध्यलजीकक्ष्यादाहान् जयेत् घृतम्॥
तैलं तु गुल्ममेहार्शोविबन्धकफमारुतान् ।
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥

तदिति दन्त्या द्रवन्त्याश्च मूलस्य परिग्रहः । दशमूलस्य क्वाथेन च दन्तीद्रवन्तीमूलकल्कं दत्वा यत् घृतं सिद्धं तद्विसर्पा-

दीन् जयेत् । अलजी प्रमेहोक्ता पिटका । कक्ष्या नाम ग्रन्थिरुत्तरे वक्ष्यते । अनेनैव विधिना तैलं पक्वं गुल्मादीन् जयेत् । अनेनैव विधिना महास्नेहः स्नेहचतुष्टयं पक्वं शकृत्सङ्गादीन् जयेत् ॥

दन्त्या रसेऽजशृङ्ग्याश्च गुळक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया ।

दन्त्या मूलस्य परिग्रहः । दन्तीशृङ्ग्योः काथे गुळादिकं दत्वा लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहादिनुच्च भवति । स एव दन्तीलेहोऽजगन्धया संयुक्तो वाततर्षे पैत्ते च ज्वरे स्यात् सिद्ध इति संबध्यते ॥

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्धात्रीरसे ततः ॥
त्रीनंशान् फाणितात् द्वौ च भृष्टस्तैले घृतेऽथवा
श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरेचनम्
पथ्याक्षदशमूलानां तद्वल्लेहाः पृथग्रसैः ।

धात्र्या आमलकस्य रसे सिद्धयोर्युगपद्दन्तीद्रवन्तीमूलयोस्त्रीनंशान् समास्त्रयो भागाः द्वौ भागौ फाणितस्य क्षुद्रगुडस्येत्येकतः पञ्चकं दोषाद्यपेक्षया तैलेन वा घृतेन वा भृष्टमुभयथापि श्यामादिगणकल्केन संयोज्य लेहो विरेचनं सिद्धं । धात्रीफलरसवचनेनैवंप्रकारेण पृथक् हरीतक्यादीनामपि रसैर्लेहा भवन्ति ॥

तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ॥
विबद्धविशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं हितम् ।
मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥

तयोर्दन्तीद्रवन्तीमूलयोश्चूर्णं समेन विडलवणेन युक्तं पश्चाच्च तन्मूलकाथेनैव भावितमम्लैः काञ्जिकमद्यादिभिर्युक्तं विड्विबन्धे वातगुल्मे च हितम् । मुद्गादिसिद्धैरिति सुबोधम् । एकेनादिग्रहणेन धान्यानां ग्रहणम् । द्वितीयेनान्नं प्रकरणात् ॥

दन्तीद्रवन्तीमरिचस्वर्णक्षीरीयवाषकम् ।
सशुण्ठ्यग्निकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्त वासरान् ॥
मूत्रभावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणम् ।
सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे च तद्धितम् ॥
दुर्भुक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥

दन्त्यादिकं चूर्णितं सप्तरात्रं च येन केनचिन्मूत्रेण भावितं घृतेन पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे तर्पणं सक्तुमण्डं पिबेत् । एतच्च सर्वकालं सर्वरोगेषु बालवृद्धयोश्च दुर्भुक्ताजीर्णादिषु च गण्डमालादिके च शस्यते ॥

गुळस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात् पलं पलम्
दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥
प्रकल्प्य मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।
उष्णाम्भोऽनुपिबन् खादेत्तान् सर्वान् विधि-
(नामुना
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ।
विशेषाद्ग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसां हिताः ॥
विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

गुळादिकेन मोदकान् दश प्रकल्प्य दशमे दशमेऽहन्येकमेकं मोदकमुष्णाम्भोऽनुपिबन् खादेदेवं सर्वान् । सुबोधम् । एते नव त्रिवृदादयो विरेचने मुख्यतमाः ॥

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥
विशेषात् ग्रहणीशोफपाण्डुमेहोदरापहाम् ।
पिबेत् पथ्यां ससिन्धूत्थविळङ्गोषणनागराम्॥
मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीम् ।
पथ्यानागरचूर्णं वा संयुतं नीलिनीफलैः ॥
गुळेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ।

त्रिवृत्कल्पनाभिर्हरीतकीं कल्पयेत् । यां पुनः पथ्यां हरीतकीं ग्रहण्यादिनाशनस्वरूपां विशेषात् पिबेत् । विशेषणमेव हेतुतां प्राप्तम् । न तु सिन्धूत्थादियुक्तां हरीतकीं मूत्रेण वा वत्सकादिनिर्यूहेण वा पिबेत् । पथ्यानागरयोश्चूर्णं नीलिनीफलचूर्णेन युक्तं गुळेन सह भक्षयेत् पश्चात् कोष्णं तोयं पिबेत् ॥

पथ्यात्रिवृद्भ्यांगुलिकाःकार्याद्राक्षारसाप्लुता
माषप्रमाणास्ताः शुष्का लिह्याद्यक्ष्मी घृतप्लुताः
पथ्यात्रिवृत्पटूष्णाम्बु सर्वत्रेष्टं विरेचनम् ।

हरीतकीत्रिवृतोश्चूर्णेन द्राक्षारसालुळितेन गुळिकाः कार्याः । माषप्रमाणास्ताः शुष्काः प्रयोगकालेऽवचूर्ण्य घृतेन लिह्याद्राजयक्ष्मी । पथ्यादिकं सर्वत्र काले विषये हितम् ॥

स्नुक्क्षीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान्
कोलास्थिमात्रान शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत्
गुल्मोदरयकृत्प्लीहशूलानाहविबन्धिनः ॥

हरीतकीचूर्णेन सुधाक्षीरालुळितेन बदरास्थिप्रमाणां गुळिकां कृत्वा शुष्काः प्रयोगकाले नवनीतयुक्ताः वैद्यो लेहयेत् । इति हरीतकीकल्पः ॥

लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ।
सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेतद्विरेचनम् ॥

त्रिकटुकयुक्तं कुष्ठमेरण्डतैलेन लीढं सुखोदकानुपानं सुखविरेचनम् । अमीषां विरेचनानां कोष्ठपरायत्तत्वेन कार्यकर्तृत्वमुच्यते ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥

अल्पस्यापीत्यादि । अल्पस्यापि मात्रया बहुकार्यकर्तृत्वं कुर्यात् । प्रभूतस्यापि मात्रयाऽल्पकर्मतां कुर्यात् । कथमेतत् कर्तुं पार्यत इत्याह । संश्लेषेत्यादि । अल्पमपि तीक्ष्णेन संसृष्टं महार्थत्वं याति । तथा प्रभूतमपि तीक्ष्णेन विश्लेषितमल्पकर्मतां याति । कालादिभिरप्यल्पं महाकार्यकरं भवति । बहु च स्वल्पकर्मकरम् । संस्कारं तद्योग्येन गुणान्तरोत्पादनम् । युक्तिर्विशिष्टैः क्रमादिभियोजनम् ॥

त्वक्केसराम्रातकडाडिमैला-
सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्येन तैस्तैश्च मनोऽनुकूलै-
र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥

इति कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

एतानि विरेचनानि त्वगादिभिर्युक्तानि देयानि । तैस्तैश्च प्रतिपुरुषं मनोनुकूलैः प्रियैर्वस्तुभिर्युक्तानि । यतः प्रियत्वात् पथ्यादियोगाय जायत इति ॥

इतीन्दुविरचितायमष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वमनविरेचनानां कल्पनमुक्त्वा तेषामेवासम्यग्योगेन या व्यापदस्तासां सिद्धिं प्रतीकारं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अध्यायक्रमेण वमनं पूर्वमुच्यते ॥

अतिक्षुधितेनातिमृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्वमेन हीनमात्रमतिमात्रं तीक्ष्णमतिशीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति । तत्रेप्सितानवाप्तिर्दोषोत्क्लेशश्च । तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् । व्यापत्कराणि च पूर्वोक्तमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥

अतिक्षुधितत्वादियुक्तेन पीतं वमनमधो गच्छति । नैव वामयतीत्यर्थः । येनैव वा हीनमात्रत्वादियुक्तं पीतमधो गच्छति । तत्राधोगते वमन ईप्सितस्य छर्दितरोगोपशमनस्यानवाप्तिर्दोषोत्क्लेशश्च तं पुनर्वामयेत् । व्यापत्कराणि च परिहरेत् ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतोऽत्युष्णतीक्ष्णलवणमतिमात्रमहृद्यं वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्रवर्तते । तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च । तत ऊर्ध्वमप्युत्तिष्ठति हृद्यलेहवटकवर्ज्यमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मणो विरेचनमूर्ध्वं व्रजति । मुखेन गच्छति । अतितीक्ष्णमत्युष्णमतिलवणमहृद्यमतिप्रभूतं च पीतमूर्ध्वं गच्छति । तत्र तस्मिन्नूर्ध्वं व्रजति पूर्वोदिता व्यापत् तथैव सिद्धिः पूर्वोदितमेव साधनम् । पुनःस्निग्धस्य पूर्वस्यातिक्रमञ्च स्मरतो व्यापत्कारणं परिहरत औषधयोजनम् । तत इति पुनर्युक्ते विरेचन ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति मुखेन गच्छति तृतीयं विरेचनं नावचारयेत् हृद्यादिगुणमौषधं वर्जयित्वा । तथाविधं हि तृतीयमप्यवचारयेदित्यर्थः ॥

क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमल्पवीर्यं वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्तवदुपैति पाकम् । तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति । तं स्निग्धकोष्ठमनल्पममन्दं चौषधं पाययेत् ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्याल्पशक्ति वा वमनं विरेचनमप्यकृत्वैवेष्टं कार्यं भक्तवत् पा-

कमुपैति । पाकेन चौषधस्य संचिता दोषा अनिर्ह्रियमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति । यस्मादपकं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनं निर्हरेन्न तु तत् पक्वमिति । तं पक्वौषधं स्निग्धकोष्ठं कृत्वाबहुतीक्ष्णं चौषधं पाययेत् ॥

कषायमल्पमत्यग्रं रूक्षं वा भेषजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धं दोषविग्रथितमयोगी भवति । तत्र वमने भूयो वामयेत् । विरेचने स्निग्धस्विन्नं पुनर्विरेचयेत् । उत्क्लिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि । उभयोश्च संशोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिण्डप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥

कषायादिगुणं वा भेषजमस्निग्धादिकेन वा पीतं स्वयं स्तब्धत्वात् दोषावष्टब्धत्वाच्चायोगाय संपद्यते । कषायं कषायरसप्रायम् । अप्रत्यग्रमसंपन्नम् । तत्रैवमयोगीभूते वमने पुनर्वामयेत् । विरेचने पुनर्विरेचयेत् । उभयोरपि वमनविरेचनयोरेवमयोगीभूतयोस्तैलाभ्यक्तस्य सूत्रोदिताभ्यां पिण्डप्रस्तराभ्यां स्वेदं विदध्यात् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्तस्याधोभागेत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातमूत्रपुरीषसङ्गश्च भवति । तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जाङ्गलरसैश्च भोजयित्वा फलदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्तीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य वमनमकृत्वैव विरेचने उपयुक्ते सामे वोपयुक्ते मृद्वौषधे वोपयुक्ते तत्र विरिक्तस्य सतोऽधोभागेऽत्यर्थं गुरुत्वादिकं भवति । तस्मिन्नयोगिनि समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थापनादिका चिकित्सा । सुबोधम् ॥

कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मन्दाग्नेर्वा मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाड्यतन्द्रादौर्बल्याङ्गसादान् जनयति । तच्छीघ्रमुल्लिखेत् । लङ्घनेन च संधुक्षिताग्निं पुनःस्निग्धं तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥

कफोल्बणत्वादियुक्तस्य मृदु शोधनमौषधं दोषानुत्क्लेश्य जाड्यतन्द्रादीन् जनयति । तत्र च पीतमौषधमङ्गुल्यादिभिः क्षिप्रमुल्लिखेदुद्वमेत् । ततो लङ्घनेन संधुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं तीक्ष्णादिभिः शोधयेत् ॥

सशेषान्नाय वातश्लेष्मवते रूक्षाय सोदावर्ताय मन्दाग्नये वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करोति । तत्र मलसङ्गात् समुन्नह्यत्युदरमन्तःशूलं दृतिवत् पार्श्वयोरापूर्णता शिरःपृष्ठरुजा श्वासकासौ पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति । तमुदावर्तानाहहराभ्यङ्गस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥

सशेषान्नादिमते वा शोधनार्थं शीतं रूक्षं वा दत्तं भृशमाध्मानं करोति । तत्र च मलसङ्गाद्धेतोरुदरे समुन्नद्धतादिकं भवति । सशेषान्नोऽजर्णी । उदावर्त अर्शोनिदान उ-

क्तः । समुन्नाहः सर्वतोवन्धः । सुबोधम । निस्तोद इव निस्तोदः । तथाविधमुदावर्तह-रादिभिरुपचरेत् ॥

क्षामेणाल्पबलेन मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेणास्निग्धेन वा स्विन्नेन सामेन वा बलवदौषधमुपयुक्तं सपित्तमनिलं प्रदूष्य परिकर्तिकामापादयति । तत्र नाभिवस्तिगुदमेढ्रे सदाहपरिकर्तनमनिलसङ्गो विष्टम्भश्च ॥

क्षामत्वादियुक्तेन यत्तीक्ष्णादियुक्तमौषधमुपयुक्तं तत् सपित्तमनिलं प्रदूष्य परिकर्तिकामापादयति । समन्ताच्छेदनमिव जठरे परिकर्तिका । सुबोधम् ॥

तं कृष्णतिलमधुकमधुयुक्तैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् । क्षीरिवृक्षशृतक्षीरेण वा । शीताम्बुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकतैलेन वानुवासयेत् । क्षामस्य च मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः॥

तमिति परिकर्तिकावन्तं कृष्णतिलादियुक्तैर्वक्ष्यमाणैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् । वटादिभिः क्षीरिवृक्षैः शृतेन क्षीरेण वास्थापयेत् । शीताम्बुपरिषेकादियुक्तस्यानुवासनं घृतमण्डेन वा यष्टीमधुकतैलेन वा । सर्वश्च क्षामस्य मधुरबृंहणादिको विधिरिष्टः ॥

सामे लङ्घनदीपनं च लघुरूक्षोष्णं चान्नपानम् । निरामीभूतेऽनुबन्धे लघु क्षाराम्लम् । सवाते दधिसाराम्लं डाडिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च प्रयुञ्जीत । सडाडिमरसं च सर्पिः पिबेदुष्णाम्बुना वा तिलदेवदारुकल्कम् ॥

सामे शोधनासम्यग्योगिनि लङ्घनादिकम् । निरामीभुते पुरुषे दोषानुबन्धे लघ्वादिकमाहारम् । सवातेऽतियोगिनि दध्यादिकम । अम्लं काञ्चिकादि । तिलदेवदारुणोः कल्केन सडाडिमरसं सर्पिः पिबेत ॥

क्रूरकोष्ठस्य बहुदोषस्याल्पमल्पगुणं मृदुस्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्लेश्य दोषान् न निर्हरति । अल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परिस्रवति । विष्टम्भगौरवशोफकण्डूपाण्डुताङ्गसादगुल्मशूलानि चापादयति ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्य वाल्पादिगुणं वा शोधनमवचारितं दोषानुत्क्लेश्य न निर्हरति । तच्चौषधं पित्तकफाभ्यां संसृष्टमल्पाल्पं कृत्वा संस्रवति । विष्टम्भादीनि चोत्पादयति ॥

तं तिनिशधवाश्वकर्णपलाशबलानिर्यूहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तपरिस्रवं च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् । शुद्धे च दीपनांश्चूर्णासवारिष्टादीन् योजयेत् ॥

तं परिस्राविणं तिनिशादीनां निर्यूहैर्माक्षिकयुक्तैरास्थापयेत् । तिनिशः स्पन्दनः । अश्वकर्णः सालः । तैरास्थापनैः परिस्रव उपशान्ते पुनः किञ्चित्स्निग्धं शोधयेत् । शुद्धे च दीपनांश्चूर्णादीन् योजयेत् ॥

पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति नि-

गृह्णाति वा । तदा प्रवाहिकास्य जायते । तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं कृष्णं रक्तं वा भृशं प्रवाहमाणः कफमुपविशति । तं परिस्रवविधिनोपचरेत् ॥

पीतविरेचनौषधस्य वेगोदीरणधारणाभ्याम् । अस्येति पुंसः प्रवाहिका जायते । तस्यां प्रवाहिकायां सदाहादिकं प्रवाहमाणो मलमनुलेपयत् कफ नोपविशति । तमेवंविधं प्रवाहिकावन्तमनन्तरोक्तेनास्थापनादिना परिस्रवविधिनोपचरेत् ।

पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयमुपसृत्य हृद्ग्रहं घोरमावहन्ति । ततः प्रधानमर्मोपतापाद्वेदनाभिरत्यर्थमातुरः पीड्यते । मोहहिध्माकासलालापार्श्वशूलयुतो वेपथुमान् नष्टसंज्ञो दन्तान् कटकटापयत्युद्वृत्ताक्षो जिह्वां खादति । तं हृदयोपसरणमाहुः ॥

पीतौषधस्य भेषजोद्गारादिनिरोधात् सर्वे दोषाः कुपिता हृदयं प्राप्य हृद्ग्रहं कुर्वन्ति । ततश्च प्रधानमर्मणो हृदयस्योपतापान्नानाविधाभिर्वेदनाभी रुजाभिः पीड्यते । मोहादिमांश्च नष्टसंज्ञत्वादियुक्तो भवति । तं हृद्ग्रहमाचार्या हृदयोपसरणमित्याहुः ॥

तस्मै भिषक् शीघ्रमसुद्यन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् । यष्टीमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना वमनम् । कटुभिर्वा कफोत्तराय । ततो दोषशेषं पाचनीयैः पाचयेद्यथादोषोच्छ्रयं च वस्तीन् वितरेत् ॥

तस्मै हृदयोपसरणिने भिषगमुह्यन् मोहमप्राप्नुवन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन संस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं कल्कनस्यं दद्यात् । यष्ट्यादिभिस्तण्डुलाम्बुना वमनम् । श्लेष्माधिकाय कटुभिर्वमनौषधैर्वमनम् । ततोऽस्य दोषशेषं पाचनीयौषधैः पाचयेत् । पक्वदोषस्य च य एव दोषोऽधिकस्तदनुगुणानेव वस्तीन् वितरेदाख्यास्यमानान् ॥

अस्निग्धस्विन्नेनाब्रह्मचारिणा वेगधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौषधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति । तेन सर्वाङ्गग्रहो भवति । तस्य विशेषात् पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्मसु शूलमूर्छाभ्रमकम्पस्तम्भो निस्तोदो भेद उद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् । तमभ्यज्य धान्यैः स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् । वातहरं चान्नपानम् ॥

अस्निग्धादिके रूक्षमतिमात्रमौषधं प्रयुक्तमतिमात्रत्वादतिविरेकेण वायुं प्रकोपयति । तेन वायुकोपेन सर्वाङ्गग्रहणादिकं स्यात् । तमातुरमभ्यङ्गादिभिश्चिकित्सेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णमतिभूरि वा प्रयुक्तमौषधं सर्वशो निर्हृत्य मलान् धातूनपि द्रवीकृत्य विस्रावयेदतियोगेन । तं शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्रदेहपरिषेकाव-

गाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तम्भयेत् ॥

स्निग्धत्वादियुक्तस्य तीक्ष्णातिमात्रयोगेन धातूनपि स्रावयति । तमतियोगिनं शतधौतेनेनाभ्यज्य कषायादिना विशेषतः स्तम्भयेत् । कषायादिकं प्रदेहादिविशेषणम् । शर्करादिकं लेहानाम् ॥

चन्दनाञ्जनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् । पिच्छावस्तींश्चास्मै दद्यान्मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मण्डोऽनुवासनम् । रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥

तं च चन्दनादिभिर्लाजसक्तून् पाययेत् । अस्मै चातियोगिने पिच्छावस्तिन दद्यात् । क्षीरोद्भवं घृतादिकं मधुरवर्गसिद्धमनुवासनम् । तथा यत्किञ्चिद्रक्तपित्तघ्नं तदपि कुर्यादिति सामान्येन साधनान्यतियोगे ॥

विशेषेण वमनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलरसैर्मन्थं पिबेत् । क्षीरिवृक्षशुङ्गसिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजनेऽवचारयेत् ॥

सघृतादिमन्थादिकं वमनातियोगे विशेषेण फलानां द्राक्षादीनां रसैः । सुबोधम् । क्षीरिवृक्षा वटादयः । तेषां शुङ्गाः प्रवाळानि । क्षीरं वा वटशुङ्गसिद्धम् । भोजने च संग्राहिद्रव्यसिद्धं क्षीरम् ॥

सोद्गारायां च छर्द्यां धनिकामधूकमधुरसमुस्ताञ्जनानि मधुना लिह्यात् । वाक्सङ्गे हनुसङ्गेऽनिलार्तौ च घृतमांसरससिद्धामल्पतण्डुलां पेयां पिबेत् ; स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥

सोद्गारायां छर्द्यां धनिकादीनि मधुना लिह्यात् । धनिका आर्द्रिका । मधुरसा मूर्वा । अञ्जनं स्रोतोजसौवीरभेदेन द्विविधम् । अतियोगेन वाक्सङ्गादिषु घृतादिसिद्धां पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ च यथाविषयं कुर्यात् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धाम्ललवणान् कवळगण्डूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् । पुरतश्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धादिगुणान् कवळगण्डूषान् कुर्यात् । असंचार्य औषधेन मुखे चूर्णे गण्डूषः । संचार्यो मुखैकदेशधार्यः कवळः । अस्यान्तःप्रविष्टजिह्वस्य पुरतोऽग्रतोऽन्यं पुरुषमम्लानि फलानि खादयेद्वैद्यः । तद्दर्शनेन मुखे द्रवीभूते जिह्वा स्वरूपे भवति ॥

निर्गतां तु जिह्वां तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् । अक्षिणी व्यावृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेद्विसंज्ञे सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत् ॥

यदा पुनरतियोगेन जिह्वा निर्गता भवति तदा तां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तां व्योषादिचूर्णेन प्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् । अक्षि-

णीति अतियोगेन व्यावृत्ते अभ्यज्य पीडयेत् । विगतचेतनं सामादिशब्दान् श्रावयेदिति वमनातियोगे ॥

विरेचनातियोगे तण्डुलाम्भसा मधुमिश्रेण वमेत् । प्रियङ्ग्वादिं च तण्डुलोदकेन पिबेद्रोध्ररसाञ्जनदाडिमत्वचो वा । सोमवल्ककट्फलोत्पलसमङ्गापद्मकेसराणि वा । क्षौद्रशर्करामधुकौदुम्बरत्वचो वा । रक्तातिसारक्रियां च कुर्वीत ॥

विरेचनातियोगे पुनर्माक्षिकामिश्रं तण्डुलाम्बु पीत्वाऽङ्गुल्यादिना वमेत् । तथा हि वायुः सर्वाभिमुखो भवति । प्रियङ्ग्वादिगणं तण्डुलोदकेन लोध्रादिकं वा तण्डुलोदकेन । कट्फलादिकं वा तण्डुलोदकेन । कट्फलः सोमवल्कः । समङ्गा मञ्जिष्ठा । क्षौद्रादीनि वा तण्डुलोदकेन । सर्वं च यथाविषयं रक्तातिसारचिकित्सितं कुर्वीत ॥

गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् । पूर्ववच्च वाक्सङ्गादीन् साधयेत् ॥

विरेचनातियोगे गुदं निःसृतं स्निग्धस्विन्नं कृत्वा कषायैर्द्रव्यैः स्तम्भयित्वा परित्याजितशैथिल्यं कृत्वा यत्नेन प्रवेशयेत् । वाक्सङ्गादीन् पूर्ववद्वमनातियोगवत् साधयेच्चिकित्सेत् ॥

उभयत्र च जीवरक्तपित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पिचु क्षौमं वा क्षिपेत् । तस्मिन्नावाने कोष्णाम्बुक्षालितशुद्धे जीवरक्तम् । विवर्णे तु रक्तपित्तं विद्यात् । अन्नं वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् । तस्मिन् भुक्ते जीवं वदेदभुक्ते पित्तम् ॥

उभयत्र वमनातियोगे विरेचनातियोगे च रक्तप्रवृत्तौ रक्तपित्तभ्रान्तिनिरासायेदमिदं कुर्यात् । प्रवृत्ते रक्ते शुक्लं पिचु, कार्पासतूलकं, क्षौमं वा वस्त्रखण्डं शुक्लं क्षिपेत् । तं च रक्तादुद्धृत्यावानं शुष्कं कृत्वा कोष्णाम्बुना प्रक्षाळयेत् । प्रक्षाळितं तद्यदा पूर्ववच्छुक्लं भवति तदा जीवरक्तमित्यध्यवस्येत् । विवर्णे तु रक्तपित्तमिति । अथवा तेन रक्तेन मिश्रमन्नं शुने दद्यात् काकाय वा । तस्मिंस्तु भुक्ते जीवं वदेदभुक्ते पित्तम ॥

आमरणाच्च तस्य तृण्मूर्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमतियोगोक्तां च कुर्यात् । एणादिरुधिरं वातिस्रुतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं शीघ्रमुपयुञ्जीत । तद्धि सद्यो जीवमभिसंदधाति । श्यामाकाश्मर्यमधुकदूर्वोशीरैर्वा श्रृतं पयो घृतमण्डाञ्जनयुक्तं शीतं वस्तौ निषेचयेत् ॥

प्रवृत्तजीवोऽपि जीवति चेदवश्यं तस्य आमरणात् पित्तघ्न्यादिकां क्रियां कुर्यात् । न तूपेक्षेत । एणादीनां च मृगाणां रुधिरमतिस्रुतरक्तोक्तविधिना सिराव्यधोक्तेन शीघ्रं समाक्षिकमुपयुञ्जीत । तदित्येणादिरक्तम् ।

तत्र च श्यामादिभिः शृतं पयो घृतादियुक्तं शीतं वस्त्यास्थापनेन निषेचयेत् ॥

शेषेष्वपि चासम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोपद्रवेषु यथामयं दोषादीनपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥

अन्येष्वपि शोधनस्यासम्यग्योगेनोत्पन्नेषु व्याधिषु दोषाद्यपेक्षं कुर्याच्चिकित्साम् । वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत । एतदौपयिकचिकित्सापरिज्ञानायेत्यर्थः । अधोदोषहरणं प्रति तयोर्वस्तिविरेचनयोः सादृश्यात् । सुबोधम् ॥

एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत । या तु विरेचने परिकर्तिका तद्वमने कण्ठक्षणनम् । यदधःपरिस्रवः स कफप्रसेको यदधःप्रवाहणं स शुष्कोद्गार इति । भवति चात्र ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेणोभयतोभागे शोधने वमने च विरेचने चावस्थाविशेषमनतिक्रामन्नुत्तिष्ठेत प्रयतेत । या त्वित्यादिनातियोगे मार्जनात् परिकर्तिकाकण्ठक्षणनयोः सादृश्यम् । हीनयोगेन चोत्क्लेशाल्पपरिस्रवप्रसेकयोर्निस्तननशुष्कोद्गारयोश्च । गतानुगतिका ॥

अतिमात्रमकालेऽल्पं तुल्यवीर्यैरभावितम् ।
असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवम् ॥
छर्दनं न तु दुश्छर्दे दुर्विरेच्यं न रेचनम् ।
पाययेदौषधं भूयस्तन्निहन्ति तथा हि तौ ॥

अतिमात्रादिकमौषधं ध्रुवमवश्यं व्यापदे भवति । सुबोधम् । तथा दुश्छर्दनं पुरुषं छर्दनमौषधं भूयः प्रभूतं न पाययेत् । दुर्विरेकं च पुरुषं भूयो विरेचनमौषधं न पाययेत् । तथा हि यस्मात् पीतं तद्वमनं विरेचनं च तौ दुश्छर्ददुर्विरेके कर्मणी हन्ति ॥

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥
विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबन्धश्चाशु शाम्यति ॥

आनुलोमिकमौषधं विरेचनं यस्य पीतं श्लेष्मणा सह मुखेनागच्छति तं पुरुषं वमितं कवलैः शुद्धमुखं लङ्घितं च कृत्वा तमानुलोमिकं पाययेत् । तथा दोषे विबद्धे स्रवत्यल्पं च स्रवति चिराच्च स्रवत्युष्णं जलं पिबेत् । तेनोष्णजलेनाध्मानादिकमाशु शाम्यति ॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥

भेषजं शोधनं दोषसंघातेन रुद्धत्वादलसमेव यद्यस्यास्ति उद्गाराङ्गशूले च करोति तदास्य स्वेदमवचारयेत् ॥

सम्यग्विरिक्तस्योद्गारे भेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ।
अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥

सम्यग्विरेकलिङ्गेन विरिक्तस्यापि यदौषधोद्गारो न निवर्तते तदा वमतियो-

गभयात् भेषजमजीर्णे वामयेत् । वमनेन चाप्रवर्तमानं सुशीतैः सेकादिभिर्भिषक् स्तंम्भयेत् । यथा नाधिकं विरेचयति ॥

कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम्
क्षीणे श्लेष्माणि सायाह्ने रात्रौ वा तत् प्रवर्तते

कदाचिदुपयोगकाल एवौषधं श्लेष्मणा रुद्धमुरसि तिष्ठत् कोष्ठप्राप्त्यभावान्न रेचयति । ततश्चौषधतैक्ष्ण्याच्छ्लेष्माणि क्षीणे कोष्ठं प्राप्य सायाह्ने रात्रौ वा रेचयति ॥

रूक्षानाहारयोर्जीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

रूक्षस्यानाहारस्य च वातेनौषधे विरेकं विनैव जीर्णेऽन्यदौषधं तद्द्रेव सस्नेहलवणं पिबेदथवा वायुना पूर्वकार्यं गते भेषजे तिष्ठत्यन्यत् भेषजं सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

तृण्मोहभ्रममूर्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥

तथा शोधने भेषजे जीर्यति यदा तृडादीनि स्युः तदा तत्कालमेव पित्तघ्नादिकमन्यत् भेषजं शस्यते ॥

लालाहृल्लासविष्टम्भरोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम्

यदा तु कफावृतत्वात भेषजस्य लालादिकं स्यात् तदा तीक्ष्णादिगुणं कफघ्नं भेषजं हितम् ॥

अध्यायमुपसंहरति । अस्मिन्नध्याये द्विविधेऽपि वमनविरेचनाख्ये दोषविरेचने सम्यग्योगविभ्रंशाद्धेतोः ससाधनाः सचिकित्सिता द्वादश व्यापद उक्ताः । कास्ता इत्याह ॥

प्रतिकूला गतिः पाको प्रथितत्वं सगौरवम् ।
दोषोत्क्लेशो भृशाध्मानं परिकर्तः परिस्रवः ॥
प्रवाहिका हृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ।
सह धातुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥
व्यापदो विधिविभ्रंशाद्विविधेऽपि विरेचने ।

प्रतिकूलेत्यादि । प्रतिकूला गतिर्वमनस्याधोगमनम् । विरेचनस्योर्ध्वगमनम् । पाकोऽकृतकार्यस्यैव । शेषा उक्ता एव ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
व्यापत्सु संशोधनविभ्रमेण ।
दिशानयैवाशु यतेत सिद्ध्यै
ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नयानाम् ॥

इति कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्यासु चानुक्तासु तासु तासु व्यापत्सु संशोधनस्य विभ्रमेण दोषादिविशेषादुत्पद्यमानास्वनेनैव चिकित्सामार्गेण शेषाः स्वोहार्हेणाशु चिकित्सितुं यतेत । यस्मादयं नयोऽयं दुर्नय इत्यस्मिन् विशेषे ज्योतिः प्रकाशकत्वादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शोधनक्रमेण वस्तेः कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

बलां गुळूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसात्
छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥

पूतो यवानीफलबिल्वकुष्ठ
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुळक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥

बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी-
स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
बस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥

बलादीनां पाकात् क्राथपरिकल्पना । द्विपञ्चमूलं पृथग्द्रव्यम् । यवान्यादिकं कल्कः । कल्कादीनां माने सूत्रोक्तस्य स्मर्तव्यम् । सुबोधम् । बस्तीनां च सर्वेषामपठितकल्कानाममुमेव यवान्यादिकं कल्कं दद्यात् ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः
सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥

द्विपञ्चमूलस्य पृथक्क्वथितस्य रसः काथो निरूह इति संबन्धः । पेष्यं कल्कम् । पूर्वं यवान्यादि । त्रयः स्नेहाः दोषापेक्षं योज्याः ॥

बलापटोलीलघुपञ्चमूल-
त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।
प्रस्थो रसाच्छागरसाऽर्धयुक्तः
साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥

प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥

बलादिकान् सुसिद्धाद्रसात् प्रस्थो च्छागमांसरसस्यार्धप्रस्थयुक्तः साध्यो यावत् प्रस्थसमः । प्रस्थशब्दोऽत्र शरावादिमयं परिच्छेदकमाने । निरूह्यस्य कल्केन तथा तैलादियुक्तः । एष वस्तिर्दीपनादिगुणः स्यात् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलं पलाशा-
त्तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-
पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥

फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताह्वाह्वपुषाप्रियङ्गु-
यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम ॥

दद्यात् सुपिष्टं सहताक्ष्र्यशैल-
मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
वस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थां-
स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलम् । पलाशात्तथेति पलाशमूलात्त्रिपलमिति यावत् । लघुपञ्चमूलद्रव्याणां रास्नादेश्च प्रत्येकं पलानि । फलानि मदनफलान्यष्टौ । छिन्नरुहा गुळूची । आढकोऽष्टाविंशदधिकं शतं पलानाम् । ताभ्यां पचनम् । अस्मिन् काथेऽष्टमशेषिते द्वात्रिंशत्पलशेषे । लवणचतुर्थांशयुक्तम् । पुनस्तस्य दोषाद्यपेक्षिणी मात्रा । जयेदिति जङ्घाशूलादिकेन संबध्यते ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टः
छागाच्छतार्धो दधिडाडिमाम्लः ।
रसः सपेष्यो बलवर्णमांस-
रेतोग्निनैर्मेयशिरोरुजीष्टः ॥

छागान्मांसाद्रसतः शतार्धं पञ्चाशत्पलानि स रसो मिश्रीभूतस्य घततैलस्य चतुष्पले भृष्टः पक्वस्तथा सह पेष्यैर्यवान्यादिभिर्वर्तत इति सपेष्यो दध्याद्यम्लः । बलादिके वस्तिरिष्टः ॥

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्त-
विसर्पवैस्वर्यहितो निरूहः ॥

यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च
शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं
पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥

मधुयष्टीसिद्धं क्षीरं शताह्वादिभिः सर्पिर्मध्वन्तैर्युक्तं वातरक्तादिहितो निरूहः । फलपिप्पल्यो मदनफलमज्जानो निरूहे प्रशस्ताः । सर्वत्र च पाके द्रव्याणि जलेन विना रसं न त्यजन्तीति स्मर्तव्यम् । सुबोधम् ॥

गोपाङ्गनाचन्दनशीतपाकी-
द्राक्षर्धिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ।
पयः शृतं श्वावणिमुद्गपर्णी-
बलास्वगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥

गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणै-
रिक्षोर्विदार्याश्च रसेन युक्तम् ।
तैलेन यष्टीमधुसाधितेन
सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥

वस्तिः प्रशस्तः ससमस्तदेह-
दाहे सशूलेऽवयवाश्रिते वा ।
गुल्मातिसारभ्रममूत्रकृच्छ्र
क्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥

गोपाङ्गनेत्याद्यवयवाश्रिते वा दाहेऽपि-शूलेऽपि । संक्षयशब्दस्यौजोबलाभ्यां संबन्धः । गोपाङ्गना शारिवा । शीतपाकी चूडामणिः । (नि) चूडामणिः शीतपाकी शिखण्डी कृ-

ष्णलालता । कृष्णा काम्बोजिका गुञ्जा रक्तिका काकसाह्वया । सेव्यमुशीरम् ॥

कोशातकारग्वधदेवदारु-
मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान ।
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥

दद्यान्निरूहं कफरोगिताय
मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादिनां बृहत्यन्तानां पञ्च पलानि । षोडशगुणे जले क्राथयित्वा दशप्रसृतान् गृह्णीयात् । प्रसृतो द्वे पले क्षौद्रादीनां प्रत्येकम् । फलाह्वयस्येति तैलविशेषणम् । फलं च मदनफलम् । अक्षः कर्षः । अयं निरूहः कफरोगितादिकाय दद्यात् । अशनविद्विडरोचकी ॥

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेद-
वृश्चीवभूतीकबलापलाशान्
द्विपञ्चमूलं च पलांशकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥

विल्वं यवाङ्कोलकुलत्थधान्य
फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ।
पयो जलव्याढकसाधितं तत्
क्षीरावशिष्टं शुचिवस्त्रपूतम् ॥

वचाशताह्वामरदारुकुष्ठ-
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुळसैन्धवाक्तम् ॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञः
ससर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥

पुनर्नवादीनि धान्यफलान्तानि क्षीरस्य जलस्य च व्याढकेन क्षीरावशिष्टं क्राथयेत् । मदनान्तानि कल्कः । क्षौद्रतैलनवनीतानां प्रत्येकं पलद्वयम् । सुबोधम् । संसर्गो वृद्वाभ्यां दोषाभ्याम् । तत्कृतान् सर्वानामयान् हन्ति ॥

अर्धार्धविहितान् वस्तीनतश्चित्रान् प्रवक्ष्यते
कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सकाः ॥
श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दन्तीद्रवन्तिजम् ।
प्रकीर्या चोदकीर्या च क्षीरिणी नीलिनीफलम्
सप्तलाशङ्खिनीलोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च ।
स्वकल्कसैन्धवयुताः पक्वाशयविशोधनाः ॥
धातकीपुष्पतकारीजीवन्तीमूलवत्सकाः ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमीपिण्डीतको यवाः ॥
प्रियङ्गुरर्कमूलीचतरुणीजातियूथिकाः ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति संग्राहिकामताः॥
ग्राहीप्रियङ्ग्वम्बष्ठादिकाथकल्कैः क्रमेण च ।
ऊषकादिप्रतीवापो लेखनस्त्रिफलारसः ॥
मधुरक्राथकल्केन सरसाज्येन बृंहणः ।

कोशातकल्यादिभिरर्धश्लोकैर्विहितान् वस्तीन् प्रवक्ष्यते । चित्रान् शोधनादिभेदेनानेकप्रकारान् । यत्र चत्वारो वस्तयः स्वौषधकल्केन सैन्धवेन च युक्ताः पक्वाशयस्य विशोधनाः । धातक्यादिभिश्चत्वारः संग्राहिका मताः । एषु सामन्यकल्को यवान्यादिः । एषः प्रियङ्ग्वादिगणकाथेनाम्बष्ठादिगणकल्केन च ग्राही मतः । एष त्रिफलारस ऊषकादिगणप्रतीवापो लेखनः । एष च बृंहणो मधुरौषधानां काथेन तेषामेव च कल्केन मांसरसेनाज्येन च युक्तः । जालिन्या विधाने कोशातक्येव द्वाभ्यां भेदाभ्यामुक्ता । प्रकीर्यः पूतिकरजः । उदकीर्या द्वितीयः करञ्जः । क्षीरिणी प्रसिद्धा । किंशुकः पलाशः

बदर्यैरावणीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ॥
समाक्षिकाःक्षीरयुताःसास्रजःपिच्छिलास्मृताः

बदर्यादीनां पृथक् पृथगङ्कुराः माक्षिकादियुक्ताः पिच्छिला वस्तयः स्मृताः । गोभापयैरावणीश्यामाखट्वानामिका च । शेलुः श्लेष्मातकः ॥

कोलङ्कतककाण्डेक्षुदर्भपोटेक्षुपालिभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चन्दनादिभिः ॥

कोलङ्कतकादिभिः सघृतक्षीरो वस्तिर्दाहघ्नः । चन्दनादिभिर्द्वितीयोऽपि दाहघ्नः । कोलङ्कतको दर्भविशेषः । काण्डेक्षुरिक्षुः । इक्षुपालिका करम्भशालिनामा इक्षुः ॥

मुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः
हितः प्रवाहणे तद्वद्वृन्तैः शाल्मलकस्य च ॥

शल्मलीपत्राणां करग्राह्यो मुष्टिः । क्षीरेण सिद्धो वस्तिः प्रवाहिकायां हितः । शाल्मलकस्य वृन्तैस्तद्वन्मुष्टिः क्षीरसिद्धो प्रवाहिकायां हित इत्यर्थः ॥

कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ॥

कर्बुदारादिभिः क्षीरसिद्धैर्वस्तिः परिकर्ते । श्रीपर्णीकोविदारजैर्वृन्तैः क्षीरसिद्धैस्तथा परिकर्ते हितः ॥

परिस्रवे पयः सिद्धं सवृश्चीवपुनर्नवम् ।
आखुकर्णिकया तद्वत्तण्डुलीयकयुक्तया ।

वृश्चिपुनर्नवाभ्यां सिद्धं क्षीरं वस्तिर्गुदपरिस्रवे हितः । वृश्चीवः क्षुद्रपुनर्नवः । आखुकार्णिकातण्डुलीयकाभ्यां तद्वदिति सिद्धं क्षीरं परिस्रवे हितम् ॥

अश्वावरोहकः काकनासाराजकशेरुकाः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः
न्यग्रयोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ।

अश्वावरोहकादयः क्षीरे सिद्धाः क्षौद्रादियुक्ताः शोधनक्रियातियोगे वस्तयः स्युः । न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिः न्यग्रोधपिप्पलसदाफललोद्ध्रैस्तेनैव विधिना क्षीरसाधनेन क्षौद्रादियोगेन चापरो वस्तिः शोधनातियोगे । अश्वा-

वरोहोऽश्वकर्णोऽश्वगन्धा च । राजकशेरुको मुस्तकः ॥

बृहतीक्षीरकाकोळी पृश्निपर्णी शतावरी ।
काश्मर्यवदरीमूर्वास्तथोशीरमियङ्गवः ॥
जीवादाने भृतैः क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥
गोव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ।

जीवादाने द्वौ बस्ती क्षीरेश्रृतौ घृताञ्जनसंयुतौ शीतौ माक्षिकशर्कराभ्यां युक्तौ देयौ। एको बृहत्यादिभिर्द्वितीयः काश्मर्यादिभिः । गोव्यादिक्षीरैर्जीवनीयगणयुक्तैरयमपि वस्तिर्जीवादानेतियोगप्रवृत्तजीवरक्ते ॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥

शशादिशोणितैः सद्यस्कैर्जीवादाने अत्र मृदितैरित्येतावदुक्तम् । हृदये तु अभिमृदितैरित्यत्र यथार्थत्वे भिषजः प्रमाणम् ॥

अथेमान सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान मृदून
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक्
क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतास्त्रयः ।
खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥

अथानन्तरं क्षीराद्वावित्यादिना निरूहान् पृथग्वक्ष्यामि तांश्च स्नेहनान् मृदूंश्च । केषामित्याह । सुकुमाराणाम् । कर्मणा विप्लुतानां च । कर्मणा विप्लुता अध्वादिक्रिययानवस्थितदेहाः । प्रसृतैरिति प्राकृतिकसंज्ञया लब्धैरिति सर्वत्र वस्तिविधौ सन्तव्यम् । सुबोधम् । प्रसृतो द्वे पले ॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
विल्वादिमूलकाथात्द्वौकौलत्थाद्द्वौसवातजित्

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतः । विल्वादिपञ्चमूलस्य काथात् द्वौ प्रसृतावित्ययं द्वितीयो वस्तिर्वातजित् ॥

पटोलनिम्बपूतीकरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच वस्तिः सर्षपकल्कवान्॥
सपञ्चतिक्तोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

पटोलादीनां कथितानामम्भसामेकमेकं प्रसृतम् । घृतादेकं प्रसृतम् । इत्ययं वस्तिः सर्षपकल्केन पञ्चभिश्च तिक्तैर्निम्बगुळूचीवृषपटोलनिदिग्धिकाख्यैर्युक्तोऽभिष्यन्दादिहा ॥

विळङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुकर्णिजात् ॥
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान्
निरूहः कृमिहा वेल्लपिप्पलीकल्कयोजितः ॥

विळङ्गादीनां मिश्रितानां कषायात् पञ्चप्रसृतास्तैलादेकः प्रसृत इति तान् सर्वान् प्रसृतान् विमथ्य विळङ्गपिप्पलीभ्यां कल्केन योजितो निरूहः कृमिहा भवति ॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत्

पयस्यादीनां प्रत्येकं प्रसृतः पिप्पलीचूर्णयुक्तो वस्तिर्वाजीकरणः ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥

तैलादीनां मिश्रितानां चत्वारः प्रसृताः सर्षपकल्केन युक्तो वस्तिर्विट्सङ्गमानाहं च भिनत्ति । दधिमण्डो मस्तु ॥

श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डक्काथतैलसुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च चपलाकौन्तीयष्ट्याह्वकल्कवान्॥
वस्तिः कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे वरो मतः

श्वदंष्ट्रादित्रयकाथस्य तैलादीनां च समानां सर्वेषां मिश्रितानां पञ्च प्रसृताः । चपलादीनां कल्केन युक्तो वस्तिः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे वरः श्रेष्ठो मतः । चपला पिप्पली ॥

कोष्ठनिर्हरणे मृदुवस्तिप्रक्रम इदमुच्यते ॥

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः

मृदुना वस्तिना जडीभूते अप्रवर्तमानदोषे देहे तत्कालमन्यस्तीक्ष्णो वस्तिरिष्यते । तीक्ष्णैश्च वस्तिभिर्विकर्षिते देहे स्निग्धमधुरादिगुणो वस्तिः

मृदुर्वस्तिर्यथा तीक्ष्णत्वं याति तीक्ष्णश्च यथा मृदुत्वं तथोच्यते

तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वाग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवम्

तीक्ष्णत्वमित्यादि । प्राप्तकालं तैक्ष्ण्यं मृदोर्मूत्रादिभिर्विधेयम् । तीक्ष्णस्य च प्राप्तकालमुपयोगि मार्दवं क्षीरादिभिर्मधुरैर्विधेयम् ॥

न केवलं चैत एव वस्तयो यावदिदमपि बोद्धव्यम् ॥

बलकालदोषरोग-
प्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः
स्वान् स्वान्रोगात् निवर्तयति ॥

प्रतिव्याधि दोषादिभेदे य औषधवर्गा उक्ताः तैस्तैर्बलादिकं प्रविभज्य बुद्ध्या विकल्प्य वस्तिर्योजितः स्वान् स्वान् योग्यौषधवर्गविषयान् वस्तिसाध्यान्रोगान् निवर्तयति ॥

उष्णार्तानां शीतां-
श्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योग्यौषधयुक्तान्
वस्तीन् संतर्क्य युञ्जीत ॥

उष्णेनौषधादिना आर्तानां शीतान् वस्तीनातुरयोग्यौषधयुक्तान् संतर्क्य विकल्प्य युञ्जीत । शीतार्तानां च तद्वत् सुखोष्णांस्तद्योग्यौषधयुक्तान् युञ्जीत ॥

वस्तीन्न बृंहणीयान
दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या
ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥

शोधनार्थेषु व्याधिषु बृंहणीयान् वस्तीन् न दद्यात् । ये च नराः कुष्ठेन मेहेन वार्ता मेदस्विनश्च तेषां च विशोधनीयेष्वपि बृंहणीयान् वस्तीन् न दद्यात् ॥

न क्षीणक्षतदुर्बल-
मूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
दद्याद्विशोधनियान्
दोषनिबद्धायुषो ये च ॥

इति कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

क्षीणादीनां बस्तिसाध्यानां न शोधनीयान् वस्तीन् दद्यात् । शुद्धं वमनविरेचनाभ्यामचिरप्रयुक्ताभ्यां शरीरं येषां ते शुद्धदेहाः । तथा दोषे पुरीषे निबद्धमायुर्येषां ते दोषनिबद्धायुषः । क्षीणधातुत्वादेव पुरीषबलेन जीवन्तीत्यर्थः । एषामपि शोधनीयान् वस्तीन् न दद्यादिति

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सिद्धवस्तीन् प्राधान्यात् पृथग्दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सिद्धवस्तीन् प्रयुञ्जीत सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥
निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान्

प्रथमेन श्लोकेन सिद्धवस्तीनां सामान्यं रूपमुच्यते ॥

मध्वित्यादिना बस्तय उच्यन्ते ॥

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवात् द्विपिचुर्मिसिः ।
एरण्डमूलकाथेन निरूहो माधुतैलिकः ॥
रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मान्त्रवृद्धिनुत् ॥

मधुतैले समे सूत्रोक्तप्रकारेण । सैन्धवात् कर्षः । मिसिः शतपुष्पा । तस्या द्विपिचुर्द्विकर्ष इत्येतदेरण्डमूलकाथेन निरूहः संज्ञया माधुतैलिकः । सुबोधम् ॥

सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥
पायुजानूरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।
प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥
यापनं सैन्धवार्धाक्षहपुषार्धपलान्वितम् ।

एष एवानन्तरोक्तो माधुतैलिको मधुयष्ट्या युक्तश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजिच्च भवति । घनस्य मुस्तस्य कल्केन युक्तो निरूहो मध्वादिभिश्च यापनाख्यो भवति । स तु पाय्वादिशूलजित् । द्वितीयं यापनं घृतादिभिः प्रत्येकं प्रसृतांशैः सैन्धवस्यार्धकर्षेण हपुषार्धपलेनान्वितं प्रकल्पयेत् ॥

एरण्डमूलनिष्क्वाथो मधुतैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥
सकाथो मधुषड्ग्रन्थाशताह्वाहिङ्गुसैन्धवः ।
सुरदारु च रास्ना च वस्तिर्दोषहरः शिवः ॥

पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिकामधु ।
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥

एरण्डेत्यादिना वचादित्रययुक्तो वस्तिर्नाम्ना युक्तरथः । सकाथ एरण्डमूलकाथो मध्वादियुक्तो वस्तिः शिवः श्रेष्ठः । षड्ग्रन्धा वचा । सिद्धवस्तिरिति नाम्ना स्मृत आचार्यैः पञ्चमूलादिश्लोकेन ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।
गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठातोयदवत्सकैः ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविषूचिषु ॥
शुक्रानिलविबन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

द्विपञ्चमूलादीनि गोमूत्रे पाचयेत् । तेन पक्वेन वस्तिः पिष्टैः पाठादिभिर्युतः क्षौद्रादिभिश्च । कफव्याध्यादिषु पूजितः । द्वे पञ्चमूले प्रथमे विल्वादिर्बृहत्यादिश्च । फलं मदनफलम् ॥

मुस्तापाठामृतैरण्डबलारास्नापुनर्नवम् ।
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
कनीयः पञ्चमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ।
जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतम् ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ।
सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥
पिष्टैर्यष्टीमिसिश्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।
वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ॥
वातासृङ्मोहमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ।
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥
वङ्क्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ॥

मुस्तादिको वास्तिः सुबोधः । सह पादेन चतुर्भागेन जाङ्गलरसेन वर्तत इति तथोक्तः । एष च मुस्तादिः यापनानां राजा तद्गुणे सातिशय इत्यर्थः । रसायनफलत्वाद्रसायनम् ॥

पृथक् पलांशं विपचेत् पञ्चमूलमगोक्षुरम् ।
क्षीराढके चतुर्थस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतम् ॥
क्षौद्रतैलाज्य सिन्धूत्थयुक्तं वस्तिः सुपूजितः ।
विशेषाद्बालवृद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनाम् ॥

अगोक्षुरं पञ्चमूलं चत्वारि द्रव्याणि । चतुर्थस्थं पादशेषं कथितम् । एष वस्तिः सर्वाहितोऽपि बालादिषु विशेषात् पूजितः । अगोक्षुरं गोक्षुररहितम् । यष्ट्यादीन्यनन्तरवस्तिपठितानि यष्टिमिस्यादीनि ॥

तद्वत् सहाचरबलाशारिबादर्भसाधितम् ।
क्षीरं वस्तिस्तथाभीरुगुडूचीबृहतीद्वयैः ॥
सिद्धं पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ।

सहाचरादिसिद्धं क्षीरं तद्वदिति पूर्ववत् कल्कादियुक्तं तत्र पूर्वस्मिन्नेव विषये । अभीर्वादिसिद्धं पयो मागधिकादिकल्कवत्तथा पूर्वगुण इत्यर्थः ॥

पञ्चमूलं बृहत्यादि प्रतिद्रव्यं पलोन्मितम् ।
द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सषष्टिकम् ॥

तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कुक्कुटाण्डरसः सिता ।
साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्वस्तिः शुक्रकृत्परम् ॥
कल्पोऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यण्डरसेष्वपि ।

बृहत्यादि पञ्चमूलादिना सिद्धं छागलं क्षीरं कुक्कुटाण्डरसादिना युक्तो वस्तिः परं शुक्रकृत् । अस्मिन्नेव च वस्तौ कुक्कुटरसस्थाने शिख्यादीनामन्यतमस्याण्डरसयोगात् त्रयो वस्तयो भवेयुः । अण्डेषु च रसोऽन्तर्भवति ॥

रसः कुळीरमांसस्य चटकाण्डरसान्वितः ।
सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्वृष्यतमो मतः ॥

कुळीरमांसस्य रसः चटकाण्डरसेन युक्तः सशर्करादिश्च वस्तिर्वृष्यतमः । कुळीरो मत्स्यः कर्कटकाख्यः ॥

वस्तसूकरजैर्मुष्कैः कुळीरचटकामिषैः ।
सिद्धं पयो वस्तशुक्रमुञ्चटेक्षुरकं मधु ॥
तैर्घृताढ्योऽल्पलवणो वस्तिर्वृष्यतमः परम् ।
सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटेक्षुरैः ॥

वस्तमुष्कादिना सिद्धं पयो वस्तशुक्रादिना युक्तं घृताढ्योऽल्पलवणश्च वस्तिर्वृष्यतमः परमत्यर्थम् । बस्तः छगलः । मुष्को वृषणः (नि) उच्चटा सोमवल्ली च प्रचला तरळा तथा । महौषधी सर्वगमा वृद्धिदा वर्धिता पुरा । इक्षुरकं गोक्षुरकः । एषु च वृष्यवस्तिषु दीयमानेष्वात्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा भोज्यम् ॥

अतो दशदशाहेन यस्तु वस्तीन् निषेवते ।
वाजीव पुष्टः सवृषो गच्छति प्रमदाशतम् ॥
ऐते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ।

अतो वृष्यादिकाद्दशाहेन प्रतिदिवसमेकोपयोगेन दश वस्तीन् यो निषेवते स वृषोऽक्षीणशुक्रो वाजिवत् पुष्टः प्रमदाशतं गच्छति । एते वृष्या वस्तयो माक्षिकयुक्ता अतिवृषं नरं कुर्वन्ति ॥

नातियोगं न चायोगं स्तम्भिनस्ते च कुर्वते॥

एते चातियोगं न कुर्वते । आहिताश्च नायोगं कुर्वते ॥

सर्ववस्तिषु सामान्येनान्तरान्तरानुवासनमुक्तं निरूहान्मरुतोभयमित्यादिना । तत्प्रतिषेधार्थमाह ॥

निरूहा लेखनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहवस्तयः ।
यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्वनुवासनम् ॥

निरूहा इत्यादि । ये निरूहास्ते प्रायेणैकान्तलेखनाः । ये च स्नेहवस्तयस्ते प्रायेणैकान्तबृंहणाः । तच्चोभयमपि लेखनत्वं बृंहणत्वं च यतो यापनेष्वतस्तेष्वनुवासनं नेष्यते कारणाभावात् । तस्मान्निरूहा अप्येते बृंहणत्वेनानुवासनं नापेक्षन्त इति ॥

मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ।
समूत्रैर्वस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः॥

एते च यापनाः स्वभावादेव मृदुत्वाद्धेतोर्यदि कस्यचिन्न प्रत्यागच्छन्ति ततः सोऽन्तर्वस्तिः क्षिप्रमेव तीक्ष्णैर्वस्तिभिः समूत्रैरास्थाप्यः ॥

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वराश्चातिसाराश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥
अरिष्टक्षारशीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः॥

यापनानामत्यर्थसेवनाच्छोफादयः स्युः । तेषु च शोफादिष्वरिष्टादिभिर्दीपनी क्रियेष्टा । तस्मादुक्ताद्धेतोर्यापनान् युक्त्या सुखसंवाहनलक्षणया सेवेत न त्वतिप्रसङ्गतः ॥

तेषु च यापनेष्वनेन प्रकारेण निष्परिहारता सुखोपयोग्यत्वं भवति । केनेत्याह ॥

मृद्वल्पौषधसंयोगात् पादहीनप्रमाणतः ।
अल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥

मृद्वित्यादि । मृदुनोऽल्पमानस्य चौषधस्य संयोगात् । तथा सूत्रे यत्र यत्र यत् प्रमाणमुक्तं तत्र तत्र यापनानां पादहीनं प्रमाणं ततः अल्पं च कालमुपयोगादिति ॥

द्रव्येषु यापनीयेषु सिद्धान् स्नेहान् पृथक् पृथक्
वस्तीन् सर्वेषु वा युञ्ज्यात् परिहारविवर्जितान्

अथवा सर्वेषु विशेषेण पुरुषेषु पृथग्यापनीयद्रव्यसिद्धान् स्नेहान् निष्परिहारान्युञ्ज्यात् ॥

सहाचराभीरुबलारास्नागोक्षुरकात् पृथक् ।
तुलां जलद्रोणशते पचेत् द्रोणावशेषिते ॥
पूतशीते विसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ।
महासहाक्षुद्रसहायष्टीमधुमधूलिकाः ॥
जीवकर्षभकोदीच्यमृणाळोत्पलचन्दनम् ॥
खर्जूरताळमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ।
पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपाक्योदनाह्वयाः ॥
कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्चप्रस्थसंमितम् ।
रसं वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥
शिखिकुक्कुटहंसाण्डसंभवं तैलसर्पिषी ।
धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयम् ॥
ब्रह्मभेरीमृदङ्गादिनिनादैः साधितं च तत् ।
सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुण्ठितम् ॥
आरोपितं गजस्कन्धे पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
कृत्वा स्वस्त्ययनं दद्यात् स्नेहवस्तिमयन्त्रणम्
प्राप्तस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्वनिताशतम् ।
निर्वलीपलितः कान्तश्चिरजीवी भवेत् स च॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणविषमज्वरिणां हितः ।
व्यापन्नार्तवशुक्रानां पुत्रदाता रसायनम् ॥

सहाचरादीनां पञ्चशतानि पलानि जलस्य द्रोणशतम् । कथितशेषो द्रोणः । पूते शीते च बिसादि कल्कीकृत्य सूत्रविधानेन क्षिपेत् । वराहादीनां मुष्करसं पृथक् प्रस्थसंमितम् । निनादशब्दस्य ब्रह्मादिभिः संबन्धः । ब्रह्मनिनादो वेदघोषः । सुबोधम् । अभीरुः शतावरी । मधूलिका गुडतृणः शराद्यन्यतमकाण्डः । उदीच्यं वाळकम् । मृणाळं बिसाङ्कुरम् । (नि) चूडामणिः शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला तथा । उच्चटा ताम्रिका गुञ्जा चतस्रः काकसाह्वया । ओदनपाकी नीलसहचरः । वराहः सूकरः ।

बस्तः छागलः । धात्र्यामलकम् । विदारी विदारिका । ब्रह्म वेदः । भेरी दुन्दुभिः । तेनेति स्नेहवस्तिना सहचराद्येनातिवृषतां प्राप्तो वनिताशतं श्रमं नयेत् । स च निर्वलीपलितत्वादिमान् भवेत् । एष च बस्तिर्नष्टशुक्रादीनां हितः । पुत्रदाता रसायनं च ॥

एवंचवस्तयोऽन्येऽपिकल्प्याःपाक्याश्चनैकशः ।
शतं वारान् सहस्रं वा पाचयेत् संभवे सति॥

एवं चानया दिशान्येऽपि स्वबुध्या बृंहणा बस्तयः कल्प्याः । यथासंभवं चानेकशः पाक्याश्च शुक्रकरौषधैः ॥

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।

दशमूलत्यादिना स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते । ये दोषघ्नाः सपरीहाराश्च । परिहारा येषां विद्यन्ते । यन्त्रणां विना बाधावहा इत्यर्थः ॥

दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूच्यैरण्डपूतीकभार्ङ्गीवृषकरोहिषम् ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥
वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।
पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
आनुवासनमित्येतत् सर्ववातविकारनुत् ।
अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं पृथक् पलम् । यवादीनां द्वे पले प्रत्येकामिति क्वाथे जीवनीयादिकल्कैरन्वितं सिद्धं तैलमनुवासनं सर्ववातविकारनुत् आनूपानां वराहादीनामन्त्यवर्गत्रितयोक्तानां प्राणिनां यथासंभवं बसा जीवनीयैरुपसाधिता तद्वदनुवासनं सर्ववातविकारनुत् भवति ॥

शताह्वायवबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजिद्घृतम् ॥

शताह्वादिसिद्धं तैलं समीरणेऽनुवासनम् । अतीवानले तप्तेन सैन्धवेन तप्तं घृतमनिलजिदनुवासनम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम्
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत चतुर्गुणे ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवासनम् ॥

जीवन्त्याद्ये स्नेहाच्चतुर्गुणं क्षीरम् । कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतत्तैलघृतमनुवासनं बृंहणत्वादिगुणम् ॥

शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ।

शीतस्पर्शैः शीतवीर्यैरेव च केवलशीतस्पर्शवीर्यैर्द्रव्यैर्घृतं सिद्धं घृतात् क्षीरे चतुर्गुणे तैलं पादेन समं यस्य । एतदनुवासनं पित्तघ्नम् ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारुसकट्फलम् ॥
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शटी ।
विळङ्गातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा॥
बिल्वाजमोजचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः
साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥
बध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥

सैन्धवादिभिः समैः साध्यं तिलतैलमेरण्डतैलं वा तदनुवासनं कफरोगनुत् बध्मादींश्च हन्यात् । निचुलं दीर्घपत्रो वेतसः । ह्रीबेरं वाळकम् । कट्फलं सोमवल्कः । श्यामा त्रिवृत् । चपला पिप्पली ॥

साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाथवा ।
अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥
फलैरष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ।

बिल्वादिना वा पञ्चमूलेन साधितं तैलमनुवासनं श्लेष्महरं भवति । अथवा कफघातिभिर्द्रव्यैः शीतशिवशतपुष्पेत्यादिना शोधनादिगणे पठितैः स्नेहादष्टगुणेऽम्ले काञ्जिकादौ सिद्धं तैलमनुवासनं श्लेष्महरम् ॥

शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः पटुमूत्रवान् ॥

यदा तु सकफस्य शूलमानाहश्च भवति तदा तेन कफहरद्रव्यसिद्धेन तैलेन युक्तो योग्यो निरूहः पटुना लवणेन मूत्रेण च युक्तो विधेयः ॥

पृच्छति स्म मुनिमित्यथ धीमा-
नग्निवेश इह किन्तु फलानाम् ।
वस्तिकर्मणि हितं सततं स्या-
त्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी
हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणाम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये
प्रवरं कोशफलं तु पाण्डुषु ॥

उदरे कृतवेधनं हितं
मदनं सर्वगदाविरोधि च ।
मधुरं सकषायतिक्तकं
तदरूक्षं सकटूष्णपिच्छिलम् ॥

कफपित्तहृदाशुकारि य-
न्निरपायं पवनानुलोमि च ।
प्रवरं तदतः फलादिषु
स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥

पृच्छतीत्यादिना फलानां मध्याद्वस्तिकर्मणि किं हितं स्यादिति । अथेत्यग्निवेशप्रश्ने । तमाग्निवेशं पुनर्वसुरिति प्रशशास । किमित्याह इहेत्यादि । उभयत्रापीहेत्यायुर्वेदे । सुबोधम् । (नि)जीमूतको देवदाडास्तिक्तकोशा गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताळी च ताडकः । कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरस्तिक्तबीजा महाफला । कुटजफलमिन्द्रयवम् । कोशफलं धामार्गवाख्याया राजकोशातक्याः फलम् । कृतवेधनं घण्डोलिकाख्यायाः कोशातक्याः फलम् । तदिति मदनम् । सर्वगदाविरोधित्वे हेतुर्मधुरा-

द्विगुणत्वेन । वातद्विहितत्वे च । पिच्छिलं मार्दवापादनम् । आशु स्वं कर्म करोतीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपायं न करोत्यतो मधुरत्वादिहेतोस्तत् फलादिषु मदनफलादिषु शोधनादिगणपठितेषु वस्तिद्रव्येषु प्रवरं श्रेष्ठमास्थापनानां योजनासु स्मृतमाचार्यैः ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्यं
स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ।
इदमतिगहनं सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तरं मुनिवृषभे पुनर्वसौ फलकल्पनावाक्यं निगद्योक्त्वा स्थितवति वाक्याद्विरतेऽग्निवेशोऽञ्जलिमग्रतो निधायावनौ निपत्य भूयः पुनर्विज्ञपयांबभूवान्यैर्भेळादिभिः शिष्यैः सह । किमित्याह ॥

चित्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः ।
शीघ्रमापतति चानु स देहात्
सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्तिर्विचित्रकर्मकृत् विचित्रगुणकृच्चोक्तः । अथ च वस्तिर्नाभेरूर्ध्वं नैति । न च बहुकालं देहे तिष्ठत्यपि तु शीघ्रमापतत्येवंस्वरूपः स कथं दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एवं विज्ञप्तो गुरुः पुनर्वसुस्तमाग्निवेशमित्यूचे किमित्याह ॥

ऊचे गुरुस्तिमितमारुतवश्यमेतद्
देहस्य यद्बहिरुपाश्रितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हिनस्ति विषमानपि रोगपूगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् बहिराश्रितं कान्तिवर्णगमनग्रहणादि यच्चान्तराश्रितं धात्वादि तत् सर्वं मारुतवश्यं वातवशात् भवति । तस्य तु सर्वशरीरोपकारकरणभूतस्य वायोर्वस्तिर्दुष्टस्य सतोऽनुलोमतां जनयाद्विषमानपि कृच्छ्रानपि रोगपूगान् व्याधिसङ्घान् हिनस्ति ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो
वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां
विक्षेपसंहारकरो हि वायुः ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्तेः समं भेषजमस्ति यस्मात् ॥
शाम्यन्ति यत्नेन जितेऽनिले च
तदीरिताः पित्तकफादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति
सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥

अपि च ये रोगाः शाखागताः सन्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मादिजास्तेषां रोगाणां जन्मनि वायोः परमन्यो हेतुर्नास्ति । विडादिमलाचयानां च वायुरेव विक्षेपसंहारौ करोति यस्मात् । यस्माच्च तस्य वायोरतिवृद्धस्य शमायान्यत् भेषजं

वस्तिसमं नास्ति । यस्माच्च तेन वस्तिनानिले वायौ जिते तदीरिताः पित्तादयोऽपि शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्याः चिकित्सार्धमिति नाम्ना वस्तिं ब्रुवन्ति । एक आचार्याः वस्तिं सर्वां चिकित्सां ब्रुवन्ति वस्तिरेव चिकित्सेत्यर्थः । शाखा रक्तादयो धातवः । तथा कोष्ठो महास्रोतः । मर्म हृदयादि । ऊर्ध्वाङ्गं शिरः । अङ्गशब्देन देहपर्यायेणोर्ध्वादीनां संबन्धः । पित्तादीत्यादिशब्देन स्वेदादीनां ग्रहणम् । कफादय इति रसादीनां ग्रहणम् ॥

यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकम् ।
वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥

यच्चेत्यादिनापरो हेतुर्वस्तेरतिशये । पक्वाशयस्थितोऽपि वस्तिरापादतलमस्तकं स्थितान् दोषान् वीर्येणादत्ते । यथा खस्थ आकाशस्थोऽर्को भूरसान् दूरस्थानप्यादत्ते ॥

यत्तत्रौषधवीर्यं हि तदपानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥
समानादुत्तरं चैवं व्यानाद्याः पवनाः क्रमात्
ते तृप्ताः प्रकृतिं याताः शरीरानुग्रहे स्थिताः॥
प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ।
संतर्पयन्ति परितः स्वान् स्वान् भूतगुणांस्तनौ

यत्तत्रेत्यादिना पूर्वोक्ते युक्तिः । तत्रेति वस्तौ यदौषधानां वीर्यं तदपानाख्येन वायुना समन्तात् प्राप्तमचिरादेव वीर्यं समानाख्यः प्राप्नोति । समानस्य पश्चाद्व्यानोदानप्राणाः । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौषधवीर्येण तृप्ताः प्रकृतिं स्वरूपं यातास्तनौ शरीरे स्वान् स्वान् वायव्यान् भूतगुणांस्तैर्गुणैस्तर्पयन्ति परितः समन्तात् । किंभूता आह । शरीरानुग्रहे स्वास्थ्यसंवाहने स्थिताः । किं कृत्वाह । प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्वं स्थाने निवेश्य । तर्पयन्ति परितश्च ॥

व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ।
यथास्वमेव नाडीभिर्हारिणीभिरिवोदकम् ॥

वस्तिं व्यानस्तिर्यगपकर्षति । अपानश्चाधः प्राणश्चोर्ध्वमपकर्षति यथात्मीयनाडीभिः । यथान्यः कश्चिद्धारिणीभिः केदारेषूदकमपकर्षति । हारिण्यः केदारजलसंचरणवीथ्यः ॥

एवं वातैः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः सुयोजितः ।
व्याप्नुवन् प्रसभं हन्ति शुक्रक्षीनपि यक्ष्मणः ॥

एवमित्यादिना निगमनम् । वस्तिः सुप्रयोजितः सन् वातैर्हेतुभिः सिराभिश्च वपुर्व्याप्नुवन् शुक्रक्षीनपि यक्ष्मणो व्याधीन् प्रसभं हन्ति ॥

वस्तिस्तस्मात् सर्वकर्मप्रधानं
सर्वातङ्कान् हन्ति निःशेषतश्च ।
स्रोतांस्यन्तः शोधयित्वा च कुर्या-
दोजस्तेजः शुक्रमेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः

तस्मात् सर्वकर्मणां वमनादीनां वस्तिः प्रधानं निःशेषतश्च सर्वानातङ्कान् हन्ति । अन्तःस्रोतांस्यणूनि शोधयित्वा ओजःप्रभृतींश्च कुर्यात् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

वस्तीनां कल्पनां प्रदर्शयित्वा तेषामेवोपयोगे व्यापदस्तत्साधनं च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विबन्धगौरवाध्मानशिरोरुग्दाहनोर्ध्वगाः ।
कुक्षिशूलाङ्गरुग्विध्माहृत्पीडाकर्तनस्रवः ॥
अयोगादतियोगाच्च वस्तेः स्युष्षट्षडापदः ।

वस्तरयोगाद्विबन्धादयः षडापदो व्याधयः स्युः । तस्यैवातियोगात् कुक्षिशूलादयः षडापदः स्युः । एताश्चापदः प्रधानाः कीर्तिता एतदनुबन्धिनां हि पृथगेव वक्ष्यमाणत्वात् । वाहनं प्रवाहिका । ऊर्ध्वगाख्या व्यापदत्र वस्तिर्मुखनासिकाभ्निरेतीति । कर्तनं नाभ्यादीनां कर्तनमिव । स्रवोऽसृगादिपरिस्रवः ॥

अस्निग्धेत्यादिना प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिर इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन षण्णामयोगापदां क्रमेण हेत्वादिकमुच्यते । वस्तिरत्युष्णेत्यादि श्रेष्ठं भिषग्जितमित्येवमन्तेनातियोगापदाम् ॥

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥
शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ।
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥
करोति वातविण्मूत्रविबन्धमतिदारुणम् ।
नाभिवस्तिरुजां दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥
कण्डूं गण्डानि वैवर्ण्यमरतिं वह्निमार्दवम् ।

तत्रास्निग्धादिगुणस्य पुंसः शीतादिगुणो वस्तिर्दोषं संक्षोभ्य दुर्बलत्वाच्छीतवीर्यत्वात्तं क्षुब्धदोषमनिर्हरन्वातादीनां विबन्धमतिदारुणं करोति नाभिदाहादिकं च । अल्पद्रव्यमात्रः स्नेहाम्लमूत्रादिवर्जितः ॥

क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्येदोषेऽतिसारिणि ॥
उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ।
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम्

प्राक्चिकित्सिते मध्यदोषेऽतिसारिणि क्वाथद्वयं विहितं प्रमथ्याख्यं मागधिकादीनां जलजलदादीनां च तस्मात् क्वाथद्वयाद्दोषाद्यपेक्षयैकस्य क्वाथस्य तत्रायोगस्य षड्विधत्वान्नाभिशूलादिके पानं प्रशस्यते । फलवर्त्यादिकं च प्रशस्यते । कालं ज्ञात्वा विरेचनयोग्ये विरेचनं हितम् ॥

विल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुराविण्मूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत्

बिल्वमूलादिमान् बस्तिः प्राक्प्रोक्तैर्य-बान्यादिभिर्बस्तिकल्पोक्तैर्युक्तस्तमयोगिनं बस्तिमानयेत् । विट् च मूत्रं च प्राणिनामेव । इति विबन्ध उक्तः ॥

सशेषाम इत्यादिना गौरवमुच्यते ॥

सशेषामे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मूर्छयत्यानिलं मार्गं रुणद्ध्यग्निं हिनस्ति च ॥
गौरवक्लमहृच्छूलदाहसंमोहवेष्टनम् ।
ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्षस्वेदपाचनैः ॥

सशेषामेऽनुत्पन्ननिरामके पुरुषे मृदुना निरूहेण दोष ईरितोऽनिलं वायुं मूर्छयति ज्वलयति मार्गं च रुणद्धि अग्निं च हिनस्ति ततोऽनन्तरं गौरवादिकं कुर्यात् । तमातुरं रूक्षादिभिरुपचरेत् ॥

पिप्पलीकर्तृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥
वचानागरषड्ग्रो वा दधिमण्डेन मूर्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥

तत्र च पिप्पल्यादिभिः शृतं जलं सौवर्चलोन्मिश्रं पिबेत् । तद्धि दीपनं शोधनं च । अथवा वचादयो दधिमण्डेन मस्तुना मूर्छिता आलोडिताः प्रसन्नया वा पेयाः स्युः । आसवेन वारिष्टेन वा पेयाः स्युः ॥

दारुत्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं षटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ।
बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।

दार्वादिकं च मूत्रेण पिष्टं पिबेत् । चिकित्सितोक्तांश्च दीपनान् क्षारान् पिबेत् । अस्य चायोगिनो दशमूलनिर्वृत्तं बस्तिं समूत्रं विदध्यादित्युक्तं गौरवम् ॥

युक्त इत्यादिनाध्मानमुच्यते ॥

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम्
सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम्
विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

दोषाढ्यादिके पुरुषेऽल्पवीर्यो बस्तिर्युक्तो दोषैरावृतत्वाद्रुद्धमार्गः सन् समीरणं वातं रुन्ध्यात् । सोऽनिलः समीरणो रुद्धमार्गत्वाद्विमार्गग आध्मानादीन् कुर्यात् । इतश्चेतश्च कोष्ठेऽनिलो धावति ॥

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ।
बिल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान्
सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनम् ।

तत्रायोगे स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य वर्तिं प्रयोजयेत् । बस्तिकल्पोक्तश्च बिल्वादिनिरूहः पील्वादिमांस्तत्र स्यात् । सरलदेवदारुभ्यां साधितमनुवासनं स्यात् । अर्थात्तैलमित्युक्तमाध्मानम् ॥

बहुदोषेत्यादिना शिरोरुगुच्यते ॥

बहुदोषेऽबले क्रूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ।

शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैः प्रतिहन्ति समीरणम्
ऊर्ध्वं सोऽनुसरन देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजम्
ग्रीवास्तम्भं प्रतिश्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमम्

बहुदोषबलरहितादिके तनुत्वादिगुणो वस्तिर्युक्तो दोषैरावृतत्वात् समीरणस्य वेगप्रतिघातं करोति । स प्रतिहतो वायुरूर्ध्वं देहमनुसरञ्छिरोरुगादीन् कुर्यात् । दृष्टिविभ्रमो दृष्टिविकारः ॥

तमुष्णतैललवणप्रदिग्धं स्विन्नमर्दितम् ।
तीक्ष्णैर्धूमैः प्रधमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥
विरेकैर्वस्तिभिश्चाशु योजयेदानुलोमिकैः ।

तमातुरमुष्णतैललवणाभ्यां प्रदिग्धं पश्चात् स्विन्नं पश्चाच्च मर्दितं तीक्ष्णैरानुलोमिकैश्च धूमादिभिर्योजयेदित्युक्ता शिरोरुक् ॥

स्निग्धस्विन्नेत्यादिना वाहनमुच्यते ॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे वस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ।
उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥
शोफं वस्तावपाने च सदनं चोरुजङ्घयोः ।
विबद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं सः प्रवाहते ॥

महादोषेऽतिस्निग्धेऽतिस्विन्ने च यो वस्तिरल्पशक्तिरल्पमानश्च स दोषमुत्क्लेश्याल्पं हरेत् । प्रवाहिकां जनयेच्च । प्रवाहिकाया लक्षणमुक्तम् । वस्तिशोफादिकं च जनयेत् । स च जन्तुर्विबद्धमारुतत्वादत्यर्थं प्रवाहते निस्तनति ॥

स्वेदाभ्यङ्गनिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लङ्घयित्वा च वृत्तिं तस्य विरिक्तवत्

तस्यातियोगिनः स्वेदादीन् विदध्यात् । किंभूतानाह । शोधनीयांश्च वायोर्मार्गानुलोमनांश्च । तस्य च लङ्घयित्वा विरिक्तवत् पेयादिकेन वृत्तिं विदध्यात् । इत्युक्तं वाहनम् ॥

कुर्वत इत्यादिनोर्ध्वग उच्यते ॥

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया ।
अस्निग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेषजः
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥
निरेतिमूर्छाहृल्लासतृड्दाहादीन् प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं कुर्वतः पुरुषस्यास्निग्धत्वादिगुणो वस्तिर्मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकाभ्निरेति मूर्छादीन् प्रवर्तयन् अतिमात्रया वा प्रणीयमानः पीडितः ॥

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्शीताम्बुना मुखम्
वीजेदाक्रमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥

अस्य त्वातुरस्य मूर्छाविकारं दृष्ट्वा झटिति शीताम्बुना मुखं सिञ्चेत् । एवं हि वस्तिरूर्ध्वं न याति । यावच्च क्लमनाशस्तावद्व्यजनैर्वीजेत् । ततश्च प्राणायामं श्वाससरोधं कारयेत् ॥

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात् करैरुष्णैरधोमुखम् ।
केशेपूत्क्षिप्य धून्वीत भाययेद्व्याळदंष्ट्रिभिः ॥
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ।

उष्णैश्च करैरधोमुखमातुरस्य पृष्ठादिकं मृद्यात् । तं च केशेपूत्क्षिप्य धून्वीत । व्याळादिभिश्च भाययेत् । तथा ह्यूर्ध्वं प्रवर्तमानो वस्तिरध एवैति ॥

पाणिवस्त्रैर्गळापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ।
अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥

तस्य च मरणं रक्षन् पाण्यादिभिर्गळापीडं कुर्यात् । एवं हि प्राणस्योदानस्य च निरोधादपानः सुप्रसिद्धतरमार्गः संस्तं वस्तिमाश्वेवापकर्षति ॥

कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेदम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च वस्तिंसोस्यानुलोमयेत् ॥
गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वाधोनुलोऽमनम् ।

तं च कुष्ठक्रमुकयोः कल्कमम्लेन काञ्जिकादिना पाययेत् । क्रमुकं लोध्रम् । स कल्कोऽस्यातुरस्यौष्ण्यादिना वस्तिमूर्ध्वं प्रवर्तमानमधोऽनुलोमयेत् । अथवा त्रिवृत्पथ्याकल्कं गोमूत्रेण पाययेत् ॥

पक्वाशयास्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ॥
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ।
वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥
पूतीकरञ्जत्वक्पत्रषडीदेवाह्वरोहिषैः ।
सतैलगुळसिन्धूत्थोविरेकौषधकल्कवान ॥

पक्वाशयस्थे वस्तौ स्विन्ने पुरुषे दाशमूलिको निरूहो विधेयः । यवादिभिश्च मूत्रसाधितैर्वस्तिर्विधेयः । अथवा पूतीकरञ्जादिभिरमृतावंशपल्लवाभ्यां युक्तः सतैलादिको विरेचनद्रव्यकल्कवान् वस्तिर्विधेयः ॥

विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ।
शिरस्थे नावनं धूमः प्रच्छायं सर्षपैः शिरः ॥

उरस्थिते वस्तौ विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिर्विधेयः । शिरःप्राप्ते वस्तौ नावनादिकम् । इत्युक्ताः षडयोगापदः ॥

वस्तिरित्यादिनातियोगापद उच्यन्ते ॥

वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽति स्वेदितस्य वा
अल्पदोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥
अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भवेत् ।
विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधनः ॥

उष्णादिगुणवान् वस्तिः प्रयुक्तोऽतिस्वेदितस्य वा प्रयुक्तः अल्पदोषादिके वा पुनः पुनः प्रयुक्तोऽतियोगमापन्नः सन् कुक्षिरुजाकरो भवेत् । सोऽतियोगो विरेचनातियोगेन तुल्यलक्षणस्तुल्यसाधनश्च ॥

पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ट्रस्य प्रसादे मधुकस्य वा ।
विनीय सघृतं वस्तिं युञ्ज्याद्दाहेऽतियोगजे॥

वस्त्यातियोगजदाहे पृश्निपर्ण्यादिकं पिष्ट्वा क्षीरादीनामन्यतमे विनीय निक्षिप्य सघृतं वस्तिं युञ्ज्यादित्युक्तं कुक्षिशूलम् ॥

स्नेहेत्यादिनङ्गरुगुच्यते ॥

स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रकः ।
दुस्थिताय प्रणिहितो वस्तिर्दुःशोधिताय वा॥

अतिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत् सविमार्गगः ।
करोत्यङ्गरुजां जृम्भां स्तम्भं भेदं च पर्वणाम्

स्नेहस्वेदाभ्यामसंपाद्यानिष्पन्नं कृत्वा गुर्वादिको वस्तिरतियोगप्रवृत्तः सन् मरुतं कोपयेत् । स कुपितो मरुद्विमार्गगतः सन्नङ्गरुजादिकं करोति । अन्यस्मै दुस्थिताय शय्यायां प्रणिहितो वा एवं करोति । दुःशोधिताय वा ॥

तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं प्रस्तरादिभिः ।
विल्वकोलयवैरण्डवर्षाभूबृहतीद्वयैः ॥
सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ।
आस्थापयेत् ससिन्धूत्थैर्जाङ्गलैराशितं रसैः ॥
तैलेनानिलजिद्द्रव्यविपक्वेनानुवासयेत् ।

तमतियोगिनं तैललवणाभ्यामभ्यक्तं प्रस्तरादिभिश्च स्वेदविध्युक्तैः स्वेदितं विल्वादिभिर्मस्त्वाद्यन्वितैः शृतैः ससिन्धूत्थैश्चास्थापयेत् । अनु च जाङ्गलैरसैराशितं भोजितं वातहरद्रव्यासिद्धेन तैलेनानुवासयेदित्युक्ताङ्गरुक् ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना हिध्मोच्यते ॥

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्धिध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृंहणं च यत्

मृदुकोष्ठबलरहितादिकेऽतितीक्ष्णो वस्तिरतिनिर्हरन् दोषं हिध्मां कुर्यात् । तत्र हिध्माचिकित्सितमन्यत् बृंहणं च हितम् ॥

बलाबृहत्यादिवराकाष्मर्यफलसैन्धवैः ॥
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ।
उष्णाम्बुनाक्षं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतम् ॥
धूमलेहरसक्षीरस्वेदांश्चान्नं च वातजित् ।

ततो बलाबृहत्यादिभिः प्रसन्नादिभिश्च तैलं पक्त्वानुवासयेत् । बृहत्यादि लघुपञ्चमूलम् । आरनालाम्लमम्लारनालम् । अक्षं कर्षं पिप्पल्याः लवणेन युक्तमुष्णाम्बुना दद्यात् । धूमादींश्च वातनुदन्नं च दद्यात् । इत्युक्ता हिध्मा ॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृत्पीडोच्यते ॥

अतितीक्ष्णः सवातो वानवासम्यक्प्रपीडितः ॥
घट्टयेद्धृदयं वस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ।
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीनलैः ॥
शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनम् ।

अतितीक्ष्णादिगुणो वस्तिर्हृदयं घट्टयेत् । सवातो वा वस्तिर्यो निःशेषपीडितः स च । तत्र हृदयघट्टनेऽम्लस्कन्धलवणस्कन्धादिभिः काशादिभिश्च सिद्धो वस्तिर्हितः स्यात् । वातघ्नैश्च स्नेहैरनुवासनं स्यात् । इत्युक्ता हृत्पीडा ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना परिकर्तनमुच्यते ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥
हृत्वा वस्तिर्मलाञ्छीघ्रं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।
नाभिवस्तिगुदांस्ते हि कृन्ततोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं वस्तिनिर्लेखनाद्भवेत् ।

मृदुकोष्ठत्वादियुक्तस्य रूक्षादिगुणो वस्तिर्मलान् हृत्वा शीघ्रं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।

अस्य चातुरस्य ते वातपित्ते नाभ्यादीन् मुहुर्मुहुः कृन्ततः । वस्तेश्च मूत्राधारस्य निर्लेखनाद्विवर्णादिगुणमुत्थानं भवेत् ॥

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पयस्येक्ष्वादिभिः शृतः ॥
यष्ट्याह्वतिलकल्केनवस्तिःस्यात्क्षीरभोजिन
ससर्जरसयष्ट्याह्वं जिङ्गिणीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे वस्तिः स्याद्व्यक्ताम्लरसभोजिनः
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृतः

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतैः शृतो यष्ट्याह्वतिलयोः कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजिनः पुरुषस्य स्यात् । जिङ्गिण्यादिकं ससर्जरसादिदुग्धे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽत्कटं मांसरसं यो भुङ्क्ते तस्य पिच्छिलो वस्ति कल्पोक्तो वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृतः स्नेहोऽनुवासने हितः । इत्युक्तं कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिना परिस्रव उच्यते ॥

बस्तिःक्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणःपैत्तिकस्य वा
गुदं लिखन् दहन् क्षिण्वन् करोत्यस्रपरिस्रवम्
स विदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥
बहुशश्चातियोगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्तिर्गुददाहादिकं कुर्वन्नस्रपरिस्रवं करोति । स परिस्रववान् विदग्धमसृग्बहुभिर्वर्णैः स्रवति । पित्तं च तथाविधमनेकवर्णं स्रवत्यतियोगेन । असकृच्चासौ मोहं गच्छति ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
पूतं घृतान्वितं वस्तिं दद्यादन्यांश्च पिच्छिलान्
वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूतं घृतान्वितं च वस्तिं दद्यात् । अन्यांश्च पूर्वोक्तान् पिच्छिलान् वस्तीन दद्यात् । एष च शल्मलीपत्रकल्पो वटादिपल्लवेषु यवतिलानां पल्लवेष्वपीष्टः सुवर्चलादीनां च शस्यते ॥

गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रलेपांश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तघ्नी क्रिया शस्यते रक्तातिसारघ्नी च ॥

दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत्
तद्धि पित्तशकृद्वातानहत्वादाहादिकान्जयेत् ॥

दाहादिषु द्राक्षामृदितवारिणा त्रिवृत्कल्कं पिबेत् । तत् त्रिवृत्कल्कयुक्तं मृद्वीकावारि पित्तादीन् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरिक्तस्यक्षीणविट्कस्यभोजनम्
माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवागूं शर्करायुतां पिबेत् । अथवा योऽतिविरिक्ततया क्षीणविट्कस्तस्य माषयूषेण भोजनं युञ्ज्यात् । कुल्माषान् वा युञ्ज्यात् । कुल्माषः स्विन्नसस्यम् ।

पानं तु दधि वा सुरां वा युञ्ज्यात् । इत्युक्ताः षडतियोगापदः ॥

आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ।
स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥

यस्तु पुरुषो रुग्वानामं कुणपं दुर्गन्धमुपवेश्येतारुच्या युक्तः स घनादिकं जलेन पिबेत् ॥

शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वं तत्र स्ववर्गीयो वस्तिः श्रेष्ठो भिषग्जितम् ॥

अस्मिंश्चातियोगे शकृदादिकं पक्वं योऽतिसार्यते तत्र स्ववर्गीय आत्मीयौषधनिर्वृत्तो वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् । शकृदतिसारे सूत्रोक्तेन पुरीषसंग्रहणेन वर्गेण वस्तिः । एवं वातादीनामपि स्वशब्दार्थो व्याख्येयः ॥

षण्णामेषां द्विसंसर्गात्त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
केवलैः सह षट्त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवांश्च तान् ॥
शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।
तृण्मोहदाहमूर्छादींश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥

एषां चामादीनां षण्णां द्विसंसर्गात् द्विसंयोगेन त्रिंशत् भेदा भवन्ति । केवलैश्चामादिभिः षडेवं षट्त्रिंशदतीसारभेदानुपद्रवैः सह भिषग्विद्यात् । तत्रामादिभिर्मिश्रिताः ॥ सामं शकृत् सामवायुस्तथा सामं च लोहितम् । आमेन संयुतं पित्तं कफः सामस्तथैव च ॥ शकृद्वातः शकृदसृक् शकृत्पित्तं शकृत्कफः । वातरक्तं वातपित्तं तथा वातकफं विदुः ॥ असृक्पित्तं रक्तकफं पित्तं सकफमेव च । इत्येकस्य प्राधान्येन पञ्चदश । अन्यस्य प्राधान्येन च पञ्चदश । तद्यथा ॥ शकृदामः सवातामः शोणितामस्तथापरः । पित्तामश्च बलासामोवताविट्कविट् तथा ॥ पित्तविट् कफविट् चैव रक्तवातस्तथापरः । पित्तवातः कफमरुत् पित्तेनासृक्कफेन च ॥ कफपित्तमिति त्रिंशद्भेदाः षट्केवलैस्तथा । अथ तेषामुपद्रवानाह । शूलेत्यादि यथासंभवं योज्यम् । आदिशब्द एवंजातीयग्रहणार्थः ॥

तत्रेत्यादिना षट्त्रिंशतश्चिकित्सा ॥

तत्रामेऽन्तरपानं तु कट्वम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयो वस्तिः शकृति शस्यते ।
स्वाद्वम्लोऽव्यक्तलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥
रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकः ।
सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकः ।

आमे केवले कट्वादिगुणैरौषधैर्युक्तमन्तरपानकं मुखेन योज्यं शस्यते । किं तदाह पाचनम । यत आमे वस्तिः प्रतिषिध्यते । केवले शकृति वातघ्नवर्गसिद्धो वा वस्तिः संग्रहणसिद्धो वा । केवले समीरणे स्नेहवस्तिर्यः स्वाद्वम्लः प्रभूतलवणश्च । केवले रक्ते कषायादिगुणो वस्तिः । तथाविध एव पित्तप्रधाने रक्तपित्ते । केवले कफे सार्यमाणेऽतिसार्यते कषायकटुतिक्तको वस्तिः ॥

शकृता वायुना वामे तेन वर्चसि वानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्यात् कट्वम्ललवणैर्युतम् ॥

आमप्रधाने शकृति शकृदामे अन्तरपानकं मुखयोज्यं कट्वादिगुणद्रव्ययुक्तम् । वायुना वा युक्ते प्रधान आमे तदेव । तेन चामेन युक्ते प्रधाने वर्चसि तदेव । तेन वामेन युक्ते प्रधानेनिले तदेव ॥

पित्तेनामेऽसृजा तद्वत् तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सकटुस्वादुतिक्तकम् ॥

पित्तेन युक्ते प्रधान आमे तद्वत् । तद्वदिति कट्वम्ललवणैर्युक्तमन्तरपानम् । असृजा युक्ते प्रधान आमे तद्वदेव । तयोः पित्तासृजोरामेन संसृष्टयोः सकटुस्वादुतिक्तकं पानं भवेत । तेन पित्तप्रधानमामपित्तमुक्तम् । रक्तप्रधानं चामरक्तम् ॥

तथामे कफसंसृष्टे कषायकटुतिक्तकम् ।
आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणोषणम् ॥

कफसंसृष्टे प्रधान आमे कषायादिगुणद्रव्ययुक्तमन्तरपानम् । आमेन युक्ते प्रधाने कफे कषायलवणोषणमन्तरपानम् ॥

वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्तास्रैस्तथानिले
स्यात् कषायाम्लमधुरः संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥
वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ।

वातेन संसृष्टे प्रधाने शकृति कषायादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । वातेन संसृष्टे प्रधाने पित्ते स एव वस्तिः । विडा च संसृष्टे प्रधाने स एव । पित्तेन च संसृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । अस्रेण च संसृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । वातेन संसृष्टे प्रधाने रक्ते स्वाद्वादिगुणो वस्तिः कार्यः ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ।
वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥

शकृच्छोणितयोरन्योन्यसंसर्गे शकृत्प्राधान्ये वा शोणितप्राधान्ये वा कषायादिगुणो वस्तिः कार्यः । एवं पित्तशकृतोरप्यन्योन्यसंसर्गे पित्तप्राधान्ये शकृत्प्राधान्ये च कषायादिगुणः । रक्तपित्तयोरपि रक्तप्राधान्ये पित्तप्राधान्ये च ॥

कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः
कटुतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥

कफेन युक्ते प्रधाने शकृति कट्वादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । कफेन संसृष्टे पित्ते स एव । विशा पित्तेन रक्तेन च संसृष्टे प्रधाने कफे स एव ॥

मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्छिते ।
मारुते कफसंसृष्टे कट्वम्ललवणो भवेत् ॥
स्याद्वस्तिः कटुतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे

कफेन विमूर्छिते संसृष्टे प्रधाने रक्ते मधुरादिगुणो वस्तिः । कफेन संसृष्टे मारुते कट्वादिगुणो वस्तिर्भवेत् । वायुना संसृष्टे प्रधाने कफे कट्वादिगुणो वस्तिः स्यात् । इति षट्त्रिंशतो भेदानां चिकित्सोक्ता ॥

त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ॥
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपिस्मृता ।

अनया द्विसंसर्गयुक्त्या त्र्यादिसंसर्गेष्वपि यथास्वं त्र्यादिसङ्ख्यायोगान् विकल्पयेत् । न केवलमतिसारेष्वेवैतद्यथाविधिविषयं रसयोजनं बोद्धव्यं यावत् सर्वरोगेष्वपि आमादिकृतेष्वेतदेव संयोजनं यथाविषयं बोद्धव्यम् ॥

युगपत् षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां वस्तिः षड्रसिको हितः

सर्वेषु चातिसारादिषु रोगेषु षण्णामामादीनां युगपत् षट्त्रिंशं यथोक्तं पाचनमिष्यते । यदा त्वामादिना जातानां शकृदादीनां पञ्चानां युगपत् संसर्गस्तदा षड्रसयुक्त एव वस्तिः ॥

उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्खं सर्जरसं लाक्षां कर्तृणं च पलांशिकम् ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत्
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥

उदुम्बरशलाट्वादीनां क्षीराद्विप्रस्थेन युक्तं सर्पिषः प्रस्थं विपचेत् । मात्रया यथाबलं पेयं सर्वेष्वतिसारेषु । तदिति सर्पिः । शलाटुरभिनवं फलम् । त्वक्छब्देन जम्ब्वादीनां संबन्धः । कर्तृणं भूतीकम् ॥

कच्छुराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तमूलिभिः ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥

कच्छुरादिभिर्जले शृतैर्यवागूः स्यात् । कच्छुरा दुरालभा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । रक्तमूली शमीपत्राख्या । समङ्गाबालोदुम्बरादिभिश्च यवागूर्भवेत् । तथेति जले शृतैः । कट्वङ्गः श्योनाकः ॥

उपसंहरन्नाह

नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविभ्रमात्
यथायथं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनम् ॥
इति कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

वस्तिविभ्रमादसम्यग्योगान्नानाप्रकारा व्यापदो जायन्ते । तासां व्यापदां यथायथं यथास्वरूपं यथावस्थं च साधनं चिकित्सितं कुर्वीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

आस्थापनानां व्यापदस्तत्साधनं चोक्त्वा क्रमप्राप्तानां स्नेहादिवस्तीनामसम्यग्योगे व्यापदः साधनं च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः स्नेहादिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

स्नेहवस्तौ मरुत्पित्तकफात्याशविडावृते ।
अभुक्ते शूनपाय्वामदत्तेऽष्टौ व्यापदः स्मृताः ॥

स्नेहवस्तौ मरुदादिपञ्चकावृते अभुक्तादित्रयदत्ते चेत्यष्टधा स्नेहवस्तेर्व्यापदः । अत्यागोऽतिभोजनम् ॥

शीत इत्यादिना क्रमणावरणा उच्यन्ते ॥

शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसंचयेल्पबलस्तथा ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

वातेधिके शीतोऽल्पो वा दत्तो वातेनावृतत्वान्नायाति ; पित्तेऽधिकेऽत्युष्णो दत्तः पित्तावृतत्वान्नायाति । कफेऽधिके मृदुः स्नेहवस्तिः कफावृतत्वान्नायाति । अतिभुक्ते गुरुः स्नेहवास्तिरन्नावृतत्वान्नायाति । वर्चःसंचयेऽल्पबलः स्नेहवस्तिर्विडावृतत्वान्नायाति । सम्यक्प्रयुक्तोऽपि च स्नेहवस्तिर्मारुतादिष्वधिकेषु प्रयुक्तस्तैरभिभूतत्वान्नायाति ॥

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥
निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत्

स्तम्भादिकं वातावृतस्नेहलक्षणम् । तं स्नेहं स्निग्धादिगुणैः पाञ्चमूलिकैर्निर्हरेत् । रास्नातैलादियुक्तैश्च । पीतद्रुरत्र सरलः । कोलं बदरम् । ताभ्यामेव तैलाभ्यां रास्नापीतद्रुतैलाभ्यां सायं भुक्ते भोजने कृतेऽनुवासयेत् ॥

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ।
विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत्

तृडादि पित्तावृतलक्षणम् । तं स्नेहं स्वाद्वादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
समूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम्
कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥

तन्द्रादिकं श्लेष्मावृतलक्षणम् । तं स्नेहं कषायादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥
कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ॥

छर्द्यादिकमत्यशनावृतलक्षणम् । आमलिङ्गानि स्रोतोरोधादीनि सूत्रोक्तानि । तत्र कटुकादिगुणानां द्रव्याणां क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् । मृदुर्विरेकश्च शस्यते । सर्वमामविहितमामातिसाराद्युक्तम् ॥

विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवस्तिभिः
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥

विट्सङ्गादिना विडावृतलक्षणम् । तं स्नेहं स्नेहस्वेदादिभिर्निर्हरेदुदावर्तोक्तेन च विधिना सम्यग्योजनया निर्हरेदित्यावरणा उक्ताः ॥

अभुक्ते शूनपायोर्वा पेयामात्राशितस्य वा ।
गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ॥
ऊर्ध्वकायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि

अभुक्ते दत्तः स्नेहः पेयामात्रेणैव भुक्तस्य वा दत्तः शूनपायोर्वा प्रणिहितो वेगादूर्ध्वकायं धावत्यन्नाद्यावारकाभावात् । नतः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्यो नासादिभ्य एत्यागच्छति ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ॥
तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ।
कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ॥
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्तनम् ।

तत्र मूत्रादिसिद्धो निरूहो यवादिमांश्च तत्सिद्धेन मूत्रादिसिद्धेन तैलेन युक्तो देयः स्यात् । अनुवासनश्च तथाविधो देयः स्यात् । तस्य चोर्ध्वप्रवृत्तस्य स्नेहस्य कण्ठादागच्छतो निवर्तनमधोनयनं स्तम्भादिभिः कुर्यात् ॥

आमदत्त उच्यते ॥

नापक्वं प्रणयेत् स्नेहं गुदं स ह्युपलिम्पति ।
ततः कुर्यात् सरुङ्मोहकण्डूशोफान् क्रियात्र च
तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक्वं स्नेहं पायौ न प्रणयेत् । स ह्यपक्वः प्रणिहित आत्मना गुदमुपलिम्पति । स चामदत्तो रुगादीन् कुर्यात् । अत्र च क्रिया चिकित्सा भवति । किमित्याह तीक्ष्ण इत्यादि सुबोधम् । इत्युक्ता अष्टौ व्यापदः ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ॥

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम्
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ।
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ॥
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम् ।

ह्रस्व इत्यादि । सर्वत्र च वस्तौ ह्रस्वादिगुणं नेत्रं वर्जयेत् अप्राप्त्यादिदोषभयात् । ह्रस्वे नेत्रे वस्तेः स्थानाप्राप्तिः । दीर्घेऽन्तरतिगमनमौषधस्य । तनौ नेत्रेऽन्तःक्षोभः । स्थूले मार्गकर्षणम् । जीर्णे जर्जरे कर्कशत्वात् गुदादिक्षणनम् । शिथिलबन्धने बहिरौषधस्य स्रवः । पार्श्वच्छिद्रे नेत्रे गुदपीडा । वक्रे जिह्मा अस्पष्टा गतिरौषधस्येति यथाक्रमम् ॥

मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत्
गतिवैषम्यदौर्गन्ध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ।
फेनिलच्युत्यधार्यत्वं वस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥

मांसलादीन् वस्तीन् नेत्रमूलयोज्यानौषधाधारानष्टौ वस्तिकर्मणि वर्जयेत् । यतो स्यान्मांसलत्वादित्वाद्वस्तिदोषतो वस्तेरौषधस्य गतिवैषम्यादयः स्युः । मांसलत्वेन वस्तेरौषधस्य विषमा गतिः स्निग्धत्वेन वस्तिचर्मण औषधस्य दौर्गन्ध्यम् । विषमत्वेन वस्तेर्घनत्वम् । तनुत्वेनौषधस्य जिह्मत्वं यन्त्रादनिर्गमनम् । जालवत्वेन सिराजालत्वेन स्रुतिः । स्थूलत्वेन वस्तेश्चर्मण औषधस्य दुःखेन ग्रहणम् । वातलत्वेन चर्मण औषधस्य

केनिलत्वं छिन्नत्वेनौषधस्य च्युतिः । छिन्नत्वेन बस्तेरौषधं धारयितुमशक्यत्वमिति ॥

उच्चकैरत्यवाक्छीर्षे न्युब्जं संकुचितं स्थितम्
उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत्
मूत्राघातोऽतिसंप्राप्तिरप्राप्तिः साधुनागतिः ।
आश्वागतिर्मरुत्कोपस्तृप्तिः पक्वाशयस्य च ॥
तद्दोषा स्युर्विधातव्यं यथौपयिकमत्र च ।

उच्चकैरित्यादिना सप्त शय्या बस्तिकर्मणि परित्यजेत् । क्रमेण मूत्राघातादिसप्तदोषभयात् । उच्चकैरित्युच्छ्रिता शय्या पूर्वभागे । एवं हि मूत्राघातः । अवाक्शिरस्त्वेनौषधस्यातिसंप्राप्तिः । न्युब्जत्वेनावाङ्मुखत्वेनौषधस्य स्थानाप्राप्तिः । सङ्कुचिताङ्गत्वेन साधुना मार्गेणौषधस्यानागतिः । अथवा साधु कृत्वा गमनं न भवति । स्थिते निषण्ण उपविष्ट आशु शीघ्रं बस्तेः प्रतिनिवर्तनं उत्ताने मरुत्कोपः । दक्षिणपार्श्वेन स्थितस्य पक्वाशयस्य तृप्तिः । अत्र शय्यादोषेषु सर्वेषु हि नेत्रादिदोषेषु च यथौपायिकं यथोपयोगि चिकित्सितं विधातव्यम् ॥

सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः ।
अतिमन्दकबाह्यातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥

सवातादयो दश दोषाः प्रणेतृतो बस्तियोजकादुत्पद्यन्ते । उल्लुप्तः उन्मुक्तः ॥

अनुच्छ्वास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छ्वास्य बन्धादिना बस्तावन्तर्वायुः क्षुभितस्तत्कालं शूलतोदकरो भवेत् । तत्र वातेन सशूलादिके अभ्यङ्गादिकं योज्यम् ॥

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात् कटीगुदजङ्घोरुबस्तिस्तम्भार्तिभेदनम्
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सबस्तयः ।

अतिद्रुतं नेत्रे प्रणीते वा निष्कृष्टे वा कटिस्तम्भादिकं स्यात् । तथा सहसा झटित्युत्क्षिप्ते नेत्रे कटिस्तम्भादिकं स्यात् । उभयत्रापि वातघ्नभोजनादिकमौषधम् ॥

तिर्यग्वल्या वृते द्वारे बद्धे वापि न गच्छति ॥
नेत्रे तदृजु निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ।

तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे नेत्रद्वारे यदा बल्यावृतत्वादौषधमन्तर्न गच्छति तिर्यग्वा बद्धे बस्तावेवं भवति । बद्धं रुद्धमार्गं नेत्रम् । उभयत्रापि तं नेत्रं ऋजु कृत्वा यथैव प्रविष्टं तथैव निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्गुदं नयेन्नेत्रम् ॥

पीड्यमानेऽन्तरामुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥
उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ।
बस्तिःस्याचत्रबिल्वादिःफलश्यामादिमूत्रवान्

पीड्यमानो बस्तिर्यदान्तरा शिथिलहस्तत्वादुन्मुक्तो भवति तदा तेनौषधेन प्रतिहतोऽनिलो बलवानुरोरुजादिकं जनयेत् । तत्र बिल्वादिपञ्चमूलमदनफलश्यामादिगणवान् बस्तिः स्यात् ॥

स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पेनाभिहते गुदे ।
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदेऽभिहते दाहादिकं स्यात् । तत्र कषायादिगुणाः सेकाश्च वस्तयश्च हिताः ॥

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ।
स्यात् सार्तिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥
तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ।

नेत्रस्यातिमात्रप्रणयनेन वलेः क्षणनात् सार्त्यादिवर्चःप्रवर्तनं स्यात् । तत्र च सर्पिरादिकं शस्यते ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यश्चाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता

मन्दपीडितस्तु स्नेहो न भावयति देहं । बाह्यो स्नेह आशु निवर्तते । स्तोकप्रविष्टे नेत्रे बाह्यः । तत्र मन्दे बाह्ये च सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनःस्नेहः प्रणेयः ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गळम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गळपीडादिकर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्तः कोष्ठे तिष्ठत्यथवा गळमायाति । तत्र वस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥

भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् सर्वस्मादपचारतः ।

वमनाद्यैः कर्मभिः सर्वैरपि विशुद्धं देहं क्षामबलादिकं च सर्वापचारेभ्यो भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् । यथा तरुणमसंजातविहगशावमण्डं यत्नतो रक्षेत् । तैलेन पूर्णं वा पात्रमिति ॥

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

तथाविधाय च मधुराणि हृद्यानि चाहारादीनि दद्यात् । ततः क्रमेणाम्ललवणौ । ततः क्रमेण स्वादुतिक्तौ । ततः कषायकटुकौ ॥

तं च शुद्धं क्षाममेवं प्रकृतिं स्वास्थ्यं नयेत् कथमित्याह ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥
सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां मधुरकटुकादीनां रसानां व्यत्यासाद्विपर्यासादुपयोगेन । सर्वसहेत्यादि प्रकृतिगतलक्षणम् ॥

अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ।
उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःस्वरव्यथाः ॥
रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं च विकारजित् ।

अत्र च वस्तिप्रयोगे भाष्यादीन्यष्टौ विशेषतो वर्जयेत् । उच्चैर्भाष्यम् । अत्यास्या ।

यानयानम् । अतिचङ्क्रमणम् । अजीर्णभोजनम् । अहितान्नम् । दिवास्वप्नः । व्यायाम इत्यष्टौ । उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगादयो वातकोपजाः । तत्र चिकित्साभ्यङ्गादिकम् । अधोभक्तं भोजनान्ते स्नेहोपसेवनम् । मौनं वाग्यमः । यथास्वं रोगेषु विकारजिद्विधिश्च ॥

अत्यास्यायानयानाभ्यां सन्धिमूर्धत्रिकादिरुक् ।
अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुसदनादयः ।
तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादिशस्यते ॥
अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ।
तत्र मात्राशितीयोक्तो विधेयो विधिरामहा ॥
अहितान्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि च ।

अत्यास्यातो यानयानाच्च सन्ध्यादिरुक् । अतिचङ्क्रमणात् पादरुगादयः । तेषां सन्धिरुगादीनां स्नेहस्वेदादि वातहरं शस्यते । अजीर्णभोजनादामादयः । तत्रेत्यादि सुबोधम् । अपथ्यभोजनादपथ्यानुगुण्येन दोषकोपाद्रोगोद्भवः । तेषु च भेषजानि यथादोषमेव ॥

हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदाः
विदध्यात् कफजित्तेषु धूमरूक्षान्नलङ्घनम् ॥

दिवास्वप्नाद्धलीमकादयो गदाः पुरा विरुद्धान्नविज्ञानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः । तेषु हलीमकादिषु धूमादिकं कफजिद्विदध्यात् ॥

व्यवायाज्जीवितभ्रंशस्तैस्तैरस्यानिलामयैः ।
गुदोऽवलुप्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥
मेढ्रं धूमायति मनस्तमसीव प्रवेक्ष्यते ।
जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृंहणस्तत्र वृष्यास्ते ते च वस्तयः ।

व्यवायादस्य वस्त्युपयोगिनस्तैस्तैरनिलामयैर्वातव्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रंशः स्यात् । अवलुम्पनं छेदनम् । चेतना संवित् । मनश्चित्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिषश्चोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुबोधम् ॥

वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सदातुराः ।
तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥
फलवर्तिं पुरा दद्यादथ वस्तिं चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ । स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च जयेत्सदा इत्युक्तास्तेषां वेगरोधेनोर्ध्ववातत्वात्सकलदेहोपतापिनि पवने विबद्ध इदमिदं कुर्यात् । आदौ फलवर्तिस्ततः प्रवृत्ते मले चलापहं वस्तिं दद्यात् । किमित्याह ॥

निकुम्भकुम्भाग्न्युरुपूगधावनी-
पुनर्नवं दारु महच्च पञ्चकम् ।
फलं च सूत्रे कथितं समस्तु तत्
घृतं सतैलं लवणानि पञ्च च ॥
निरूहितं धन्वरसेन भोजये-
न्निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निकुम्भादिकाथो मस्तुना समो घृतादिकं च । अनेन निरूहितं धन्वमांसरसेन च भोजयेत् । भुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

बलां सरास्नां फलबिल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ॥
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जले रसः
समुस्तपाठेन्द्रयवैश्च कल्कवान् ।
सतैलसर्पिर्गुळसैन्धवो हितः
सदातुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥
तथानुवास्यं मधुकेन साधितं
फलेन बिल्वेन शताह्वयाथवा ।
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ॥

बलादिकं जले पचेत् । रसो मुस्तादिकल्कवांस्तैलादियुक्तश्च सदातुराणां क्षीराजसमीपस्थवणिजां बलादिप्रदो बस्तिः स्यात् । मधुकाद्यन्यतमसाधितं तैलं तेषामनुवास्यमनुवासने साधु । शिशोर्निरूहेऽनुवासने च सजीवनीयद्रव्यो मांसरसो हितः । उभयत्राप्यलवणः । प्रसङ्गेनाह ॥

निरूहबस्तेर्नैवान्यत् पथ्यं स्थविरबालयोः ।
बलाङ्गवर्धनं शीघ्रमादतो योजयेदतः ॥

इति कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

बालस्य स्थविरस्य च निरूहबस्तेरन्यत् किञ्चिन्नैव पथ्यम् । अतस्तमेव बलवर्धनमङ्गवर्धनं चादृतः सन् शीघ्रं योजयेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

कल्पनाप्रसङ्गसामान्येन भेषजानां कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

जाङ्गले साधारणे वा देशे यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालकृष्टेनुपहतेन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यन्त इति सामान्यतो भूमिपरीक्षा ॥

प्रथममेव जाङ्गल इत्यादिना भेषजानां सामान्येन भूमिपरीक्षा आकरनिर्णयः । जाङ्गलादिके जातानि भेषजानि प्रशस्यन्ते । यथाकालं कालानतिक्रमेण शीतातपादिसेविते देशे श्मशानादिविरहिते । चैत्यं प्रसिद्धम् । ग्रामाद्बहिर्वा महान् वृक्षश्चैत्यः । देवागारं यजनागारश्च । सभा राजनिवेशः । श्वभ्रमवटः । आरामं क्रीडावनिः । वल्मीकं पिपीलिकास्थाणुः । ऊषरं दग्धमृत्प्रदेशः । रोहिषः कुशविशेषः । स्निग्धादि मृत्तिकाविशेषणम् । फालः शस्त्रमयो लाङ्गलाग्रः ॥

अश्मवतीत्यादिना पार्थिवादिविशेषेण भूमिपरीक्षा ॥

विशेषतस्त्वश्मवतीस्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा स्थूलतृणवृक्षसस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलासन्नोदकास्निग्धतृणसस्यकोमलवृक्षप्राया शुक्लाचाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णलघ्वश्मपुष्पवती प्रविरळपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा रासभभस्मवर्णारूक्षतनुकोटरवृक्षप्रायाल्परसप्ररोहानिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वीसमा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला महापर्वतवृक्षा श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्राम्बुपृथिवीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यन्ते । अनलानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ; सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि । एवं बलवत्तमानि भवन्ति ॥

साश्मत्वादिगुणा भूमिः स्वगुणभूयिष्ठा पार्थिवगुणाधिकेत्यर्थः । तत्र हि यज्जायते तत् पार्थिवगुणाधिकं भवति । एवं सर्वत्र । स्निग्धादिगुणाम्बुभूयिष्ठा । नानावर्णादिगुणाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षादिकानिलभूयिष्ठा । रासभो गर्दभः । कोटरो वृक्षान्तर्गर्तप्रायम् । अल्परसः प्ररोहे यस्याः । श्वभ्रवत्यादिका आकाशभूयिष्ठा । तत्राम्बित्यादि सुबोधम् । एवमित्युक्तेन प्रकारेण भूमिविशेषैः ॥

तत्रेत्यादिना भेषजस्वरूपम् ।

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनशस्त्रजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्युदीच्यां दिशि स्थितानि । तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यम् । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानाम् । शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि । हेमन्ते साराणि । यथर्तु पुष्पफलम् ॥

यानि स्वे काले जातानि । उपगतानि संपूर्णानि प्रमाणादीनि येषाम् । कालादिभिरनुपहतानि गन्धादीनि येषाम् । अवगाढं दूरप्रविष्टं मूलं येषाम् । क्षेत्र उदीच्यां दिशि स्थितानि । तेषां कालजादिगुणसंपन्नानां शाखादिकमुपयोगि नवं वर्षासु वसन्ते वा ग्राह्यम् । ग्रीष्मे शिशिरे वा मूलानि तानि तु पूर्वेषु पर्णेषु शीर्णेषु नवेषु वा प्ररूढेषु । त्वगादीनि शरदि । साराणि हेमन्ते । पुष्पफलन्तु यथास्वमृतुषु ॥

अन्ये पुनराहुः सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु । एवमव्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि च भवन्ति ॥

अन्य इत्यादि सुबोधम् । मधुरतिक्तकषायाणि सौम्यानि । शेषाण्याग्नेयानि । वर्षाशरद्धेमन्ताः सौम्याः । शेषास्त्रय आग्नेयाः ॥

अथ मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य च देवतामश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् । गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनसंस्थान्यगारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातै-

कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवरस्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत् ॥

अथेत्यादिना भेषजग्रहणे विधिः । गृहीत्वेत्यादिना स्थापनविधिः । अनुरूपं भाजनं रसादिभेदेन शुष्कार्द्रादिविशेषेण च योग्यं सकलम् । निवात एकदेश एकदेशः प्रवातो येषु वेश्मसु अग्न्याद्यनभिगमनीयानीति भेषजविशेषणम् । शिक्यं लम्बरज्ज्वाधारः ॥

तानि सक्षीराण्युपकल्पयेत् । तदसंपत्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पुराणानि तु पिप्पलीबिडङ्गगुडमधुघृतानि ॥

तानीत्यादि सुबोधम् । सक्षीराणामप्राप्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पिप्पल्यादीनि पुराणानि ॥

अपि च ॥

क्षीरं बाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजाम्
वयोबलवतां धातुपिञ्छशृङ्गखुरादिकम् ॥

बष्कयणी चिरप्रसूता तस्याः संबन्धि क्षीरं ग्राह्यम् । विण्मूत्रं तच्चेति क्षीरं नीरुजां प्राणिनां ग्राह्यम् । धात्वादिकं वयस्विनां बलवतां च संबन्धि ग्राह्यम् । धातवो मांसादयः । पिञ्छं बर्हसंहतिः । आदिग्रहणेन केशलोमचर्मनखादिग्रहणम् ॥

पञ्चविधस्तु भेषजानां कषायकल्पः । निर्यासः कल्को निर्यूहः शीतः फाण्टश्च । ते यथापूर्वं बलिनः ॥

सर्वेषां च भेषजानां निर्यासादिभेदेन पञ्चविधः कषायकल्पो भवति । त इति फाण्टाच्छीतो बलवान् । शीताच्छृतः । शृतात् कल्कः । कल्कान्निर्यास इति ॥

तत्रेत्यादिना निर्यासादीनां क्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

तत्र सद्यःसमुद्धृतप्रक्षालितक्षुण्णस्य तान्तवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः । उपलदशनादिपिष्टस्तु कल्कः । शुष्कपिष्टः सूक्ष्मतान्तवपटच्युतश्चूर्णः । तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः । क्वाथो निर्यूहः ॥

सद्यःसमुद्धृतादिगुणस्य यः स्वरसः स निर्यासः । उपलादिपिष्टः कल्क इत्युच्यते । दशनग्रहणेनापिष्टस्यापि भक्षितस्य कल्केऽन्तर्भाव उक्तः । शुष्कपिष्टः सूक्ष्माच्छिद्रात्तान्तवात् पटाच्च्युतश्चूर्ण इत्युच्यते । स तु कल्क एव । समस्तद्रव्यापरित्यागादिना कल्कैकरूपता । तत्र शुष्कोपयोगिनां चूर्णानां कल्कान्तर्भावे समस्तद्रव्यापरित्यागो हेतुः । आलोडितोपयोगादुभयमपि । क्वाथो निर्यूह इत्येकोऽर्थः ॥

तत्रेत्यादिना निर्यूहस्य पाकविधिः ॥

तत्र भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेदयित्वा छेद्यानि प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बह्वल्पपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता स्यात् । तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच । अथाग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्यावघट्टयन् मृदुना परितः समुपगच्छतानलेन साधयेत् । अवतार्य च परिस्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुञ्जीत ॥

भेद्यानि तुम्बादीनि यानि च्छिन्नानि पाकं न सहन्ते । छेद्यानि कठिनानि शाखादीनि । अणुरिति सूक्ष्मो भागः । तस्य कील्पायां शस् । कानिचिदौषधानि वाशाकूश्माण्डसुवर्चलाप्रभृतीनि स्वभावात् पानीयं गृह्णन्ति । अन्ये नेति विकल्प्योदकस्यासेचनम् । एतदेव च विकल्प्य क्वाथशेषग्रहणम् । यावतोदकेन द्रव्याणां मुक्तरसता आशङ्क्यते तावत आसेचनम् । अधिश्रयणं चुल्यामारोपणम् । आसनविशेषोऽन्यचित्ततापरिहाराय । परित इत्येकदेश औषधस्य दाहभयात् । अवतारणं चुल्लीतो भूमौ । यथार्ह स्पर्शं दोषाद्यपेक्षयोष्णं वा शीतं वा ॥

क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे अनुपदग्धं क्वाथयेत् ॥

क्षीरादीत्यादि सुबोधम् । तदुपदेश इति क्षीरदधिमस्तुमूत्राद्युपदेशे तदौषधं वारिक्वाथपूर्वकमनुपदग्धं क्वाथयेत् । स्तोकेन तु वारिणा प्रथमं क्वाथयेत् ततस्तेनैवोदकेन सह क्षीरादिभिः क्वाथयेदित्यर्थः । एतच्च निर्यूहेष्वेव साध्येषु विज्ञेयम् । न तु स्नेहपाकेष्वपि । तथा च षट्पलादिषु यत्र क्षीरादिकं द्रवं पठितं तत्रोक्तस्यैव द्रवस्य प्रयोगमभिमन्यन्ते न तु जलदानमङ्गीकुर्वन्ति । केचित्तु यत्र स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवं क्षीराद्यन्यतमे नोक्तमपि तु स्नेहस्य समं वा द्विगुणं वा त्रिगुणं वा तत्र चतुर्गुणत्वापादनाय द्रवं स्नेहाच्चतुर्गुणमित्यनया परिभाषया पठितशेषं जलमेवेच्छन्तीति ॥

शीतसलिलाप्लुतस्तु निशापर्युषितपूतः शीतः । उष्णाम्भसि क्षुण्णाभिषुतपूतः फाण्टः ॥

शीतसलिलेत्यादिना शीतकषायलक्षणम् । उष्णाम्भसीत्यादि फाण्टलक्षणम् ॥

तत्रेत्यादिना पञ्चानां कल्पनानां विषयभेदो भेषजस्य मात्रा चोच्यते ॥

तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च संश्रयेत् ॥

तत्र कल्पनास्वौषधस्य रसादीनि रसवीर्यविपाकप्रभावगुणान्तराणि सम्यगतिशयेन समीक्ष्य निर्यासादीनां पञ्चानां कल्पनानां योजनां मात्रां च भिषक् संश्रयेत् । व्या-

ध्यातुरदोषदूष्यादीनां च बलवत्वे तेषां बलापेक्षया कल्पनां मात्रां च संश्रयेत् ॥

तथा चेत्यादिना पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणीकरणं मात्राया व्यवस्था नास्तीति प्रतिज्ञानियमनिरासायोच्यते ॥

तथा च केचिदाहुः ।

मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥

व्याध्यादिकं नानाविधैर्विशेषैरालोच्य सा मात्रा योज्या । न केवलं मात्रा यावत् कल्पनापि निर्यूहादिका तद्वदेव विज्ञेया । तेनैवं विज्ञेयम् । कल्पनाया विषये व्यवस्था नास्त्यपि तु व्याध्यादिकमालोच्य सा योज्या ॥

इत्यलमेतदुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय । यथा तु सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते । निर्यासस्य मध्यमा मात्रा चतुष्पलम् । कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने ॥

इत्युपसंहारे । एवं मात्रायाः कल्पनायाश्च यदुक्तं तत् बुद्धिमतां पटुधियां ज्ञानप्रबोधायालं पर्याप्तमुपदिष्टम् । सर्वभिषजो मन्दमध्यमप्रज्ञा अपि यथा विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते । निर्यासस्येत्यादि । निर्यासस्य निर्यासाधारद्रव्यस्य । सुबोधम् । तदिति संभवात् कल्कस्य परामर्शः । पलत्रयमालोडनसंभाविनो द्रवस्य ॥

निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थेऽधिश्रित्य पादशेषितमवतारयेत् ॥

निर्यूहे क्वाथे भेषजस्य पलमुदकस्यार्धप्रस्थः षोडशपलानि । पादशेषश्चत्वारि पलानि । तच्च निर्यूहे द्रव्यजलक्वथितशेषाणां मानं कृष्णात्रेयमतानुसारिणाचार्येणोक्तम् । तथा च तत्र पठ्यते । क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितमिति । चरकग्रन्थे चैवंविधा परिभाषा न विद्यते यतः सोऽसमाप्त एव तन्त्रे ब्रह्मभूयं गतः । कृष्णात्रेयपरिभाषाप्रदर्शितश्चार्थश्चरकस्याप्यनुमत एवेत्यनुमीमहे । यतः सर्वतन्त्रकृतां चतुष्पला मध्यमा मात्रा पातव्या कषायस्येत्यभिमतम् । तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने संशोधनसंशमनीयेऽध्याये पठ्यते । व्याध्यादिषु तु मध्येषु क्वाथस्याञ्जलिरिष्यत इति । एतच्च चरकमुनिना न प्रतिषिद्धम् । अप्रतिषिद्धं च परमतमनुमतमेवेति तन्त्रन्यायः । या च खरणादसंहिता भट्टारहरिश्चन्द्रकृता श्रूयते सा च चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यते । तत्रापि पठ्यते कषायान् षट्पलं पिबेदिति । पुनश्च न्यूनांन्यूनतरां च तामिति पाठाच्चैषा षट्पला मात्रा सोत्तमैवेति गम्यते । ततो न्यूना चतुष्पला मध्यमेति । तस्माच्चरकस्यापि चतुष्पलैव मात्राभिमतेति गम्यते । न चैतत्तन्त्रन्यायेनैव व्यवस्थाप्यते यावत्तत्र चरकग्रन्थ एव चपुर्णामेव कषायपलानां प्रयोगः पठ्यते । तथा च पित्तगुल्मे रोहिण्यादीनां कषायश्चतुष्पलो घृतेन समः पेय इत्युक्तः । न चैतदेव वचनम-

न्येषु कषायेष्वपि तथाभावानुमानाय बोद्धव्यम्। सर्वत्रैव तथाविधायाः प्रयोगः प्रसिद्धेरबाधित्वाल्लक्ष्यवत्तन्त्रत्वाच्च लक्षणस्य तात्स्थ्यात् सिद्धं सर्वत्र चतुष्पला कषायस्य मात्रा पातव्येति । पादशिष्टं च कथितं ग्राह्यमित्येतदपि सर्वतन्त्रकृतामपि विहितविधानम् । तथा च खरणादसंहितायां पादेन शेषयेदिति । चाक्षुषेणसंहितायां’ पादावशेषं कथितं च विद्यादिति । तथा स्नेहेषु ग्राहयेत् पादशेषितमिति । एतच्च परमतमप्रतिषिद्धं चरकस्यानुमतमेव । केवलमत्रैव विप्रतिपत्तिः । यदेके द्रव्याच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं जलमिच्छन्ति । कृष्णात्रेयस्तु षोडशगुणं सुश्रुताध्यायिनस्तु केचिच्चतुर्गुणं पठन्ति । केचिदष्टगुणम् । चतुर्गुणत्वमष्टगुणत्वं षोडशगुणत्वं च किं शुष्कद्रव्यमानेनाहोस्विदार्द्रद्रव्यमानेनेत्यस्य विकल्पनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति ‘शुष्कद्रव्येषु विशेषबुद्धेरसंभिन्नत्वात् । एवं स्थिते चतुर्गुणाष्टगुणदर्शने साधुप्रयोगो न भवतीत्युपेक्षां कृत्वा षोडशगुणपक्ष एव कृष्णात्रेयमतो वाहटेनाङ्गीकृतो यतश्चरकस्यैष एव पक्षः । येन चतुष्पलायां पातव्यमात्रायां सिद्धायामतीसारे पलं वत्सकबीजस्येत्याह । कौष्ठिके च पटोलाद्ये पलमिति । अन्यथा द्रव्यपलाच्चतुर्गुणेऽष्टगुणे वा जले क्रियमाणे चतुर्भागावशेषस्य कथितस्य पलं पलद्वयं वा प्राप्नोति । तस्मात् षोडशगुणपक्ष एव श्रेयान् । कृष्णात्रेयमतानुसारणैव द्रव्याणां पलमित्युक्तम् । तदेव च चरकस्याभिमतमेवेत्यत्र पटोलमूलाद्यं वत्सकबीजं च ज्ञापकम् । तेन यत्र यावन्ति द्रव्याणि पठ्यन्ते तत्र तेषां तावन्तो भागा विधेयाः यावद्भिर्भागैः समुदितानां द्रव्याणां पलं भवति । यथा नागराद्ये त्रिकार्षे त्रिफलादीनां चेति । तर्हि कथमन्यथा प्रयुज्यते प्रसिद्धेरविच्छेदात् । तस्मात् प्रसिद्ध एव प्रयोगो न्याय्यः । तथा च शास्त्रदृष्टा अपि प्रयोगाः प्रसिद्धेरविच्छेदपारम्पर्येण वृद्धवैद्यैः प्रयुज्यन्त एव । यथा वमनेषूष्णस्य मधुनः प्रयोगेऽनुज्ञाते शास्त्रकृद्भिर्वृद्धवैद्यास्तन्न कुर्वन्ति । एवं च ब्रुवते यदुष्णस्य मधुनः प्रयोगे अपकप्रत्यागमनं हेतुरुद्दिष्टः यत्र तु दोषादिवशान्न प्रत्यागमनं भवति तत्र दोषायैवेति । तस्मादप्रयोग एव साधुः । इदं चाहुः तत्तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्यादूहं स्वयं धिया विनापि तर्काद्या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सेति । तथा श्लैष्मिकगुल्मादिविषयेष्वपि हिङ्ग्वादिषु शेषद्रव्यसमैरेव भागैर्हिङ्ग्वादीनां प्रयोगमिच्छन्ति । शास्त्रे तु “यच्चूर्णं गुळिका या वा विहिता वातगुल्मिनाम् । द्विगुणक्षाराहिङ्ग्वम्लवेतसास्ते कफे हिता” इति पठ्यन्ते । अनेकं च प्रयोगं कल्पनान्तरेण शास्त्रे पठितम् । वृद्धवैद्याः कल्पनान्तरेण प्रयुञ्जत एव । तस्मादेवंविधे प्रसिद्धिरेव न्याय्येति निर्यूहविधिः पाचनादिषु । स्नेहादिसाधनायापि यत्र निर्यूहः साध्यते तत्राप्येष एव विधिरसति वाचनिके विधौ ॥

शीतफाण्टयोरौषधपलं षद्चतुर्भिरम्बुपलैरासुतमिति ॥

शतेत्यादि । यथासङ्ख्येन शीते षड्भिर्जलपलैरासुतमौषधपलम । फाण्डे चतुर्भिरिति कल्पना ॥

पाकप्रसङ्गेन स्नेहपाकानामनुक्तमानानां नियम उच्यते ॥

स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहो योज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥

यत्र सामान्येनोक्तमेभिर्द्रव्यैरयं स्नेहः पक्तव्य इति । यत्र कस्यचित् काथादेः परिमाणमुक्तं कस्यचिन्नोक्तं तत्र च स्नेहद्रवौषधानामिदं मानं विज्ञेयम् । किमित्याह समुदितस्येत्यादि । समुदितस्येत्यनेनैतद्दर्शयति । यत्र सर्वेषां काथादीनामनिर्दिष्टपरिमाणत्वं तत्र तेषामन्योन्यसमानां मिश्रीभूतानां चतुर्थांशेन स्नेहो योज्यः । तथा यत्र हि द्रवोद्देशे किञ्चिद्द्रवं स्नेहसमं स्नेहाद्द्विगुणं त्रिगुणं वा पठ्यते किञ्चिच्चानिर्दिष्टपरिमाणं तत्र निर्दिष्टपरिमाणं यथाश्रुतमेव कृत्वानिर्दिष्टप्रमाणेन तथा पूरयितव्यं यथा समुदितं स्नेहचतुर्गुणं भवति । यत्र पुनः किञ्चिच्चतुर्गुणमेव पठितं किञ्चिच्चानिर्दिष्टप्रमाणं तत्र श्रुतावनुष्ठितायामनिर्दिष्टमानं द्रवं स्नेहसममित्येषैत्र परिभाषा आपतति । एवं स्नेहाच्चतुर्गुणं समुदितं द्रवमित्यर्थादुक्तम । स्नेहाच्चतुर्थांशेन कल्कः । समुदितस्य द्रवस्येति यदुक्तं तत्र सर्वत्र विज्ञेयम् । अपि त्वेकद्वादिके यावच्चत्वारो द्रवास्तावत्समुदितस्येति विज्ञेयम् ॥

अन्ये पुनः पठन्ति ॥

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेह द्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥
स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्काथस्वरसैः क्रमात्
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥

अन्ये पुनराचार्याः स्नेहपाक इत्यादिश्लोकं मानप्रदर्शनाय पठन्ति । यः स्नेहः शुद्धाम्बुना साध्यते तत्र कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्थमंशं योजयेत । यत्र तु निष्काथेन साध्यते तत्र स्नेहात् षष्ठमंशं कल्कस्य योजयेत् । यत्र तु स्वरसेन तत्राष्टमांशम् । कल्कस्येत्यनेन कल्कोद्देशेनैवं मतान्तरमुक्तम् । स्नेहद्रवयोस्तु परमतमप्रतिषिद्धं तेषामनुमतमेवेति विज्ञेयम ॥

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसममेवावपेत् । अनिरूपितकल्पनं च भेषज्यं कल्कीकुर्यात् । अथैकध्यं प्रतिसंसृज्याधिश्रित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् प्रत्येकं स्नेहसममावपेत् । अत्र वृद्धवैद्यानुस्मरणाविच्छेद एवाचार्येणागमत्वेनोपनिबद्धः । न चानिबद्धपूर्वमागममाचार्यस्य प्रदर्शयितुं युक्तमित्याशङ्क्याचार्येण यस्माद्वृद्धवैद्यानुस्मर्यमाणमाचार्यचरकोक्तं लिङ्गमनुमापकं विद्यते । तथा च चरके वातशोणितचिकित्सिते त्रायन्त्या-

द्ये परूषकाद्ये च घृते कषाये च परुषकद्राक्षाकाश्मर्येक्षुविदारीणां रसाः पृथक् स्नेहसमाः पठिताः अतोऽनुमीयतेऽन्यत्राप्येवमिति । पारम्पर्याविच्छेदस्य चागमत्वमप्रतिहतमिति सर्वशास्त्रेषु गृहीतमेव । यस्मिंश्च भैषज्ये विशिष्टा कल्पना निर्यासादिका नोक्ता तत् भैषज्यं कल्कीकुर्यात् । येषु केषुचित् स्नेहपाकेष्वविशेषेणौषधानि पठितानि न तु तेषां कल्पनाविशेषस्तत्र तेषां कल्क एव योज्य इत्यर्थः । ऐकध्यं मिश्रीभावेन । निर्यूहवदिति सुखोपविष्टः सर्वतः सकलमवलोकयन् दर्व्यावघट्टयन्मृदुना परितः समुपगच्छतानलेन साधयेदित्युक्तम् ॥

तत्र यदा विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वं वर्णगन्धरसोत्पत्तिर्भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि च स्यात् । स कालस्तस्यावतरणाय ॥

अपि च ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ।
लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥

अथावतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समासिच्यापिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं स्वनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥

तत्र यदेत्यादिना पच्यमानस्नेहस्यावतरणकालः । वर्तिकानां तु लेहपूर्वत्वात् पृथङ्नोक्तम । सुबोधम् । अपि चेत्यादिना घृतादिविशेषेण । सुबोधम् । तदुद्भवः फेनोद्भवः । सरणमनेकशो गमनम । तस्याभावः । परिपूय परिस्राव्य । सुबोधम् । एवमाचार्येण कल्पना उक्ताः । इदन्तु विचार्यम् । यदेतदौषधसंस्कृतं षडङ्गादिजलमुक्तं तत्र तु द्रव्योदककथितशेषाणां किं मानमिति । तृडुपशमनाय जलवत् प्रयुज्यते तत् क्वाथपाकपरिभाषा न संभवति । तथा चात्र केचित् पठन्ति । 'अनुक्ते परिमाणे तु द्रव्याणामुदकस्य च । तृष्णाशान्त्यै कथं तोयमौषधं च पुनः कथम् । चतुर्गुणं यदि द्रव्यादथवा षोडशांशकम । चतुर्भागावशेषे तु बहुद्रव्यं प्रयुज्यते । क्रियमाणविधिश्चैष न प्रसिद्धिमुपागतः । तस्माद्विना तु शास्त्रेण प्रसिद्धिं समुपाश्रयेत् । यदेव तावच्छास्त्रेण समाख्यातं परिस्फुटम् । प्रसिद्धिमाश्रितैर्वैद्यैस्तदपि क्रियतेऽन्यथा । निर्दिष्टं मधु शास्त्रेण वमने गुणदर्शनात् । न च तत् क्रियते वैद्यैः प्रत्यागमनशङ्कया । वारुण्यामासुताः प्रोक्ता देवदारुवचादयः । जलेनोत्क्वाथिताः प्रायस्ते प्रसिद्धाश्च कर्माणि । उक्तं च शास्त्रकारेण कुर्यादूहं स्वयं धिया । व्याख्यानमुपदेशश्च तन्त्रयुक्तिश्च कीर्तिता । तत्रोपदेशवचनं यत् प्रोक्तं शास्त्र एव हि । विशेषेण यदाख्यानं तद्व्याख्यानमिहेष्यते । विविधं वा यदाख्यानं प्रसिद्धमनिबन्धनम । वृद्धवैद्यागतं तद्धि व्याख्यानमिति संज्ञितम् । आगमस्सर्यमाणोयं नैव शास्त्रनिबन्धनः । तस्मात् स्मरणमेवात्र यथा-

वैद्यक्रमागतम् । तथैव भिषजा कार्यो द्रव्योदकपरिग्रह" इति । एवं वृद्धवैद्यागतं प्रस्थादिमानं नैवास्माभिरुच्यते । सर्वेष्वेवौषधोदकेष्वौषधानां सङ्ख्याविशेषनिरपेक्षास्तथाविधा भागा विधेयाः । यथा द्रव्यसमुदायस्य व्याध्याद्यपेक्षमर्धपलं वा कर्षत्रयं वा पलं वा भवति । न च पलमधिकमात्रा काथसमा भवतीत्याशङ्का कार्या । यतः काथ्ये द्रव्यपले षोडशजलपलानि दत्वा कथितशेषस्य चत्वारि पलानि गृह्यन्ते । तृट्शमने तु जले औषधपलेनेदकस्य प्रस्थद्वयमात्रं द्रवमानेन ततोऽप्यधिकं वा स्थाल्यामधिश्रीयते । अर्धशृतं चेदमेव कल्प्यते । तस्माद्द्रव्यपलस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति । तथा यवागूयूषपानकमांसौदनासवारिष्टादिष्वपि द्रव्यादिमानं नोक्तं तत्रापि वृद्धवैद्याविच्छेदपारम्पर्येण प्रतिपदोक्तं सजातीयानुमानेनैवावगन्तव्यम् । यस्मात् बह्वेव शास्त्रेणानुबद्धं प्रयोगे प्रतिष्ठितम् । तथा च पठन्ति । "अतश्च प्रकृतं बुध्वा देशकालान्तराणि च । तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशे"दिति । अनेकं चैवंप्रकारं प्रसिध्यैव ज्ञायत इति कृत्वा शास्त्रे निबद्धम् । तथा च "कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिकौश्चवर्तकाः । शालयोमदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितामियत्र यथार्हं संस्कारो गम्यत एव । अन्यत्संमोहभयान्न प्रदर्श्यते । अन्यतन्त्रेषु पुनरेवंविधमपि पठ्यते । अनिर्दिष्टे घृतक्षीराविशेषे गव्यामिष्यते । सैन्धवं लवणेभ्यश्च क्षारेभ्यो यवशूकजः । तैलेभ्यस्तिलतैलं च गोमूत्रं मूत्रकीर्तन"इत्युक्ताः कल्पनाः ॥

परिमाणस्य कल्पनां प्रदर्शयितुमुच्यते ॥

परिमाणं पुनः षड्वंश्यो मरीचिः । ताः षट् सर्षपः । तेऽष्टौ तण्डुलः । तौ धान्यमाषः । तौ यवः । अतः परं चतुर्गुणवृध्याण्डिकामाषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते । धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य पर्यायो हेमो धानकश्च । शाणद्वयस्य पर्यायो द्रखुमः कोलो वटकश्च । कर्षस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्विडालपदकं पाणितलं तिन्दुकं कवलग्रहः षोडशिका च । कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च । पलस्य मुष्टिः प्रकुञ्चश्चतुर्थिका विल्वमाम्रं च । पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च । कुडवस्याञ्जलिः । कुडवद्वयस्य मानिका । आढकस्य पात्रं कंसश्च । द्रोणस्य नल्वणार्मणोन्मानघटकुम्भकलशाः । द्रोणद्वयस्य शूर्पः । तुला पुनः पलशतं तानि विंशतिर्भार इति ॥

भवति चात्र ॥

परिमाणं पुनरित्यादि । परिमाणं सामान्येन मानम् । वंशी सुसूक्ष्मरजसोंऽश अणुः । ता इति मरीच्यः । त इति सर्षपाः । ताविति तण्डुलौ । पुनस्ताविति धान्यमाषौ । अत इति यवात् परमुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य चतुर्गुणवृध्या विज्ञेयम् । एवं सति चत्वारो यवा अण्डिका । चतस्रोऽण्डिका माषकः । चत्वारो माषकाः शाणः ।

एवं चतुर्गुणवृद्ध्या कर्षाद्यपि वहान्तं वाच्यम् । धरणं पलस्य दशमो भागः षण्माषका एकाण्डिका एको यवस्त्रयो धान्यमाषा इति । पर्याया माषकादीनां सुबोधाः । शाणद्वयमर्धकर्षः । तानीति । तानि पलशतानि विंशतिर्भारः । गतानुगतिका ॥

शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ।

यदेतदिह मानमुक्तं तच्छुष्केष्वेव मेयेषु बोद्धव्यम् । यदा तु द्रवं जलक्षीरघृताद्यार्द्रं वा गुडूचीपञ्चमूलादि मेयं तदैतदेव मानं द्विगुणं ज्ञेयम् । यद्यपि च सामान्येन द्रवार्द्रयोर्द्विगुणमानस्योक्तत्वात् वंश्यादिवहान्तं सर्वं द्विगुणं प्राप्तं तथापि कुडवाद्येव वहान्तं द्विगुणं विज्ञेयं न तु वंश्यादिपलान्तम् । वंश्यादावपि द्विगुण इष्यमाणे अनेकमविच्छेदेन प्रसिद्धमसंशयफलं च प्रयोगपूगं परिहीयते । तद्यत्त्यवलप्राशादिषु प्रसिद्धान्सातात् द्विगुणपलानि तैलादीनि प्राप्नुवन्ति । तथा नीलिनीघृते प्रसिद्धात् सुधाक्षीरादयौगिकमतियोगकर्तृ द्विगुणं प्राप्नोत्यन्यान्यपि शाणादिषु विपरीतान्यापतन्ति । तानि स्वयं विकल्प्य योज्यानि । अत्र च प्रमाणं चतुर्विंशतिपलमानं वस्तेश्चतुःसुवर्णेन पलेन । नाष्टसुवर्णेन । अष्टसुवर्णेन हि वस्त्यौषधस्य प्रकाशयेऽवकाश एव न विद्यते । एवमण्डिकामाषकशाणादिष्वपि प्रमाणीकर्तव्यम् । तस्मात् सामान्योक्तावपि कुडवादिष्वेव द्विगुणत्वं विज्ञेयम् । न वंश्यादिषु । अत एव च तुलायाः पलोक्तिनियतत्वात् द्विगुणत्वासंभवः । तथा च पठन्ति । निर्देशस्याविशेषेपि विशेषो रूढिमागतः । अविच्छेदात् प्रवक्तॄणां श्रोतॄणां च क्रियाविधौ । कर्मण्यणुविशेषेऽपि विशेषे लक्षणं स्थितम् । आदित्यं पश्यतीत्यत्र नाविशेषात् प्रयुज्यत इति । अत एव यदपि चार्द्रद्रव्याणां द्विगुणं मानमुक्तं तत्र सर्वेषामेव कूश्माण्डकार्द्रेक्षुगण्डिकादीनामिति बोद्धव्यम् । यानि पुनः सहचरकण्टकारिकाबाशाशतावरीकुटचत्वक्कूश्माण्डकादीन्यार्द्राण्येव प्रसिद्धप्रयोगाणि तेषां द्विगुणत्वे यथास्वमुक्तप्रयोगासंभवः । शुष्कप्रसिद्धानां तु सद्य उद्धृतानां तैक्ष्ण्याद्यभावादुपपन्न एव द्विगुणप्रयोग इति । अपि तु येषां शुष्काणामेव प्रयोगः प्रसिद्धः द्विगुणत्वसिद्धेः संभवात्तु सद्य उद्धृतान्येव प्रयुज्यन्ते तेषामेव । यत्र तु किंचिदुद्दिश्यते नान्यत् समं द्विगुणं वा त्रिगुणादि वोच्यते तत्र द्रवशुष्ककुडवादिनिरपेक्षमेव व्यवहारप्रसिध्योन्मानमात्रेणैव समत्वादिकं विज्ञेयम् । कुडवादिस्मृतौ तु पूर्वमित्युक्ता कल्पना ॥

पेषणालोळने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ।

यत्र पेषणालोळनादि सामान्येनोक्तं तत्र वार्येवेति विज्ञेयमित्याह । पेषणेत्यादि । यत्र तु द्रवव्यतिरेकेण पिष्ट्वा पिबेदित्येवमाद्युक्तम् । यत्र च स्नेहमेभिरौषधैः पचेदिति च प्रोक्तम् । तत्र सर्वत्र सलिलमेवेष्यत इति भावः ॥

कल्पयेत्तद्वान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम्

यत्र तु द्रव्याण्येव पठितानि न तु तेषां पृथक् प्रमाणं तत्र सदृशांस्तुल्यान् भागान् कल्पयेत् । एतत् पृथक्पठितानां मानं विज्ञेयम् । समुदायस्य च मानं शब्देनैव वाच्यम् । यथा दशमूलाढक इयत्र समुदितस्यैवाढक इति विज्ञेयम् । न तु पृथग्भूतस्येति भावः यत्र तु त्र्यूषणत्रिफलादीनामेकवचनान्तानां प्रयोगस्तत्र समुदायस्यैव भागो विज्ञेयः । कचित्तु कार्यानुमानात् प्रत्येकमिष्यते । प्रमाणं यत्र नोदितमिति मानवाचिनः शब्दस्याप्रयोग उक्तः । तत्प्रयोगे तु यथाप्राप्तमवगन्तव्यम् । तेनागस्त्यादिके घृतादीनां पिप्पलीचूर्णेनासाम्यम् ॥

भेषजस्य कल्पना उक्ता । केवलमिदं न ज्ञायते यत्र क्वचित् द्रव्यमुक्तं तत्र तस्य किं गृह्यतामिति । यस्माद्द्रव्याणां त्वक्सारपिच्छामूलफलकुसुमक्षीरशाखादिभेदेनानेकधा प्रयोगो दृष्ट इयत्राह ॥

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ।

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेष्वित्यादि । यत्र त्वगादीनामन्यतमं शब्देनोक्तं तत्राविवादः । यत्र पुनर्विशेषस्त्वगादिषु न निर्दिष्टोऽप्रसिद्धत्वादौषधसंग्रहकर्तृभ्यो न प्राप्यते तत्र मूलमेव ग्राह्यम् । तथा च कश्चित्तन्त्रकारः पठति । "वचनाच्च सदा कार्यं फलमूलादि यत्स्मृतम् । भिषगव्यक्षिते द्रव्ये मूलं दद्याद्विशेषतः । व्यक्तेरनुपलब्धौ तु मूलमेव प्रदापयेत् । मूलवीर्या हि भूयिष्ठमौषधीः परिचक्षते । मूलालाभे तु दातव्यं मूलतुल्यगुणं च यदिति" ॥

स्नेहपाकस्त्रिधा मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।
मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥
किञ्चित् सीदति कृष्णे च वर्त्यमाने तु पश्चिमः
दग्धोऽतऊर्ध्वंनिष्कार्यःस्यादामस्त्वग्निसादकृत्
मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः

मन्दादिभेदेन त्रिधा स्नेहपाक उक्तः । कल्कसमोऽतिमार्दवात् । मदनं माक्षिकमलम् । सीदति संघातं न गृह्णाति । अतः खरलक्षणादूर्ध्वं यो दग्धो भवति स तु निष्कार्यः स्यात् । मन्दलक्षणात् पूर्वमामः सत्त्वग्निसादकृत् । मृद्वियादिना मन्दादीनां विषयनिर्देशः । मृदुर्मन्द इति पर्यायौ ॥

उपसंहरन्नाह ॥

हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा
सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम्

इति कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।

हिमवदित्यादि । वसुन्धरा भूर्हिमवता विन्ध्येन च प्रायो व्याप्ता । दक्षिणो भूभागो विन्ध्य उत्तरो हिमवान् । तत्रैवं स्थित आद्यौ भवमाद्यं हैमवतं सौम्यं देहे च पथ्यम् । वैन्ध्यमाग्नेयम् । तस्य पथ्यापथ्यत्वेनानुक्तेर्विषयविशेषेण पथ्य-

त्वमुक्तमिति । अत्र च केचिच्चरकाचार्यमतानुसारेण प्रमाणोपपन्नप्रसिद्धाविच्छिन्नव्यवहारप्रदर्शनपराः श्लोकैः परिभाषाः पठन्ति । ता विकल्प्य योज्याः ॥

परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते चिकित्सायां सुसंश्रिताः ।
द्रव्याणि षोडशगुणे सलिले क्वाथयेत् भिषक् १
चतुर्थशेषः पूतस्तु कषायो ग्राह्य इष्यते ।
अथ काथ्येषु तेषूक्तं तोयादन्यत् द्रवं भवेत् २
तच्चांबुवत् प्रयोक्तव्यं तत् षोडशगुणं ततः ।
द्रवं यत्तत्र पठितं क्षीरं वा दधिमस्तु वा ३
मूत्रं तक्रं सुरामण्डं यदि वाप्यम्लकाञ्चिकम् ।
जलवत् षोडशगुणं तत् स्यात् पादावशेषितम् ४
अनिर्दिष्टे प्रमाणे तु क्वाथ्यानां च द्रवस्य च ।
कषायपाककल्पोऽयं कृष्णात्रेयेण वर्णितः ५
कर्तव्यं सति निर्देशे यथानिर्दिष्टमेव हि ।
अस्यास्तु परिभाषाया षडङ्गादावलंभवात् ६
तत्र प्रसिद्धिमाश्रित्य भेषजेषु जलेषु च ।
तथा विधेया भागाः स्युर्व्योध्यादिसदृशा यथा ७
तस्मादर्धपलं वापि कर्षत्रयमथापि वा ।
द्रव्याणां स्यात् पलं वापि द्विप्रस्थमुदकस्य तु ८
ततोधिकं वा कर्तव्यमूहापोहविशारदैः ।
हीनं वापि ततः कार्यमेवं यूषे च पानके ९
मांसौदनासवारिष्टपेयासु च वितर्कयेत् ।
स्नेहादिसाधनायोक्तो निर्यूहो यत्र यत्र हि १०
तत्रापि षोडशगुणः पक्षोयं परिगृह्यते ।
द्रव्यं स्नेहसमं काथ्यमत्र पक्षे प्रयुज्यते ११
कषाय एव चेत्तत्र द्रवार्थे केवलो भवेत् ।
तथान्यदपि तत्रोक्तं द्रवं क्षीरादिकं भवेत् १२
ततोनुरूपं संख्याय द्रव्यं तोयेन साधयेत् ।
द्रव्यं स्नेहसमं काथ्यमन्यत्रापि द्रवे सति १३
न तत्र युज्यते तस्मादनुरूपेण कल्पयेत् ।
अन्येतु भिषजःप्राहुःकाथ्यान्यष्टगुणेऽम्भसि १४
काथ्यं तु भवति स्नेहादत्र द्विगुणमौषधम् ।
कषायेणैवचेत् साध्यःसत्यन्यस्मिन्द्रवेतथा १५
साधयेदनुरूपेण केचिदेवं प्रचक्षते ।
चतुर्गुणेन तोयेन काथयेदौषधानि तु १६
ऋषीणां सुश्रुतादीनां सर्वेषां मतमीदृशम् ।
एतावांस्तु विशेषोऽत्र शेषमात्रापि पूर्ववत् १७
काथ्यं तु भेषजं स्नेहादत्र पक्षे चतुर्गुणम् ।
पलव्यपेक्षया द्रव्यादथ तोयं चतुर्गुणम् १८
प्रस्थव्यपेक्षया द्रव्याद्यदा तोयं चतुर्गुणम्
क्रियते द्विगुणं क्वाथ्यं ततः स्नेहात् प्रयुज्यते १९
द्रवाणां द्विगुणं प्रस्थं शुष्कात् प्रस्थाद्यतो मतः ।
प्रसिद्धिस्तुचिकित्सायांद्विधा हि भिषजामिह २०
पलव्यपेक्षयाप्यस्ति तथा प्रस्थव्यपेक्षया ।
सुश्रुतस्य तु यः पूर्वमुपन्यस्तश्चिरन्तनः २१
पाठः पलव्यपेक्षायां ज्ञापकं तदुदाहृतम् ।

तत्पाठस्तु । उदकद्रोणे द्रव्यतुलामारोप्य चतुर्थांशावशिष्टमवतारयेदिति ॥

इत्येवं त्रिविधः प्रोक्तः कषायग्रहणं प्रति २२
एवमन्यत्र सर्वेषां कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः ।
चतुर्गुणं द्रवं स्नेहात्तत्र यत् पठ्यते द्रवम् २३
अनुक्ते तु द्रवे देयं जलमेव चतुर्गुणम् ।

कल्ककल्पस्तु चरके कषायाणां न कीर्तितः २४
स्नेहपाकविधिस्तूक्त एवं दृढबलेन तु ।
चरकोऽर्धकृते शास्त्रे ब्रह्मभूयं गतो यतः २५

कषायस्य तु पेयस्य यदि वा कल्कचूर्णयोः ।
मात्रा दृढबलेनापि तत्रेति परिभाषिता २६

चरकोक्तैर्मया वाक्यैरनुमानात् प्रसाधिता ।
अनुक्तापि यथा मात्रा पश्चाद्वक्ष्याम्यहं तथा २७

एषां कषायकल्पानां प्रविभागो विधीयते ।
कषायकल्पे त्रिविधे यश्चतुर्गुणितोदकः २८

कषायकल्पः स्नेहेषु साध्येष्वेव समाश्रितः ।
वैद्यैः प्रायेण न तथा यः षोडशगुणोदकः २९

चतुर्गुणोदके पक्षे स्नेहाद्द्रव्यं चतुर्गुणम् ।
अष्टाविंशं पलशतं क्वाथ्यद्रव्यस्य जायते ३०

स्नेहप्रस्थे विपक्तव्ये शुष्कं तच्च भवेद्यदि ।
आर्द्रं चेदुद्धृतं सद्यस्ततः पलशतद्वयम् ३१

स्नेहप्रस्थे भवेत्साध्ये षट्पञ्चाशत् पलाधिकम् ।
एवं बहुत्वात् द्रव्यस्य यश्चतुर्गुणितोदकः ३२

सकल्पोऽभिमतस्तत्र स्नेहः स्याद्वीर्यवत्तरः ।
सहस्रपाकाः स्नेहास्तु शतपाकाश्च कीर्तिताः ३३

सुभावितं स्वल्पमपि द्रव्यं तद्बहुकर्मकृत् ।
तस्माद्बहुतरं द्रव्यं यत्र पक्षे प्रयुज्यते ३४

स्नेहपाकेषु सः श्रेयानित्येष तु मयाश्रितः ।
स्नेहपाकविधावेव प्रयोगस्तस्य युज्यते ३५

पाचनाः शमनीयाश्च ये कषाया ज्वरादिषु ।
उदीरिताः पुनस्तेषु कषायेषूपकल्प्यते ३६

चतुर्गुणोदके पेयं कषायस्य पलं भवेत् ।
तस्माद्द्रव्यपलं वैद्याः पाचनेषु प्रयुञ्जते ३७

मात्रां तु वैद्याः क्वाथस्य पाययन्ति चतुष्पलाम् ।
क्रियमाणः प्रसिद्धोऽयं पारम्पर्यागतो विधिः ३८

बाधितुं शक्यते नैव ज्ञापकं चात्र विद्यते ।
पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ३९

आचार्यचरकेणैवमतिसारे तु भाषितम् ।
पटोलाद्ये कषाये च क्वाथ्यद्रव्यपलं कृतम् ४०

चतुर्गुणेन तोयेन पचेद्द्रव्यपले सति ।
चतुर्भागावशेषं तु पेयं क्वाथपलं भवेत् ४१

शास्त्रे कुष्ठे च मात्रा सा महती संप्रकाशिता ।
चतुष्पला कषायस्य मात्रा या भिषजां मता ४२

पले चतुर्गुणजले सा मात्रा न प्रसिध्यति ।
एवं सति च साध्यं स्याद्भेषजानां चतुष्पलम् ४३

चतुष्पलस्य द्रव्यस्य क्वथितस्य चतुर्गुणे ।
तोये चतुर्थशेषस्य पेयः क्वाथश्चतुष्पलः ४४

भट्टारहरिचन्द्रेण खरणादे प्रकीर्तिता ।
पातव्या षट्पला मात्रा तस्य द्रव्यपलानि षट् ४५

क्वाथ्यानि संप्रयुज्यन्ते जलं द्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
पटोलाद्ये च तेनापि क्वाथ्यद्रव्यपलं कृतम् ४६

खरणादकृता मात्रा पेया तेनैव षट्पला ।
परस्परविरुद्धं तत्तस्याप्येतत् प्रयुज्यते ४७

अप्रसिद्धो विधिश्चायं कषायस्य ज्वरादिषु ।
न षट्पलानि क्वाथ्यन्ते न च तोयं चतुर्गुणम् ४८

चतुर्गुणोदका तस्मात् परिभाषा न युज्यते ।
ज्वरादीनां कषायेषु स्नेहेष्वेव हि सा मता ४९

कृष्णात्रेयमुनिप्रोक्ता या षोडशगुणोदका ।
ज्वरादिषु कषायाणां ग्रहणं क्रियते तया ५०
चतुर्गुणोदका यापि परिभाषोपदिश्यते ।

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्य: कैश्चिदुपाश्रित: ५१
स्नेहेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
प्रस्थव्यपेक्षया चात्र सङ्ख्येयमुरकौषधम् ५२
पलव्यपेक्षया चापि समाचारो द्विधा अपि ।
पूर्वं पलव्यपेक्षा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
द्रव्याणां पलनिर्देशो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
पलव्यपेक्षयैवात्र तोयमेवं चतुर्गुणम् ५४
प्रदेशान्तरनिर्देशाच्चरकेऽप्यनुमीयते ।
कषायमात्रा पातव्या यद्यप्यपरिभाषिता ५५
स्वर्णक्षीर्यादिके योगे पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
पातव्या कथिता मात्रा गोमूत्रेण चतुष्पला ५६
रोहिणीकटुकादीनां पित्तगुल्मचिकित्सिते ।
घृतं मुक्त्वा कषायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
अतोऽनुमानाच्चरके सिद्धा मात्रा चतुष्पला ।
द्रव्याणां च पलं क्वाथ्यं पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
पलं वत्सकबीजस्य निर्दिष्टं चातिसारिके ।
तत् षोडशगुणे तोये यदि न क्वथ्यते ततः ५९
चतुर्गुणोदके तोये पेयं क्वाथपलं भवेत् ।
इत्येतत् षोडशगुणं तोयं यत्र प्रयुज्यते ६०
एषैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
पातव्येषु कषायेषु मुस्तपर्पटकादिषु ६१
विशेषः कथ्यतेऽन्योऽपि माने शुष्कद्रवाश्रये ।
शुष्कद्रव्याश्रयं मानं निर्दिश्य यदुदाहृतम् ६२
द्रवेषु द्विगुणं मानं सदा नैवोद्गतेषु च ।
द्विगुणं मानमित्येतदारभ्य कुडवादिति ६३
शुष्काणां च द्रवाणां च समं तु कुडवादधः ।
तुलायामपि नैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
तुलापलशतं चैव तच्छुष्कद्रवयोर्मतम् ।

पलं चतुर्गुणं चेष्टं प्रसिद्धज्ञापकादिकम् ६५
सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
यदुक्तं शतमेवात्र पलानां परिगृह्यते ६६
चतुःसुवर्णमेतच्च पलं नाष्टसुवर्णकम् ।
द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
नैवाञ्जलौ न प्रसृते न पले न पलादधः ।
द्रवाणामौषधानां हि द्विगुणं मानमिष्यते ६८
द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।
तेनैषां द्विगुणत्वेन क्रियामार्गो विरुध्यते ६९
कुडुबाद्यासु संज्ञासु द्रवाणां द्विगुणो विधिः ।
विद्यते ज्ञापकं चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०
स्पष्टार्थमेव पठितमिदं कुष्ठचिकित्सिते ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ७१
ते च कषायाष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम् ।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णमिति ७२
अष्टभागावशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
पलस्य द्विगुणे माने क्रियमाणे न युज्यते ७३
द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
चतुष्पलं च दातव्यं यत् प्रोक्तं सह सर्पिषा ७४
पलस्य द्विगुणे माने तदप्यष्टपलं भवेत् ।
चतुःसुवर्णं हि पलं शुष्काणामिष्यते यतः ७५
द्विगुणत्वात् द्रवाणां हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
निरूहमात्रानिर्देश एवं सति च बाध्यते ७६
प्रसृतार्धं समारभ्य द्वादश प्रसृताः परम् ।
एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
निरूहमात्रा शास्त्रोक्ता द्वादशप्रसृतास्तथा ।
चत्वारिंशत् पलानि स्युरष्टाभिरधिकानि च ७८

क्वाथ्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यते ।
अत्र सुश्रुतनिर्देशे काथोऽयं द्विगुणो भवेत् ७९
स्वरसात् कथिताच्छीतात् कषायात् षट्पलं पिबेत्
यदुक्तं खरणादेन तद्द्वादशपलं भवेत् ८०
पैत्तिके पठ्यते गुल्मे सर्पिषश्च चतुष्पलम् ।
पिबेत् संमूर्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ८१
चतुष्पलं घृतस्येदं मात्राऽप्यष्टपलं भवेत् ।
स्वर्णक्षीर्यादिके योगे गोमूत्राञ्जलिरिष्यते ८२
अञ्जलेर्द्विगुणत्वाद्धि मात्रा साष्टपला भवेत् ।
गौल्मिके त्रायमाणाद्ये घृते च परिपठ्यते ८३
रसस्यामलकेक्षूणां क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाष्टौ कृत्वा सम्यग्विपाचयेत् ८४
अष्टौ प्रत्येकमेतानि स्युः षोडश पलानि तु ।
तस्मादेवंप्रकारेषु निर्देशेषु विरुध्यते ८५
द्रवाणां द्विगुणं मानं तत्कार्यं कुडवादिषु ।
आर्द्रेष्वपि न सर्वेषु सद्यस्तेषूद्धृतेषु च ८६
द्विगुणं मानमिच्छन्ति विशेषोऽत्र च कल्प्यते ।
शुष्काणि विनियुज्यन्ते दशमूलादिकानि हि ८७
तेष्वेव द्विगुणं मानं न सर्वेषूद्धृतेषु हि ।
आर्द्राणामेव येषां तु प्रसिद्धिमुपकल्पयेत् ८८
वाशाघृते वृषघृते तैले साहचरे तथा ।
आर्द्राणां द्विगुणं मानमेवमादिषु नेष्यते ८९
आर्द्राणामेव तेषां हि प्रयोगः शस्यते यतः ।
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रो याः प्रकीर्तिताः ९०
न तत्र द्विगुणं मानं भिषग्भिः कैश्चिदाश्रितम् ।
वैद्यबुद्धिविकासार्थमिदमन्यत् प्रकाश्यते ९१
क्वाथ्यानामौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
चतुर्गुणं च निर्दिष्टमन्यत् क्षीरादिकं द्रवम् ९२
कषायोप्यौषधानां हि तत्र कार्यश्चतुर्गुणः ।
उदाहरणमत्रेष्टं महाकल्याणकं घृतम् ९३
एवमेवौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
द्विगुणं चापि निर्दिष्टमन्यत क्षीरादिकं द्रवम् ९४
कषायोऽप्यौषधानां हि द्विगुणस्तत्र युज्यते ।
वाशादिकं ज्वरे प्रोक्तमत्रोदाहरणं स्मृतम् ९५
निर्दिष्टं क्षीरमन्यद्वा द्रवं यत्र चतुर्गुणम् ।
क्वाथ्यौषधानां मानं च प्रोक्तं नोक्तं जलस्य तु ९६
तत्रौषधिवशादेव सङ्ख्या काथस्य गम्यते ।
चतुर्गुणोदका तत्र परिभाषा यदीष्यते ९७
ततो द्रव्यसमस्तत्र कषायः परिकल्प्यते ।
यदा तु परिभाषेष्टा या षोडशगुणोदका ९८
चतुर्थशेषः काथः स्यात्ततो द्रव्याच्चतुर्गुणः ।
अत्र साहचरं तैलमुदाहरणमिष्यते ९९
यत्रौषधं कषायोऽपि द्रवं क्षीरादिकं त्रयम् ।
प्रमाणं तु तथा नोक्तं स्नेहस्योक्तं न वा भवेत् १००
तुल्यं काथेन दातव्यं तत्र क्षीरादिकं द्रवम् ।
कर्तव्यं च तथा तत् स्याद्यथा स्नेहाच्चतुर्गुणम् १०१
गौल्मिको मिश्रकस्नेह उदाहरणमत्र हि ।
एवं वै द्विगुणे स्नेहात् त्रिगुणे च प्रकीर्तिते १०२
क्षीरादिके द्रवे कार्यं कषायग्रहणं तथा ।
यथा कषायसहितं द्रवं स्यात्तच्चतुर्गुणम् १०३
अत्रोदाहरणं तत् स्याद्यथा स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
कषायः पठ्यते यत्र प्रमाणं चास्य नोदितम् १०४
चतुर्गुणं वाप्यधिकं प्रोक्तं क्षीरादिकं द्रवम् ।
तत्रापि च प्रयोक्तव्यं स्नेहात् काथं चतुर्गुणम् १०५

पञ्चमूलकषायेण निण्यांकं बहुवार्षिकम् ।
पठ्यते वातरोगे तदुदाहरणमत्र हि १०६

बहूनि यत्र पठ्यन्ते कचित् स्नेहे द्रवाणि हि ।
बहूनामपि तेषां च परिमाणं न पठ्यते१०७

सर्वेषां समुदायः स्यात्तत्र स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
स्नेहपाकविधिं केचिदेवं समनुचक्षते १०८

बहुष्वेकैकमिच्छन्ति केचित्तत्र समं द्रवम् ।
इत्येवं मतभेदात्तु यथा क्वाथविधौ तथा १०९

चतुर्गुणोदकः पक्षो यदा तत्र समाश्रितः ।
बहुद्रव्यं किल स्नेहो वीर्यवान्स्तवाकवत् ११०

अनयैवोपपत्त्या तु समुदायं चतुर्गुणम् ।
नेच्छन्ति केचित् प्रत्येकमाहुः स्नेहसमं द्रवम् १११

ग्रहणीरोगिके स्नेहे पञ्चमूलाभयादिके ।
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनैवमादितः ११२

उदाहरणमत्रास्ति यो वाप्यन्यो बहुद्रवः ।
श्लोकैरेषोऽणुतैलस्य कथ्यते पाकसंविधिः ११३

यस्य साधयितुं तैलं यावन्मात्रमभीप्सितम् ।
तत्रौषधानि तावन्ति दत्त्वा तोयं चतुर्गुणम् ११४

कषायार्थं विपच्यन्ते यः कषायश्चतुर्गुणः ।
यावन्मात्रस्य तैलस्य दद्यात् पादावशेषितम् ११५

यावन्मात्रमतो तैलात् कषायो नावतार्यते ।
चतुर्गुणेऽत्र किं तर्हि पाक्याद्दशगुणः कृतः११६

चतुर्गुणेन तोयेन प्राप्तानि परिभाषया ।
क्वाथ्यानि यानि तान्यत्र पाक्याश्शतगुणे जले ॥

क्वाथ्यन्ते परिभाषा तु शास्त्रवाक्येन बाधिता ।
इत्येवमणुतैलस्य कर्तव्यं सम्प्रसाधनम् ११८

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यत्ययार्थं द्विरुक्तिः सा न गर्ह्यते ११९

प्रागुक्तोऽपि मयार्थो यः श्लोकैस्तस्मात् प्रकाशितः

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया
कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

इति कल्पस्थानं पञ्चमं प्रथममङ्गं च समाप्तम् ।

व्याध्यादि
अत्र सुश्रुत
स्वरसात् क
यदुक्तं स्व

पैत्तिके प
पिबेत् सं

चतुष्पलं
स्वर्णक्षि

अखण्डे
गौल्मिके

रसस्याम
पलानि प्र

अष्टौ प्रये
तस्मादेतं प्र

द्रवाणां
आर्द्रेष्वपि

द्विगुणं मा
शुष्काणि

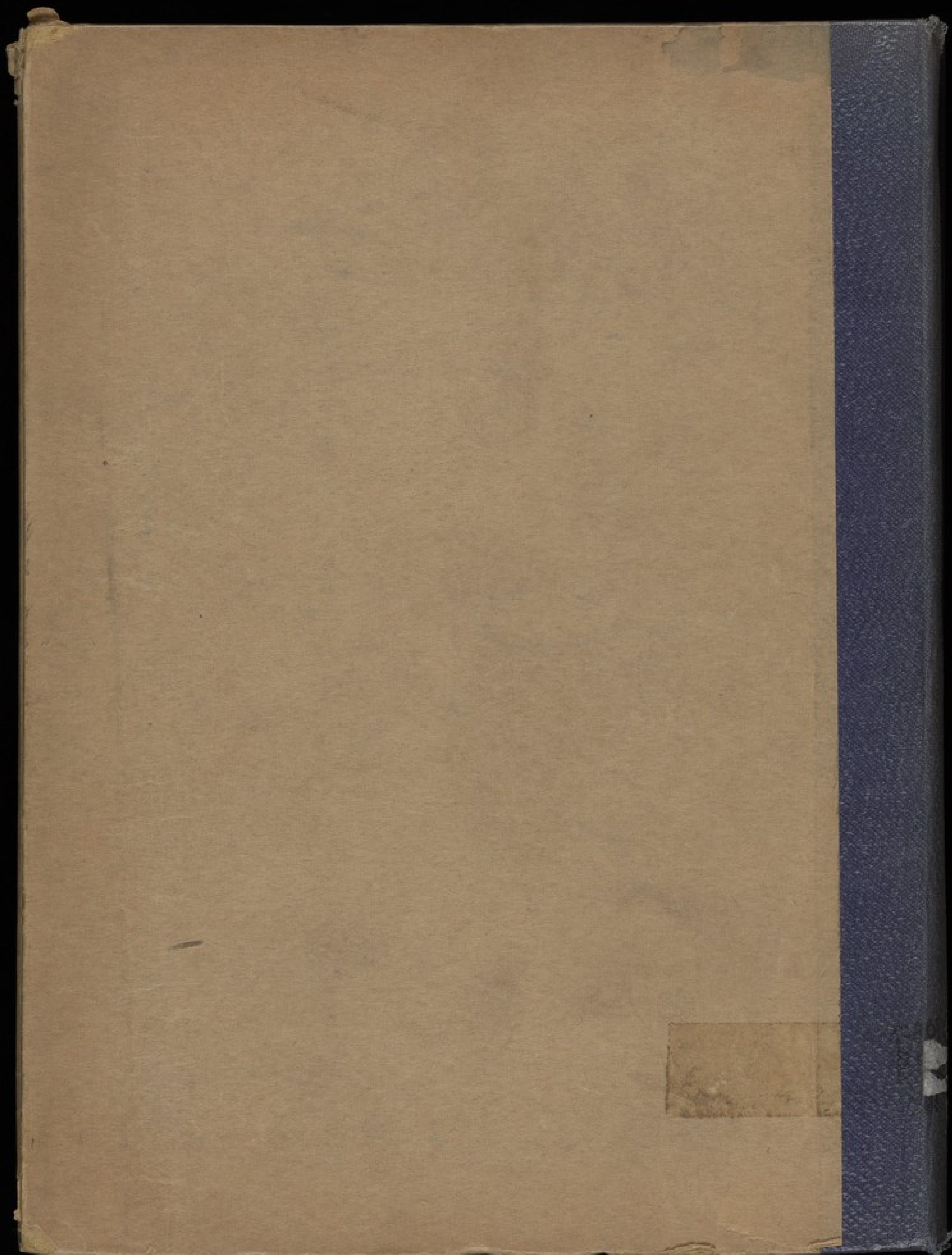
तेष्वेव
अद्रांणामे

वाशावृते
आर्द्राणां

आर्द्राणामे
शतावरीमू

न तत्र द्विगु
वैद्यबुद्धिवि

काथ्यानाम

ASHTĀNGSAMGRAH INDŪVYĀKHYA NIDĀNSTHĀN II.

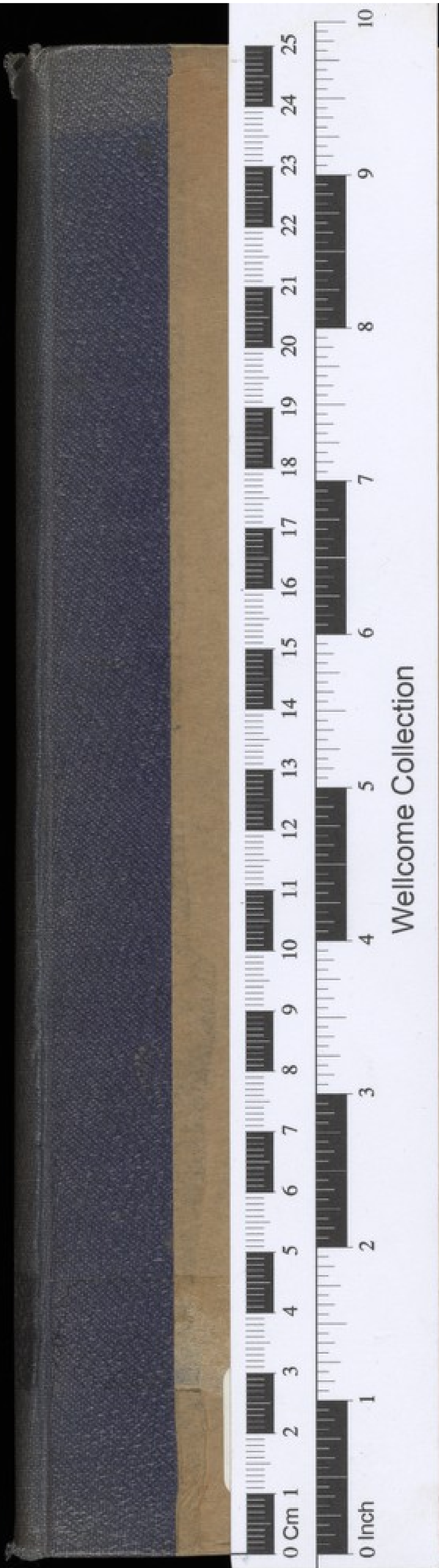

Śrīḥ Aṣṭāṅga saṅgrahaḥ Induvyākhyā-
sahitaḥ (nidāna kalpasthanātmakaḥ
dvitiyo bhāgaḥ) [The Aṣṭāṅga saṅgraha
with the commentary called Induvyākhyā.
Part two, consisting of the
Nidāna, cikitsita, and Kalpasthānas.].
Editor: Rudrapāraśavena Pariśodhya

(Trichur, 1916.)

Wellcome Collection

x·rite
colorchecker CLASSIC

र्णानि तण्डुलजलेन गु- ञ्च मूत्रकृच्छ्री आसन्न- पुनरेलादीनां क्वाथः ः । हरितक्यादीनां क्वा- ः शिलाजतुनो लोळ

ोत्स्थितायां वातबस्त्या- भेदमेवाचरेत् ॥

ोत्स्थितायां वातबस्त्यादि- ानप्रदर्शितेष्वभिनवोत्थिते- चिकित्सितं दोषानति

बसुकवसिराश्मन्तकश - यकपोत ृक्षादन लकतक ाच्य ण्भिरे कल्पये नां क ृतं । अश्म । कर् नेकं ल्लूक: । च ुबोधम

सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरकोरुबूकमूल - कल्कोऽमधुरेण दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति । शिग्रुमूलकल्केन दधिलवणयम- कसिद्धो यूषः ॥

सिंह्यादीनां कल्कोऽम्लेन दध्ना पीतः सप्ताहमश्मरीं हन्ति । सिंही कण्टकारिका । व्याघ्री निदिग्धिका । इक्षुरक इक्षुविशेषः । ऊरुबूक एरण्डः । शिग्रुकल्कादिभिश्च सि- द्धो यूषोऽश्मरीं भिनत्तीति संबन्धः ॥

वीरतरादिगुन्द्रेत्कटपत्तूरवाराहीपाठा - पाटलीशिरीषशालिमूलविदारीद्विपुनर्नवका - थे त्रपुसकुसुम्भैर्वारुककर्कारुबीजमधुकशिलाज- तुप्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताश्म- ञ्च कषायादीनेभिः क-

गुन्द्रादीनां क्वाथे त्रपु- तम् । गुन्द्रेत्कटे वी- पि पुनर्दीयेते । गुन्द्रा । इत्कटः शरविशेषः त्स्याक्षकः । मत्स्याक्ष- प्रिय इत्यपि । वा- कसेना कारा । वाराही मरिति वीरतरादिभिः क- । पूर्ववदिति वाताश्म- पि ॥

ावादिगुल्गुलवेलाद्वयकु - ुरसाह्वयैः कल्कीकृतैः